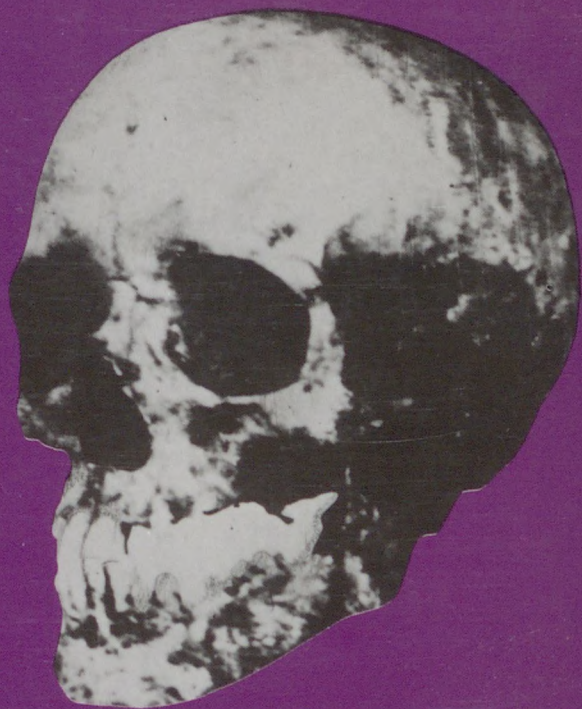

NEM Petőfi!

Tanulmányok
az MTA Természettudományi
szakértői bizottsága tagjai
és felkért szakértők tollából

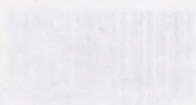
Szerkesztette Kovács László

NEM PETŐFI! NEM PETŐFI!

TANULMÁNYOK AZ ÉVI TERMÉSZETTUDOMÁNYI
SZAKÉRTŐI BIZOTTSÁG TAGJAI
ÉS FELKERT SZAKÉRTŐI TOLLÁBÓL

MEGLÁTOGATTA

KOVÁCS LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓVÁZLATI KÖZLÖNY

NEM PETŐFI!

TANULMÁNYOK AZ MTA TERMÉSZETTUDOMÁNYI
SZAKÉRTŐI BIZOTTSÁGA TAGJAI
ÉS FELKÉRT SZAKÉRTŐK TOLLÁBÓL

SZERKESZTETTE

KOVÁCS LÁSZLÓ

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1992

507973

A kötet szerzői:

†VALERIJ PAVLOVICS ALEKSZEJEV
DEZSŐ GYULA
FARKAS GYULA
FEKETE SÁNDOR
ALEKSZANDR PETROVICS GROMOV
†HARSÁNYI LÁSZLÓ
HERMANN RÓBERT

JUSTH ZSUZSANNA
†KISS JÓZSEF
KOVÁCS LÁSZLÓ
†LENGYEL IMRE
OLÁH SÁNDOR
VIKTOR NYIKOLAJEVICS ZVJAGIN

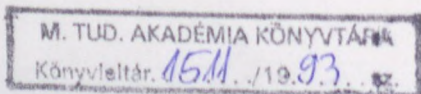
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6324 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1992
© Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

E könyv, amelyet az olvasó kezébe vesz, egyszerre kordokumentum és kórtörténet. Kísérlet — oly sok hiábavaló hasonló után —, hogy a magyar társadalomra régen is és ma még inkább jellemző hamis tudatelemek egyikét szertefoszlassa. Az évszázadokon át külső és belső okokból visszafojtott nemzeti tudatra aránytalanul nagy vonzerőt gyakorló, hamis romantikától ihletett bizarr és irracionális képzetek nagylélegzetű vizsgálatára nem vállakozhatunk. Ezúttal maradjunk a könyvben tárgyalt konkrét esetről. Különösebb elmélyedés sem kell ahhoz, hogy a régi, de a felmelegítéstől valószínűbbé vagy racionálisabbá semmiképp sem váló Petőfi-legenda receptjét az orvosi tradíció gyógyszerrendelési szabályai szerint felírjuk.

Azok, akik az 1920-as, 1930-as években a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karán folytatták tanulmányaikat, bizonyára egy életre megtanulták Vámosy Zoltán professzor úr receptírási oktatásából, a gyógyszerészeknek szóló, a tradíciók által megszentelt utasítást: „*Végy (készletedből...)*” latinul *recipe* (innen az orvosi vények közismert rövidítése: Rp.) és utána jönnek (hatásosság és veszélyesség) sorában a hatóanyagok nevei és adagjai. Ezt valóban egy életre megtanultuk, hiszen Vámosy professzor, az én medikus koromban civilben bűbájos öregúr, hallatlanul nagy általános műveltségű és lebilincselő előadó, még a szigorlaton is atyai segítőkészségű vizsgáztató, a receptírásnál hanghordozásában és egyéb magatartásában az engesztelhetetlen bíró talárjába öltözött. Teljes joggal, hiszen amikor a gyári készítmények helyett a gyógyszerek többségét az orvosi rendelvény szerint állította össze a patikus, az orvosi műhibák nem jelentéktelen része helytelen adagolásból eredt.

Ennek mintájára a Petőfi-legenda receptje aránylag egyszerű: csak három fő hatóanyagot tartalmaz. Veszélyességük és társadalmi kártékonyságuk sorrendjét én így határoznom meg, de megengedem, erről lehetne vitatkozni:

„*Végy tehát*” (visszatérve a receptírási formalizmushoz) (1) két *érvénysóvár pszichopatót* (erről alább majd részletesebben); (2) a hazai *tömegkommunikáció* (magya-

307973

A kötet szerzői:

†VALERIJ PAVLOVICS ALEKSZEJEV
DEZSŐ GYULA
FARKAS GYULA
FEKETE SÁNDOR
ALEKSZANDR PETROVICS GROMOV
†HARSÁNYI LÁSZLÓ
HERMANN RÓBERT

JUSTH ZSUZSANNA
†KISS JÓZSEF
KOVÁCS LÁSZLÓ
†LENGYEL IMRE
OLÁH SÁNDOR
VIKTOR NYIKOLAJEVICS ZVJAGIN

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6324 X

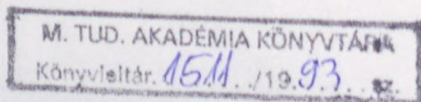
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

E könyv, amelyet az olvasó kezébe vesz, egyszerre kordokumentum és kórtörténet. Kísérlet — oly sok hiábavaló hasonló után —, hogy a magyar társadalomra régen és ma még inkább jellemző hamis tudatelemek egyikét szertefoszlassa. Az évszázadokon át külső és belső okokból visszafojtott nemzeti tudatra aránytalanul nagy vonzerőt gyakorló, hamis romantikától ihletett bizarr és irracionális képzetek nagy-lelegzetű vizsgálatára nem vállakozhatunk. Ezúttal maradjunk a könyvben tárgyalt konkrét esetnél. Különösebb elmélyedés sem kell ahhoz, hogy a régi, de a fellelőgítéstől valószínűbbé vagy racionálisabbá semmiképp sem váló Petőfi-legenda receptjét az orvosi tradíció gyógyszerrendelési szabályai szerint felírjuk.

Azok, akik az 1920-as, 1930-as években a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karán folytatták tanulmányaikat, bizonyára egy életre megtanulták Vámosy Zoltán professzor úr receptírási oktatásából, a gyógyszerészeknek szóló, a tradíciók által megszentelt utasítást: „*Végy (készletedből...)*” latinul *recipe* (innen az orvosi vények közismert rövidítése: Rp.) és utána jönnek (hatásosság és veszélyesség) sorában a hatóanyagok nevei és adagjai. Ezt valóban egy életre megtanultuk, hiszen Vámosy professzor, az én medikus koromban civilben bűbajos öregúr, hallatlanul nagy általános műveltségű és lebilincselő előadó, még a szigorlaton is atyai segítőkétségű vizsgáztató, a receptírásnál hanghordozásában és egyéb magatartásában az engesztelhetetlen bíró talárjába öltözött. Teljes joggal, hiszen amikor a gyári készítmények helyett a gyógyszerek többségét az orvosi rendelvény szerint állította össze a patikus, az orvosi műhibák nem jelentéktelen része helytelen adagolásból eredt.

Ennek mintájára a Petőfi-legenda receptje aránylag egyszerű: csak három fő hatóanyagot tartalmaz. Veszélyességük és társadalmi kártékonyságuk sorrendjét én így határozom meg, de megengedem, erről lehetne vitatkozni:

„*Végy tehát*” (visszatérve a receptírási formalizmushoz) (1) két *érvénysóvár pszi-chopatát* (erről alább majd részletesebben); (2) a hazai *tömegkommunikáció* (magya-

rán a nyomtatásban megjelenő vagy elektronikus „médiák”) *nem kis számú művelőjét*, akik számára a hír annál értékesebb és használhatóbb, minél abszurdabb és irracionálisabb (erről is kell majd még néhány szót ejtenünk); és (3) végül egy, már azelőtt is Európától *elmaradt társadalmat*, amelyet az elmúlt 45–50 év történelme előbb alattvalóvá, majd gyermekdeddé, végül remény- és hitevesztetté, majd teljesen frusztrálttá és alkalmasint irracionális dühkitörések potenciális áldozatává tett.

No de az ideg-elmegyógyászatban kevésbé járatos olvasó számára talán illenék az (1) számú hatóanyagként említett pszichiátriai ízü szakkifejezés mögött rejlő valóságot közelebből megmagyaráznunk. Ehhez kapóra jön, hogy 1989-ben jelent meg Pethő Bertalan professzor részletes Pszichiátriája (A Magyar Pszichiátriai Társaság kiadása, Budapest). A kiváló elmegyógyász e műve II. kötetének 1126–1127. oldalán a laikus számára is élvezetes és olvasmányos stílusban az 1.32 fejezetben *A psychopáták típusai* cím után az alábbi, kihagyásokkal, de szó szerint idézett igen találó leírás olvasható.

„Az *érvénysóvár psychopáták* sok vonást mutatnak, amelyek a narcisztikus személyiségzavarra, ill. a hysteriás személyiségzavarra emlékeztetnek, de a feltűnésre és elismerésre vágyódás foglatát esetükben a nyilvánvaló infantilizmus adja és/vagy az érvény-sóvárság határozott psychopathológiai formát ölt. Minden helyzetet kihasználnak, hogy a figyelmet magukra irányítsák, hogy csodálatra és irigylésre méltónak mutakozzanak. Ha orvoshoz kerülnek, őt tekintik a maguk publikumának. Örök gyermekek. Psychopathológiailag, ill. szociológiailag határozott típusuk a *pseudologia phantastica*, ill. a *szélhámosság*. Az előbbiről akkor beszélünk, ha kitalált, csodálatos, de gyakran nagyon életszerű és hihető történeteket és személyes teljesítményeket ad elő valaki öncélúan, külön nyereségre való törekvés nélkül, pusztán azért, hogy bámulják.” ... Ezután jön egy jellegzetes eset leírása, majd folytatódik az idézet. ... „A célszerűen kiválasztott és hitelesen, élethűen játszott szerepeket a *szélhámós* kifejezetten nyereség és mások félrevezetése céljából ölti fel. Magabiztos fellépés, szívélyes modor, szeretetreméltóság jellemzi őket, mások a részvétellel kóklerkednek és odaadón türelmesek, ameddig ennek hasznát látják. Pseudológia phantastica a szélhámosságba is beleszővődhet.”

Tovább is folytathatnánk az idézeteket, de ennyi is elég, hogy a legenda két főszereplőjének hasonmását felismerjük. Ehhez a magunk részéről csak annyit kell még hozzáfűznünk, hogy a *psychopathiának* nevezett lelki alkat nem elmebetegség, hanem ennek határeset. Tökéletesen normális ember valószínűleg nincs is, valamennyiünkben vannak itt vagy ott az ideális átlagtól eltérő vonások, amelyeket rokonaink és ismerőseink némi elnéző gunyoros — de saját esendőségeiket ismerve — egyben önironikus megjegyzésekkel kommentálnak. Ezek okozzák családi és egyéb társadalmi együttélésünk apróbb konfliktusait, amelyekkel egy egészséges család vagy tágabb közösség képes és kénytelen is együttélni. *Psychopathiának* azokat a reakciókat nevezik a szakemberek, amelyek a családi és társadalmi együttélés súlyos terhét képezik. A psychopata a valódi *psychozissal* (elmebetegséggel) szemben tetteiért büntetőjogilag felel, habár nagyon sok a határeset és a bíraskodásnak ez igen fogas kérdéseket tud feladni.

A Pethő professzor által *pseudologiai phantasticának* (fantasztia állógikái gondolkodásnak) nevezett határeset és a jogilag *szélhámosságnak* tekinthető formák kö-

zött az átmenet fokozatos. Amennyiben a magatartás főmotívuma a közfigyelemnek magára való felhívása és nem nyereszkesedés, a psychopathia társadalmi károsága aránylag csekély, bár mint ezt a Petőfi-legenda áltudományos alátámasztója esetében látjuk, végül mégis csak a társadalom nyugalma veszélyeztető magatartás. Ha mint a Pethő professzor által a *szelhámosságnak* nevezett esetekben közvetlen vagy közvetett nyereszkesedés (pl. reklám vagy adócsökkentés lehetősége) van az ügy hátterében, már nem tekinthető a dolog társadalmilag közömbösnek. Persze ahhoz, hogy az érvénysóvár psychopathának „érdemes legyen” egy ilyen gondolat propagálása, a társadalom széles rétegének fogadókészsége is meg kell legyen, erre tehát a recept két másik hatóanyaga tárgyalásakor vissza kell térnünk.

(2) A receptünkben szereplő második „hatóanyag” a tömegkommunikációs szerek — nem csupán a nyomtatott sajtó, de a rádió és a televízió is — hajlama a szenzációs jelenségek gátlástalan propagálására. Ez világjelenség. Oka elsősorban a múlt század pozitivista szellemében mindent a tudomány fejlődésétől váró szemlélet okozta csalódás. Egymástól nagyon különböző események és tényállások láncolatain keresztül az I., II., III., sőt a IV. világban a társadalmak részben joggal elégedetlenek emiatt. Ez persze a posztszocialista társadalmakban minősített módon jelentkezik, hiszen ezekben a legutóbbi 40–50 évben a politika (és ennek ideológiája is) olyan reményeket csillogtatott meg az emberek előtt, amelyekben szükségszerűen csalódnuk kellett. Amikor — mint nálunk — a „féleuropaiságunkkal” már kondicionált értelmiség legkésőbb az 1970-es évek vége felé ezt felismerte, de a politika még túl veszedelmes terület volt számára, e kevésbé tabuizált hatalmasság (establishment), vagyis a tudomány ellen fordult. Így óhatatlanná vált, hogy a tömegkommunikáció dolgozóinak frusztrációja a kisebb ellenállása irányába orientálódjon.

Ez pszichológiailag érthető is lenne, csak ott nem oldódik fel az egyenlet (vagy csomó), hogy most, amikor a politikában már mindent meg lehet mondani, és a köztársaság elnökén túl minden „hatalom” és álláspont szabadon kritizálható, miért őrzik még egyesek ezeket a rossz reflexeket. Gondolom azért, mert így könnyebb nagy feltűnést kelteni és könyvsikert elérni.

(3) Végül „adyendrésen” fogalmazva történelmi leckeként „fiúknak” (és lányoknak) tisztelt és szeretett hazánkfiat: „*Az nem lehet...*” nem Vörösmarty után, hogy annyi szív; hogy ész, erő és oly szent akarat stb., hogy halhatatlan zseniális költőnk előre sejtette (és személyes meggyőződése szerint ő maga kihívta) sorsát „*ott essem el én a harc mezején...*”. Ehelyett inkább higgyem, hogy egy szlovákul, németül, franciául, sőt angolul is beszélő fiatal zseni, kultúrember, hős, egyszerre gyáván megbékél sorsával és kussol, nehogy esetleg bíróság elé vagy akár bitó alá állítsák? Már bocsánatot kérek tisztelt honfitársaimtól közvetve és az olvasótól közvetlenül: Ezt elhinni egyet jelentene számomra a magyar nép egyik legnagyobb géniuszának és egyben történelmünknek a meggyalázásával. Ily gondolat egymagában is bűn és „istenkáromlás” a régi vallási nyelvezet szerint.

De félretéve a hazafiúi pátoszt, a kötet olvasói maguk eldönthetik, kinek higgyenek inkább: érvénysóvár kalandoroknak, vagy a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi-Bizottsága egyértelmű tudományos szakvéleményének; Petőfi csatatéri halála körülményeit avatott történelmi és irodalomtörténelmi kutatásokat képviselők

véleményének; az álpetőfi leletet vizsgáló nemzetközi, hazai és orosz antropológiai szakembereknek; a 301-es parcellában és másutt az országban elföldelt áldozatok egész sorát családjaik számára kielégítően identifikáló igazságügyi orvostani és régészeti szakemberek egybevágó következtetéseinek; annak a Lengyel Imre laboratóriumi szakorvosnak, aki most már két szívátültetési beteg laboratóriumi elő- és utóvizsgálataival is igazolta nemzetközi szaktekintélyét; és esetleg egy öregedő anatómusnak — jómagamnak — aki legalább ötvenszer próbálta bemutatni és megmagyarázni orvosgenerációk sorának, de a TV nyilvánossága előtt is az emberi medencét, a természet e csodálatos műremekét és utólag csak azt kívánja, hogy bár minden előadáshoz annyira jellegzetesen női medencét adtak volna kezébe szaksegédei előadás közben, mint amilyen a barguzini álpetőfié.

Szentágotthai János

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kovács László: Bevezetés</i>	13
Irodalomjegyzék	14
<i>Fekete Sándor: Egy történeti vita tényei</i>	17
1. Bevezetés	17
2. A „szibériai munkaerő-tartalék”	20
3. A fogolylisták — mítosz és valóság	25
4. A szibériai Petrovics-folklór	31
Irodalomjegyzék	35
<i>Kiss József: Petőfi csatateri halála és szibériai sírjának legendája</i>	38
Irodalomjegyzék	59
<i>Kovács László: A barguzini ásatás előzményei és eredményei</i>	61
1. Bevezetés	61
1.1. Előzmények	61
1.2. A helyszínek	62
1.3. A síremlékek anyaga és alakja	69
1.4. A sírfeliratok	73
1.5. Eleszun vagy Barguzin	76
2. A barguzini sírhely	84
2.1. A Petrovics-legendához	84
2.2. A helyszín kijelölése	85
3. A barguzini ásatás	91
3.1. M. K. Küchelbecker sírja	91
3.2. A 7. sír: Petőfi/Petrovics csontváza	94
3.3. Néhány általános régészeti megjegyzés	98

4. Összefoglalás	101
Irodalomjegyzék	103
<i>Farkas Gyula — Dezső Gyula — Oláh Sándor: Miért nem azonosítható a barguzini lelet Petőfi Sándor csontvázával?</i>	106
1. Bevezetés	106
2. Előzmény	108
3. Vizsgálati módszer	111
3.1. A csontváz neve	112
3.2. Az egyén elhalálozási kora	118
3.3. A csontváz antropológiai jellemzése	118
3.4. Termet	128
4. Az antropológiai és igazságügyi azonosítás megállapításainak kritikája	131
5. Összefoglalás	133
5.1. Utószó	133
Irodalomjegyzék	134
<i>Alekszandr Petrovics Gromov — Viktor Nyikolajevics Zujagin: Petőfi Sándor barguzini „azonosítása”</i>	135
1. Szenzáció	135
2. Kezdjük előlről	136
3. A vizsgálat programja	138
3.1. Bevezető megjegyzések	138
3.2. A barguzini 7-es számú sírgödörből származó csontváz vizsgálata	138
3.3. Petőfi Sándorral kapcsolatos összehasonlító anyagok vizsgálata	139
3.4. Petőfi Sándor családtagjai (apja, anyja, felesége és fia) sírjának vizsgálata	140
3.5. Összehasonlító vizsgálat	140
4. Egy verzió vége	140
4.1. A rassz meghatározása	140
4.2. A nem meghatározása	141
4.3. Az életkor meghatározása	141
4.4. A testmagasság meghatározása	142
4.5. A kóros elváltozások meghatározása	142
5. Perspektíva	143
Irodalomjegyzék	143
<i>Lengyel Imre: A barguzini temető 7. sz. sírjából származó emberi csontmaradványok laboratóriumi vizsgálatának eredményei</i>	145
1. Bevezetés	145
2. A csontszövet laboratóriumi vizsgálatáról általában	146
3. Az alkalmazott laboratóriumi módszerek	147
3.1. Az egyén nemének valószínűsítése	147
3.2. A csontminták közös származási helyének valószínűsítése	148

4. Az egyén nemének valószínűsítése laboratóriumi módszerrel	150
4.1. A citrát definíciója és szöveti megoszlása	150
4.2. A citrát szerepe az anyagcsere-folyamatokban	150
4.3. A citrát egyéb élettani funkciói	153
4.4. A citrátürítés szabályozása	158
4.5. Saját vizsgálataim eredményei	160
4.6. Régészeti feltárásokból származó csontmaradványok citráttartalma	162
4.7. A barguzini temető 7. sz. sírjából származó csontmaradványok citráttartalma	163
5. Vércsoport-meghatározás	166
5.1. Az immunfluoreszcenz módszer elvi alapja	166
5.2. A módszer menete	167
5.3. A fluoreszcenz-antitest módszerre vonatkozó néhány megjegyzés	167
5.4. A dekompozíció	168
5.5. A vércsoport-meghatározás konkrét eredményei a barguzini temető 7. sírjának csontmintáin	171
5.6. A bakteriológiai vizsgálat eredményeinek értékelése	172
6. Összefoglalás	173
Irodalomjegyzék	173
<i>Harsányi László: A barguzini 7. sz. csontvázlelet korának, származási idejének becslése</i>	178
1. Bevezetés	178
1.1. A talaj vizsgálata	179
1.2. A mellékletek	181
2. A csontváz vizsgálata	183
2.1. Makroszkópos megfigyelés	184
2.2. Fénymikroszkópos vizsgálat	185
2.3. Pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálat	191
2.4. Mikrobiológiai vizsgálat	194
2.5. Szerológiai vizsgálat	195
2.6. Fizikai vizsgálatok	197
2.7. Kémiai eljárások	199
2.8. Izotóp módszer	200
3. Vizsgálati eredmények	201
3.1. Makroszkópos megfigyelés	201
3.2. Fénymikroszkópos vizsgálat	201
3.3. Pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálat	202
3.4. Szerológiai vizsgálat	202
3.5. Fizikai vizsgálatok	202
3.6. Kémiai vizsgálatok	202
3.7. Ruházati maradvány vizsgálata	203
4. Összefoglalás	203
Irodalomjegyzék	204

<i>Valerij Pavlovics Alekszejev: A barguzini temetőből származó, s Petőfi Sándoré- nak tulajdonított csontváz azonosításának eredményeihez</i>	207
<i>Farkas Gyula — Justh Zsuzsanna: A barguzini ál-Petőfi kutatás bibliográfiája</i>	210
<i>Kovács László: Utószó</i>	240
<i>Irodalomjegyzék</i>	244
<i>Függelék</i>	245
<i>Hermann Róbert: Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságá- nak munkájáról. A Bizottság állásfoglalása a Morvai Ferenc által benyújtott újabb „bizonyítékokról”</i>	245
<i>Irodalomjegyzék</i>	260

BEVEZETÉS

Miután 1989. júliusában elmúlt a barguzini 7. sz. csontváz Petőfi Sándor földi maradványakénti azonosításának első öröme, kiderült, hogy az expedíciósok vágyalmi¹ ellenére sem kerülhetett sor a csontok azonnali Magyarországra szállítására. Az engedélyhez szükséges diplomáciai lépések megindításához szükség volt hivatalos vizsgálat pozitív eredményére,² s a barguzini csapat vezetői felismerték, hogy ez az eljárás az elutasító álláspontot képviselő magyar tudományos körök bekapcsolódása nélkül elképzelhetetlen. Sürgetni kezdték tehát, hogy az MTA küldjön ki természettudományi szakértői bizottságot a vélelmezett azonosítás ellenőrzésére. Az általuk harsányan kárhoztatott lassúsággal életre hívott akadémiai testület végül is az 1990. január 8—11. közötti moszkvai közös tanácskozást és adatfelvételt követően elvégezte, és az 1990. március 27-én kelt előzetes jelentésében negatív eredménnyel le is zárta a szükségesnek ítélt vizsgálatokat. Ezt a jelentést az MTA Antropológiai Bizottsága április 11-én elfogadta, kiegészített, végleges szövegét pedig az MTA Elnöksége a június 26-i ülésén tudomásul vette. A 25./1990. számú elnökségi határozat egyebek között szükségesnek tartotta „a természettudományi vizsgálat történetének, módszereinek, eredményeinek tudományos színvonalú, de közérthető formában történő közzétételét, a társadalomtudományok oldaláról kiegészítve a Petőfi-legenda rövid történetével, ill. a történészek véleményével is.”³

¹ „... Petőfi Sándor földi maradványait hazájába szállították. Július 31-től a költő maradványainak urnája (sic! — K. L.) Budapesten állítatott föl, s egy héten át búcsúztak el a magyarok nemzeti hőseitől, majd elvitték a költő szülővárosába, Kiskőrösre (Kiskunfélegyháza helyett — K. L.), hogy ott temessék el. 1990. július 17-én Barguzinban Petőfi sírjának a helyén a »Megamora« cég emlékművet állít, amely annak a mása lesz, amit Kiskőrösön állít föl.”: A Nyegyelja 1989. VIII. 29—IX. 3-i számából V. Zorkin fakszimilében is közölt cikkét ismertette: *Fenyvesi*, 1989. IX. 24., 23. Az elképzelt temetési ceremóniáról: *Hulesch*, 1990, 101—103.

² Vö. Drexler Gábor államtitkár levele 1989. VII. 16-án: *Kéri*, 1990, 194—195.

³ *MTA Eln., hat.*, 1990. VI. 26., 4.

A természettudományi szakértői bizottság és felkért szakértői működését, valamint vizsgálati eredményeit a tudományos közélet támogatása és egyetértése kísérette, viszont a barguzini expedíció tagjai hevesen támadták. Amint korábban lassúságot, most „gyanús sietséget” hánytak az MTA képviselői szemére,⁴ s tudatosan a személyeskedő vádaskodások, a tárgyilagosságot kétségbevonó állítások s az elfogultságra való hivatkozások irányába igyekeztek terelni az eszmecserét, ahelyett, hogy a felhozott tényekkel szálltak volna vitába tudományos fórumokon, ill. a szaktudományos elvárásoknak megfelelő közleményekben. Belföldi és határainkon kívüli tevékenységük nyomán inflációs méretű információtömeg keletkezett, s bár a „dokumentumok”, „tények”, következtetések és elgondolások áradatában megnyilatkozó áltudományos kihívás kesztyűjét nem előzmények nélkül⁵ vette fel a szakértői gárda, mégis ez a könyv — amelyet az olvasó most a kezében tart — a maga nemében a téma első részletes, tudományos feldolgozásának tekinthető. Szerzői közül Fekete Sándor és Kiss József Petőfi-specialista; a többiek számára a bizottsági tevékenység, ill. a felkért szakértői munka antropológus, igazságügyi orvosszakértő, orvos-genetikus, régész szakterületük körébe vágó, annak gyakorlati és elméleti ismeretei alapján teljesíthető feladatnak bizonyult (kivéve Szabó Árpádot), s a külön-külön, a legjobb szakértelmük szerint végzett vizsgálatuk összecsengő eredménye a kötet címében megfogalmazott megállapításban öltött testet.

E bevezetőt záró köszönőszavak illessék mindazokat, akik e tanulmánykötet megírásában és megjelentetésében segítségünkre voltak.

Budapest, 1991. április 15.

A szerkesztő

IRODALOMJEGYZÉK

Dienes András

1958 Petőfi a szabadságharcban. Budapest

Fekete Sándor

1990 A szibériai métely. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. Budapest

Fenyvesi István

1989. IX. 24. (A Nyegyelja már el is temette Petőfit...). = Új Tükör 26:39, 23.

Ferenczy Zoltán

1910 Petőfi eltűnésének irodalma. Budapest

Hulesch Ernő

1990 Sándor, te vagy? Győr

⁴ Pécsi, 1990. V. 16., 6.

⁵ Pl. Ferenczy, 1910; Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941; Dienes, 1958, 384—391; Fekete, 1990.

Kéri Edit

1990 Petőfi Szibériában?! Budapest

Kornis Gyula, Voinovich Géza, Gáspár Jenő

1941. X. Petőfi állítólagos szibériai fogsága és halála. = Koszorú 1—23.

MTA Eln. hat.

1990. VI. 26. A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozatai az 1990. június 26-án tartott üléséről (25—38. számú határozatok). Kézirat gyanánt. Budapest = Magyar Tudomány 97:9 (1990. IX.), 1100.

Pécsi István

1990. V. 16. Szerintük gyanús sietség. = Magyar Hírlap 23:113, 6.

I. BEVEZETÉS

Egy történelmi személyiség életéről az alábbiak felbecsülhetetlen vagy a legkevesebb kétséget keltő módon megkérdőjelezhetetlen tényekről lehet beszélni. Vagyis Petőfi Sándor életéről a Magyarországi és az oroszországi történelmi kutatások megállapították, hogy a költő valóban a szibériai kényszeráttelezés áldozata volt, és hogy a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el. A szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el, és a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el.

Petőfi Sándor életéről az alábbiak felbecsülhetetlen vagy a legkevesebb kétséget keltő módon megkérdőjelezhetetlen tényekről lehet beszélni. Vagyis Petőfi Sándor életéről a Magyarországi és az oroszországi történelmi kutatások megállapították, hogy a költő valóban a szibériai kényszeráttelezés áldozata volt, és hogy a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el. A szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el, és a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el.

Petőfi Sándor életéről az alábbiak felbecsülhetetlen vagy a legkevesebb kétséget keltő módon megkérdőjelezhetetlen tényekről lehet beszélni. Vagyis Petőfi Sándor életéről a Magyarországi és az oroszországi történelmi kutatások megállapították, hogy a költő valóban a szibériai kényszeráttelezés áldozata volt, és hogy a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el. A szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el, és a szibériai kényszeráttelezés során a költő életét veszítette el.

EGY TÖRTÉNETI VITA TÉNYEI

FEKETE SÁNDOR

1. BEVEZETÉS

Egy történelmi személyiség ismeretlen sírjának felfedezését vagy a történelmi kutatásnak, vagy a véletlen szerencsének lehet köszönni. Vaszil Pahirja ukrán újságíró a *Magyarság* című újság 1940-es abszurd közléseit megismervén, azt hitte magáról, hogy a sors csodálatos ajándékaképpen fantasztikusan szenzációs dokumentumokat talált, melyek Petőfi szibériai rabságát és halálát bizonyítják. Sejtelve sem volt arról, hogy az elképesztően színvonalatlan újság meséit egy magyar tudományos bizottság már 1941-ben megcáfolta. (Lásd Kiss József tanulmányát e kötetben.)

Pahirját némileg menti az a körülmény, hogy külföldi s a tárgyban tájékozatlan, de nehéz mentséget találni azoknak a hazai szerkesztőknek és zszurnalisztáknak, akik egyetlen telefonhívással megtudhatták volna bármelyik Petőfi-kutatótól, hogy mennyit érnek a *Magyarságban* közölt hadifogoly-révedezések. E szerkesztők azonban, hasonlóan a cowboyfilmek hőseihez, előbb lőttek, s csak azután kérdezősködtek.¹ Ha Pahirja felfedezéseit és a hazai cáfolatokat egyszerre közlik, megmen-tik magukat a későbbi következményektől, így azonban kénytelenek voltak meg-makacsozni magukat, mint akik a szólás szerint „futni kezdenek a pénzük után”. A csalódott, sőt pórul járt Pahirja sem akart belenyugodni vereségébe, s a magyar sajtó felsült buzgólkodóit mozgósítva, közös ukrán—burját—magyar csapatot szervezett a szibériai Petőfi meglelésére. Újabb s újabb, komikusabbnál komiku-sabb s egymást is cáfoló „adatokkal”, feltevésekkel, rögeszmékkel árasztották el a lapokat, folyóiratokat. A normális tudományos kutatómunka logikus sorrendjét épp az ellenkezőjére fordították: előbb rögzült fejükben, egészen a megszállottságig,

¹ Vaszilij Pahirja felfedezését a Kárpátontúli Ifjúság 1985. június 15-i és július 13-i cikkei nyomán Magyarországon Mikes Márta ismertette a Hevesmegyei Népújság augusztus 31-i számában. A fővárosi sajtó és a rádió ezután kapcsolódott be a kampányba. Ettől kezdve a hevesi Népújság cikkek sorozatá-ban propagálta a barguzini mítoszt, a tudományos kontroll minimális követelményének sem téve eleget.

a szibériai Petőfi mítosza, s csak utána kezdték keresgélni a történeti adatokat, nem is tagadva, hogy a tárgyilagos vizsgálat helyett eleve a mindenároni „bizonyítás” a céljuk: „Petőfi szibériai léte valóságának feltárása”.²

E négy-öt évnvi fáradozás eredményeit a magyar szakkritika folyamatosan elégtelennek ítélte, de ez nem befolyásolta a barguzinisták felfedezői buzgalmát. A kérdés iránt érdeklődő olvasók nyilván ismerik e vita számos mozzanatát, egy összefoglaló dolgozatban azonban, ha röviden is, illik jelezni a szibériai sír keresőinek főbb ténybeli és módszertani tévedéseit, a tudományos morál minimumával is ellenkező hamisításait. Ez utóbbiak különösen akkor uralkodtak el a barguzinisták irodalmi munkásságában, amikor a MEGAMORV nevű kazángyártó cég tulajdonosa magára vállalta egy szibériai expedíció finanszírozását — ettől kezdve még a saját hívei körében sem tűrte el a kritikai gondolkodás legbátortalanabb megnyilvánulásait sem.³

A MEGAMORV-expedíció 1988. december 28-án megtartott első sajtótájékoztatójára egy olyan távirattal hívták meg az újságírókat és *claqueur*jeiket, melyben befejezett tényként deklaráltatott: ők *megtalálták* Petőfi sírját, továbbá a költő szibériai házát, dédunokáját, és így tovább. A tájékoztató minden egyes állítása és bizonyítéka — ezt jórészt már akkor is tudni lehetett — hamisnak vagy érdektelennek bizonyult.

Először is azt állították, hogy Bem elveszett levéltárát megtalálták egy moszkvai levéltárban, — de nem volt mit felfedezniük, mert már évtizedekkel korábban dolgoztak ebben az archívumban magyar történészek is, mellesleg a lengyel tábornok iratainak legfeljebb kis része van ott.⁴ Bizonyítékul lobogtatták Kossuth egy „ismeretlen” levelének „eredeti” példányát, s ebben az sem zavarta őket, hogy e szöveg idehaza már többször megjelent, s a moszkvai példány pusztán másolat volt („Copie” felirattal) — az 1849. július 14-i levél természetesen semmiféle fogódzót sem kínálhat Petőfi július 31-i eltűnésének tisztázásához.⁵

A még útnak sem indult expedíció Jelentése huszonegy gépelt sornyi részletet is közölt egy titkosan kezelt, meg nem nevezett orosz könyvből, mely szerint „kb. 1000” ember esett el Segesvár mellett, de ez sem volt titok: kb. mindig 1000 körüli

² Az idézett üzenetet A. Tyivanyenko küldte Pahirjának, még a sírkeresés kezdetén. A szibériai Petőfi legendáját ápoló ukrán—burját együttműködés megindulásáról Pahirja többször is beszámolt, például a *Prapor Peremogi* című ukrán lap 1985. jún. 15-i, aug. 10-i számában és másutt is.

³ Csak egyetlen példát: még a barguzini ásatás megkezdése előtt a MEGAMORV főnöke Zahamszky László egri főiskolai docent bízta meg az expedíció vezetésével. Amikor azonban Zahamszky a magyar rádióban bevallotta, hogy a Petőfi „dédunokájának” kikiáltott „farkasfogú” hölgynek semmi köze sincs költőnkhöz, s ráadásul sosem volt farkasfoga, az igazság elárulásáért „óriási patáliát” csapó cégvezér a docent kihagyta az expedícióból. *Kéri*, 1990, 146—147.

⁴ Az amatőr kutató által 1985-ben „meglelt” iratokat már a harmincas években tanulmányozta R. A. Averbuch asszony, sok ismeretlen adatot közölve az oroszok erdélyi hadjáratáról is 1935-ben. Magyarul (rövidebben): *Averbuch*, 1970. Korunkban Pach Zsigmond Pál és Andics Erzsébet adott közre a moszkvai hadtörténeti levéltárból (CGVIA) új adatokat. Konkrétan a szibériai Petőfi-mítosz tárgyában vizsgálódott ugyanitt Alekszandr Gerskovics (Lásd *Gerskovics*, 1970, 1979.), magyarul is megjelent Váradi-Sternberg János ungvári professzornak több idevágó kutatási eredménye (*Váradi-Sternberg*, 1981.).

⁵ Részletesebben: *Fekete*, 1990, 64, 162—163.

számot adtak meg a magyar, orosz, német hadtörténeti munkák is.⁶ Dienes András idézte (és kétségbe vonta) a Ligyersz-jelentést is, melyben a Bemet legyőző generális (vagy inkább a vezérkari főnöke) pontosan 1005 magyar halottat említ.⁷ A MEGAMORV „szenzációs” forrása azt is közhírré tette, hogy az oroszok e csatában 8 ágyút, 4 lőszerkocsit zsákmányoltak. Az expedíció történészeinek e tájékozottsága mindenkit elkápráztatott, azokat kivéve, akik tucatnyi könyvből ismerik ugyanezeket az adatokat, köztük Dienes alapművéből is.

Lendületes és magabiztos tudatlanságuknak már-már bájos bizonyítékát kínálják az orosz szemelvény közlői, amikor Teufelsdorfnak fordítanak egy német nevű falut, nem is sejtve, hogy ez a *Teufelsdorf* magyarul nem más, mint a Petőfi-biográfiaiban oly nevezetessé lett Héjjasfalva.

A magyar sajtó egy része által szenzációnak kikiáltott „dokumentumokat” egy filmrendezőként szerepeltetett filmgyári dolgozó fedezte fel, aki saját — e sorok írója előtt is megismételt — beismerése szerint oroszul a köszönési formulákon kívül csak a *vojennoplennij* (= hadifogoly) szót ismerte, s Dienesnek korábban a nevét sem hallotta. Ha ez esetleg mentőkörülmény lehet egy civilnek, aligha adható felmentés azoknak a magyar, ukrán és burjátiai történészeknek (ők nevezik így egymást), akik az 1848-as forradalmak ismerete nélkül beleszóltak a magyar szabadságharc történetjének legbonyolultabb kérdéseibe is.

Az ukrán és burjátiai barguzinisták Petőfije szerb származású, „katolikus-református” vallású, egyetemre járt, de vándorszínészként a saját darabjait rendezte szerte e hazában. Nemcsak 1848 márciusának hőse, hanem 1849-ben is „a forradalom egyik vezetője”. Olvasták, hogy „Kis lak áll a nagy Duna mentében...”, s nem tudván, hogy ez Dunavescére vonatkozik, Kiskőrösre gondolnak, s ezért ez utóbbi helységet Duna-parti falunak vélik. Szerintük Petőfi húszéves korában már „elis-mert nemzeti költő” (noha csak 21. születésnapja után jelenik meg róla az első, csupán néhány soros, de érdemleges elismerés).⁸ Azt hiszik, hogy Petőfi 1848-ban közölte *Az apostolt*, noha ezzel nem is kísérletezett. Képzeletükben Ferenc József 1848 márciusában lép a trónra, és persze ekkor már Bem is Pesten tartózkodik — túlzás nélkül állítható, hogy semmi szabatosat, hiteleset nem tudnak költőnkéről állítani. Rendkívül hiszékenyek viszont: ha egy mesélő hajlamú magyar a dédnagyapját emlegeti, kósza családi hagyományok alapján, ők máris készek arra, hogy a mai csevegést Petőfi korabeli *naplónak* fogják fel.⁹

Pahirja, Alekszej Tyivanyenko és a többi ukrán—burját kutató e csapathoz méltó társakra lelt a MEGAMORV magyar történészeiben. Úgy látszik, igaz a latin szólás: hasonló a hasonlónak örül. A hazaiak teljesítménye részben Pahirjáék igéinek pusztá ismételtetéséből áll, részben olyan csakugyan meglepő felfedezésekből,

⁶ Dienes András alapműve egybeveti a különböző adatokat (i. m. *Dienes*, 1958, 268—271.).

⁷ Ligyersz szerint a csatát követő harmadik napon a helyi lakosok 1005 elesettet temettek el, „de még ez után is találtak holttesteket a kukoricásban és a sűrű erdőben”. A magyar fordításban hat sűrű gépelt oldalnyi szöveget Váradi-Sternberg János jóvoltából és fordításában tanulmányozhattam.

⁸ E történelmi gyöngyszemeket A. Tyivanyenko orosz nyelvű füzetéből idéztem. (*Tyivanyenko*, 1989. 4—8.)

⁹ A csalást leleplezte: *Beresztovszkij*, 1989. VIII. 6.

mint például a legendás piski csata teljesen újszerű beállításából: a Bem által az osztrákok ellenében megnyert ütközetben szerintük az oroszok győztek, „igen sok” foglyot ejtettek (a valóságban száz kilométernyire táboroztak Piskitől — légvonalban). Ami szomorúbb: ezt a felfedezést egy országos napilapban lehetett megjeleníteni, majd utána a lap szerkesztői ismételten védelmükbe vették házi történészüket. (Később aztán megváltak tőle.¹⁰)

Látva az önjelölt történészek meglehetősen ijesztő felvonulását, nem csodálható, hogy a história hivatásos kutatói jórészt távol tartották magukat e vitától. A forradalomtörténet egyik kitűnő tudósa e sorok írójának meg is mondta, hogy nem áll le vitatkozni ilyen megszállottakkal, mert „aki korpa közé keveredik . . .”, nem végzi jól. A szibériai disputa első, az ásatásig tartó szakasza ezért meglehetősen sajátos képet mutatott: Petőfiről lévén szó, a költő életművének néhány kutatója, egy-két szerkesztő és újságíró támogatását élvezve, szembeszállt a barguzinisták rohamával, de a sajtó jó része ingyen (?) reklámban részesítette a MEGAMORV propagandáját. A cég tulajdonosa — tapasztalva, hogy a tömegkommunikáció túlnyomó többségében támaszra lel — megengedte magának azt is, hogy tudatosan félrevezesse az ország közvéleményét. Mivel egy csontvázat nem lehet pusztán antropológiai bizonyítással azonosítani, gátlástalan kampányba kezdett annak igazolására, hogy az oroszok tömegesen vittek Szibériába magyar hadifoglyokat, s köztük volt Petőfi is! Annak ismeretében, amit a MEGAMORV-történészek műveltek, volt okunk a gyanakvásra, de bizalmatlanságra intettek a történelem ismert tényei is.

2. A „SZIBÉRIAI MUNKAERŐ-TARTALÉK”

A vitában kezdettől fogva hajtogattuk, hogy az osztrák és orosz uralkodó közti megállapodás nem tette lehetővé magyar honvédek szibériai deportálását. Ideje egy kicsit részletezni is az idevágó főbb adatokat.

Fjodor Berg tábornok vitte Bécsbe a cár üzenetét, a császári segítségkérésre adott beleegyező választ. Berg és az osztrák tábornokok, köztük Haynau, az új főparancsnok, 1849. május elsején Pozsonyban szerződésben rögzítették az intervenció katonai, pénzügyi és egyéb feltételeit. A 6. pont kimondta: „Az osztrák katonai és polgári hatóságok Oroszországnak kiszolgáltatnak minden kiválóbb lengyelt, aki foglyul esik, legyen az akár gácsországi (galíciái — F. S.), akár a lengyel királyságból, akár Porosz-Lengyelországból való.”¹¹

Az oroszok tehát tudomásul vették azt, ami magától értetődik, hogy ti. ők csak a lengyel foglyokra tarthatnak igényt. Nagyvonalúan „saját” rabjaiknak tekintet-

¹⁰ Hosszú ellenállás után a Népszava külső munkatársa elismerte: „Tudom, én is elkövetek hibákat, bármennyire is vigyázok. A piski csatának nem néztem utána — valóban.” (Kéri, 1990, 209.) De 1848 történéseinek nevezhető-e az, aki utána kell nézzen annak, hogy mi történt Piskinél, s csak egy intő bírálat révén jön rá, hogy Bem apó ott a szabadságharc egyik legdicsőbb győzelmét aratta?

¹¹ Idézi Gracza, 1898, V. k. 457. A nagyhatású könyv szerzője gyakran árult el vulgarizáló hajlamokat, de okiratok meghamisításával nem vádolták, s ez esetben sincs okunk kétségbevonni közlését.

ték azokat a „poljak”-okat is, akik a felosztott Lengyelországnak nem a cár által birtokolt területéről származtak. Ebben a tekintetben az osztrákok nyilván engedményt tettek. (Egyebekben a megállapodás összhangban volt egy sokkal korábbi egyezménnyel, mely a politikai foglyok kölcsönös kicserélését írta elő.)

A történelem persze azt mutatja, hogy egy hatalmi megállapodás nem szentírás... Legfeljebb annyiban, hogy egy államközi egyezmény is többféleképpen értelmezhető, sőt meg is szeghető. Elvben nem zárható ki az sem, hogy az oroszok csak szavakban fogadták el a 6. pontban megszabott korlátozást, de a gyakorlatban nem akarták tartani magukat a megállapodáshoz, kivált a gyűlölt lengyel tábornokok szűkebb környezetét alkotó magyarok és bécsi légiósok esetében. A cár Paszkiewicznek küldött levelei azonban e feltételezésre nem jogosítanak fel. Moszkvából 1849. április 25-én „kedves atyai parancsnokának” ezt írja: „A lengyeleket nem kell kímélni, a vezetőket azonnal hadbíróság elé kell állítani, és az ítéletet a helyszínen végre kell hajtani. A magyarokat át kell adni az osztrákoknak, az olaszokat, franciákat, angolokat úgyszintén.”¹²

Az intervenció hadseregéből a honvédséghez átvált Rulikowskit még 1849 augusztusában gyorsan ki is végezték az oroszok. A lengyelek persze nem siettek cári kézre adni magukat, s inkább emigráltak, mint Bem, Dembinsky, Wisocki, Zamoyski és még sokan mások. Akitet viszont az osztrákok fogtak el, azokat Haynau vérbírái nem mindig adták át az oroszoknak, hanem szintén kivégezték őket, mint a francia nevű, de lengyel Abancourt-t és Mieczyslaw Woroniecki herceget (testvérének, Jozefnek sikerült emigrálnia).

E ritka kivételek ellenére a hadifoglyokat általában a pozsonyi megállapodás betűi szerint kezelték. Annak, aki egy magyar tiszt, esetünkben Petőfi Szibériába szállítását hirdeti, bizonyítania kellene, hogy ilyen elhurcolásra *egyáltalán* sor került. A Pahirja—Tyivanyenko duó természetesen Svigel Ferencre hivatkozik. Ez az első világháborús hadifogoly a Segesvár melletti csata kapcsán 1800 magyar honvéd fogságba eséséről beszél, az orosz hivatalos jelentések azonban csak 300, olykor 500 fogolyról szólnak, kiemelve, hogy *tiszt* nem volt köztük.¹³ Bem seregének létszáma egyébként több hiteles forrás szerint is alig haladta meg a háromezretet, így tehát a több mint ezer halott és 1800 fogoly együtt tökéletes abszurditás. Arról nem is szólva, hogy eleve nem lehet figyelembe venni egy olyan megszállott vagy szédelgő vallomásait, akinek kezében vannak Petőfi „szibériai jegyzetei” és idéz a költő „egyik” emlékiratából, de érdemben nem közli azokat, s nem tekinthető komolynak

¹² Scserebatov, 1984, 268. Az idézett dokumentumok ismeretében is kezdettől fogva hangsúlyoztam, hogy nem lehet kizárni „a magyar foglyok deportálásának elméleti lehetőségét”: *Fekete*, 1989, 24. Ezt azonban be kellene bizonyítani. S ha vittek is foglyokat el a cáriak, ebből nem következik, hogy költőnknek is köztük kellett lennie.

¹³ Nyepokojicsickij ezredes, Ligversz vezérkari főnöke könyvének főszerzőjében 500 magyar fogolyról ír, ezt az adatot idézte Dienes is. Az ezredes könyvének végén azonban egy táblázat is található, amely egyértelműen jelzi: tiszt *nem* esett fogságba, az „alacsonyrangú foglyok” számát itt 300-ban adja meg. Az ellentmondásra lásd e dolgozatban a 26. jegyzetet. (*Nyepokojicsickij*, 1866, 318.) Itt jegyzem meg, hogy az 1858-ban megjelent könyvhöz nem jutottam hozzá, ezért használtam az 1866-os orosz kiadást, de Dienes és Gerskovics idézeteinek oldalszáma alapján úgy találtam, hogy azonos szövegű kiadásról van szó.

egy olyan újság sem, amely a Svigel által állítólag lemásolt Petőfi-szövegek helyett Svigel zagyvaságait adja közre.

Ugyanez érvényes Barátosi Lénárth Lajosra, akinek háryádait egyébként Tyivanyenkóék csak később ismerték meg, s aki szerint Petőfi Fehéregyházán *Damjanich tábornok parlamentereként* esett fogságba... Ez a Barátosi „látja” Szibériában azt az asztalt, melynek lapját Petőfi „négy-hatsoros strófákkal teleírta”, de ezek közül egyet sem másol le, noha állítólag kamaszként abszolvált kutatóútjáról „huszonhárom kötetes” művét épp készülni kiadni.¹⁴ Dienes András természetesen elutasította Barátosi zagyva és képtelen meséit, de jóhiszeműen tévedett, amikor azt hitte, hogy ez „a maga területein kiváló ember” azért hibázik, mert „idegen mezőkre” tévedt.¹⁵ Barátosi semmiben sem volt kiváló, még a mesélésben is csak otromba műkedvelőnek bizonyult — semmiféle tudományos kutatómunkát nem végzett, 23 kötete helyett csupán egy százlapos *iskolai irkát* írt tele, „ázsiai” révedezéseivel, egyéb kézíratai versikék és „beszélyek”.¹⁶

Pahirja, Tyivanyenko és társaik érzékelték, hogy Svigelt és Barátosit egyetlen magyar Petőfi-kutató sem veszi komolyan, azért lázasan keresték a honvédfoglyok szibériai deportálásának *okmányyszerű* bizonyítékait. Miután — nem saját bibliográfiai kutatásaikból, hanem szibériai öregektől! — megtudták, hogy egy orosz—magyar bizottság már az 1960-as években a helyszínen is vizsgálódott e tárgyban, „felfedezték” e kutatás irányítójának, Alekszandr Gerskovicsnak idevágó tanulmányát. Ebből értesülhettek arról, hogy Rüdiger, Ligyersz és Anrep tábornok többször is sürgette „a magyar hadifoglyok mielőbbi átadását az osztrák hatóságoknak”, Paszkevicz tábornagy „szigorú parancsa” is rendelkezett ez ügyben.¹⁷ Mindez azonban nem érdekelte Tyivanyenkókat, figyelmüket az ragadta meg, hogy Ligyersz egyik, Paszkevicshoz intézett jelentése „egy legalább kétezer fogolyból álló szállítmány” Csernovciba küldéséről számol be. A tiszteket Römenturm várában tartják, hogy ne hassanak a közkatonákra, „kivéve Kiss és Bicskei tiszteket, Bem segédtisztját és intendánsát; (...) őket, mint akik fontosak, Bukarest városába küldtük Dannenberg tábornokhoz, hogy adja át őket Hammerstein tábornoknak, Galícia katonai parancsnokának.”¹⁸

Tyivanyenkóék belelkesültek: végre, itt a rég áhított okmány! Csernovci a Szovjetunióban található, tehát a cár idején Oroszország része volt, onnan már könnyen vihették tovább a foglyokat Szibériába... Ha pedig Bem két tisztjét Bukarestbe

¹⁴ Barátosi kétszer is megismételte történetét Az Estben: *t.b.*, 1939. ápr. 26. és *Kenessey*, 1939. jún. 28.

¹⁵ *Dienes*, 1958, 385.

¹⁶ Barátosit azon melegeben leleplezte a *Kecskeméti Közlöny* „kiküldött munkatársa”. A (Ki.) jelű újságíró meglátogatta Barátosit kerekegyházi otthonában, ahol is a vendéglátó maga is csodálkozott Az Est-ben emlegetett 23 kötetnyi ázsiai jegyzeten. Amikor (Ki) a szibériai Petőfi-sír bizonyítékait kérte, Barátosi azt felelte, hogy ezeket „a döntő és kétségbevonhatatlan dokumentumokat” még az első világháború előtt benyújtotta a hadügyminisztériumnak, „ott azonban szörén-szálán elvesztek”. (Ki.), 1939. ápr. 28. Talán e leleplezés is hozzájárult ahhoz, hogy Barátosi júniusi nyilatkozatában már szó sincs 23 kötetnyi ázsiai jegyzeteiről. Az adatot Heltai Nándor kollégális segítségének köszönhetem.

¹⁷ Magyarul: *Gerskovics*, 1979, 53.

¹⁸ Magyarul: mint fentebb. Oroszul: *Gerskovics*, 1970, 263.

szállították, Galícia katonai kormányzójához, ez azt jelenti, hogy nem adták át őket az osztrákoknak, s ugyanezt megtehették Petőfivel is! S Bukaresttől Barguzinig már egyenes út vezet — Tyivanyenkóék képzetében. A bökkenő ott van, hogy Csernovci csak korunkban tartozott a Szovjetunióhoz, 1849-ben mind Bukovina, mind Galícia koronatartománya volt — *Ausztriának*. Galícia katonai kormányzója ugyan Gammersteinként szerepel az orosz szövegben, de valójában Hammersteinnek hívták, lévén *osztrák* tábornok. Vagyis Ligyersz a megállapodás értelmében osztrák kézre juttatta Bem két tisztjét... Ezt Gerskovics egyértelműen ki is mondja, de Tyivanyenkókat ez nem zavarja.¹⁹

Miként a Népszava akkor még aktív házitörténészét sem befolyásolta mindez, pedig ő magyar fordításban olvasva tisztán értelmezhetné volna Gerskovics közlését. De ilyesmivel nem fárasztva magát, diadalmasan hangoztatta, hogy Kisséket Bukarestben az a Dannenberg tábornok kapta meg, aki az orosz megszálló erőkké „moldvai és havasalföldi parancsnoka volt!” Így, felkiáltójellel.²⁰ Azt már elfelejti hozzátenni, hogy Dannenberg azért kapta meg a két tisztet, hogy átadja őket a galíciai osztrák kormányzónak, akinek nevét Gerskovics magyar fordítója, helyesen, Hammersteinnek írja.

Egyébként egyáltalán nem biztos, hogy e tisztek eljutottak Bukarestig, legalábbis — hitelt érdemlő forrás szerint — a súlyosan sebesült Kiss Sándor ezredes Csernovciban, azaz osztrák nevén Chernowitzban öngyilkos lett. Mivel azonban Kissnek Szibériába kell jutnia, hogy legyen végre egy okmány a foglyok deportálására, „emberi fantáziával” oda következtet történészünk, hogy az oroszok szándékosan „öngyilkos hírért” keltették, s ezek után elvihették a száműzöttek birodalmába.

Az „emberi fantázia” odáig ragadja Kéri Editet, hogy a magyar foglyok kiszolgáltatására vonatkozó megállapodást is össze tudja egyeztetni az általa elképzelt szibériai emberrakományokkal. Szerinte „*kellett az emberanyag*” a szibériai bányákba, s a „hadifoglyok transzportjai szolgáltatták ehhez a »materiát«”. Egészen eredeti magyarázatát szó szerint kell idézni: „Az egészséges magyar hadifogoly-állományt átadták Ferenc Józsefnek, de úgy látszik, hogy az összeszedett sebesültek alkották ezt a szibériai titkos munkaerő-tartalékot! A névsoranyag mikrofilmen is megvan...”²¹

Nos, nincs meg. Ama mikrofilmeken egészen más található, amint ez mindjárt kiderül. Egyelőre azonban hadd rögzítsük: az idézett Ligyersz-jelentésből, amely épp azt bizonyítja, hogy az oroszok átadták foglyaikat az osztrákoknak, Tyivanyenko és Kéri Edit akár tájékozatlanságból, akár hamisítási szándékkal épp az ellenkező tanulságot vonta le, majd ez utóbbi egy egészen abszurd magyarázatot fundált ki a sebesültekből összeállított titkos munkaerő-tartalékról. Ha az oroszok

¹⁹ *Tyivanyenko—Gyomin*, 1985, 5. Itt kell megjegyeznem, hogy Eduard Gyomin egy idő után felismerte A. Tyivanyenko kutatási módszereinek tudománytalanságát és szembefordult vele.

²⁰ *Kéri*, 1988. VII. 16. Csank Csaba, az expedíció másik tagja szintén részt vett a kampányban, mely azt volt hivatott igazolni, hogy a Csernovciba hurcolt foglyok esete egy szibériai szállítás bizonyítéka. (Lásd az expedíció 1989. júliusi Jelentését.)

²¹ *Kéri*, 1988. IV. 6.

egyszer már tömeges méretekben megszegik a foglyok kiszolgáltatására vonatkozó megállapodást, miért épp a sebesülteket hurcolják az elképzelhető legnehezebb szibériai bányamunkára? Miért nem a makkegészségeket viszik katorgára?

Ne is időzzünk tovább az invalidus bányarabok rémképénél, amely teljesen nyilvánvalóan a második világháború *malenkaja rabota*-jából népiesített *malenki robot*nak visszavetítése I. Miklós korába. A véres cár idején az iparilag elmaradott Oroszország semmiféle munkaerőhiánnyal nem küszködött, ellentétben a második világháborúban az európai részen súlyosan megrongált s hatalmas emberveszteség sújtotta Szovjetunióval. (Ami persze nem mentség az emberrablásra.) Aki nem az „emberi fantáziára” épít, hanem a történelem tényeire, az tudja, amit hiteles adatok bizonyítanak: a cár tisztjei nemhogy a szibériai „munkaerőtartalék” felhalmozásával foglalkoztak volna Magyarországon, épp ellenkezőleg, meglehetősen túrték, sőt időnként ösztönözték a szökéseket.

Az oroszok elnéző engedékenységeiben, amely egyébként a fogoly magyar tisztek kezelésében is megmutatkozott, szerepet játszhatott olykor bizonyos rokonszenv is, netán a közömbösség, vagy az osztrákokkal szembeni megvetés, de van igazság Horváth Mihálynak, a kortársnak és a forradalom első klasszikus történetírójának ítéletében is: „orosz foglyokká lett honvédek” *kiméletes bánásmódban* részesültek, ez azonban „nem volt egyéb cselnél, mellyel az oroszok a még fegyverben lévő hadakat is magukhoz édesgetni s fegyvereik letételére bírni ügyekeztek”. Világos után tehát egy ideig megszökhettek azok a foglyok, akik ki akarták használni „az oroszok által végiglen nyújtott alkalmat”! A kapitulációk befejezése után azonban a „hadi foglyok, közlegények, tisztek, polgári személyek egyaránt, az egy Görgey kivételével, átadtak az osztrákoknak”!²² Ez a forradalom derék miniszterének és nagy történet-szének szava, okmányyszerű bizonyítékok nélkül senki sem állíthatja az ellenkezőjét.

Az okmányok pedig Horváth Mihályt igazolják, abban is, hogy az oroszok gyakorta *alkalmat* kínáltak a szökésre. Haynau, már 1849. augusztus 18-i előterjesztésében felpanaszolta Ferenc Józsefnek, hogy a cáriak az amnesztia mellett „a foglyok szabadoneresztését” is tanácsolják, sőt „ez az utóbbi — hála a leg gondatlansaját adatai szerint a majdnem harmincezer fogolyból alig tizenötezer van meg”!²³ Másnap Paszkevicz közli Haynauval, hogy utasította Rüdiger tábornokot a foglyok átadására, ideértve a polgári személyeket is, akik az oroszoknak adták meg magukod Haynauinak, hogy a foglyok számát von Reischach cs. kir. vezérőrnagy panaszoroszok által bőségesen osztogatott kivételezések miatt”.²⁵

Egy később még említendő fogolylista szerint Kazinczy Lajos seregének fegyverletételek az első napon sokkal több foglyot vettek nyilvántartásba az oroszok, mint a második napi megszámláláskor — az éjszaka folyamán több tucat tiszt megszökött. Tudjuk, hogy Bauer Lajos őrnagy, Bem törzsparancsnoka Segesvárnál

²² Horváth, 1872. III. 463.

²³ Az aradi vértanúk, 1979. II. 49.

²⁴ Uo. II. 52—53.

²⁵ Uo. II. 66.

fogságba került, de hamar megszökött, s amikor összeszámolták a foglyokat, a hivatalos orosz jelentés szerint tisztet már nem találtak köztük.²⁶ Bauer később Zsibónál került ismét fogságba. Beszédes emlékiratokat is lehetne idézni. Így például Kászonyi Dánielnek egy orosz tiszt segített a menekülésben, saját kocsiján vitte biztonságos helyig a magyar szökevényt.²⁷ Kováts István, „a szegény pórfú” a nagy összeomlás után még az osztrákoktól is meg tudott szabadulni, másokkal együtt.²⁸ A példákat lehetne még szaporítani, de ez fölösleges: a mítosz hívei nemhogy Petőfiről, de egyetlenegy honvédről sem tudják bebizonyítani, hogy 1849-ben vagy 50-ben Szibériába vitték volna az oroszok.

3. A FOGOLYLISTÁK — MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG

Amíg a Bukarestbe vitt (vagy inkább irányított) két magyar tiszt esetének volt legalább valami valóságos alapja, s az osztrák tartományt, Galíciát tudatlanságból is tekinthették orosz földnek, az expedíció legfőbb „bizonyítékáról”, a Szibériába szállított honvédek „nem teljes listájáról” világgyá kürtölt híradás dolgában csak rövid ideig lehetett szerepe a jóhiszemű, a bocsánatos (?) tájékozatlanságnak. Addig ugyanis, amíg a történelemben és az orosz nyelvben egyaránt járatlan Balajthy András azt hitte, hogy a moszkvai Állami Hadtörténeti Levéltárban általa filmre vett, magyar nevektől ékes névsorokat rajta kívül más még nem látta, s ezek a listák szibériai szállítási lajstromok. Ez a kegyelmi állapot azonban legfeljebb néhány hónapig tartott.

De haladjunk sorjában! Balajthy 1988 januárjában számolt be először a rádióban moszkvai és burjátiai kutatásairól. A Svigel-meséket élesztgette ő is, új „adatokkal”, melyek semmit sem bizonyítottak. Egyedül az „1800 magyar nyelvű kihallgatási jegyzőkönyv” lett volna érdekes. Ezek állítólag honvéd hadifoglyok vallomásaikat tartalmazzák, de ezt később teljesen elfelejtették, és soha nem mutattak belőle egyetlen oldalt sem.²⁹ Az év végén azonban, az említett első sajtótájékoztatón, képernyőről láthattuk „a Szibériába szállított foglyok” listáját, melyen a MEGAMORV főnöke szerint Petőfi neve is olvasható (egyszer-másszor Alekszandr Petrovicsot mondtak Petőfi helyett). Noha azt ígérték, hogy minden „meg lesz mutatva” és „át lesz adva a sajtónak”, a mintegy kétszáz fős közönség csak az egymást követő cirill betűs szavakat láthatta, de nem mutattak egyetlen fotókópiát sem az ilyen típusú iratok esetében nélkülözhetetlen *rendelkező* szakasról, melyből kiderülhetett

²⁶ Lásd a 13. jegyzetet. Bauer szökéséről Egressytől is tudunk, aki épp az őrnagyra hivatkozva állapítja meg, hogy Petőfi nem volt a segesvári foglyok között: „Már bizonyosan vége van...” Csank Csaba nem tudja vagy hallgatva Egressy vallomásáról, a színész egy korábbi megállapításával igyekszik bizonyítani, hogy Petőfi életben maradt a csata után. *Egressy*, 1851, 8.; *Csank*, 1989. I. 7.

²⁷ *Kászonyi*, 1977, 265—266.

²⁸ *Kováts*, 1981, 292—293. Mindez megerősíti Ligyersz vezérkari főnökének, Nyepokoicsickijnek állítását, aki szerint a fogságba esett honvédek közül „minden ütközet után sokan megszöktek”. *Rosonczy*, 1989. III. 12.

²⁹ Az 1988-as rádiósinterjút később írásban is közzölték a *168 óra* 1989. augusztus 8-i számában.

volna a névsorok készítésének célja. A másik, még feltűnőbb hiány: nem prezentáltak egyetlen fotókópiát sem egy olyan helyről, melyen Petőfi vagy akár Alekszandr Petrovics nevét lehetett volna olvasni.

Korábban Balajthy András már többször is bizonygatta e sorok írójának, hogy a kellő időben bemutatja e dokumentumokat, erre azonban sosem került sor. Amikor még a Művelődési Minisztériumhoz fordult pénzügyi támogatásért, s az illetékes miniszterhelyettes véleményt kért tőlem, azt javasoltam, hogy adják meg a Balajthy sürgette 7—10 millió forintot, *amennyiben* ő előáll a titokzatos dokumentumokkal, s azok valóban szibériai szállítási listák, Petőfi névvel. Ezt a minisztérium jóváhagyásával megmondtam Balajthynak is, aki *másnapra* ígérte a fotókópiákat. Ez után hónapokon át nem jelentkezett, legközelebb csak az említett sajtófogadás elnökségében láttam — ült és hallgatott, mindvégig. E tájékoztatón egyébként egy neves 48-as történész is megjelent, de nem tudok arról, hogy akár ő, akár valamelyik kollégája „a Szibériába vitt honvédek” névsorának vitájában megszólalt volna. Ami annyiban érthető, hogy a megígért, de tanulmányozható alakban nem prezentált iratokhoz nincs mit mondani.

Petőfi-ügyekben közelebbről érintettek lévén, Balogh Ernő kollégámmal a MOVI egyik vetítőjében külön is megnéztük a névsorokat, de pusztán a neveket lehetett kibetűzni, a listák eleje és vége hiányzott, és Petőfi természetesen sehol sem fordult elő. Elolvashattuk viszont néhány ismert 48-as tiszt nevét, akiről tudtuk, hogy sosem fordulhatott meg Szibériában... Balajthy ekkor elismerte, hogy Petőfi neve nincs a listákon: „...ezeken a listákon *egyelőre* nincs”. *✓✓*

Itt már az egész névsor-ügyet abba lehetett volna hagyni. Be kellett volna ismerni a döbbenetes melléfogást. A MEGAMORV vezetőjét azonban nem lehet zavarba hozni: a „Petőfi-csontváz” kiadását világgá kiáltó hír felröppenése után sebtiben összerángatott újabb sajtótájékoztatót, majd a lapokban a költő barguzini útjának bizonyítékaul a cég főnöke és az expedíció tagjai újra úgy hivatkoztak a szibériai fogságba hurcolt honvédek névsoraira, mint létező, egzakt módon hitelesített dokumentumokra.

Ingadozást csak a foglyok számának meghatározása körül lehetett tapasztalni az apodiktikus kinyilatkoztatásokban. A MEGAMORV-expedíció első Jelentése közölte a cég tulajdonosának — dátum nélküli — levelét, melyet az akkori művelődési miniszterhez intézett, legalábbis a „felzet” szerint (mert a későbbiekben a *Miniszter úr* megszólítást a „*Miniszterelnök úr*” váltotta fel). A hitelesség kedvéért és a *szint* jelzésére érdemes az idevágó részletet betűhíven ide másolni: „...A Szovjet Min. Tanács mellett működő Levéltár Főigazgatója rendelkezésünkre bocsátotta az 1700- hadifogollyal kivit dok. Kossuth és Bem tábornok levelei, melyből egy pár db-ot hazazhoztunk, a többit pedig tv-kamerára vettünkfel.”³⁰ Maga Balajthy

³⁰ Az expedíció első Jelentését idéztem. Meg kell jegyezni, hogy az egymást követő Jelentések időrendjét szinte lehetetlen megállapítani, a felelős szerkesztő neve sem deríthető ki, a kiadványokban sem tartalomjegyzék, sem következetes oldalszámozás nem észlelhető — a teljes dilettantizmus nyomjára bélyegét minden szövegükre. Országos fontosságú ügyekben ilyen alacsony színvonalú textusokat a magyar irodalomtörténet nem ismer. A mélypontot az ásatásról kiadott 2-2 gépelt oldalnyi antropológiai, illetve régészeti állásfoglalás kínálta — ez utóbbiból még az sem derült ki, hogy „Petőfit” egy ismeretlen koporsója fölé temették. Ezt csak jóval később vallották be.

András 1989 júliusában 1800 helyett már csak „az ezerhatszáz kihurcolt fogoly nevének” listáját emlegette.³¹ A MEGAMORV vezetője még inkább megtizedelte a névsort: ekkor már szerintem csak „ezerszázhetvenhat magyar hadifogoly került Oroszországba”. Ezután újra az 1700-as szám körül állapodtak meg, pontosan „1714 magyar hadifogolyban”.³²

A számok szüntelen variálgatása végképp komolytalannak mutatta ezt a zsong-lórködést, de sajna a közvélemény hiszékeny részét „a Petőfi-csontváz” meglelése elkábította. Immár nem lehet kételkedni — bizonygatta egy művelt és tehetséges költő is — hisz „ott vannak a névsorok!”³³ Noha végképp nem lehetett kétség a tekintetben, hogy pusztá blöfföléssel van dolgunk, ezt fehéren-feketén be is kellett bizonyítani.

A Művelődési Minisztérium anyagi támogatásával 1989 szeptemberében Balogh Ernő kollégám és én néhány napot tölthettünk a már emlegetett moszkvai hadtörténeti levéltárban. A *svindlire* szinte az első percekben fény derült, de szorgalmasan végiglapoztuk a több ezer oldalnyi iratköteget, melynek egyébként csak egy töredéke (!) érinti a fogolyvitát. Amint az várható volt, azonnal megállapítottuk: a névsoroknak *van* szöveges bevezetésük és befejezésük, s a „felfedezők” nem ok nélkül hagyták el ezeket — kiderül belőlük, hogy három különböző várórség, illetve sereg fegyverletétele kapcsán készült *őrizetbevételi* listákról van szó, amelyeknek *semmi* közül nincs nemhogy szibériai, de semmiféle szállítási parancshoz.

Időrendben az első jegyzék 1849. augusztus 17-én, a kapituláló aradi várórség tisztjeinek nevét rögzítette. A sort Damjanich János tábornok nyitja meg — aki emlékszik még az általános iskolai Október Hatodikákra, az tudja, hogy a szabadságharc talán legvitézesebb tábornoka nem került Szibériába... Őt további legendás vagy legalábbis neves katonák követik a jegyzékben: Baudisz József alezredes (megszökött a fogságból, de hosszú bujdosás után az osztrákok nyomára jutottak s várfogságra ítélték), Fritsch Gusztáv őrnagy (ő is megszökött, török főtiszt lett belőle), Damaszkín Gusztáv őrnagy is megismerte később a győzők igazságát... Egyetlen katona sem található a lajstromban, akiről bármiféle szibériai fogságot csak feltételezni is lehetne! Ugyanez mondható el az időrendben második, augusztus 21-i jegyzék szintén tiszti névsoráról. A listát megelőző hadijelentést Rüdiger altábornagy küldte Paszkevicznek, ebből kiderül, hogy gróf Vécsey Károly hadtestének borosjenői fegyverletételekor vették nyilvántartásba a tiszteket. Köztük is szép számban találhatók az osztrákok által később tíz, tizenkét, tizennyolc évi börtönnel, várfogsággal sújtott ezredek, alezredek, mint Rákótz-Parchetich Zsigmond, Mezey Károly, Szabó Vince, Fekets János... Vécsey Károly sorsát pedig

³¹ Az 1176 fogoly a Mai Napban szerepel: *kgyr*, 1989. 4.

³² Az 1714 egy komikus tévedés eredménye: az egyik lista *levéltári* számát összeadási számnak értelmezték — amint ezt az expedíció egyik tagja is elismerte: Kéri, 1990, 115. A mások rovására szívesen önkritikus expedíciós volt egyébként az, aki a legalacsonyabbra devalvált a „kiszállított” foglyok számát, egy cikkében 150-ről beszélt, erősködve azon, hogy köztük olvasható a „csonkulva sebesült” Petrovics neve is: Kéri, 1988. V. 14. Balogh kollégával a rövidebb zsisbói listán 161 nevet számoltunk meg, ez áll legközelebb a „szibériai” listák kapcsán emlegetett legkisebb számhoz, a százötvenhez. Természetesen a listákon szó sincs semmiféle csonkult Petrovicsról.

³³ *Mezey*, 1989.

talán fölösleges ecsetelni: az Aradon felakasztott Damjanich lecsüggő kezét ő csókolta meg, mielőtt maga is a bitófához lépett...³⁴

A jegyzékek közül talán a zsidói a legérdekesebb. Létezéséről már korábban is tudtunk Váradi-Sternberg ungvári kollégánktól. Nincs itt ok beleszólni a Kazinczy Lajos rendfokozata körüli vitába, de tény, hogy a széphalmi mester fia mind a lajstrom elején, mind a végén *tábornokként* szerepel, sőt így írta alá azt a német nyelvű levelet is, melyet 1849. augusztus 22-én (!) küldött Paszkevicznek (!) a kapituláció tárgyában. A fegyverletételre több más forrástól eltérően nem 25-én (némelyek szerint 26-án), hanem már 24-én sor került, legalábbis ekkor készült az *első* jegyzék a kapituláló tisztekről. Lehetséges, hogy Kazinczynak egy perbeli vallomása épp erre a listára utal: „... Zsidóra érkezett Grotenhjelm orosz tábornok egy osztag lovassal. Átnyújtottam neki tiszteim névjegyzékét, bár a három nap alatt sokan hazamentek közülük.”³⁵

A következő napra a tisztek létszáma tovább gyérült, bizonyítékaul annak, hogy mennyire nemtörődöm módon őrizték az oroszok a számukra állítólag oly fontos „titkos munkaerőalap” potenciális tagjait. Önként vagy kényszerűségből Kazinczy magyarázkodást is fűzött a második, immár jóval szűkösebb névsorhoz. Ezt oroszul rögzítették, magyarul így szól: „Sok nevet helytelenül írtak, mert lehetetlen volt kislabizálni az aláírásokat, és mert a meggyengült fegyelem miatt lehetetlenség volt rendet tartani.”³⁶ Eszerint feltehetően úgy készült a nyilvántartás, hogy a kapitulációra kész tisztek egy lajstromra feliratkoztak, majd az orosz írnokok, nyilván tolmácsi segítséggel, saját jegyzékükre vezették át a neveket, jól-rosszul.

Egyébként a cáriak oly kis erővel hajtották végre a lefegyverzést, hogy két zászlóaljnyi lengyel légionárius az első éjszaka — Kazinczy már idézett perbeli vallomása szerint — eltávozott... A magyar legénység pedig már a kapituláció előtt vagy közben „teljesen elszéledt”.

Még Grotenhjelm megérkezése előtt elmenekülhetett volna Kazinczy Lajos is. Sajnos Zsidón maradt, s másfél hónappal később, „a tizenhármak” meggyilkolása után Haynau őt is kivégeztette. A vele tartó ezredek közül Makrayt 16, Dobayt 7 évi várfogságra ítélték, a két Inczédyt, Lászlót és Sámuelt közlegényként sorozták be az osztrák hadseregbe. Egloffstein Adalbert alezredes öngyilkos lett, mindjárt a fegyverletétel után.

A lista alján, az alsóbbbrangú tisztek között olvasható egy bizonyos Petrovics József neve is. Lehetséges, hogy Balajthyék őt „fedezték” fel, s a Jozsipot a biztonság kedvéért Alekszandrnak olvasták...³⁷ Csak egy valami lehetetlen: azt hinni, hogy e név mögé rejtőzött Petőfi. A költő ugyan lemondott őrnagyi rangjáról '49 májusában, de Bem később rehabilitálta „Major Petőfit”, neki tehát az őrna-

³⁴ A névsorokról részletesebben lásd: Balogh—Fekete, 1989. X. 15. A listák körüli vita egyéb fejleményeiről: Fekete, 1990, 174—180.

³⁵ Az aradi vértanúk, 1979.

³⁶ Balogh—Fekete, 1989. X. 15. A Kazinczy által jegyzett szöveget Balogh Ernő fordította oroszról magyarra.

³⁷ Petrovics „csonkulását” pedig Svigel Ferenc révedezései alapján hozzáképelték a névsorhoz. Lásd a 32. lábjegyzet befejező mondatát.

gyok közt kellett volna szerepelnie a zsidói listán. Nincs semmiféle ok azonban, hogy erről akárcsak képezelegjünk is, mert ha Petőfi életben marad július 31-én, s van annyi ereje, hogy útra keljen, a közelben, Keresztúron tartózkodó Bemhez csatlakozik, nem a számára idegen Kazinczyt keresi sokkal távolabb. Ha Bem emigrálása után mégis elvergődik valahogy Zsidóra, ott Bem segédtisztje összeakad Bem törzsparancsnokával, Bauer őrnaggal, s erről az utóbbi később számot adott volna, s nem állítja azt, hogy Petőfi Segesvár mellett esett el...

Noha már Moszkvában pontosan felismertük a Pesten videón látott névsorok és az általunk eredetiben olvasott listák azonosságát, odahaza még egyszer, immár harmadszor is megnéztük a MEGAMORV által országszerte mutogatott videofelvételeket. Ismételten megállapíthattuk: az okirat névsorai minden részletükben egyeznek a videós listákkal! Így tehát a MEGAMORV fizetett történelembúvárai egy *fegyverletételi*, megadási listát elképesztő tudatlanságból vagy megfontolt hamisítási szándékkal *szibériai szállítási jegyzékké* lényegítettek át!

A Népszava házitörténésze permanensen reklámhadjáratot folytatott a Balajthy „felfedezte” fogolylisták kapcsán. 1988 tavaszán már előre lelkendezett azon, milyen hatást kelt majd a listákat tartalmazó mikrofilmek megérkezése Budapestre: „Érdekes lesz hadtörténészeknek összehasonlítani az életrajzokkal: »az eltűnt, elesett a csatában«. Ott pedig: »Elszállítva Kijeven át Szibériába.«”³⁸ Nos, épp az ellenkező, de nem érdektelen fejlemény következett be: egyetlen listán sincs egyetlen olyan szó, amely szibériai szállításnak nemhogy a bizonyosságát, de pusztá hipotézisét megerősíthetné, továbbra is érvényes viszont mindaz, amit a lexikonokból, életrajzokból a hősi halottakról, a felakasztott, agyonlőtt vagy várfogságra ítélt honvédtisztekről tudunk.

1990 elején megjelent könyvecskéjében Kéri Edit elismeri, hogy Balajthy „valószínűleg” az Ausztriának átadott foglyok listáját vitte filmre, és „sajnos” Szibériában „egy-két vodka után” már a csonkult Petőfiről felfedezett papírról is nyilatkozott... Hozzáteszi, hogy 1989 áprilisában két napon át ő is kereste az igazi szibériai listát, de nem találta: „Ne rajtam követelje Fekete Sándor — én csak idéztem Balajthy nyilatkozatát.”³⁹

Mellőzve most, hogy mit nyilatkozik Balajthy egy-két vodka után, rögzítsük: ha egy amatőr kutató teljesen abszurd nyilatkozatait bárki is elhiszi anélkül, hogy az ellenőrzésre lehetősége nyílna, az az ő hibája, s ha a kontrollálatlan képtelenséget sorozatosan, összesen több mint másfél millió példányban hallatlan erőszakossággal maga is propagálja, akkor nem pusztán hibát követ el, hanem a népámítás cinkosává válik.⁴⁰

Nem kell sem történésznek, sem hivatásos Petőfi-kutatónak lenni ahhoz, hogy valaki belássa: ilyen horderejű, nemzeti érdekű „felfedezés” ügyében az értelmes és tisztességes embernek követelnie kell a perdöntő bizonyítékok felmutatását, s amíg

³⁸ Kéri, 1988. IV. 6., 6.

³⁹ Kéri, 1990.

⁴⁰ A Népszava átlag 300 ezres példányszámban jelent meg akkoriban. Mivel legalább öt cikkben szerepelt a misztikus névsor, az átmításra másfél millió lapszámban került sor, nem is beszélve az egyéb lapokban megjelent hasonló szellemű írásokról és a többi fantazmagóriáról.

ezek nincsenek a kezében, köteles kételyeihez ragaszkodni, és szembeszegülni a feltűnési viselkedésben szenvedő hamis hírverőkkel. A *Petőfi Szibériában?! című* könyv szerzője sajnos semmiféle ellenállást nem tanúsított, idejében még azt sem vette észre, hogy Balajthy állításai pusztán a svigeliádák változatai. 1989 áprilisában viszont ő is kijuthatott Moszkvába, s a Hadtörténeti Levéltárban, mint maga bevallja, *véresre* olvasta a szemét, de „a legfontosabbat”, a fogolylistákat nem lelte meg.⁴¹ Ettől kezdve tudta, hogy Balajthy nem mondott igazat. Ettől kezdve erkölcsi kötelessége lett volna Balajthy leleplezése, nem lett volna szabad tűrnie, hogy Megamorvák továbbra is bizonyítékul lobogtassák a misztikus fogolylistát. De ő ezek után sem leplezte le a csalást, hallgatott, s ezzel cinkosból a népámítás társtettesévé lett.⁴²

Csak azután ismerte be, hogy a „csonkult Petőfi” nevét is tartalmazó névsor pusztán blöff volt, hogy Balogh Ernővel közösen írt cikkeinkben lelepleztük az *önáltatásból közáltatássá* fajult machinációt. Eltekintve most attól, hogy milliós lapszámban közzétett révedezéseit egy szűk körben terjesztett könyvecskében próbálta helyretenni, ami a sajtóerkölcs flagrns megsértése, még ekkor is mentséget keresett a csalók számára: „És kellett Balajthy blöffje is a szibériai névsorral — hogy higgyünk abban, amiben lehet hinni. . .”⁴³ Nos, teljességgel a magánügyek övezetébe tartozik az, hogy valakinek blöffökre van szüksége bármiféle hithez. A nyilvánosság előtti blöffölés azonban nem magánügy.

Az értelmi szerző szintén nem sietett az önbírálattal. Több hónappal azután, hogy közöltük a névsor-mítoszra válaszoló leleplező cikkeinket, 1990 januárjában a szibériai legendáról előadást tartottam a Szabó Ervin könyvtár Boráros téri részlegében. Itt Balajthy András is megjelent, s mintegy negyven hallgató előtt elmondta, hogy második moszkvai útján rájött tévedésére, de nem világosította fel a MEGAMORV vezérét, mert meggyűlölte őt, s így akart bosszút állni rajta. . . Olyan felháborodás tört ki a teremben, hogy a hallgatókat alig tudtam lecsillapítani — senki sem volt hajlandó elfogadni a bosszúnak e fajtáját, amely egy nemzet félrevezetéséhez járul hozzá.

Maga a MEGAMORV-főnök egy idő után feltehetően rájött arra, hogy becsapták. Ha hinni lehet Kéri Editnek, a Főnök azt tanítja: „az üzleti életben bátornak kell lenni és blöffölni kell. . .”⁴⁴ Nem tartozván az üzletember kiszolgálói köréhez, nem tudom ellenőrizni e közlést. Egy azonban tény: a Főnök nem zavartatta magát a fogolylisták lelepleződése után sem, s azzal vádolt engem a magyar televízióban,

⁴¹ Kéri, 1990, 115.

⁴² Nemcsak hallgatott, hanem egy moszkvai „kutatásairól” szóló cikkben új „adatokkal” igyekezett olyan benyomást kelteni, mintha a Hadtörténeti Levéltár 1849-es anyagai megerősítenék azt a „gyanút”, hogy Petőfi Szibériába került. Kéri, 1989, V. 8.

⁴³ Kéri, 1990, 122.

⁴⁴ Uo. 86. Könyvében, kénytelen-kelletlen elismerve, hogy „nincs a legfontosabb”, a szibériai fogoly-névsor, nagy felfedezéseivel próbálta elterelni a figyelmet a listák miatt elszenvedett kudarcáról. Így például közreadta nekünk Mezösy Pál várparancsnok „igen érdekes” levelét (sok másolási hibával), nem is sejtve, hogy Váradi-Sternberg János ungvári professzor ebben a felfedezésben őt már régen megelőzte egy Magyarországon is forgalmazott magyar nyelvű könyvében. . . Kéri, 1990, 115—116; és Váradi-Sternberg, 1981, 187—188.

hogy félrevezetem a magyar népet, továbbra is kitartott tehát a szibériai névsor mítosza, vagy pontosabban blöffje mellett.⁴⁵ Ez azonban már az ő dolga. Az ügy és a személy kívül esik azon a témakörön, melyet egy Petőfi-kutatónak vizsgálnia illik.

4. A SZIBÉRIAI PETROVICS-FOLKLÓR

Témánkhoz tartozik viszont annak a néprajzi gyűjtésnek a véleményezése, melyet először Tyivanyenko és burjátiai csapata kapcsolt be „a barguzini száműzött” hipotetikusból apodiktikussá lett tételének „bizonyítékai” közé.⁴⁶

Először itt is azt kell rögzítenünk, hogy a szibériai Petőfire állítólag emlékező öregek regéit tudományos formában sosem bocsátották a kutatók rendelkezésére. Egy fél évtizednél is hosszabb idő alatt nem nyílt alkalom arra, hogy a forráskritikai ellenőrzés minimumát meg lehessen kísérelni e híg folyóiratokban szakszerűtlenül közölt szövegeken. A MEGAMORV Jelentései időről időre néhány orosz vagy magyar nyelvű szemelvényt ragadtak ki Eliaszov néprajzkutató állítólag 1937-ben rögzített gyűjtési anyagából. A Jelentések textusai közt azonban egyetlenegy sem akadt, amely a forrásközlési szabályokat csak nagyjából figyelembe vette volna, ennél fogva a legbarátibb filológiai kritika követelményeinek sem feleltek meg. (Noha a hívek szerint „nagy levéltári kutatás” termékei.)

Végre a *Magyarok* című folyóirat, mely tudományos közlésre jellegénél fogva alkalmatlan, helyt adott Nehéz Mihály és Kéri Edit egy-egy írásának.⁴⁷ Az első inkább csak kivonatot ad Pavel Morokov és Marija Morokova, e testvérpár emlékeiből, a másik összefüggő fordítást közöl Morokova néni elbeszéléséből. Sem a szerkesztő, sem a két szerző nem vette észre, hogy lényeges dolgokban eltér egymástól a testvérpár szövege, sőt élettrajza is. Kezdjük azzal, hogy Marija Pavelt *bátyjának* nevezi, holott Nehéz Mihály szerint a néni 1841-ben született, Pavel pedig 1863-ban, amiből az következne, hogy ez utóbbi nem bátyja, hanem öccse volt Marijának. De legyünk jóindulatúak: ami Pavel születési évszámát illeti, tegyük fel, hogy itt pusztán sajtóhibáról van szó.

Tény viszont, hogy a MEGAMORV egyik Jelentése orosz szemelvényeket is közöl e tárgyban, s az ismeretlen néprajztudós (?) szerint Pavel bácsi 1836-ban született. Egy másik, nem tudni, kitől származó orosz nyelvű jegyzet ellenben megállapítja, hogy Pavel Morokovot nem lehetett 1937-ben meginterjúvolni, mert 1925-ben már

⁴⁵ Búcsúzva a MEGAMORV fönökétől, hadd emeljem ki egyik, talán leginkább elképesztő trükkjét. A *The plain dealer* című clevelandi lapnak telefonon ezt nyilatkozta: „Szovjet kutatók megtalálták levéltáraikban (a kutatóknak vannak saját levéltáraik? F. S.) Petőfi elfogatásának történetét.” Főlősléges mondani, hogy a „szovjet kutatók” (Tyivanyenkóék) rengeteget blöfföltek, de ilyesmit ők sem állítottak soha. Ez még a Népszava volt történészének is sok volt, így kommentálta e fantazmagóriát: „Sajnos egy mondata sem igaz.” *Kéri*, 1990, 76. Kár, hogy az ítélkező nem tette hozzá: az ő felfedezései általában ugyanebbe a kategóriába tartoznak.

⁴⁶ A kampány a Bajkal című, hírhedt lett szibériai folyóiratban kezdődött: *Tyivanyenko-Gyomin*, 1985. 5. 113–126.

⁴⁷ *Nehéz*, 1984. 4. 145.

meghalt, ennél fogva 1923-ban kérdezhetette őt ki Eliaszo (miért épp 1923-ban?), különben is Pavel 66 éves korában hunyt el, tehát 1859-ben született. Vagyis megint csak a feltételezett szibériai Petrovics 1856-os halála után...

Ez tehát egyike ama rendkívüli eseteknek, amikor valaki a születése előtti eseményekre is igen szívesen tud visszaemlékezni, megdöntve ezzel Sartre rekordját, aki csak csecsemőkoráig révedezett vissza. Meg kellene tehát kérnünk az Eliaszo-hagyaték ápolóit, hogy előbb döntsék el, ki kinek a bátyja és ki kinek az öccse, és mikor született Pávélunk, 1863-ban, 1859-ben vagy 1836-ban... S csak egy ilyen kronológiai tisztázás, valamint a források tudományos közlése után lobogtassák e folklorisztikai „bizonyítékokat”.

Ennyivel azonban nem úszhatják meg Morokovék magyarázóit. Ők ugyanis nemcsak révedeznek és születési dátumokat fantáziálnak, hanem a szöveget is hamisítják. Nehéz Mihály kivonatában a Petrovics-sztori úgy kezdődik, hogy egy éjszaka Barguzinban hozták a „veszedelmes” politikai foglyot. A biográfiailag teljesen rendezhetetlen, mert dátum és sorszám nélküli MEGAMORV Jelentések egyikében viszont olyan orosz nyelvű részletet is olvashatunk Petrovicsról, melyből megtudhatjuk: ez a titokzatos és „fontos ember” korábban az udvarhoz tartozott, s meg akarta ölni a cárt — hotyel on carja izvesztyi (ubity) —, ezért az uralkodó száműzte őt... Mivel a cári udvarban aligha lehetett fontos ember Petőfi, Nehéz Mihály jobbnak láthatta elhagyni ezt a kis bevezető epizódot — és úgy is lőn... Az ilyen forrásközlést szakmai körökben otromba és tudatos csalásnak nevezik. Van mentsége: eltérően az első közlő Tyivanyenkótól, aki legalább megpróbálta magyarázni az emlékezésnek ezt az abszurd mozzanatát, Petrovicsnak a cár elleni merényletét, jelképnek tüntetve ezt fel, amely a magyar felkelést szimbolizálná, Nehéz érezhette, hogy ezt magyar ész nem fogadja be, s inkább kihagyta a kínosan zavaró passzust.⁴⁸

Hol elhagyni kell a szövegből, hol hozzátenni, hogy Petőfihez lehessen igazítani. A csaló toldás minősített esetét — jogásznyelven — akkor „valósítja meg” Nehéz Mihály, amikor kivonatában így sűríti Pavel Morokov regéit a titokzatos Petrovicsról: „Rosszul beszélt oroszul, valami nyugati nemzet fia volt.” Nehéz Mihály elfelejti itt legalább egy jegyzet erejéig tudatni, hogy Pavel bácsi helyett Tyivanyenkót sűríti, ugyanis a burját régésznél olvashatjuk ugyanezt az utalást „valamelyik nyugati népre”.⁴⁹ Egy szöveget *toldással* gyökeresen megmászítani s ugyanakkor az eredetét is közölni nem túl értelmes eljárás, de erre nem gondoltak. Így, szerencsére olvashatjuk az orosz szöveget is: „Nyikto zgyesz o nyom nye znal, to li on russzkij, to li poljak...” Vagyis: „Senki itt nem tudta róla, hogy ő orosz-e vagy lengyel.” A „százéves Morokov” tehát, aki itt hirtelen fordulattal 66 évesen halt el, egyetlen szót sem szólt arról, hogy a titokzatos idegen „valami nyugati nemzet fia

⁴⁸ Tyivanyenkóék dolgozata ezen az egy ponton minősíti „nem egészen pontosnak” Morokov meséit. *Tyivanyenko—Gyomin*, 1985. 5. 118.

⁴⁹ Uo. 119.: Tyivanyenkóék itt szó szerint így „tolmácsolták” Morokovot: „Oroszul rosszul beszélt (ti. Petrovics. F. S.), erős akcentussal”, ezért a barguziniak nem tudták, „melyik nyugati nemzethez tartozik, a lengyelhez, vagy valamelyik másikhoz”. Mint látjuk, ez a „valamely másik” nem lehető meg Morokovnál, csak Tyivanyenkóéknál...

volt”. Ezt Nehéz Mihály szövi bele Pavel bácsi textusába, továbbfejlesztve a szöveghamisításban első Tyivanyenkót.⁵⁰

Nehéz odáig megy forrásai továbbfejlesztésében, hogy már a keresztnévét is kinyomozta vagy kitalálta a rejtélyes Petrovicsnak: két szibériai öreg „fejből tudta 1-1 versét a »külföldi népfölkelő költőnek, Zandernak«”. Megható, hogy a derék szibériaiak már csak keresztnévén emlegetik Petőfit, mint mi József Attilát. A bökkenő ott van — mint ez Eduard Gyomin kutatásaiból tudható —, hogy e név nem keresztnév, hanem vezetéknev, ez a Zander valójában Zajdner! Viselőjének semmi köze Petrovicshoz (verseinek pedig Petőfihez — ez utóbbit én teszem hozzá).

Ugyanígy a hamisítások körébe sorolható az is, hogy a szibériai öregek regéit idéző barguzinisták előszeretettel csempészik a Morokóvéknál Petrovicsként szereplő idegen neve mellé az A. Sz. (Alekszandr Sztjepanovics) rövidítést és az őrnagyi rangot. Ezt teszi például a legendás melléfogásai révén szakmai körökben elhíresült Csank Csaba is, amikor szerinte Pavel Morokov „a titokzatos Petrovics őrnagyra” emlékezik. Rögzítsük hát, hogy Pavel és Marija teljesen *sohasem* között szövegeiben *sohasem* esik szó az idegen katonai rangjáról, keresztnévéről. Sőt a családi nevről sem!⁵¹

S itt egy új szereplőt kell bevonni vizsgálódásunkba. 1989 őszén alkalmam nyílt személyesen is megismerni Dora Boriszovna Kacelnoszt, a lengyel—orosz kapcsolatok kiváló kutatóját, a múlt századi szibériai történelem tudósát.⁵² Balogh Ernő kollégám készített vele interjút az Új Tükör számára. Ebben Dora Boriszovna tagadta annak lehetőségét, hogy 1849-ben magyar hadifoglyokat vihettek volna Szibériába, de megerősítette, hogy a honvédségnél szolgált lengyelek száműzetésére vannak dokumentatív adatok. Én is részt vettem a beszélgetésben, melynek számomra leginkább revelatív mozzanata az volt, hogy a történészről figyelmeztetett: „Szibériában mind a mai napig az a szokás, hogy az emberek az apai nevükön szólítják egymást. A helyi legendák, visszaemlékezések tanulmányozásakor tehát eleve nem valamiféle Petrovicsot, hanem egy Sztjepanovicsot kellene keresni...”⁵³

⁵⁰ Legyünk igazságosak: Nehéz Mihályt expedíciós kolléganője is megelőzte a szöveghamisításban, ő írta ugyanis, hogy Petrovics „veszedelmes politikai fogoly volt. Nem lengyel, valami más”. *Kéri*, 1989. V. 8., 6. A különbség annyi, hogy a szerzőnő ezúttal Mariját is összetévesztette Pavellal, s a nénihez kötötte ezt az „elbeszélést”, de ezen nem kell csodálkozni, mert az expedíciónak a jelek szerint nem könnyű eligazodnia a nemek közti különbségekben.

⁵¹ Csank először „csak” annyit állított, teljesen alaptalanul, hogy a barguziniak „tudták”: a hozzájuk érkezett idegen neve „Alekszandr Sztjepanovics Petrovics”. (*Csank*, 1989. I. 7., 4.) Később azonban — évés közben jön meg az étvágy —, már azt is hirdette, hogy a barguziniak Petrovics őrnagyi rangjáról is tudtak. (*Pap*, 1989.) Itt is már csak egy kérdés marad nyitva: vajon előre megfontolt szándékkal elkövetett csalásról van szó, vagy arról a lélektani folyamatról, melynek következtében az A. Sz. Petrovics őrnagyról ábrándozó Szigel Ferenc régi nyomán a hívők ott is felfedezik e nevet és rangot, ahol a szövegekben ennek semmi nyoma. E kérdés megválaszolása azonban nem a történész vagy irodalomkutató, hanem a pszichológus hatáskörébe tartozik.

⁵² Dora Boriszovna már 1975-ben publikált tanulmányt Petőfi és Bem kapcsolatáról, *Petőfi i Bem* címen. In: *Petőfi v mirovój kulture*, 1975, 78—89.

⁵³ *Balogh*, 1989. XI. 26. Hadd emlékeztessék arra is, amit Váradi-Sternberg János részletesen is kifejtett; hogy amennyiben egy Petőfi egy Mihail Küchelbecker mellett él Barguzinban, a már külföldön

A felvilágosító pillanat hatása alatt újra olvasgatva a két Morokov, Pavel és Marija szövegeit, azonnal érthetővé vált, hogy ama Petrovics állítólagos barátját, Mihail Karlovics Küchelbeckert miért nevezik e szibériai öregek következetesen *Karlics*nak, s nem Mihailnak a *keresztnevé*n, vagy Küchelbeckernek a *vezeté*k, illetve *családi* nevén. Azért, mert az atyai név, a Karlovics rövidített alakjának, a Karlics-nak használatával pontosan a szibériai szokást követik...

De kételkedjünk! Hátha a titokzatos idegenre ezt a szokást valamiféle okból nem terjesztették ki, s ezért őt családi nevén Petrovicsnak hívták? Az ilyen egyéni kivételnek okát persze aligha lehetne megadni, de nem is kell! Marija Morokova, az ősforrás, határozottan kijelenti — épp Kéri Edit közlésében —, hogy bár Petrovics sokáig élt közöttük, „mégsem tudja senki rendesen sem a keresztnévét, sem a családi nevét”.⁵⁴ Morokova szerint tehát ők a Petrovicsot *nem* családi, *nem* vezetéknévnek fogták fel! A következtetés: annak az idegennek, akit Petrovicsnak hívtak Szibériában, az apja keresztnéve magyarul Péter, oroszul Pjotr, németül Peter lehetett, de István nem! És fordítva, ha Petőfi kerül Szibériába, őt apja keresztnéve után nem Petrovicsnak, hanem csakugyan Sztjepanovicsnak nevezik. Amikor tehát az idegen azt mondta Barguzinban, hogy „hívjatok Petrovicsnak”, ezzel önmagában lehetetlenné tette, hogy benne Petőfit véljük felismerni! Nem is beszélve arról, hogy ezt a „Péter fiát”, ezt a *fontos udvari embert* és *merénylet* nem lehet összetéveszteni Petőfivel.

Maradnak még a magyar és orosz „Petőfi”-versek. Ezek egyike epigon szerepjátászás terméke, a másik hamisítás, a két orosz költeménynek pedig nem lehet köze a mi költőnkhez.⁵⁵ Szerény színvonaluk, tartalmuk éppúgy Petőfi szerzősége ellen szól, mint az orosz nyelv *szabatos* kezelése. Petőfi aszódi diákkora óta sokat tanult, majd olvasott franciául, fordított is, társaságban beszélt e nyelven, de élete utolsó szakaszában Bemnek írt francia levelei meglehetősen sok nyelvi lazaságról, pontatlanságról, „franciátlanságról” tanúskodnak. Pedig a francia a költő iskolai tanulmányaiban oly fontos latin nyelvhez közelebb áll, mint az orosz! Gyermekes elképzelés az is, hogy az egyik vers „piros zászlaja” bármi módon is bizonyítékul szolgálhatna. A múlt század közepén a derék Freiligrachtól a nagy Hugóig és Vignyig, valamint a gyengécske Lisznyaiig elég sokan lengették műveikben a piros lobogót. E nagyon

némileg ismertté lett költő alakja feltétlenül felbukkant volna a foglyok levelezésében, vagy a londonban megjelenő *Kolokol* hasábjain, ahol érdemleges nekrológ ismertette Küchelbecker barguzini szibériai életét. *Várad-Sternberg*, 1989.

⁵⁴ Kéri, 1989.

⁵⁵ Egy 1851-ről keletkezett, de félreérthetetlenül e századi versikét *Petőfi Sándor őrnagy Vengerszkoje Szelo* aláírással követett el valaki, aki egy Ady-paródiába illően azt mondja magáról, hogy ő „Üldöző hordák méregkútja, Magyar igéknek örök hirdetője”. A régebről már ismert művet 1988-ban egy eperjesi ukrán folyóiratban mutatták be Pahirjáék, kellő választ is kaptak rá az Új Tükörben Várad-Sternberg János tollából: 1989. XI. 5. Várad-Sternberg itt az 1853-as keltezésű, Svigel által „hazahozott” töredéken is kimutatta a Petőfi szerzősége ellen szóló jegyeket. E vers elemzésére Kiss József külön tanulmányt is szentelt, meggyőzően bizonyítva, hogy Svigel tudatos csalásának terméke e néhány töredékes sor. (Kiss, J., 1989. XI.) A két orosz nyelvű vers körül Tyivanyenko verte a lármafát észrevételezésre sem érdemes fejtegetésekkel a Bajkalban, majd segítségére sietett Kéri is, aki „16 ritmikai hibát” számolt össze e költeményekben, de a költő betegségében mentséget talált számára.

szokványos rabsirámokat feltehetően Zajdner vagy más politikai száműzött írta. Petőfi-kutató nem sértheti meg kedves költőjét azzal, hogy e verseket egyáltalán és csak feltételeken is *Az apostol* és a *Tündéralom* poétájához kapcsolja.⁵⁶

De mit számít mindez — vetheti ellenünk a hívő —, ha a Segesvártól Barguzinig vezető út elképzelése tele volt is tévedéssel, fő az eredmény: a 7. számú sír Petőfi csontváza! Ez persze nem ilyen egyszerű. Ha egy vállalkozás szovjet és magyar részről ennyi tudatlanságot, sőt hamisítói buzgalmat árul el, ha egy 23 fős expedícióból csak hat tag szakember a maga területén, a többi tájékozatlan dilettáns, hóbortos álmodozó vagy éppen konok csaló, akkor ez a tény rossz fényt vet az egész csapatra. Egy ilyen felállásban, a *mindenáróni* sikerre törekvő, szervezett blöffökre elszánt vezér irányítása alatt az antropológiai és régészeti kutatókra is veszedelmes nyomás nehezedhet a *team* megszállott többsége részéről. Az expedíció naplókat, feljegyzéseket, beszámolókat közlő tagjainak írásaiból — általában akarattuk ellenére — e nem kívánatos befolyásnak számos bizonyítékára lelhetünk. A sírkutatási cél(ok) kijelölésétől kezdve magának az ásatásnak a levezetéséig a szakszerűtlenség árulkodó jegyei tanúsítják, hogy ilyen légkörben a tárgyilagos munkára szinte alig nyílik lehetőség. (Lásd e kötetben Kovács László részletes elemzését.)

A MEGAMORV-bizottság magyar antropológusa az 1990. januári moszkvai vizsgálat után a tévében el is ismerte, hogy a bizonyítási eljárást elhamarkodták. Később azonban, nyilvánvalóan nemcsak a személyes presztízst ért csapás miatt, hanem a MEGAMORV-csapat nyomására is, újra megmakacsolta magát. Saját lelkiismeretével ő jogosult elszámolni, mások viszont azért felelősek, hogy a 48-as forradalomtörténet és a Petőfi-biográfia ne süllyedhessen le kétes manőverek silány eszközévé, s az antropológiát vagy a régészetet se dirigálhassák műveletlen üzletemberek. Az állam kötelessége biztosítani, hogy egyedül a tudomány hivatott műhelyei lehessenek jogosultak a tudományos viták eldöntésére.

IRODALOMJEGYZÉK

Az aradi vértanúk I.—II.

1979 Összegegyűjtötte, s a szöveget gondozta, bevezette és jegyzetelte Katona Tamás

R. A. Averbuch

1970 A magyar nép szabadságküzdelme 1848—49-ben. Ford.: Perényi József

Balogh Ernő

1989. XI. 26. Szibériában nem lehet eltűnni = Új Tükör 26:48, 23.

Balogh Ernő, Fekete Sándor

1989. X. 15. Önáltatásból — közáltatás. = Új Tükör 26:42, 14—16.

⁵⁶ Egyetlen hivatásos irodalomtudós akadt, aki előbb az MTI révén közölte, hogy e költemények Petőfiktől származnak, majd némi ingadozással foglalt állást, hogy a végén egy kétnyelvű, magyar—eszperantó füzetben költőnk életművébe illesse e gyenge verseket. Befejezésül mégis újra kételkedést mutat, hogy végül e költői mondattal fejezze be tanulmányát: „Ha nem Petőfi írta e költeményeket, írhatta őket más?” (*Szuromi*, 1990, 39.) A jeles versértőnek csak ezt felelhetem: a magyar irodalomtörténet számára teljesen mindegy, hogy e gyenge orosz verseket ki alkotta meg.

Csank Csaba

1989. I. 7. Petőfi Sándor és a szibériai Petrovics. = Nógrád

Dienes András

1958 Petőfi a szabadságharcban. Budapest

M. Docsinac—V. Horvat

1985. VI. 15. És ha a legenda nem legenda? = Kárpátontúli Ifjúság, 3.

F. Takács István—Kurucz Péter

1989. VII. 20. Üres a sír, marad a levéltár. = Mai Nap, 6.

Alekszandr Gerszkovics

1970 A. Гершкович: Поэтический театр Петефи.

1979 Az én Petőfim. Budapest Ford.: Dalos György, Gálvölgyi Judit, Kövesdi János, Radó György

Gracza György

1894—98 Az 1848—49-iki Magyar szabadságharc története I.—V. Budapest.

Horváth Mihály

1871—72 Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben II. kiadás, Pest

Kászonyi Dániel

1977 Magyarhon négy korszaka. Budapest Ford.: Kosáry Domokos

Kenessey Péter

1939. VI. 28. Beszélgetés Barátosi Lénárth Lajossal, aki azt állítja, hogy megtalálta Petőfi sírját Szibériában. = Az Est 30:145, 3—4.

Kéri Edit

1988. IV. 6. Előkerült Bem apó elveszett hadilevéltára. = Népszava 116:81, 6.

1988. V. 14. Petőfi hamvai Szibériában? = Népszava, 116:114, 8.

1988. VII. 16. Öngyilkos, hősi halott, szibériai rab? = Népszava 116:169, 10.

1989. V. 8. „Veszedelmes fogoly volt...” = Népszava 117:106, 6.

VIII. A feltámadott. = Magyarok 4. 151—158.

1990 Petőfi Szibériában?! Budapest

(Ki.)

1939. IV. 28. Kutatom a kutatót. = Kecskeméti Közlöny

kgyr

1989. VII. 30. Petőfi vagy nem Petőfi, ez itt a kérdés. = Mai Nap 1:143, 4.

Kiss József

1989. XI. „Rabság, szabadság...” „Petőfi utolsó verse” 1853-ból? = Kritika 1989. XI., 11—12.

Kováts István

1981 Egy szegény pórfiú önéletrajza. Budapest

Mezey Katalin

1989. VIII. 8. Laikus válaszok „tudós” kérdésekre. = Magyar Nemzet 52:184, 6.

Mikes Márta

1985. VIII. 31. Megtalálták Petőfi sírját...? = Népújság 40:205, 5.

Nehéz Mihály

1989. VIII. A szibériai Petrovics (Petőfi?) legendák. = Magyarok 1989/4. 145—150.

Artur Nyepokojcsickij

1866 A. Непокойчиккий: Описание войны в Трансильвании в 1849 году. Szentpétervár.

Vaszilij Pahirja

1985. VI. 18. (A rejtélyes Petrovics — ukránból fordítva) Prapor peremogi.

Pap Lajos

1989 Lapszélre. = Napjaink 10. 2.

Pécsi István—Zahemszky László

1989. I. 10. Hol halt meg Petőfi (X/6.) = Népújság

Peteři v mirovoj kulture

1975 Петефи в мировой культуре. Ред. колл.: Й. В. Богданов, А. А. Гершикович, Шандор Фекеге. Москва

Póór Csaba

1989. VII. 31. „Biztosan Petőfit leltük meg...” = Magyar Hírlap

Rosonczy Ildikó

1989. III. 12. Bem erdélyi küzdelmei orosz szemmel. = Új Tükör 26:11, 19.

A. P. Scserbatov

1984 Paszkevicz Magyarországon. Budapest. Ford.: Gerencsér Zsigmond

t.b.

1939. IV. 26. Egy magyar Ázsia-kutató azt állítja, hogy a Bajkál-tó mellett megtalálta Petőfi sírját.
= Az Est 30:94, 7.

A. Tyivanyenko—E. Gyomin

1985 A. Тиваненко, Э. Демин: Тайна баргузинского узника. Ulan-Ude

A. Tyivanyenko

1989 A. Тиваненко: Шандор Петефи в Баргузине. Ulan-Ude

Váradi-Sternberg János

1981 Századok öröksége. Budapest—Uzgorod

1989. X. 1. Egy barguzini tudósítás 1859-ből. = Új Tükör 26:40, 20—21.

X. 29. A legenda új fejezetéről I. = Új Tükör 26:44, 16.

XI. 5. A legenda új fejezetéről II. = Új Tükör 26:45, 23.

PETŐFI CSATATÉRI HALÁLA ÉS SZIBÉRIAI SÍRJÁNAK LEGENDÁJA

KISS JÓZSEF

(MTA Irodalomtudományi Intézete)

Petőfi a segesvári csata végén, 1849. júl. 31-én este hat óra körül, *nyomtalanul eltűnt*:¹ e nap reggelén Székelykeresztúron — Bem altábornagy tilalma ellenére — csatlakozott a Segesvár felé induló sereghez (civilben, mert új őrnagyi egyenruhája még nem készült el); napközben többen is látták; a kora délutáni órákban közelről figyelte a csata menetét; az arcvonal hirtelen összeroppanása utáni menekülésének is voltak hiteles szemtanúi: *Gyalóky Lajos* századossal, aki kocsiján akarta a halálos veszedelemből kimenekíteni, még pár szót váltott is, de nem tartott vele; *Pap Lajos* vezérkari főnök, röviddel azelőtt, hogy a Bemet közrefogó tisztekkel és székely huszárokkal áttörték a bekerítésükre küldött cári ulánusok gyűrűjét, felismerte a 15—20 lépésnyire mellettük „gyalog és fegyver nélkül” futó Petőfit; a magyarok közül utoljára pedig minden bizonnyal az a *Lengyel József* keresztúri felcsér látta, aki a délutáni órákban a közelében sebesülteket kötözött; ő a végveszély pillanataiban (kölesön kapott) lova hátára ugrott és elvágtatott az országút felé; amikor — már jóval Fehéregyházán túl, egy kaptatóról — nyergében hátrafordulva visszanézett, még egyszer megpillantotta a „födetlen fővel, széteresztett ingnyakkal, lengő zubbonyával” mögötte messze lemaradva rohanó költőt. — Lengyel emlékezéseibe később belekötöttek, pedig hiteleseknek bizonyultak s nem sikerült bennük ellentmondásokat kimutatni, — egy mozzanat meg kifejezetten hitelesíti előadását: amikor 5 óra tájt arra lettek figyelmesek, hogy a honvédek arcvonalán valami zavar támadt, a segédorvos állítása szerint Petőfi első megjegyzése ez volt: „Potomság!”, vagyis nem ismerte fel mindjárt a veszélyt a maga teljes komolyságában. Mind a reagálás, mind a kifejezés jellemző a költőre: ezt Lengyel nem találhatta ki, ezt hallania kellett! Közvetlenül ezután vették észre, hogy — tőlük távolabb — maga a vezérkar is hátrál, tehát Bem kiadta a parancsot a

¹ Az első két bekezdés *Dienes*, 1958, 2. könyve nyomán készült; vö. még a rövidített, népszerű összefoglalással is: *Dienes*, 1962, 230—289.

viSSzavonulásra. — Este Gyalókyt két pompás lova szerencsésen beröpítette Keresztúrra, aztán benyargalt Lengyel is (agyonhajszolt lova nem sokkal utóbb ki-múlt), Pap Lajosról meg tudjuk, hogy tovább harcolt Bem oldalán, majd sokévi várfogságot szenvedett. A költő azonban, aki még Bemtől kapott lovát a nyár elején eladni kényszerült, s csak gyaloglásban edzett lábaiban és tüdejében bízhatott, hiába próbált kitörni: nem érkezett meg sehova, s nem bukkant fel később sem.

Hogy Petőfivel, miután Lengyel is eltűnt a szeme elől, az üldözésnek és öldöklésnek néhány perccel később kiteljesedő vad zűrzavarában mi történt, csak találgathatjuk, mert szemtanúk nem jelentkeztek. A cári seregnek katonái körében népszerű parancsnoka, Szkarjatyin tábornok még az ütközet elején ágyúgolyótól találva elesett, s bosszúra szomjas, fanatikus kozákjai kegyetlen vérfürdőt rendeztek; a Bemet üldöző lovasoknak nem is volt idejük foglyokkal vesződni.² Számítások szerint több mint 1000 magyar honvéd maradt a csatatéren holtan, köztük minden bizonnyal a költő is. — Tudunk egy holttestről, mely feltehetőleg az övé volt: egy a cári sereghez beosztott osztrák őrnagy, Gustav von der Heydte vette észre, amikor a csata után (fél hét körül) orosz katonák kíséretében végiglovagolt az üldözés útvonalán: a kistermetű, szakállas, félig levetkőztetett, kirabolt „rebellis” (felkelő) tiszt, mellén nagy szúrt sebbel, körülbelül azon a tájon feküdt, ameddig a gyalogosan menekülő költő eljuthatott, nem messze az országúttól; Heydte mindjárt feltételezte, hogy Bem közvetlen környezetéhez tartozó személy volt, mert körülötte a fűben (kirablása közben eldobált) katonai iratok, levelek, kitüntetések hevertek. Az őrnagy sosem látta Petőfit, de szóbeli leírása nyomán utóbb többen őt vélték felismerni: így Segesvárt őrzött fogoly honvédtisztek, majd az említett Lengyel József, sőt maga az 1849. novemberben a Székelyföldre utazott Szendrey Júlia is. 1854 elején a még mindig Petőfi után nyomozó bécsi titkosrendőrség utasítására jelentést kértek Heydtétől (ez az irat az 1920-as években vált ismertté).³ Ennek alapján Dienes András, aki évtizedeket áldozott a költő halála körülményeinek felderítésére, 1958-ban kiadott „Petőfi a szabadságharcban” c. monográfiájában határozottan hajlott arra, hogy Heydte azonosítását elfogadja, amivel — szerinte — a „Petőfi-titok” lényegében megoldódott, — kivéve persze azt a kérdést, hogy a költő földi maradványai végül is hová kerülhettek: valamelyik tömegsírba vagy egy kisebb közös, ill. magános sírba-e.

Dienes munkájának legfőbb értéke nem az, hogy korábban ismeretlen forrásokat tárt fel (bár bűvárlatai során ilyenek is tömegesen kerültek elő), hanem az általa elvégzett feldolgozás módszeressége és alapossága. A roppant mennyiségű, jelentős részében nehezen hozzáférhető kéziratos és nyomtatott forrásanyag s a korábbi életrajzi irodalom lehető teljességének megismerésére és hasznosítására törekedett; ahol csak tehette, az eredeti forrásokig ment vissza; nagy gondnal mérlegelte

² A segesvári csatában az oroszok mintegy 500 — részben sebesült — foglyot is ejtettek (Dienes, 1958, 268—271.); Petőfi fogságba esésének sem hiteles tanúja, sem okmányyszerű bizonyítéka nincs (l. erről Fekete Sándor szakvéleményét); Bauer Lajos őrnagy, a költő régi tiszttársa, aki Segesvárnál fogságba esett, de sikerült megszöknie, Egressy Gábor közlése szerint „ott Sándort a foglyok között nem látta, róla nem hallott” (Egressy, 1851, 8.).

³ Mikes, Derrői Kocsis, 1930, 389—392; vö. még Dienes, 1958, 372—377.

nemcsak ezek szöveghűségét, hanem a különféle rendű és rangú közlők, vallomástevők, emlékezők szavahihetőségét is. Különös erőssége volt a kérdés sokoldalú (életrajzi, hadtörténeti, lélektani, tereptani stb.) megközelítése. Alapkoncepcióját Lengyel József és August von der Heydte emlékezésére, ill. jelentésére építette fel: ezeket igyekezett — nagy nehézségek árán — más, ugyancsak hitelesnek tűnő vallomásokkal és emlékezésekkel összhangba hozni; ilyen volt, a fontosabbak közül, az említett Gyalókay Lajosé és Pap Lajosé. Hogy ez a kényes művelet nem minden vonatkozásban sikerült meggyőző módon, abban aligha Dienes a hibás, sokkal inkább az a rendkívüli helyzet magyarázza, amelyben ezek az emlékezetfoszlányok megtapadtak: az arcvonal hirtelen összeomlása, a fejvesztett menekülés zűrzavara, az ágyúzásból, fegyverropogásból, lovak dobogásából és emberi kiáltásokból összetevődő fülsiketítő csatazaj; s amit az érzékszervek ilyen körülmények között is híven fogtak fel, az nem egyszer a kései lejegyzés, az emlékezet torzulása, kihagyásai folytán veszített forrásértékéből. Dienes mindennek tudatában, nagy körültekintéssel végezte munkáját. Kutatásainak végső konklúzióit egy magyar—román vegyes (akadémiai) bizottság, amelynek ő is tagja volt, 1956 nyarán a helyszínen végzett vizsgálatokkal ellenőrizte és igazolta; maga az ásatási kísérlet nem járt eredménnyel.⁴

Ha a költő menekülésének sem Dienestől rekonstruált útvonala, sem az általa feltételezett halálhely nem tekinthető is véglegesen tisztázottnak, a monográfiában fel sem merül valamilyen „túlélési változat” reális lehetőségének gondolata (Dienes ezekkel az irodalomban elterjedt legendás elképzelésekkel — érdemük szerint — foglalkozik ugyan, de határozottan s helyenként már-már metsző gúnnyal valamennyit elutasítja).⁵ Jegyezzük meg, hogy — nyíltan vagy hallgatólagosan — a recenziók és az 1958 óta megjelent életrajzi szakirodalom is erre az alapra helyezkedett: a tudományos kutatás tehát a segesvári csatát *túlélő* költőről elterjedt híreket és elképzeléseket kezdettől fogva mindvégig elvetette, ill. a Petőfi körül gazdagon tenyésző legendák világába utalta, hiszen életben létéről 1849. aug. 1-étől kezdődően egyetlen hiteles adatot sem regisztrálhatott — olyat sem, mely erre nézve akár csak gyanút kelthetett volna —; annak sincs tehát igazolt nyoma az életrajzi irodalomban, hogy a költő, eltűnése után, bármilyen módon életjelt adott volna magáról.⁶

Ez a beszédes némaság a költőt közelebből ismerő családtagok, rokonság, jó barátok, a szorosabb ismeretségi kör tagjai körében már egy-két éven belül megérelvelte azt a bizonyosságot, hogy Petőfi a segesvári csatában *elesett*. Joggal érvelhettek úgy (magukban vagy egymás között), hogy a szerelmes fiatal férj, a kisfiaért, elsőszülöttéért rajongó apa, a hűséges jó barát, ha élne, efelől semmilyen körülmé-

⁴ Dienes, 1958, 573—591: „Függelék. A segesvári jelentés. (A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött Magyar—Román Akadémiai Munkaközösség jelentése.)”

⁵ Dienes, 1958, 385—391., ill. (jegyz.) 553—555.

⁶ Abonyi, 1940. VIII. 11. 1850-ben kelt (közelebbi dátum nélküli) koholt levelet említ, melyet Júlia az apjához intézett volna (férje életben létére való célzással); nyilvánvaló hamisítvány, hiszen a bécsi titkosrendőrség csak 1853-ban döbbsen rá, hogy a körözött forradalmár felesége már 1850-ben férjhez ment, s Scitovszky hercegprímástól Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója 1854. jan. 18-án kért e házasságkötéssel kapcsolatban magyarázatot (vö. Dienes, 1958, 377—378.).

nyek között sem hagyná kétségben szeretteit. Csak ezzel magyarázható, hogy Szendrey Júlia még a gyászév letelte előtt újra férjhez ment, a jelek szerint a legkevésbé sem tartva attól, hogy Petőfi esetleges felbukkanása (akár itthon, akár az emigránsok közt) kínos helyzetbe hozhatja. Ez alkalommal, mint közismert, írásbeli nyilatkozatot is tett, hogy megbizonyosodott férje haláláról.⁷ — Arany János már 1851-ben halottnak tudta barátját („Behantozatlan áll Hamvai fölött a hely. Hol, merre nyugszik ő, Nem mondja semmi kő, Nem mondja semmi jel” stb. — írta egyik ekkor keletkezett versében),⁸ nem sokkal utóbb pedig Thomas Moore egyik strófája lefordításával áldozott a hősi halott jó barát emlékének:

A dalnok elhullt! — ám iga
Nem sújtja büszke szellemét;
Megnémult a kedves koboz,
Ő tépte húrját szerteszét;
Mondván: „Ne láss bút, lánc miatt,
Szerelem s vitézség lelke te!
Rabul ne zöngjen húrjaid
Szabadnak termett éneke!”⁹

— A másik barát, Jókai 1856-ban határozottan úgy nyilatkozott, hogy nem kételkedik többé Petőfi halálában („ha élne, mi tarthatná őt vissza, hogy legalább megszólaljon?” — tette föl a logikus kérdést a Vasárnapi Újságban),¹⁰ sőt 1861-ben egy hosszabb, refrénes költeményben intette a már akkor buzgólkodó „Petőfi keresőket”, hogy hagyjanak fel a hiábavaló fáradozással. Versét e sorokkal fejezte be:

Hallgatsz. Bizonyítja halálodat ez.
Hú keresőd sírodra tapos
Oh halva bizonynyal a dalnok!¹¹

— S hogy a másik pápai diáktársat, Orlai Petrics Somát se hagyjuk ki: ő Petőfi csatatéri halálára ugyancsak közeli személyes kapcsolatukon alapuló érveléssel következtetett: nincs a költő elestéről semmi kétsége — írta a Vasárnapi Újságban —, mert „Petőfi nemes szíve, lelke, családja iránti érzelmei” olyan meggyőző erkölcsi és pszichológiai támpontokat adnak neki, hogy halálát bizonyosnak kell tartania: „Minden körülmények közt tudatná életben létét családjával, melyhez mély és ábrándos ragaszkodása közismert, s bizonyosan nem tűrné némán a lángoló hazaszeretetű költő a haza szenvedéseit, ő, ki a szeretet és fájdalom csalogánya volt.”¹²

⁷ Mikes, *Dernői Kocsis*, 1930, 110—111.; *Dienes*, 1958, 374—375.

⁸ Arany, 1951, 248. Az „Emlények” c. ciklus II. darabja.

⁹ Arany, 1951, 154.

¹⁰ Jókai, 1856. III. 9., 69.

¹¹ Jókai, 1899, 8. (1861-es évszámmal).

¹² Orlai [Petrice], 1861. III. 10., 115.

Meggyőződésünk, hogy ezek a költő szűkebb környezetéből származó megnyilatkozások egymagukban is alkalmasak hősi halálának bizonyítására s minden, az 1849. júl. 31-i dátumon túlmutató kombináció cáfolatára. Olyan bizonyosságot sugároznak ugyan, amely a Petőfivel bizalmas kapcsolatban álló személyek *szubjektív meggyőződésén* alapul, de miután ennek ellentmondó adatok évek-évtizedek hosszú során át sem bukkantak fel, ma — 140 év elteltével — úgyszólván az *objektív igazság* érvényére emelkedett: *ez a férj és apa, ez a hű barát és hazafi*, ha életben maradt, hallgathatott-e (bármilyen messze és bármilyen körülmények közé került is) 5—10—30 éven át, tarthatott-e ennyi ideig a feltételezett, pusztá találgatásokra alapozott „vesztegzár”? Az életrajzi kutatás kezdettől fogva erre az álláspontra helyezkedett, s ezt azóta számtalan esetben védte meg különféle kósza híresztelésekkel, mendemondákkal, legendás elképzelésekkel s komolyabb kísérletekkel szemben is; megszilárdításához tehát tudós generációk sora járult hozzá. E viták, kisebb és nagyobb perpatvarok fő tanulsága az volt, hogy a költő továbbélésére utaló *állítások* mögül az alátámasztásukra alkalmas hiteles adatok (dokumentumok) mindig hiányoztak. Márpedig a tudomány valamely kutatói eredmény vagy álláspont mindenkori bírálóitól joggal követeli azt, amit már az ismert ókori római jogi axióma a vádlótól: „Affirmanti incumbit probatio”, vagyis hogy a bizonyítás annak a feladata, aki valamit *állít*, s nem a vádlotté, hogy az állítólagos vád alól magát tisztázza. A negatív bizonyítás ugyanis gyakran — mint ebben az esetben is — lehetetlen: pl. hogy Petőfit *nem fogták el* az oroszok, *nem vitték magukkal*, *nem száműzték* stb. stb. csak földi maradványai segesvári azonosításával volna abszolút értelemben kizárható.

Az 1989. évi barguzini ásatási vállalkozás a segesvári csata után életben maradt költőre alapozott elképzelések egyik legkésőbbi, először 1940-ben felbukkant, majd 1985-ben felújított variánsához: az orosz fogságba esett és a Bajkál-vidékre száműzött Petőfi kalandos történetéhez kapcsolódott; az ennek nyomában megindult, főként 1989—1990-ben fellobbant szenvedélyes, nemegyszer elmergesedett polémikákban tehát a „túlélés” kérdésében zajlott évszázados vitasorozat *folytatását* kell látnunk: a roppant hírverés, a „hazafias misszióra” utaló hangzatos nyilatkozatok, új adatokra való rejtélyes célozgatások, otromba tudományellenes támadások, a pro és kontra állásfoglalások, kommentárok, széljegyzetek tömege csak átmenetileg fedhette el azt a tényt, hogy az ásatók állításaik igazolására ezúttal sem tudtak semmilyen, a tudományos kutatás számára elfogadható *bizonyítékot* felmutatni, — abban az értelemben sem, hogy Petőfi akár csak egyetlen nappal is túlélte volna a segesvári csatát, még kevésbé arra nézve, hogy elhagyta volna az ország területét. Eszerint továbbra is ragaszkodnunk kell a hagyományos felfogáshoz, ti. hogy *a költő a segesvári csata végén, vagy közvetlenül utána, az üldözés folyamán fejezte be életét.*

Elvben tehát csak az maradna hátra, hogy azoknak a *vélt bizonyítékoknak*, amelyekre az ásatásban részt vevők hivatkoztak, alaptalanságát, nem hiteles vagy hamisított voltát kimutassuk (ideértve természetesen a Barguzinban feltárt csontváznak a költőével való elhamarkodott azonosítását) — a jelen kiadvány szakvéleményei elsősorban e célból készültek —; a biográfus azonban szükségét érzi annak, hogy az évtizedes tapasztalatok szerint minden tudományos cáfolattal dacoló

makacs túlélési elképzelések (legendák) *keletkezéséről*, időben és térben való *továbbterjedéséről és változatairól* is áttekintést adjon: a cáfolat azzal válik teljessé, ha a téves elképzelések *kialakulására* nézve is magyarázzattal szolgál.

A költő hirtelen eltűnésére „a nagy család”: a nemzet s különösen annak Petőfi korában még jórészt írástudatlan tömege, a nép más magyarázatot keresett, mint a hozzátartozók és a bizalmas baráti kör tagjai. A hazafiak, az egyszerű olvasók széles rétegei még évek-évtizedek múltán sem akarták tudomásul venni, hogy a kedvelt dalok szerzője, a szabadság és szerelem költője, a márciusi napok ünnevelt hőse, a nép és a függetlenségi harc ügyét önzetlenül vállaló és fegyverrel is szolgáló forradalmár nincs többé; sőt, arra a sajátos jelenségre figyelhetünk föl, hogy miközben a költőt közelebből ismerők reménye mindegyre fogyatkozott, majd semmivé vált, a népi tudatban éppen az ellenkező tendencia érvényesült: amint az évek teltek-múltak, mindinkább elterjedt és erősödött az a naiv hit, hogy kedvencük életben van, de valahol, egy távoli vidéken, fogva tartják, s nem írhat, nem üzenhet. „Mondhatjátok az édesanyának, hogy legkedvesebb fia valahol messze meghalt. Nem hiszi el” — írta Illyés Gyula Petőfi-életrajzának ismert utóhangjában.¹³ Ez is szubjektív bizonyosság volt, de ennek abból az ábrándos fajtájából, amely a sok százados Csaba-legendát éltette, s amelyből Rákóczi és Kossuth visszavárásának hagyományos reménye is táplálkozott.¹⁴ E makacs ábránd hihetőnek tűnő (bár minden történeti alapot nélkülöző) támaszát kínálta a *Szibériába hurcolt s ott raboskodó Petőfi legendája*.

Tegyük itt egy kis kitérőt a „legenda” megjelölés kedvéért. A Petőfi-irodalomban hagyományos kifejezés ez: a költő életét — születéshelye sokat vitatott rejtélyétől kezdve — „Petőfi-legendák” kísérik végig.¹⁵ Ezek a szó mint irodalmi műfaj eredeti jelentésétől eltérően (minthogy világi és újkori személyhez kapcsolódnak) a „népmonda” sajátos változatát képviselik. A monda abban a lényeges vonatkozásban különbözik a mesétől, hogy az „Egyszer volt, hol nem volt...” kezdetű történeteket maga a naiv népi hallgató is csak a képzelet mulattató célú műveinek tekinti, a népmondát azonban az tartja fenn, hogy — történeti magva vagy valóságos történeti hőse lévén — *hisznek benne*. A Petőfi-legendák történetének jól ismert típusa a *hívó*, aki meggyőződéssel, megingathatatlan hittel hirdeti, hogy a nagy költő nem halt meg a segesvári csatában, hanem valahol Szibériában él és várja a szabadulást, vagy már meghalt s azon a zord vidéken temették el. E típus képviselőire véltünk ismerni a szóban forgó expedíció előkészítői és részvevői sorában is.

A szibériai Petőfi legendája az 1870-es évektől kezdve tett szert nagyobb jelentőségre, amikor a költőnek több mint 20 éve tartó hallgatását mással már alig lehetett magyarázni, mint hogy egy ilyen zordon, isten háta mögötti vidéken tartják a külvilágtól szigorúan elzárva (börtönben, bányában, száműzetésben). De fel-

¹³ Illyés, 1963, 663.

¹⁴ Ferenczi I., 1966, 65. Rákóczi visszatérésének sokáig élt reményével kapcsolatban így ír: „Az 1849-es bukás után keletkezett Kossuth- és Petőfi-legendakörben világos analógiákat láthatunk: visszavárták a szabadságharc vezérét, és nem hittek Petőfi halálában.”

¹⁵ Egyetlen jelentősebb gyűjteményük: *Dienes*, 1957. A szerző 1954—1955 körüli gyűjtése 34 városból, ill. községből.

felbukkantak efféle híresztelések sokkal korábban is. P. Szathmári Károly (nyílt levele szerint) már 1849 augusztusában tábornoknál hallotta egy székely „közhonvéd”-től, hogy „Petőfit az oroszok elfogták és elszállították Szibériába”; egy másik meg azt állította, hogy a költő „mint fogoly az orosz cár elé került, aki miután megtudta, kivel van dolga, a nagy költőt gazdagon megjutalmazva, szabadon engedte”.¹⁶ Mindkét adat a bámulatosan korán megindult legendaképződés bizonyítéka: nemcsak „a nagylelkű és bőkezű cár” alakja utal erre (ennek ősforrása nyilván Kosciuszko lengyel szabadsághős életének ismert 1797. évi epizódja volt),¹⁷ hanem éppen Szibéria említése is: annak, hogy a seregből valaki orosz fogságba esett, *elvben* lehettek tanúi, de azt, hogy az illetőt „Szibériába szállították”, csak a naiv képzelet tehette hozzá. A Bach-korszak utáni enyhültebb politikai légkörben a sajtóban is kezdtek elszaporodni az ilyen híresztelések. Érdekes, hogy maga Jókai is, aki (mint láttuk) már 1856-ban meg volt győződve barátja hősi haláláról, annyira a hatásuk alá került, hogy lapja, A Hon egyik 1867. évi tárcájában (tehát 18 évvel Petőfi eltűnése után) a Szibériában méltatlan körülmények közt sínylődő, mozgási szabadságától megfosztott, hazája sorsát sirató költő szuggesztív árnyképét idézte fel: „... hátha mégis él! Senki sem látta elesni! Hátha elhurcolták orosz fogságba, elvitték ezer meg ezer versztnyire távol Szibéria belsejébe! Hátha ott siratja hazája sorsát Kamcsatka hómezőin? ... hátha nehéz, lassan emésztő munkában görnyed az uráli ólombányák áldozatai között?” stb.¹⁸ A fogékony olvasóközönséghez intézett kérdéssorozattal, mely a cikk sokszoros egykorú és későbbi újraközlése révén országszerte élénk és tartós visszhangra talált, maga a szertelen fantáziájáról ismert regényíró is ösztönzést adott a legenda elterjedéséhez és továbbfejlődéséhez: ennek az (uráli vagy szibériai) *ólombánya* úgyszólván elmaradhatatlan kelléke lett. Tíz évvel később, 1877-ben egész sorozat állt össze az efféle mendemondákból;¹⁹ Manasses Dániel (valódi nevén Pap János) már a negyedikként állt elő meséjével, mely minden hasonlót a háttérbe szorított; azt állította, hogy 1849-ben mint hadifoglyot kivitték az országból, majd besorozták az orosz hadseregbe, s évekkel később egy szibériai ólombányában az ott dolgozó Petőfi mellé osztották be tiszti szolgának. Hamarosán leleplezték: kiderült, hogy hasonló családok miatt börtönviselt szélhámós, sosem járt Oroszországban, s Petőfit csak egy kirakatban látott arcképéről ismerte (éppen ezért választotta ki ezt olyan magabiztosan a hatósági kihallgatás alkalmával eléje terített férfi-arcmások közül). Tündöklése és bukása között alig három hét telt el (1877. jún. 3—20.),²⁰ de az első vallomása után megjelent, lelkendezve tálalt sajtóbeszámolók felbolydították a közvéleményt: a szenzációs hír végigfutott az országon, s befészkelte magát a hiszékenyebb, írástudatlan vagy nem rendszeresen olvasó egyszerűbb emberek

¹⁶ P. Szathmári, 1860. XII. 30., 649.

¹⁷ Kosciuszko lengyel szabadsághőst Pál orosz cár 1797-ben a börtönben felkereste, majd szabadon engedte, l. erről a Petőfi-legenda kapcsán részletesebben: Fekete, 1990, 102—104.

¹⁸ Jókai, 1867. V. 26., 1. Az író fölvette ezt a tárcáját „Virradóra” c. elbeszélés- és emlékezés-gyűjteményébe is (Pest, 1868, 2. k. 112—117.), ezután a gyűjtemény újabb kiadásáiban és más Jókai-kötetekben még legalább egy tucatszor megjelent.

¹⁹ Ferenczi Z., 1910, 66—70.

²⁰ Ferenczi Z., 1910, 70—82.

tudatába is: a harsogó, nagybetűs címek sokáig megmaradtak emlékezetükben, no meg a hírhedt Szibéria neve is újabb nyomatékot kapott.

Ahogy azonban lassan-lassan Rákóczi és Kossuth legendás emléke is elhalványodott a nép tudatában, talán a „szibériai Petőfi” árnyéke is elenyészett volna, ha nem tör ki az *első világháború*, mely e legenda széles körű újjáéledésének, sőt továbbfejlődésének alkalmait teremtette meg azzal, hogy magyar hadifoglyok tömegesen kerültek e távoli vidéken létesített táborokba, nem utolsósorban a Bajkál-tó környékére is.²¹ Lakóik közül sokan visszaemlékeztek az egykor olvasott vagy szüleiktől-nagyszüleiktől hallott elbeszélésekre az 1849-ben odahurcolt magyar honvédekről és Petőfiről (a hadifogoly-irodalom számos adata is igazolja, hogy az efféle híresztelések milyen szívósan éltek és terjengtek tovább),²² meghatódtak attól a gondolattól, hogy a szeretett magyar költő ott, azon a zord vidéken szenvedett és tűrt, akárcsak ők, s várta sok éven át mindhiába a szabadulást. Nemcsak a helyszín, hanem a hadifogoly-sors sajátos feltételei is kedveztek az újabb, mese-szerű változatok kialakulásának. A költő a századforduló táján emberi számítás szerint sem igen lehetett már életben (bár Dienes találkozott az 1916-ban még mindig egy szibériai kunyhóban tengődő 93 éves Petőfi legendájával is),²³ s az egykori *Petőfi-keresők* és visszavárók helyébe a nem kevésbé rajongó *sírkutatók* léptek. A cirill betűkkel és az orosz nyelv elemeivel is megismerkedő hadifoglyok korhadt temetői fejfák vagy kopott emlékkövek felirataiból a Petrovics nevet silabizálták ki, ami a költő eredeti családneve lévén (ezt minden, akár csak néhány elemi iskolát kijárt magyar tudta) különféle regényes kombinációkra, találgatásokra adott ösztönzést; így bővíthetett a szibériai legenda azzal az 1930-as években felbukkant meghökkentő mozzanattal, hogy a költő ott kint újra felvette, sőt oroszosan — az apa keresztnévvel bővítve — használta a *Petrovics* nevet.

A legenda tehát folyamatosan tovább tenyészett, miközben a hagyományos 19. századi motívumokhoz (száműzetés, ólombányák, hómezők, megláncolt rabok stb.) újak kapcsolódtak, majd a sajtóközlemények tanúsága szerint a Szibériából hazatért hadifoglyok révén itthon is újra elterjedt, — de már a *szibériai Petőfi-sír* legendájaként. A költő hajdani sóvárgó hazavárását az a reménység váltotta föl, hogy ha földi maradványaira e távoli vidéken rátalálnak, hazaszállíthatják és szülőföldjében helyezhetik örök nyugalomra. Arról azonban, hogy sírja e roppant térség *mely részén* lelhető fel, csak az 1930-as évek második felében kezdődtek meg a találgatások. Egy riportszerű elbeszélésben, mely Hermann F. *Bönisch* osztrák író tollából a Neues Wiener Tagblatt 1936. évfolyamában jelent meg s amelyről a

²¹ Botka, 1985: az első világháborús magyar hadifogoly-irodalomról szóló kötetben sok szó esik Bajkál-környéki hadifogolytáborokról is, a tótól délkeletre fekvő berezovkai táborban pl. 1917-ben tábori lapot is adtak ki (uo. 11.). Berezovka ma Ulan-Ude egyik kerülete (vö. Kovács László szakvéleménye).

²² L. pl. Markovics, 1965, 185.: hadifoglyok beszélgetnek állítólag 1848-ban Szibériába hozott magyarokról, akik „három és fél évig gyalogoltak, míg odaértek”; elterjedt az a hír is, hogy a berezovkai tábor közelében még mindig él „a nagy idők” (ti. a szabadságharc) két tanúja, s „itt hagyták a negyvennyolcas hősöket”, köztük talán Petőfit is. Hasonló legendák elevenednek meg Karikás Frigyes „Miszter-Gázi” c. elbeszélésében (Karikás, 1978, 286—287.), Zilahy Lajos regényében (vö. Zilahy, 1981, 342—343.) stb.

²³ Dienes, 1960. IX. 10., 6.

magyar sajtó is több beszámolót közölt, egy északkelet-szibériai bányában dolgoztatott Alekszandr Sztjepanovics Petrovics nevű „deportált fegyenc”-ről olvashatunk, aki 1857. május 18-án Ikatowo községben halt meg: az első világháború vége felé egy orosz alezredes, bizonyos L. I. Skridelszkij, a 60 évvel korábbi feljegyzésből arra következtet, hogy az elhunyt, keresztnévéről és apja keresztnévéről ítélve, a híres magyar költő, Petőfi Sándor lehetett.²⁴ A térképeken, atlaszokban sem e helységnek, sem a fegyenctelepnek nincs nyoma, alig is lehet, hiszen, amint erre a Petőfi-irodalomban már utaltak, e telep mintája inkább Manasses jó hatvan évvel korábbi koholmányaiiban lelhető fel.²⁵ Ugyancsak Bönisch riportjában esik szó — itt már Petőfitől függetlenül — két volt magyar hadifogoly tiszt előadása nyomán a Bajkál-tótól messze északra, a Sziligir folyó partján „egy jakut-telep kunyhóiban” élő, magyarul beszélő emberekről, 1849-ben Szibériába hurcolt honvédek utódairól. E két, itt még egymástól elkülönített adat 3 évvel később összekapcsolódva bukkan fel: Az Est egyik 1939. évi számában interjút közöltek *Barátosi Lénárth* Lajos „Ázsia-kutatóval”, aki elbeszélte, hogy egy 1909. évi szibériai expedíció résztvevőjeként Petőfi ottani tartózkodásának nyomára bukkant: költőnk a szabadságharc utáni években a Bajkál-tótól északra, a Sziligir partján Kerezs (Kőrös) néven magyar falut alapított, megnősült, verseket írt, ott is temették el. Barátosi a riport szerint személyesen járt ott 1909 és 1913 között, fényképet is készített a Petőfi-sírról. Ez a felvétel később elkallódott, de Barátosi a hibás magyarsággal, eltorzult helyesírással készült felirat szövegét lemásolta, s íme, közre is adja.²⁶ Az elhalálozás dátuma ezen is 1857. május 18., s fel van tüntetve a költő katonai rangja: „ernagi” (őrnagy). Kerezs (vagy hasonló) szibériai helységről nem tudunk; földrajzi fekvését egyébként a „tudós Ázsia-kutató” (?)²⁷ igen nagyvonalúan és bizonytalanul jelölte meg, sőt a szakértői megjegyzések hatására ismételtelen hajlandó volt délebbre helyezni, végül már a Bajkál-tótól *délre*, a Szelenga partjára!²⁸ Megjegyezzük: ha Petőfi bárhol is falut alapított volna, nem (Kis-)Kőrösről, hanem bizonyára (Kiskun-)Félegyházáról nevezte volna el, hiszen — mint köztudott — 20 éves korától fogva kiskunnak és félegyházi születésűnek vallotta magát.²⁹ Barátosi — enyhén szólva — élénk fantáziájú és következtetlen emlékező volt:³⁰ vallomásával szemben már az az egyezés is gyanút ébreszt, hogy a Bönisch-től említett jakutszki kormányzóságbeli „deportált fegyenc” és az onnan messze nyugatra fekvő Sziligir-menti magyar falu alapítója az idézett közlemények szerint két különböző helyen, de ugyanazon a napon halt meg! Az is felettébb különös, hogy Barátosi erről a nem mindennapi felfedezéséről 30 éven át hallgatott. Zavaros

²⁴ Bönisch, 1936. VI. 20; hazai közlések és ismertetések: *Literatúra* 1936. VIII. 1., 209—210; *Pesti Napló* 1936. IX. 22., 13.; *Koszorú* 1936. okt., 49—50.

²⁵ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941. X. 8.

²⁶ *t. b.*, 1939. IV. 26., 7.

²⁷ Ilyen nevű „Ázsia-kutatót” (földrajztudóst, utazót) tudtunkkal nem tart számon a magyar tudománytörténet. Arról a Geck nevű „professzor”-ról sem tudtunk semmi közelebbit megállapítani, akinek 1909. évi szibériai kutatóútján állítólag részt vett.

²⁸ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941. X. 10.

²⁹ Vö. *Fekete*, 1973, 32—36.

³⁰ L. erről Kovács László szakvéleményét.

„1857. máj. 18-i” keltezésétől. — Mindebből pedig logikusan következik, hogy maga a fent idézett felirat is, mely az új verzió szerves része, csak közvetlenül a tollbamondás előtt, 1939—1940-ben készülhetett, tehát — a fényképpel együtt — hamisítvány! (Lásd Kovács László tanulmánya!) Mint alább látni fogjuk, hamisítottak Svigel többi dokumentumai is.

Az olvasóknak természetesen sejtelmük sem volt minderről, s a fénykép a hozzá fűzött rendkívüli közlésekkel mozgásba hozta, felkavarta a közvéleményt. A Magyarság (már csak jól felfogott üzleti érdekből is) a „szibériai Petőfi”-téma felszínén tartásával: idevágó kommentárok, nyílt levelek, hadifogoly-hozzászólások stb. közreadásával folyamatosan igyekezett tápot adni a kérdés iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődésnek.³⁴ Mivel mindez 1940—1941 folyamán egy szélsőjobboldali lapban történt, joggal következtethetünk arra, hogy bizonyos fasisztabarát körök alkalmasnak találták ezt a témát a magyar hadbalépés hangulati előkészítésére, azon az (egyébként sohasem igazolt) címen, hogy az oroszok az 1848—1849. évi cári intervenció során foglyul ejtett honvédeket tömegesen hurcolták el Szibériába (köztük Petőfit is) és sosem engedték őket haza. Már olyan hangok is hallatszottak, hogy a kormánynak diplomáciai úton kellene megkísérelnie a kérdés tisztázását. A főváros polgármestere, politikai bonyodalmaktól tartva, a Petőfi Társasághoz fordult: vizsgálja meg az állítólagos Petőfi-sír ügyét, s a Svigeltől átvett dokumentumokat e célból a Társaság rendelkezésére bocsátotta.³⁵ Bár ezek később elkallódtak, a „Koszorú”-ban közzétett szakvélemény szövegből s az annak illusztrációiként közölt fénymásolatokból³⁶ megállapítható, hogy Svigel tárgyi bizonyítékként három dokumentumot szolgáltatott át (egy negyediket utólag mutatott be): 1. a feljebb leírt fényképfelvételt, 2. egy német kiadású Szibéria-térkép Bajkál-vidéki részletének másolatát, 3. egy orosz nyelvű lapból kivágott közleményt arról, hogy magyar hadifoglyok Iliszenszkban felfedezték Petőfi (A. Sz. Petrovics) sírját: a szöveg adatai egybevágnak a fent idézett feliratával s a megfogalmazás is jórészt azonos; a vékony csík peremén kézírással tüntették fel a lapkivágat forrását: Amurszkaja Zsizin’ 1916. aug. 27. A hátoldalon egy barguzini csemegekereskedés hirdetése olvasható.

A Társaság e célból alakult 3-tagú bizottsága (Kornis Gyula, Gáspár Jenő és a Petőfi-irodalomban tájékozott Voinovich Géza akadémikus) földrajztudósok, nyelvi és egyéb szakértők bevonásával megvizsgálta a benyújtott dokumentumokat, átnézte a szakirodalmat és a sajtóanyagot, Svigellel és másokkal személyes beszélgetést is folytatott, s hamarosan elkészítette részletes jelentését.³⁷ Ebben mindenesztől megcáfolták, mondhatni ízzé-porrá zúzták, a népi képzelet termékének minősítették a szibériai Petőfi-legenda legújabb változatát, s tapintatosan bár, de félreérthe-

³⁴ L. a lap további Petőfi-tárgyú írásait, pl. VIII. 11., 9. (a költő állítólagos halottá nyilvánításának körülményeiről); IX. 18., 7. (Petőfi maradványai azonosításának lehetőségéről); X. 20., 5. (Svigel bizonyítékainak átadásáról) stb.

³⁵ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941. X. 1—2.

³⁶ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941. X., 1—23. (A szóban forgó fénymásolatok a szakvélemény illusztrációi.)

³⁷ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941. X. 1—23.

tetlenül jelezték, hogy a bemutatott bizonyítékokat nem fogadják el, nem tekintik hiteleseknek. A Svigel-féle verzió feltehető kialakulásának menetét is felvázolták s rámutattak a régi legendának — hagyományos motívumok felhasználásában, átvételében megnyilvánuló — folyamatosságára.

Mindezzel ma is egyetértünk, de hadd jelentsem itt ki Voinovichéknél határozottabban, hogy Svigel *tudatos csaló* volt, s nemcsak az állítólagos sírfénykép, hanem többi „bizonyítékai” is közönséges hamisítványok. Nevezetesen: a fent leírt lapkivágat eredetijére az Amurszkaja Zsizin’ (Amuri élet) megjelölt évfolyamában már csak azért sem lehetett rátalálni, mert a lap abban az időszakban szünetelt; egyébként elképzelhetetlen, hogy egy barguzini kereskedő ebben az onnan (légvonalban) mintegy 1200 km-re fekvő Blagovescsenszkben kiadott lapban hirdetett volna! Inkább arra lehetne gondolni, hogy egy barguzini lapból vágták ki a hirdetést (s a kézzel írt megjelölés téves), de erre a lapra sem akadt rá a Burját-Mongol Köztársaságban működő sírkutatók egyike sem. —

A *Bajkál-vidéki térképrészlet* a közelmúltban Kovács Lászlótól felfedezett eredetivel összevetve otromba félreértésekre, a dilettáns átrajzolás nyomaira bukkanunk: pl. a német „Ob.” rövidítést (Obere = Felső) az „Ob” folyónévvel tévesztették össze; térképmásolatukon ez ömlik a Felső-Angara helyett a Bajkál-tóba! (Egyebekre nézve l. Kovács László megjegyzéseit.)

Svigel 1942-ben, ill. 1943-ban (tehát már az említett szakvélemény megjelenése után) két helyen is kiadta Petőfi állítólagos, 1853-ban írt „utolsó versének” töredékét;³⁸ ezt az egyetlen strófányi költeményt — állítása szerint — a Russzkoje Szlovo (Orosz Szó) c. moszkvai lap 1916. évfolyamából vágta ki mint a költőről szóló „nagy cikk” részletét, s cipője talpába rejtve hozta haza a hadifogságból; a lapkivágat ezen a rejtkehelyen megsérült, emiatt a fénymásolaton csak törmelékei vehetők ki a magyar betűkkel kiszedett és a nyomtatott szöveg alatt 1853-as évszámmal keltezett, valamint a költő autográf „Petőfi Sándor” aláírásával [!] „hitelesített” versszaknak. Svigel azt állította, hogy ezt az autogrammot a Petőfi Társaság szakértői is valódinak ismerték el (amikor utólag bemutatta nekik). Ez lehetséges, de feltehetően kifejezést adtak annak a gyanújuknak, hogy az *mint 1853. évi kézjegy* csak nyomdai trükk lehet. A szóban forgó autogramm újabbán előkerült adatok szerint kétségtelenül azonos azzal, amelyet a Pallas-Lexikon 1893-ban kiadott 2. kötetének az „Autográf” címszót illusztráló melléklete — más neves személyek autogrammjai közt — tartalmaz;³⁹ sőt már 1850 óta (!) ismeretes Szilágyi Sándornak „A magyar forradalom férfiai” c., „autographokkal” ellátott kiadványából.⁴⁰ Megjelent a Ványi-féle Magyar Irodalmi Lexikon „Petőfi Sándor” címszavában is.⁴¹ Svigel, feltehetőleg a Pallas-Lexikon mellékletének felhasználásával „gyártotta” a szóban forgó lapkivágatot (*l. az 1.a—c. ábrán a közlések összevetését*): mint nyom-

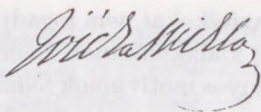
³⁸ *Magyar Csik*, 1942. VIII. 2., 5., a lapkivágat fénymásolatával; ill. *Svigel*, 1943. 11., sorrendben az ötödik illusztráció, ezzel a szöveggel: „Petőfi Szibériában írt utolsó költeményének néhány sora.” Hogy Svigel hogyan csempészte haza a lapkivágatot, *Magyar Csik*, említi fent i. cikkében.

³⁹ Pallas-Lexikon 2. k., Bp. 1893., az „Autográf” címszóhoz tartozó melléklet 4. lapján.

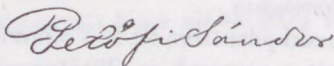
⁴⁰ *Szilágyi*, 1850, a 344. l. utáni melléklet 4. lapján. Az adatra Urbán Aladár történész hívta fel figyelmemet.

⁴¹ *Ványi*, 1926, 649.

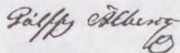
a) Jósika Miklós

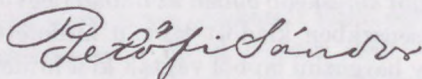
Petőfi Sándor

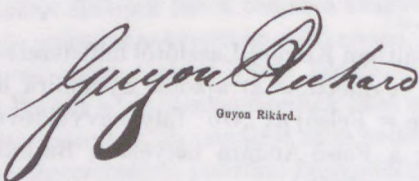
Pálffy Albert

b)

Petőfi Sándor.

Guyon Rikárd.

1. ábra. Petőfi Sándor autogramja

a) 1850-ből (*Szilágyi S.* közlése),

b) 1893-ból (Pallas Lexikon 2. kötet, „autográf címszó” mell.),

c) 1942, ill. 1943-ból (*Svigel F.* közlése, állítása szerint a moszkvai Russzkoje Szlovo-ból kivágott részlet)

dász bizonyára ismerte ennek módját és cirill betűkhöz is hozzá tudott jutni. (Így a feljebb leírt orosz nyelvű lapkivágat hamisítása is érthetőbbé válik.) Egyébként a szóban forgó Petőfi-cikket és a keretében közölt verset is hiába keresték a jelzett helyen:⁴² de hogyan is jelenhetett volna meg „nagy cikk” a magyar szabadságharcosról és republikánus költő-forradalmárról egy moszkvai lap 1916. évfolyamában, amikor II. Miklós cár seregei és osztrák—magyar csapatok többszáz kilométeres frontszakaszon elkeseredett harcban álltak egymással!

Mindezek után határozottan kijelentjük, hogy a Petőfi-életrajzi kutatás *Svigel* közléseit és dokumentumait mindenestül elveti s csak mint legendás képződményekről vesz róluk tudomást; tehát semmiféle, Svigelre mint biográfiai forrásra való hivatkozást nem fogadhat el.

Ő maga persze esküdött értesüléseire, és intézkedéseket sürgetett, hogy a költő hamvai mielőbb hazai földre kerülhessenek.⁴³ Néha az a benyomásunk, mintha maga is elhitte volna, amit kitalált. Mint hamisítványok gyártóját mégsem számíthatjuk a legenda valódi hívei közé; annál inkább illik ez a megjelölés Sándor Józsefre, a műkedvelő „Petőfi-kutatóra”, aki Svigel tollbamondott emlékezéseinek nyomban hitelt adott. A jelek szerint meg volt győződve arról, hogy ezekben előtte már ismert tények és gondolatok fogalmazódtak meg. Könyvet készült megjelentet-

⁴² Beresztovszkij, 1987. IX. 18., 9., és uő, 1988. X. 31. (L. még Kovács László szakvéleményét).

⁴³ *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4.

Последнее стихотворение, написанное молодым, популярным, среди русских и латышским поэтом, был перед его преждевременной кончиной:

Написано в 1916 г.

Александр Степанович Петрович

Ököiben a gondolat, terv,
Távol az örök ho mezején.

Petőfi Sándor

1853 г.

Александр Степанович Петрович
кагерский поэт.

МВСТООСТАЕТСЯ

ЗА

ГОРАЦО КАРТЕРЪ

КРЕСТНЫЙ ИЛЕНДАРЬ НА 1916 Г.

Petőfi Szibériában írt utolsó költeményének néhány sora.

Lapkivágás egy 1916-os orosz napilap 16. oldaláról Petőfi aláírásának másával. A töredéket az előadó hozta haza a fogságból. A Petőfiről szóló orosz cikk négy utolsó sora ezt mondja: „Az utolsó költemény, melyet a fiatal, az oroszok közt népszerű magyar költő korai halála előtt írt.

ni Petőfiről, s ebben Svigel adatait és bizonyítékait is felhasználta (fénymásolatokat is közölt róluk), de az 1941 nyarán — az évszám megjelölése nélkül — kiadott kötet előszavát 1938 júniusából datálta, azt a látszatot keltve, mintha a kézirat már akkor — Svigel közlését megelőzve — nyomdába került volna.⁴⁴ A könyvben,

⁴⁴ Sándor, 1941, vö. az utószóval, 147, melyben magyarázza, hogy könyve technikai okokból csak 1941 nyarán kerülhetett ki a sajtó alól. Sándor és Svigel közt később az elsőség kérdésében perre került sor, vö. a Szegedi Napló (szerző nélküli) közleményével: „Bíróság elé került Petőfi Sándor halálának titka”, 1942. VI. 27., 18: 143., 5.

melynek harmadik fejezete szól a szibériai Petőfiről, mintegy apostoli pózban a nagy hazafias misszió, a „szent hamvak” hazahozatalának zászlóbontójaként lép fel, s kiadja a jelszót! „Hozzuk haza Petőfit!”⁴⁵ Mint vérbeli *hívő*, készpénznek vette a sírról érkezett közléseket, s amikor arról értesült, hogy a Gyóni Géza Társaság a krasznajarszki (dél-szibériai) hadifogolytáborban elhunyt költő holttestével együtt Petőfi hamvait is haza akarja szállítani,⁴⁶ így fakadt ki: „Nem, kérem, ez lehetetlen! Ez nem volna illő tett Petőfi Sándorral szemben! Petőfi Sándornak egyedül kell megtennie az utat hazafelé. Mégpedig úgy, olyan fénnel és pompával, mintha a mi Árpád apánkat hoznánk Budapestre, onnan, ahol őt megtalálnák!”⁴⁷ Valóban szinte gyermeki naivitás és hiszékenység nyilvánul meg ebben a tiltakozásban. Mintha a sír felfedezése és a költő maradványainak azonosítása már befejezett tény volna, éppen csak az ünnepélyes szállítás lenne hátra! Pedig semmi egyebet nem tudhatott a hamvak lelőhelyéről, mint amit Svigel — elképzelt helyszíni látogatásáról szólva — lediktált „Petőfit Iliszunszkban a Donszkaja ulica végén levő temetőben temették el — olvassuk — a temető bal sarkában, az ároktól nem messzire, az erdő mellett.” Ennél szakszerűtlenebb helymeghatározást elképzelni is nehéz (már ebből is kielemezhető, hogy Svigel sosem járt ott).

Sándor fellépése jellemző tünete volt annak, hogy a nemzet megint reménykedni kezdett, — hogy újfent magasra szökött a „szibériai láz”. Korántsem a Petőfi Társaság elutasító állásfoglalása csillapította le (a „Koszorú”-t vajmi kevesen olvasták); amikor Voinovichék szakvéleménye megjelent, Magyarország a tengelyhatalmak oldalán már belesodródott a háborúba, s a legenda szükségszerűen lekerült a napirendről.

Bár az a hiedelem, hogy Petőfi Szibériában halt meg, *búvópatakként* tovább élt az első világháborús hadifoglyok és leszármazottaik, főképp az egyszerűbb, legendák befogadására készebb népi rétegek emlékezetében, Svigel átlátszó, rosszízű, a költő iránti kegyeletet sértő koholmánya talán végleg elenyészett volna valahol a nemzeti tudat mélyeiben, ha egy — mondhatni sajnálatos — véletlen közel félszázad múltán újra felszínre nem hozza. V. V. Pahirja kárpátukrajnai (munkácsi) lakos 1985-ben a Magyarország 1940. évfolyamának egyik kötött példányában megpillantotta a Svigeltől közreadott fényképet, s bár nem ért magyarul, az orosz nyelvű sírfeliratból azt a következtetést vonta le, hogy a magyarok előtt rejtve maradt szenzációs felfedezés nyomára bukkant. Cikkét írt erről, majd telefoninterjút adott a Magyar Rádiónak. (Ebben többek között Illyés Gyula orosz nyelven is megjelent Petőfi-könyvének egyik részletére utalt, melyben az író az egyik fehéregyházi legenda szerint „élve eltemetett költő” esetét említi.⁴⁸ „Ha pedig így történt — állapította meg Pahirja —, Petőfi éjjel kimászhatott a sírból és fogságba eshetett!”) Így támadt fel a 45 évvel korábban már megcáfolt Svigel-féle legendaváltozat, melynek hamarosan új hívei és apostolai léptek színre, — egy nagystílű vállalkozó pedig, aki

⁴⁵ Sándor, 1941, 142—146.

⁴⁶ A napisajtóban több közlemény jelent meg erről, l. pl. Kenessey, 1939. VIII. 9., 9.

⁴⁷ Sándor, 1941.

⁴⁸ Illyés, 1963, 663. A szerző maga is mint *legendát* adja elő. — Pahirja nyilatkozata a Magyar Rádió 1985. szept. 7-i „168 óra” c. műsorában hangzott el.

(saját kifejezése szerint) „fantáziát látott a dologban”,⁴⁹ 1989-ben kutatóexpedíciót szervezett és indított útnak, hogy valóra váltsa Sándor József (Svigel „felfedezésével” egy töről fakadó) ábrándját, ti. hogy feltárassa a költő szibériai sírját és szülőföldjén temettesse el hamvait.⁵⁰ Ilyenformán már 1989 elején újra felhangzott Sándor József ötven évvel korábbi lelkesült felhívása (nevének említése nélkül): „Hozzuk haza Petőfit!”,⁵¹ mégpedig olyan csinnadrattával, nemzeti színű szolamokba csomagolt (de az üzleti érdekeket sem leplező) reklámhadjáratral, s nem utolsósorban a vállalkozás sikerében biztos szervezők olyan céltudatosságával, mintha már csak a technikai részletek kidolgozása és a forgatókönyv szerinti olajozott végrehajtása volna hátra. Körülbelül így is jártak el, éppen „csak” a költő földi maradványait rejtő sírról nem tudott senki semmit. Egyedül Svigel koholmányai és hamisított dokumentumai álltak rendelkezésre, a kutatók pedig, akikhez kezdetben fordultak, széttárt karokkal jelezték, hogy nem segíthetnek: „Ahol nincs, ott ne keress!”⁵²

A már 1985-ben buzgólkodni kezdő új *hívőket* ezzel az érveléssel már nem lehetett eltántorítani az ügytől. Végigböngészték a kérdés irodalmát, áhítattal merültek el Sándor József hazafias frázisokkal „feldúsított” prófétikus fejtegetéseiben, ajkbiggyesztve nyilatkoztak a Petőfi Társaság 1941. évi elutasító állásfoglalásáról, felhánytorgatták Dienes monográfiájának (egyébként már a szakkritikákban kimutatott) kisebb-nagyobb következtelenségeit, s végül, a *legenda megszállott híveiként*, arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy mégiscsak Svigel „tanítása” az a *betlehem-i csillag*, amely az áhított célhoz vezető utat megvilágítja. Elindultak hát, úgyszólván toronyiránt, a Bajkál-tó túlsó oldalára, s még csak nem is Iliszenszkba, ahol (az 1940-ben közzétett verzió szerint) Petrovics-Petőfi életének utolsó két esztendejét békés gazdálkodással töltötte, majd „aggasztó előjelek” (gyakori mellfájások stb.) után meghalt és eltemették,⁵³ — ott ugyanis az előzetes terepszemle szerint keresztény temető sohasem volt⁵⁴ —, hanem Barguzinba, ahol egy ólomhányából szerencsésen megszökve békés polgárként először állapodott meg.⁵⁵ Ez volt az első kézzel-

⁴⁹ Egy Morvai Ferencel készült rádióinterjúban hallottam ezt a megjegyzést, de a vállalkozó sosem rejtette véka alá, hogy elképzeléseiben a „hazafias” célkitűzés mellett üzleti szempontok is szerepet játszottak.

⁵⁰ Az expedíció terve 1988 végén, Morvai Ferenc dec. 28-i sajtófogadása előtti hetekben kezdett konkrét formát ölteni, vö. az alábbi jegyzettel.

⁵¹ A felhívás, ha nem is szó szerint így, a vállalkozónak abban a táviratában hangzott el először, amelyet 1988. dec. 25-e táján a magyar lapszerkesztőkhöz intézett, hogy meghívja őket dec. 28-i, a Mikroszkóp Színpadon tartandó sajtófogadására (l. *Fekete*, 1990; 48—49.); ebben már konkrét utalás van arra, hogy az exhumálást 1989 nyarán végzik el, majd Magyarországon ünnepélyes temetésre kerül sor. A sajtófogadás lefolyásáról l. *Fekete*, 1990, 50—68.

⁵² A vállalkozás „stábja” gyakran vádolta a hivatásos kutatókat közönnyel, rideg elzárkózással (vö. pl. *Kéri*, 1990, 63—68.), de ők — mint minden esetben kiderült — nem „tanácsért” fordultak hozzánk, hanem az ásatási terv támogatását várták és kérték tőlünk. Magam is beszéltem a későbbi expedíció több tagjával, még a Budapesten járt Pahirjával és Tyivanyenkoval is, de a *lebeszélésnél* jobb tanácsot egyiküknek sem adhattam.

⁵³ *Abonyi*, 1940. IX. 4., 7.

⁵⁴ Iliszenszkban (mai burját nevén Eliszun) csak az 1920-as évek óta van temető; azelőtt a burjátok „ott temették el halottaikat, ahol meghaltak” (vö. *Szabó*, 1990, 155.).

⁵⁵ *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4.

fogható jele annak, hogy az új *hívők* „bibliájukat”: Sándor József könyvét és magát az ősforrást: Svigel „emlékezéseit” is kritikával kezelték: csak azt fogadták el belőle, ami elképzeléseiknek egy-egy adott helyzetben éppen megfelelt. Ám az a „barguzini csillag” is csálóka *lidércfénynek* bizonyult: az egzotikus vállalkozás résztvevőinek ott sem sikerült Petőfire vagy A. Sz. Petrovicsra utaló nyomot találniuk; a már évekkel előbb a helyszínen is megkezdett levéltári kutatások semmiféle eredménnyel nem jártak, s annak a bizonyos első világháborús keresztnek és sírfeliratnak sem volt se híre, se hamva. (Az erre vonatkozó kombinációk tarthatatlanságát Kovács László mutatja ki.). A városka temetőjében azonban ott állt Mihail Karlovics Küchelbecker, száműzött dekabrista forradalmár síremléke, aki Petrovics-Petőfi feltételezett odakerülése idején barguzini lakos volt (ott is halt meg 1859-ben). Ezért az expedíció tagjai, abból — a legenda új, barguzini hajtásának tekinthető — feltevésből kiindulva, hogy költőnk szoros baráti kapcsolatot tartott fenn az egykori cárellenes összeesküvés nagy öregjével⁵⁶ (s felhasználva bizonyos, egymásnak is ellentmondó, százharminc évvel korábbi személyekre és eseményekre vonatkozó helyi „emlékezéseket”),⁵⁷ az egykori barguzini temető területén, ennek az emlékműnek a közelében kezdték meg a feltárását. Hosszas keresgélés után⁵⁸ végre találtak egy csontvázat, amelynek vizsgálata közben dr. Kiszely István, az expedíció antropológusa felkiáltott: „Gyerekek, ez ő!”⁵⁹ Ezután adta ki a TASZSZ (1989. júl. 18-án) az ismert közleményt: „Megtalálták Petőfi Sándor földi maradványait!”, sugározta a rádió Morvai Ferenc diadalittas nyilatkozatát arról, hogy a vállalkozás teljes sikerrel járt, „hajszálakkal, farkasfoggal együtt” minden előkerült. Azután elkövetkezett a forgatókönyvben remek szervező érzékkel júl. 31-ére, a költő eltűnésének 140. évfordulójára kitűzött, a televízió kitiltásával s egyéb jelenetekkel tarkított sajtófogadás, amelyen dr. Kiszely a szerénykedő modorban tartott részletes beszámoló után ünnepélyesen kijelentette, hogy az egyező testi jegyek nagy száma alapján (beszámítva a költő „nőiesen ringó csípőjét” is)⁶⁰ komputeres számításokkal kimutatták: az azonosítás valószínűleg 6 milliárd az 1-hez, tehát a világkerekség összes fellelhető csontvázai közül alig

⁵⁶ Két dekabrista Küchelbecker is volt (testvérek); egyikük, a jelentősebb, a költő, az 1840-es években Tobolszkban halt meg mint száműzött; a másik Barguzinban, 1859-ben; vele hozták legendás kapcsolatba Petőfit a barguzini expedíció szovjet résztvevői. (L. részletesebben Fekete Sándor szakvéleményében).

⁵⁷ L. pl. *Kéri*, 31—32., 82. (egy bizonyos Maria Morokova emlékezését idézi egy néprajzi gyűjtésből); *Szabó*, 1990, 149. (L. a kérdés részletesebb kifejtését Fekete Sándor szakvéleményében).

⁵⁸ L. pl. azt a hosszabb interjút, amelyben a riporter többek közt azt kérdezi Morvaitól: igaz-e, hogy engedély nélkül ásatott? Részlet a válaszból: „Nem igaz a vád, hogy engedély nélkül exhumáltunk... Ebből csak annyi az igaz, hogy csak egy kis darabot engedtek meg, de én az egész temetőt felásattam egyszerre, hogy biztosak legyünk a dolgunkban.” (*Hulesch*, 1990, 98.)

⁵⁹ Ez a megjegyzés a vélt felfedezés bejelentése után (július végétől kezdve) a sajtóban számos ízben megjelent.

⁶⁰ A kutatók kezdetől fogva hangoztatták, hogy ezt a Petőfi-irodalom nem igazolja; egy tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a költő „mozgása könnyed, ruganyos, skisportolts, járása feltűnően gyors, hosszúlépésű, ütemes” volt (*Várkonyi*, 1957, 144.). A félreértés Kertbeny egy állítólagos, kétes hitelű, német nyelvű emlékezéséből fakad, aki Petőfi „rugalmas” (elastisch) — de nem „ringó” — csípőjéről tesz azonosítottak, természetesen lehetett „ringó csípője”.

akadhat még egy, amely ilyen mértékben azonosítható lenne a Petőfiével.⁶¹ A további fejlemények, egészen az expedíció teljes és szégyenletes kudarcának bizonyossá válásáig, közismertek (kötetünk e végeredményt kívánja kutatási területekre bontva rögzíteni). A sajtó és egyéb hírközlő szervek az egész folyamatról a legapróbb részletekig beszámoltak, sőt a különféle rendű és rangú olvasók, érdeklődők és szakértők hozzászólásainak, lelkes vagy ingerült kommentárjainak és reflexióinak is nagy nyilvánosságot biztosítottak.

Ennek az igen vegyes (bár e mivoltában is tanulságos) anyagnak az áttekintése már túlnő e szakvélemény keretein, de megbízható vezérfonalul szolgálhatnak az Új Tükör c. népszerű heti folyóirat e tárgygal kapcsolatos, 1988—1989-ben megjelent közleményei (a lap 1989 végén megszűnt). A szerkesztő, Fekete Sándor (az ismert, nagy munkásságú Petőfi-kutató) kezdettől fogva figyelemmel kísérte az újjáéledt legenda fokozatos térnyerését, fejlődési fázisait: az ásatási expedíció üzleti szintre emelkedését, hazai és külföldi előkészületeit s erőltetett iramú lefolytatását; a Petőfi-kutatás szószólójaként vitába szállt a hívők hangzatos nyilatkozataival és dilettáns nézeteivel, és sűrűn adott helyet a folyóiratban hazai és külföldi szakértők hozzászólásainak is. Saját cikkeinek időrendi gyűjteménye kötetbe gyűjtve is hozzáférhető; ennek végén válogatott bibliográfia is segíti a „MEGAMORV-expedíció” irodalmában való tájékozódást.⁶²

Legelőbb és a legnagyobb mértékben az Új Tükör szerkesztője vonta magára az ásatási vállalkozás résztvevőinek haragját, de kijutott az útszéli támadásokból a Petőfi-kutatás más képviselőinek, tudós szakértőknek, professzoroknak és akadémikusoknak is, mindazoknak, akik már eleve felemelték szavukat e teljességgel értelmetlen, a költő iránti kegyeletet sértő, már megfogánása pillanatában kudarcra ítélt terv ellen, majd bírálattal illették annak módszereit és kétségbe vonták nagy-dobra vert „eredményeit”. Az ásatók a presztizsét és profitját féltő „vezér” irányításával magára a Magyar Tudományos Akadémiára is ösztözet zúdítottak. Morvai egy televíziós „vitán”, a Stúdió '89 aug. 15-i adásán az ország nyilvánossága előtt — a riporter helyeslésétől kísérve — élősködéssel vádolt „vagy ötven személyt” (tudóst, „firkászt”), akiknek kivételes (a kormánytól, a kommunistáktól, az Akadémiától?) szavatolt státusuk, egzisztenciájuk függ attól, hogy Petőfi segesvári halálát mint „hivatalos álláspontot” (?) körük szakadtáig védelmezik-e.⁶³ Amikor pl. Akadémiánk általános tisztelettel övezett „nagy öregje” — a barguzini csontvázról készült felvételre pillantva megjegyezte: „Mit akarsz, ez egy nő!”,⁶⁴ az expedíció egyik újságíró résztvevője, mintha csak becsületében sértették volna meg, nem átalotta ezt a véleményt a tudós magas életkorára való célzással elutasítani, holott egy másik akadémikus, a Kiszely-féle azonosítás ellenőrzésére felkért szovjet—

⁶¹ L. erről Fekete Sándor fejtegetéseit (Fekete, 1990, 89—90.).

⁶² Fekete, 1990. — A bibliográfia: uo. 233—241.

⁶³ L. erről részletesebben Kiss, 1989. XI. Arra kértem a cikkben Morvait, nevezze meg azt a 49 személyt, aki rajtam kívül (mert tudomásom szerint csak én foglalkozom hivatászerűen Petőfi-kutatással) ilyen módon „élősködik”. Természetesen nem kaptam választ.

⁶⁴ Hajós, 1989. IX. 17., 67. Bár itt nem nevezik meg a megjegyzést tevő akadémikust, a leírásból ráismerhetünk Szentágothai Jánosra, aki néhány hónappal később tett nyilatkozatában megerősítette korábbi rögtönzött megállapítását, l. Vácz, 1990. I. 29.

magyar akadémiai bizottság elnöke (mint a Moszkvából sugárzott televíziós közvetítés nézői láthatták és hallhatták) maga is pontosan így nyilatkozott, megjegyezve, hogy ha egy szokásos rutinvizsgálatról lenne szó, ezt a csontvázat minden további nélkül nőinek minősítené, s csak azért tartja szükségesnek a minden részletre kiterjedő alapos vizsgálatot, a gondos ellenőrző méréseket, mert az azonosítás tétje azúttal az általa is tisztelt nagy magyar költő, Petőfi Sándor.⁶⁵ V. V. Pahirja, a svigeli legenda felmelegítője s „életre-halálra” elkeseredett védelmezője pedig már az Akadémiánkon a Morvai-féle „hazafias vállalkozás” lejárataására szerveződő „sértett maffiát” emlegetett.⁶⁶

A napisajtóban olyan vádakkal is illették a Petőfi-kutatást, hogy a szibériai legenda ellenében maga is egy *mítoszt* védelmez: a hősi halált sóvárgó s évekkel előbb megjövendőlkő *látnokét* vagy (más változatban) a hirtelen vakító fénnel felragyogó, aztán a semmibe tűnő *üstökösét* (stb.), amelyek bármily tetszetős, de üres sablonok, s valójában éppúgy nélkülözik a tények fedezetét, mint amaz. Ezzel a zsurnaliszta ízü érveléssel szemben le kell szögeznünk: a tudományos alapon álló Petőfi-biográfia minden egyéb torzítással együtt a *hamis eszményítést* is elutasítja: a költő *hiteles* arcát és alakját kívánja felmutatni. A nemzet emlékezetében Petőfi egész életútját legendák szegélyezik és szövik át, halála, eltűnése köré pedig valóságos nimbusz-koszorú fonódott, s ez korántsem a kutatás közreműködésével történt: a tudomány számára a segesvári csatatéren „Hazám!” sóhajjal kiszenvendő költő képe éppúgy elfogadhatatlan, mint a barguzini A. Sz. Petrovics szálnalmas figurája. Hadd említsünk egy-egy konkrét példát: minden jel arra mutat, hogy Petőfi nem azért engedett Mezőberényben Bem sürgető hívásának (s tért vissza a honvédseregbe), mert minden áron hősi halált akart halni, hanem mert az adott helyzetben az atyjaként szeretett hadvezér környezete és még mindig komoly erőt képviselő serege jelenthette számára a legnagyobb biztonságot. Mint *látnok* sem volt tévedhetetlen, hiszen az *Egy gondolat bánt engemet* harci paripái az ő holttestén át korántsem a „kivívott diadalra” vágattak Segesvárnál, hanem a magyar szabadságharc eltiprásáért indultak végső rohamra; az életüket áldozó magyar hősök ünnepélyes, gyász-zenés temetéséből pedig semmi sem lett: a több mint 1000 elesett honvéd holttestét, hatósági utasításra, a környék román lakosai hányták közös sírba. S ha az említett rapszódia a csatatéri halál vágyának kifejezése, van Petőfinek olyan költeménye is (a *Falun* c., talán kevesebbet idézett, de ugyancsak remeklései közé tartozó idill), amelyben a *hosszú élet* vágyát fogalmazza meg (utolsó versszakát idézem):

„S ha a késő halálnak ujjai
A férj és nő szemét majd befogák;
Tegyék *egy* sírba a két aggastyánt
Nem tettetésből síró unokák.”

Nincs semmi csodálkozni való a Petőfi-legendák történetéből jól ismert *tudományellenességnek* ezeken a szélsőséges megnyilvánulásain, hiszen a tudomány tilta-

⁶⁵ A tévéközvetítés 1990 januárjában volt.

⁶⁶ A magyar tudósok e „sértett maffia”-jára tesz célzást az említett V. V. Pahirja (*Pahirja*, 1990. II. 10., 12.), vö. az erre adott válaszal: *Fekete*, 1990. III. 2., 26–27.

kozó és bizonyító szavára Morvai nagyszabású üzleti vállalkozása hiúsult meg, fényes és merész ábrándok (Barguzintól Kiskőrösig vezető diadalmenet, egy boldog nemzet csodálata és hálája stb.) káprázata foszlott semmivé, sőt: az „évszázad nagy vállalkozása” — végrehajtóinak minden makacs erőfeszítése ellenére — *az évszázad nagy botrányaként* lepleződött le. Csak sajnálkozhatunk azokon, akik tévedésüket belátni s azért a kegyeletében megbántott nemzetet megkövetni még ma sem hajlandók.⁶⁷ Nem terheli-e felelősség a Magyar Tudományos Akadémiát azért, hogy ez a botrány bekövetkezhetett? — tehetjük fel a kérdést, hiszen ilyen esetek — kivált a részletekkel kevésbé ismerős külső megfigyelők szemében — az egész magyar tudományosságra árnyat vethetnek. Meg kell állapítani, hogy Morvaiék kihasználták azt az átmeneti helyzetet, amely országunkban az általános demokratizálódási folyamat felgyorsulása idején még az efféle kalandor vállalkozásoknak is szabad utat engedett: „Mindenki ott és külföldön, ahol az ottaniak engedélyezik, s ha pénze van rá!” — mond(hat)ták az ügybe bevont hatóságok. Maga az Akadémia kezdetben távol tartotta magát, ami miatt az expedíció türelmetlen szervezői — a *hívők* zavart keltő hazafias handabandájától kísérve — a „nemzeti ügy” iránti könnyel vádolták. De hát a dolgok természetes rendje azt kívánta volna, hogy benyújsák a vállalkozás alaposan megindokolt és részletesen kidolgozott tudományos tervét, s az Akadémia jóváhagyását kérik hozzá. Ilyen terv azonban a jelek szerint nem készült (a nagy sietségben már nem volt rá idő), s — a fent elmondottak értelmében — nem is készülhetett olyan, amelyre Akadémiánk áldását adhatta volna: Morvaiék, akárcsak megszállott elődeik, egy *rögeszméből* indultak ki, mely a legendás hagyományban gyökerezett, s ahhoz kerestek (a Bajkál-vidéken) olyan látszat-támasztékokat, amilyeneket úton-útfélen lehet találni: a népi emlékezet, a szájhagyomány csacska meséit. A Morvai—Kiszely-féle ábrándok hirtelen összeomlott kártyavarából *csak a legenda* került ki sértetlenül, s halad tovább a maga szeszélyes útján: újabban arról a fantom-Petőfiről regélt, aki feleségül vette a barguzini postamester lányát, vagy mint szegény ácsmester nyomorultul halt meg egy burjátöldi buddhista kolostor ispotályában és szerzetesek irgalmából került a barguzini temető egyik frissen ásott sírgödrébe,⁶⁸ vagy azonos volt egy messziről jött titokzatos idegennel, aki szeretett horgászni, ügyesen faragott és nem szerette a papokat⁶⁹ stb. Morvai többször nyilatkozott úgy, hogy ha vállalkozásuk netán kudarcot vallana (bár erről hallani sem akart), „legalább végére járnak a legendának”.⁷⁰ Hát ezzel a jóslattal is alaposan melléfogott. A barguzini ásatás „tudományos eredménye” mindössze annyi (de ehhez vagy egy tucat érdemes tudós fáradságos ellenőrző munkájára is szükség volt), hogy az a bizonyos *egyetlen egy (női) csontváz bizonyosan nem azonos a Petőfiével!* A nagymúltú, mély gyökeret eresztett,

⁶⁷ Kiszely, 1990. IX. 25., 8.

⁶⁸ Kéri, 1990, 24; Szabó, 1990, 155—156. stb.

⁶⁹ Kéri, 1990, 144—145; Szabó, 1990, 80—87; vö. Fekete, 1990, 107—110. (A „titokzatos idegen”-ről.)

⁷⁰ „MF most időnként úgy tesz, úgy viselkedik és nyilatkozik — írja Fekete Sándor —, mint aki csak azért ment ásní, hogy akár pozitív, akár negatív értelemben „kiderüljön az igazság”. Vagyis akkor is elismerésre tart igényt, ha véletlenül nem sikerülne dísztemetést rendeznie Kiskőrösön. A bökkenő ott van, hogy ebből az érvelésből sem állja meg a helyét egyetlen szó sem” stb. (Fekete, 1990. III. 2., 26.)

szívós legenda pedig, miután kiheveri azt az átmeneti sokkot, ami e legutóbbi látványos és (tagadhatatlanul sokakat kiábrándító) faskóval érte, könnyedén túlteheti magát ezen az apró botláson, hiszen van még elegendő feltáratlan sír Szibériában, s vátesz-hajlamú hazafiból sincs hiány. Íme, máris jelentkezett — egyelőre Moszkvából — a barguzini vállalkozás egyik alapító, de később kisemmizett tagja, hogy nem nyugszik addig, amíg meg nem találja „az igazi Petőfi-sírt” valahol azon a tájon (mert a „titkot” csak ő ismeri).⁷¹

Úgy tűnik hát, hogy a legenda elpusztíthatatlan, de hogy — vak törvényének engedelmeskedve — merre tart, nem számíthatjuk ki s nem is állhatjuk útját.

Vagy tán mégsem egészen így van?

A Morvai-vállalkozás említett gazdag sajtóirodalmának egyik örvendetes tanulsága, hogy a *hívőkkel* szemben a *kétkedők* mind népesebb tábora is hallatta hangját: számosan szólaltak föl már 1985 óta a széles nyilvánosság előtt olyanok, akik magát a *szívükben, tudatukban elevenen élő Petőfit*, összes költeményeit, egész életművével igazolt erkölcsi eszményeit, szabadságszeretetét és magyarságát hívták tanúul annak a barguzini A. Sz. Petrovicsnak ellenében, aki felvéve eredeti szláv családi nevét, éveken át békés cári alattvalóként éldégt, kereskedett, gazdálkodott, családot alapított, — megfeledkezve hazájáról, otthon hagyott feleségéről, kisfiáról, „szentséges elveiről”, sőt magáról a költészetről is. Az ilyen mélyről a legenda történetében először felhangzó tiltakozás annak széles körű felismeréséről tanúskodik, hogy ez az A. Sz. Petrovics nem lehet azonos azzal a Petőfivel, akit a nemzet a *mű nyomán* a szívébe zárt, s hogy a legenda mint a Petőfi-kultusz egyik makacs megnyilvánulása *szembefordult* eredeti céljával: úgy tartja fenn a szeretett költő emlékét, hogy egyúttal be is szennyezi. Mint láttuk, ez a meghökkentő fordulat első világháborús szibériai fogolytáborokban következett be, amikor a költő neve a távoli haza, a szeretett táj, az elhagyott otthon és családi tűzhely képeit idézte fel a szabadulást sóvárgó, a hazatérésben reménykedő magyarok emlékezetében. Ez az üdvös szerepe igazolhatja, becsesté teheti szemünkben a szibériai Petőfi legendájának ezt a 20. századi variánsát. Aktualitása azonban már rég a múlté; A. Sz. Petrovics szálnalmas figuráját — mint makacs hagyomány — ez az elmosódott emlék tartja fenn; a nemzet számára ma már semmiféle értékkel nem bír. Hogy ezt újabban annyian ismerték fel, biztat azzal a reménnyel, hogy lassanként talán mégiscsak megszabadulhatunk — ha nem is a szibériai Petőfi-legendától, de legalább ettől és végletesen elfajult, torz változatától. E folyamat befolyásolásának, meggyorsításának egyetlen lehetősége van: *egy igazabb, mélyebb és teljesebb Petőfi-tisztelet kialakítása* és elterjesztése: a „szent csontok” felfedezésének vágyát csak a *mű felfedezése* olthatja ki.

⁷¹ Igriczi, 1990. VI. 4., 1. és 4. Riport Balajthy Andrással, aki szerint a nélküle végrehajtott exhumálás „sírgyalázás” volt, de „Petrovics” ott van, s ő, Balajthy, tovább folytatja a kutatást.

IRODALOMJEGYZÉK

Abonyi Ernő

1940. VIII. 4. Petőfi — egy Oroszországból hazatért magyar hadifogoly szerint — Iliszenszkban nyugszik. = *Magyarság* 21:170, 4.

Abonyi Ernő

1940. VIII. 11. Szendrey Júlia a bécsi kamarilla és az akkori hercegprímás parancsára nyilvánította halottá Petőfit. = *Magyarság* 21:176, 9.

Abonyi Ernő

1940. IX. 4. Petőfi útja Segesvártól az iliszenszki sírig. = *Magyarság* 21:194, 7.

Arany János

1951 Kisebb költemények. Budapest

Jevgenyij Beresztovszkij

1987. IX. 18. Új adatok a szibériai Petőfi-legendához. = *Új Tükör* 24:42, 9.

Jevgenyij Beresztovszkij

1988. X. Valóban szenzáció? Vitacikk Petőfi „szibériai legendájáról”. = Budapest, 44:10, 30—32.

Botka Ferenc

1985 Üzenetek Szibériából. Budapest

Hermann F. Bönnisch

1936. VI. 20. Der Dichter in Ketten. [A láncravert költő.] = *Neues Wiener Tagblatt*. (Az eredeti forráshoz nem tudunk hozzáférni.)

Dienes András

1957 A legendák Petőfije. Budapest

Dienes András

1958 Petőfi a szabadságharcban. Budapest

Dienes András

1960. IX. 10. A szibériai Petőfi-legendája. = *Magyar Ifjúság* 4:37, 6. (Egy 1851-ből keletkezett ál-Petőfi-vers kéziratának fénymásolatával.)

Dienes András

1962 Az utolsó év. Petőfi és a szabadságharc. Budapest

Egressy Gábor

1851 Törökországi naplója, 1849—1850. Pest

Fekete Sándor

1973 Petőfi Sándor életrajza. I. [kötet] A költő gyermek- és ifjúkora. Budapest

Fekete Sándor

1989. I. 8. Tudósítás egy fölöttébb érdekes sajtófogadásról. = *Új Tükör* 26:2, 6—8.

Fekete Sándor

1990 A szibériai métely. Egy Petőfi-legendája feltámadása és újbóli elhantolása. Budapest

Fekete Sándor

1990. III. 2. Petőfi második bukása. = *Magyarország* 26:9, 26—27.

Ferenczi Imre

1966 Történelem, szójhagyomány, mondahagyomány. = *Ethnographia* 77:1, 49—73.

Ferenczi Zoltán

1910 Petőfi eltűnésének irodalma. Budapest

Hajós Ferenc

1989. IX. 17. Anatómia. (Ábrákkal.) = *Új Tükör* 26:38, 6—7.

Hulesch Ernő

1988. III. Petőfi nyomában. Legendából valóság? = *Műhely* (Győr) 11:3, 12—26. (16—26: Riport Balajthy Andrással.)

Hulesch Ernő

1990 Sándor, te vagy? [Cikkgyűjtemény.] Győr

Igriczi Zsigmond

1990. VI. 4. Újra felszállt a barguzini léggömb. = *Esti Hírlap* 35:129, 1, 4.

Illyés Gyula

1963 Petőfi Sándor. Budapest

J. M. [Jókai Mór]

1856. III. 2. Petőfi Sándor. = Vasárnapi Újság 3:9, 69—70.

Jókai Mór

1867. V. 26. Petőfi??? = A Hon 5:122, 1.

Jókai Mór

1899. Költeményei. Budapest

Karikás Frigyes

1978 A járatos ember és egyéb elbeszélések. Budapest

Kenessey Péter

1939. VIII. 9. Petőfi sírja után is kutat a bizottság, amely Gyóni hamvaiért utazik Szibériába. = Az Est 30:180, 9.

Kéri Edit

1990 Petőfi Szibériában?! Budapest

Kiss József

1989. XI. „Rabság, szabadság...” Petőfi „utolsó verse” 1853-ból? = Kritika 20:11, 11—12. A költő szóban forgó autográf aláírásának korábbi közléseit a cikk írása idején még nem ismertem.

Kiszely István

1990. IX. 25. Véleményünk nem változott. = Magyar Nemzet 53:225, 8.

Kornis Gyula, Voinovich Géza, Gáspár Jenő

1941. X. Petőfi állítólagos szibériai fogsága és halála. = Koszorú. Új Folyam 8:1, 1—23.

Magyar Csik József

1942. VIII. 2. Tovább folytatódik Petőfi szibériai fogságának regénye. Ismeretlen oroszországi verstörédék került elő. = Kis Újság 56:174, 5. (A lapkivágat fénymásolatával.)

Markovics Rodion

1965 Szibériai garnizon. Regény. Bukarest

Mikes Lajos, Dernői Kocsis László

1930 Szendrey Júlia. Ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása. Budapest

Orlai [Petrics Soma]

1861. III. 10. Levele Petőfi haláláról. = Vasárnapi Újság 8:10, 115. (Adatok Petőfi halálához, XXXIX.)

Vaszil Pahirja

1990. II. 10. Így születik az „antiszenzáció”! = Kárpátontúli Ifjúság (Uzsgorod) 33:6, 12.

Sándor József

1941 Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el. Budapest

Straub Imre

1989. IX. 8. Emlékezések egy kis sovány emberről. = Magyar Hírlap 22:211, 8.

Szigel Ferenc

1943 Petőfi emlékek Szibériából. Pestszenterzsébet

Szabó Géza

1990 Ásatás Barguzinban. Budapest

P. Szathmáry Károly

1860. XII. 30. Nyílt levele az „Adatok Petőfi halálához” sorozatban. = Vasárnapi Újság 7:52, 649.

Szilágyi Sándor

1850 A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átd. és bőv. kiad. Két autograph-melléklettel. Pest t. b.

1939. IV. 26. Egy magyar ázsiautató azt állítja, hogy a Bajkál-tó mellett megtalálta Petőfi sírját. = Az Est 30:94, 7.

Vácsi Tamás

1990. I. 29. Barguzini esontokról a Parlamentben. Interjú. = Petőfi Népe (Kecskemét) 45:24, 3.

Ványi Ferenc (szerk.)

1926 Magyar irodalmi lexikon. Budapest

Zilahy Lajos

1981 Két fogoly. Regény. Bukarest

A BARGUZINI ÁSATÁS ELŐZMÉNYEI ÉS EREDMÉNYEI

KOVÁCS LÁSZLÓ

(MTA Régészeti Intézete)

1. BEVEZETÉS

Egy régészeti feltárás eredményessége a helyszín kiválasztásának pillanatában eldől. Vizsgálandó tehát: milyen érvek szóltak a barguzini (Burját ASzSzk) temetőben való munkakezdés mellett?¹

1.1. ELŐZMÉNYEK

A Petőfi Sándor segesvári halálát követően kialakult legendakörben a költő szibériai sírhelyére vonatkozó „szemtanúi” beszámolók csak az 1930-as években bukkantak fel. Valódiságukat a Petőfi Társaság vizsgálata ugyan már 1941-ben teljes joggal kétségbe vonta, 1958-ban pedig Dienes András is csatlakozott az elutasító állásponthoz,² de 1985-től kezdődően a munkácsi Vaszilij Vasziljevics Pahirja közvetítésével újra rájuk terelődött a figyelem.³ A szenzáció lármája elnyomta azt az ellenvetést, hogy mindeddig egyetlen hiteles dokumentuma sincsen Petőfi Sándor szibériai tartózkodásának, illet a széles körű, a Petrovics, Petrovskij stb. névváltozatokra is kiterjedt szovjet levéltári vizsgálat sem talált, ezért a Morvai-féle expedíció sem közölhetett. Így módon jelenleg nem szorul változtatásra az az elfogadott tudományos álláspont, miszerint az orosz intervenciók hadsereg 1849-

¹ Régész szakértőként az MTA Elnökének felkérésére kapcsolódtam be 1989 végén az MTA természettudományi szakértői bizottságának tevékenységébe, s véleményt írtam Szabó Géza rövid barguzini ásatási jelentéséről (Szabó, 1989.): Kovács, 1989. XII. 4. A moszkvai tanácskozást követően egy ismeretterjesztő munkával — Kovács, 1990. — s néhány újságcikkkel — Kovács, 1990. IV. 14., Kovács, 1990. IX. 10. — szoltam hozzá a témához. Jelen tanulmány az MTA természettudományi szakértői bizottságának az MTA Elnöksége 1990. VI. 26-i ülése elé terjesztett jelentésének melléklete alapján, annak lényeges kibővítésével készült: vö. Kovács, 1990. V. 31.

² Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941; Dienes, 1958, 389—391.

³ Mikes, 1985. VIII. 31., 6; Kéri, 1990, 60—61; Fekete, 1990, 10—14.

ben nem terelt magyar hadifoglyokat Oroszországba, jelesül a távoli Szibériába, s a vitatott listák csupán az oroszok rabságába került magyarok osztrák területen, osztrák kézbe való átadására készültek, s azokon a rangfokozat sorrendjében felsorolt nevek cirill betűs átírásakor az írnokok az eredeti névalakot megközelítő pontosságra törekedtek.⁴ Ők maguk tehát nem követelték volna, Petőfi Sándor pedig önként aligha vállalta volna nevének Alekszander Sztyepanovics Petrovics alakúra való szlávosítását. Ezért már e bevezetőben hangsúlyozandó, hogy a költőnek a Bajkál-vidéki Barguzinban feljegyzett legendák minden bizonnyal csupán az apai nevén („otcsesztvo”), Petrovicsként megőrzött emlékezetű hőisével kikiáltott azonossága minden bizonyítékot nélkülöz, s az alábbiakban a Petőfi/Petrovics névalakot csupán kényelmi kényszerűségből használom. E két személy megkülönböztetésében döntő jelentőségű az a tény, hogy a barguzini öregek emlékezetében nem őrződött meg a titokzatos férfiú azonosításához és szibériai életszakaszának felderítéséhez szükséges adatok egyike sem: esetleges korábbi neve, nemzetisége, katonai rangfokozata nyomtalanul elenyészett (lásd minderről Fekete Sándor tanulmányát e kötetben), száműzetése előzményeiről és barguzini éveiről mindössze két írástudatlan adatközlő, Pavel Innokentjevics Morokov (1836—1939) visszaemlékezése és Marija Innokentjevna Morokova (1841—1940) meséje maradt fenn.⁵ Annál feltűnőbb, hogy a magukat szemtanúnak kijelentő, lényegesen műveltebb, újságolvasó magyar, ill. orosz visszaemlékezők egyaránt olyan síremlékekre hivatkoztak, amelyeken Petőfi Sándor eredeti vagy elszlávosított neve, magyarsága, költő és honvédőrnagy mivolta is fel-feltűnik. A mindannyiszor személyesen megfigyeltnek, leírtnak, lefényképezettnek mondott, de érthetetlenül csak mintegy 30—40 éves késéssel közreadott „megfigyelések” egymástól is átvett, bővítgetett, formálgatott részletei azonban nagyon árulkodók: nem egyeznek ugyanis a síremlék helyében, anyagában és kivitelében sem, s alapvető eltérések mutatkoznak a sírfelirat nyelvében, írásmódjában, legfőképpen pedig a tartalmában (1. táblázat). Ez természetesen mindegyikük hitelességét megkérdőjelezi, hiszen egy azonosnak állított személy más-más kivitelű sírját nem túl távoli időhatárok között, különböző temetőben látták! Mindezt előrebocsátva, az alábbiakban megkísérlem e visszaemlékezések régészeti célú értékelését!

1.2. A HELYSZÍNEK

A nem azonosítható Ikatovo (Ikatowo) falu neve L. I. Skridelszkij orosz alezredes közlése nyomán vált ismertté, aki a jakutiai kormányzóság egykori fegyenciratai között A. Sz. Petrovics ottani, 1857. május 18-i halálhírére figyelt fel, s aki e név viselőjében Petőfi Sándort gyanította.⁶ Ikatovót és egy L. I. Skridelszkij által

⁴ Vö. Balogh, Fekete, 1989. X. 15., 14—16; Rózsa, 1989. XI. 14., 24; Balogh, 1989. XI. 26., 23; Fekete, 1990, 155—183.

⁵ Előbbi: *Bajkalszkije...*, 1984, 197—199; *Tyivanyenko*, 1989, 8—10; utóbbi: *Tyivanyenko*, 1989, 10—15; Kéri, 1990, 26—32; Szabó, 1990, 81—87.

⁶ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 8—10; Bönisch, 1936. VI. 20. nyomán.

magyar településként említett Sziligir-parti meg nem nevezett falut, Barátosi Lénárth Lajos a saját szemével látottnak hirdetett, s a legendairódalomban elsőként megnevezett szibériai Petőfi-sír színhelyével, Körözzel azonosította. Cholnoky Jenő földrajzprofesszor kétségbe vonta e település létezését,⁷ erre Barátosi Lénárth L. úgy válaszolt, hogy az immár Szelengir—Szigligir-parti Körözt a Bajkál-tó északi vidékére, majd a tóba délről beömlő Szelenga partjára helyezte. Az ily módon több mint 1700 km-t vándoroltatott falu kálváriája ezzel még nem ért véget, mert kiagyalója később megtagadta, s e nevezetes sírhant helyét Iliszunszkra, utóbb Iljiszunszkájára változtatta aszerint, hogy előbb Szigel Ferenc, majd Sándor József legendájához csatlakozott.⁸ E két utóbbi azonosíthatónak tűnő, bár a másik állítását vitató hirdetőik szerint nem egyeztethető helyszín csak a legutóbbi időben tisztázódott. Plihál Katalin szíves segítségével sikerült az OSZK Térképtárában megtalálnom a Szigel F.-féle térkép eddig ismeretlen eredetijét, amelyet a berezovkai fogolytábor (Verhnyeudinszk mellett, ma Ulan-Ude része) állítólagos egykori lakója a „svéd vöröskereszt oroszországi térképének” nevezett, s azt nyilatkozta róla, hogy a „svéd vöröskereszthez beosztva” jutott hozzá.⁹ Nem állt módomban annak ellenőrzése, hogy Szigel F. valóban a nevezett táborban volt-e fogságban, s alkalmazta, alkalmazhatta-e őt ott a svéd vöröskereszt,¹⁰ az viszont kétségtelen, hogy az általa közölt térkép egy Bécsben, 1918 táján megjelent 75 × 51 cm-es színes osztrák papírtérkép¹¹ lefényképezésével készült. Kérdéses csupán az maradt, hogy

⁷ Felesleges tehát Barguzin mint Petőfi-sírhely melletti érvnek tekinteni a településtől keletre, É—D-i irányban húzódó Ikati gerinc (Ikatszkiy hrebet) nevű hegyet, hiszen Ikatowóhoz semmi köze, s fekvése Eleszunhoz képest a barguzinival egyező, vö. *Kéri*, 1990, 47, 87. Érdekes, hogy a Brassói Lapokban Barátosi Lénárth L. emlékeit ismertető cikket követő közleményben az adatokat józanul mérlegelő Körösi Sándor is arra a következtetésre jutott, hogy a bizonyítékokat „meglehetősen gyanúsakká és kétesekké teszi a földrajzi adatainak egy 'híres Ázsiakutatótól' szokatlan határozatlansága és pontatlansága.” Ennek ellenére jószándékú felhívással fordult mindazon Románia területén élő volt pontatlanságokhoz, „akik a világháború folyamán Szibériának a Bajkál-tó felől keletre lévő vidékein, a Selenga folyó, illetve Troickozavszk, Verhnyeugyinszk, Berezojka és Csita környékén jártak, közöljék velünk, tudnak-e, hallottak-e esetleg egy Kerezs nevű községről, s arról, hogy annak temetőjében a Barátosi Lénárth által közölt magyar nyelvű sírfelirat jelzi Petőfinek, vagyis Alexander Sztjepanovics Petrovics honveg ernagi-nak örök nyugalóhelyét?”: *Körösi*, 1939. VII. 30., 12. Felhívása — legjobb tudomásom szerint — nem járt semmiféle eredménnyel.

⁸ *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 9—11.

⁹ *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4; *Szigel*, 1943, 9. Szigel F. magyarországi könyvtárakban fenn nem maradt (?) kisnyomtatványát Kéri E. szívésségéből tanulmányozhattam és másoltathattam le, szívésségét ezúton is köszönöm (vö. 5. ábra)! Ez a példány, Túri Károly névalírásával a 46-os sorszámmal viseli. Időközben Kiss József segítségével tudomásomra jutott, s meg is győződtem arról, hogy az MTA Mikrofilmtára egy további, a 239. sz. példány, laponkénti fényképfelvételeit őrzi, lt. sz.: C 1498—1499.

¹⁰ Vö. *Beresztovszkij*, 1987. X. 18., 9; ellenkezőleg. *Kéri*, 1990, 91.

¹¹ *Milan Boubela—Cornelius Stodola*: G(ustav) Freytags Karte vom Asiatischen Rußland mit Angabe der Internierungsorte und Durchzugsstationen der Kriegsgefangenen. M: 1:10.000.000, Wien (1918). OSZK Térképtára, lt. sz.: T 8984. Az általam közölt részlet (2. ábra) a megfelelő terület 1:1 méretarányú kivágata. — Kéziratom lezárása után kaptam meg Bóna Istvántól e térképnek egy másik változatát, amely a hadifogolytáborok 1915 végén lezárt, abc-rendbe szedett névmutatójának füzetébe volt ragasztva. A füzetke címét a borítólapp hiánya miatt nem állapíthattam meg, a térkép adatai: (k. u. k. Oberleutnant) *Milan Boubela*, G(ustav) Freytags Karte vom Asiatischen Rußland mit Angabe der Kriegsgefangenenlager. M: 1:10.000.000. Wien é. n., vö. 54a. jegyzet!

3. ábra. A Bajkál-vidék (Brokgauz, Efron, 1894, 80—81. között. — Schertlin P. reprojója), részlet

e térképhez az állítólag 1920-ban hazatért¹² tulajdonosa a berezovkai táborban még egyáltalán hozzájuthatott-e? A fekete-fehér fényképen a nyomdász végzettségű legendairó néhány helyesbítést végzett: egyes betűk elhalványult vonalát tollal ügyetlenül megerősítette, gyakorlatlan kézzel, nem szabvány betűkkel beírta egy nem létező falu szerencsétlenül választott „Vengerka” nevét (e szó a hagyományos jelentésén kívül prostituáltat is jelent!), a térképrajzolásban szokatlan módon bepöttyözte a színelhagyás miatt alig észrevehetővé vált Bajkál-tó felületét, s érthetetlenül, Ilyssunsk és Bargusinsk tóparti falvak elé egy kis félszigetet kanyarított, miáltal e települések a parttól távolabb kerültek. A német helyesírású Bargusin és (a visszaemlékezéseiben tévesen Ilisunszknak átírt) Ilyssunsk „városokat” aláhúzással is kiemelte (1—2. ábra). A Svigel F.-féle Ilisunszk, amely a közlemény szerint Verhnyeudinszktól (Ulan-Ude) északra, 320 versztányira¹³ (a térképen mintegy 250 km-re), a tóparton feküdt, szemmel láthatólag nem egyeztethető a Sándor J. ajánlotta Ilisunszkájával, mert az utóbbi helység a tótól távol, a Barguzin folyó jobb, azaz nyugati partján volt jelezve, s ajánlója először 1919-ben egy novonyikolajevszki (azaz novoszibirszki) iskolai falitérképen majd egy enciklopédia térkép-

¹² Kéri, 1990, 17, 51.

¹³ Abonyi, 1940. VIII. 4., 4.

4. ábra. A Bajkál-vidék mai állapota (Burjatszkaja ASZSZR. Moszkva 1985. — Pálfay K. reprodja), részlet

mellékletén fedezte fel (3. ábra).¹⁴ Minden szakértelem híján kísérletet sem tehettem annak eldöntésére, hogy honnan szerezték az osztrák térkép rajzolói a szóban forgó adatokat, ezért magától értetődő természetességgel fogadom el a helybéli kutatók, elsősorban Eduard Viktorovics Gyomin véleményét, miszerint az orosz térképen szereplő Iliszunszkaja a mai Eleszunna (névváltozata: Eliszun) azonos (4. ábra). Véleményét arra alapította, hogy két múlt század végi helyi utazó térképén is megtalálta ezt helyet, igaz, a folyócska bal partján. Az ellentmondást egy század eleji utazó, A. K. Sztarickij térképe alapján oldotta fel, ezen csak „eleszuni rév (perevoz Eliszunszkij)” szerepelt, a rév mindkét oldalán néhány jurta megjelölésével. E. V. Gyomin magyarázata szerint a mai Eleszun múlt század közepi előzménye mindössze egy bal parti lóváltó állomás (pritraktovaja sztancija) volt,¹⁵ s amelynek fekvése a Sándor J.-féle Iliszunszkájával nagyjából, a Svigel F.-féle Iliszunszkkal

¹⁴ Sándor, 1941, 121—122, 131—132. Könyve, Kéri E. állításával szemben — Kéri, 1990, 55. — megvan az OSZK-ban: lt. sz.: 119.985. Szabó, 1990, 54—55; Brokgausz, Efron, 1894, 80—81. oldal közötti színes térképmelléklet.

¹⁵ Gyomin, 1989, 81—82. Szerző kéziratát önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta, ezt ezúton is megköszönöm! Vö. Kéri, 1990, 52.

Turkány

046

PETŐFI EMLÉKEK SZIBÉRIÁBÓL

ILLUSZTRÁCIÓK

SVIGEL FERENCNEK

A PESTSZENTERZSÉBETI IPAROS
KOR, KOSSUTH LAJOS-UTCA 49. SZ.
1943. OKTÓBER 24-ÉN, VASÁRNAP
D. E. FÉL 11 ÓRAKOR TARTANDÓ

HOGYAN JUTOTTAM
PETŐFI ILISZUNSZKI SÍRJÁHOZ

CÍMŰ FELOLVASÁSÁHOZ

PESTSZENTERZSÉBET,

1943.

5. ábra. Svigel F. brosúrájának címlapja (Svigel, 1943. — Pálfay K. reпрója)

semmiképpen sem egyeztethető. A Petőfi-sír következő helyszíne Barguzin. Egy zentai szerb úr tudósított arról, hogy egy Vuics nevű orosz vasúti tisztviselő családjában az a hagyomány élt, hogy egy Csita melletti (sic!) faluban, Barguzinban (vö. 3. ábra) temették el a költőt. Sírja fölé sírkövet állítottak „Volt magyar tiszt nyugszik e sír alatt” felirattal.¹⁶ Egy másik adat szerint „a világháborúban és a

¹⁶ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 21–22.

forradalmak után egy Csitában volt fogoly, osztrák katonatiszt hazatérése után, vagy öt év előtt a bécsi Wochenausgabe-ban megírta, hogy ő Bargusinban látta Petőfi sírját, amelyet vagy hetven év óta az egész környék így ismert: Alexander Petrovics, vengerszkij major sírja.”¹⁷ Az első tudósítást a Petőfi Társaság már 1941-ben elutasította, az utóbbin pedig — ha a keltezés valódi — Hermann F. Bönisch 1936. évi cikkének elemei keverednek egyelőre még ismeretlen forrás adataival.¹⁸ Iliszunszk és Barguzin kapcsolatára később még visszatérek, befejezésül még csak Barkáját említem, amely az enciklopédia-térképet értékelő Sándor J. közleményében teljesen váratlanul az alábbi módon bukkant fel: „Ez, az oroszok által készített és orosz nyelvű térkép tehát minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Alekszander Sztepanovics Petrovics magyar őrnagy és költőt, a magyar Petőfi Sándort a Bajkál-tóba ömlő Barguzin folyó partján elterülő Barkája nevű helységben temették el.”¹⁹

1.3. A SÍREMLÉKEK ANYAGA ÉS ALAKJA

Miután a Morvai-expedíció résztvevőinek fejében Körözs és Iliszunszk/Iljiszunszk-ja egymással egyesült, majd Barguzinná lényegült át,²⁰ elvárhatnánk, hogy a legendaírók Petőfi Sándor síremlékét szemtanúként azonosnak figyelték volna meg. Közleményeik (vö. *1. táblázat*) azonban az ellenkezőjét mutatják. Barátosi Lénárth L. azt állította, hogy 1909-ben jó állapotban, Petőfi Sándor vélt tolmácsának és futárának, Dragomán Sándor strázsamesternek dédunokája, V. V. Dragomanov kegyeletes és féltő gondozásában lévőnek látta és fényképezte le azt a jól megépítettnek, időtállóknak tűnő síremléket, amelyet Szigel F. 1916-ban teljesen más környezetben, minden részletében eltérőnek, indokolatlanul megújítottnak, s új fakeresztel ellátottnak fényképeztetett volna le (*6. ábra*), míg a Sándor J. közölte képen a kereszt egyáltalán nem látszott: a fotó csupán a sírfeliratot mutatta. A Petőfi Társaság csak a Szigel F.-féle változatot méltatta jogosan elutasító bírálatra,²¹ amit Kéri Edit úgy kísérelt meg kivédeni, hogy feltételezte: az eredeti sírtábla

¹⁷ Brassói Lapok 1938-as száma: *Kéri*, 1990, 55. Szerző szívességéből megtudtam, hogy e cikkből csak jelzetlen fénymással rendelkezik, s eredetijét magamnak sem állt módomban felkutatni.

¹⁸ Vö. *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 8—9, 22.

¹⁹ *Sándor*, 1941, 131—132.

²⁰ E folyamat eredményét legjobban az embertani szakterületén kívül is igen nagy magabiztossággal nyilatkozó Kiszely I. szavaival illusztrálom, aki az alábbi módon korholta e sorok íróját: „Kovács László életében nem foglalkozott Petőfi szibériai tartózkodásával (ez természetesen igaz — K. L.), még mondjuk azzal a nyilvánvaló ténnyel sem volt tisztában, hogy Barguzin, Iliszunszk és Eliszun, ahová Petőfi sírját helyezték, egy és ugyanaz a hely”: *Dezső*, 1990, IV. 28., 15. Kijelentésének értékéhez vö. e tanulmány 1.5. fejezete! Kiszely I. korholó megállapításának folytatását némi jóindulattal meg nem történtek tekintem!

²¹ Véleményük szerint a latin kereszt a hadifogoly-temetőkből felállított, még korhadás nélküli, új sírjelekhez hasonló, s semmi esetre sem az eredeti síremlék: *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 16. Említendő, hogy Szigel F. olyan fényképet is mutatott, „amelyen két sír látható. Az egyikben tábla...”: *Abonyi*, 1940, VIII. 4., 4; *Abonyi*, 1940, X. 20., 5. A tatár kereskedő sírját is bemutató fotó tudomásom szerint sohasem jelent meg!

6. ábra. Petőfi Sándor állítólagos fejfája Iliszunszkban (Svigel, 1943, 3. — Pálfay K. reprojája)

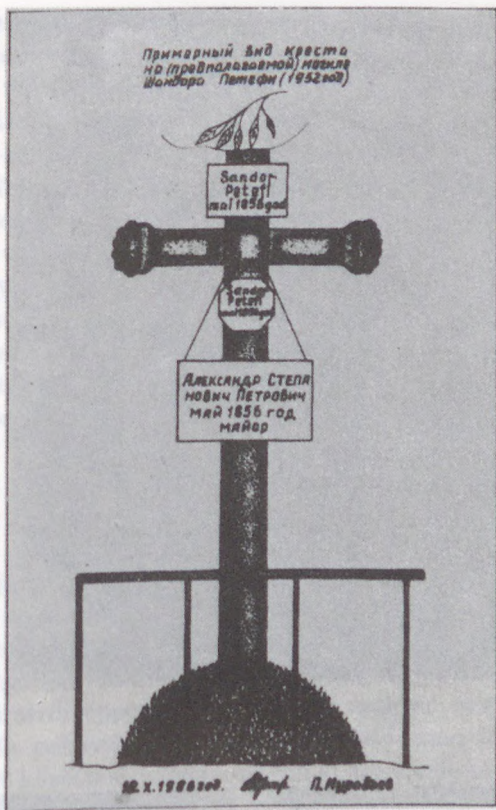
1916-ban már a földön heverhetett, amikor az odalátogató magyar hadifoglyok²² sebtében összeütöttek egy fakeresztet, amire a táblát felszegezhették, hogy lefényképezhessék, sőt azt is elképzelhetőnek vélte, hogy Svigel F. csak a tábla fényképével rendelkezett, s a többi 1940-ban Abonyi Ernő újságíró (vajon miért nem maga Svigel F.?) „mahinálta.”²³ Jóllehet az elbeszélés szerint a sír fényképét az Iliszunszkba látogató hadifogoly-nyomdász a „városból” kihozott fényképész mesterrel készítette, azon a háttér teljes hiánya — beleértve a környező növényzetet vagy az említett tatár kereskedő keresztjét egyaránt — minden ellenkező igyekezet ellenére azt a véleményt erősíti, hogy a Svigel F.-féle sírfotó koholmány.²⁴ Az iliszunszki színhely Barguzinra váltásával a síremlék is átalakult, azaz amennyiben mindvégig ez utóbbi helyen állt volna, sürgősen meg kellett volna újítani. Ugyanis a már a nagyapja (1840—1925) halála előtt is a barguzini temetőben járt Jurij Davidovics Vinokur (1915—), aki szavai szerint 1938-ban még épen, 1946-ban

²² Másutt látogatásuk lehetőségét is kétségbe vonta: Kéri, 1990, 52.

²³ Kéri, 1990, 213—215, különösen: 215.

²⁴ Kiss, 1989, 4; Gyomin, 1989, 91. Kiss J. kéziratosa munkáját a Szerző szívességéből tanulmányozhattam!

7. ábra. Petőfi/Petrovics állítólagos barguzini sír-
emléke P. L. Muravjov 1986. évi rajza nyomán
(Muravjov, 1988. V., 36. — Kádas Tibor rebrója)

viszont már a földre roskadva látta Petőfi/Petrovics egészen más sírjelét, egy szóval sem említette soha ennek a Svigel F. fényképezettette elődjét (cseréjük eszerint 1916 után és 1925 előtt következett volna be). Ráadásul az általa legalább kétféleképpen leírt barguzini síremlék egyike volt csak hasonló (nem véletlenül, hanem az adatokat tőle kölcsönözve!) a P. L. Muravjov által 1952-ben, sőt még 1969-ben is megfigyeltek mondottal (7. ábra), s amelyre kettejükön kívül ilyen részletességgel egyetlen barguzini lakos sem emlékezett. A fentiekből kitűnt, hogy kényelmesen leegyszerűsített eljárás volna a visszaemlékezések ellentmondásait az időközben szükségessé vált megújítások, cserék feltételezésével magyarázni, hiába maradt fenn olyan adat, hogy A. H. Novomejszkij ötvös a nevezetesebb rabok fakesztjét vassal cserélte ki, körülvéve sírjaikat kerítéssel, s a kapu ívén az alábbi fémbetűkből álló felirattal: „Ott a foglyok együtt élvezik a békét, nem hallva többé a visszahívó szót,” (8. ábra).²⁵ Arra azonban nincs adat, hogy Petőfi/Petrovics sírja is az

²⁵ Csank, 1989. VIII. 14., 5. Az idézet forrását eddig nem ismerték fel: Jób könyve 3. 18.-ból való, s Károli Gáspár fordításában a következőképpen hangzik: „A foglyok ott mind megnyugszanak, nem hallják a szorongatók szavát.” A sírkertről: Borzák, 1989, 3; Borzák, 1989. VIII. 19., 4; Kéri, 1990, 158–160; részletesen: Gyomin, 1989, 33–35. Az ötvös működéséről: Mikes, 1985. VIII. 31., 6; Szabó, 1990, 99. stb.

8. ábra. A politikai foglyok sírkertjének feliratos kapuja Barguzinban (Kéri E. fényképe nyomán — Pálfay K. reprodója)

9. ábra. M. K. Küchelbecker sírja Barguzinban. Balra hátul a Petőfi/Petrovics sírjének tekintett latin kereszt. A. K. Kuznyecov 1887. évi fényképe nyomán (Kiss, 1988. III., 34. — Kádas T. reprodója)

említettek közé tartozott volna, a visszaemlékezések között pedig csak Barátosi Lénárth L. és P. L. Muravjov elbeszélésében, azaz éppen a legkorábbi és legkésőbbi időben szerepelt vaskereszt! Végezetül figyelmet érdemel a Petőfi/Petrovics feltételezett barguzini sírja legkorábbi ábrázolásának tartott fénykép, amelyet A. K. Kuznyecov 1887-ben készített, s 1907-ben közölt (9. ábra). Ezen Mihail Karlovics Kjuhelbeker (Küchelbecker, 1798—1859) dekabrista, 1831—1859 között barguzini száműzött sírkertje mögött egy latin kereszt látható, amely azonban semmiképpen sem lehetett azonos a felsorolt sírjelek egyikével sem.²⁶ Egy levelében a dekabrista száműzött leánya is megemlítette, hogy az apja sírja mellett egy latin betűs feliratú síremlék is áll, de ebből — amint arra Kéri E. helyesen rámutatott — még nem következne, hogy az Petőfi/Petrovicsé volt.²⁷ Érvelése mellett szól az a negatív bizonyosság is, hogy a leány nem nevezte meg a síremlék jelzette személyt, jöllehet a legenda szerint Petrovics a Küchelbecker-család közeli ismerőse, barátja volt.²⁸

1.4. A SÍRFELIRATOK

Kétségbe vonja a visszaemlékezések hitelét a sírfeliratokon szerepeltetett nevek és személyi adatok különféle nyelveken és helyesírással írott váltakozása, ami az elhunyt azonosíthatóságának folyamatosságát veszélyeztette volna (1. táblázat). Az adatokat időrendi sorba véve megállapítható, hogy a Barátosi Lénárth L. közölte eltorzított magyarságú sírfeliratról éppen Petőfi Sándor magyar neve, valamint költő mivolta hiányzott. Ha bekövetkezett volna a sírhelyazonosság kényszeréből feltételezendő 1909—1916 közötti sírjelcsere, ugyan ki készítette volna a Svigel F. fényképezte, régi orosz helyesírással írott, cirill betűs új sírfeliratot?²⁹ Ha magyar (Barátosi Lénárth L. szerint V. V. Dragomanov jól beszélt dédapja nyelvét), miért elégedett volna meg csak orosz nyelvű táblával; ha orosz, hogyan tudta lefordítani a korábbi, talán éppen egyszerre tönkrement két fémtábla szövegét? Milyen alapon bővítette ki a sírfeliratot az elhunyt költő mivoltára való utalással, és miért változtatta meg a halálozási dátumot?³⁰ Megmagyarázhatatlan,

²⁶ A fényképalbumba foglalt eredeti fotó tanulmányozásakor a csitai múzeumban jutottak erre a megállapításra: Kéri, 1990, 138—139. Vö. 30. jegyzet!

²⁷ Kéri, 1990, 142, 157—158.

²⁸ Kéri, 1990, 31—32, 185, 202, 204; Szabó, 1990, 149; ellentétesen: Fekete, 1990, 91.

²⁹ Szövegének, s az alább közölt szövegek mai, nem betűhív átírásában Zoltán András volt segítségemre, Svigel F. beszámolójában — *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4. — hibás átírás jelent meg, (ezt vette át Szabó, 1990, 152. is), s ebből Kéri E. arra következtetett, hogy a nyomdász nem ismerte jól a régi orosz helyesírást, vagyis nem készíthette maga a dokumentumot: Kéri, 1990, 214. Érvelése erőtlen, hiszen kideríthetetlen, ki felelt a sajtóhibás szöveg e részletének helyességéért, a brosúrában pedig átírás nem szerepelt: vö. *Svigel*, 1943, 3, 7.

³⁰ Kéri E. a Svigel F.-féle fotót tartotta Petőfi/Petrovics sírja első ábrázolásának, s mivel ez semmiképpen sem egyezhetett az A. K. Kuznyecov fényképén kinagyított feliratnyomokkal, maga is elvetette ez utóbbi kép felhasználhatóságát: Kéri, 1990, 138—139, 159, 183—184; hasonlóképpen: Szabó, 1990, 99. A. V. Tyivanyenko konokul kitartott az A. K. Kuznyecov fénykép használhatósága mellett: *Mikes*, 1985. VIII. 31., 6; *Tyivanyenko*, 1989, 21. A legnagyobb valószínűség szerint Borzák Tibor volt: szerinte „egy 1887-ből származó fényképen szintén látható az a bizonyos kereszt, amelyről többen tesznek említést, például Svigel Ferenc”: *Borzák*, 1989, 3.

1. táblázat. Petrófi/Petrovics állítólagos szibériai sírjának adatai „szemtanúk” beszámolóí alapján

Adatközlő	Barátosi Lénárh Lajos	Svigel Ferenc/Sándor József	Jurij Davidovics Vinokur	P. L. Muravjov
A temető helye	Körözs (nem létezett település)	Iliszunsk/Iliszunszkaja (talán a mai Eleszun)	Barguzin	Barguzin
A síremlék	„Kerítése kovácsoltvas. Elől 1,5, hátul 1,7 m. Oldalai menetek. A sír területe, amely be van kerítve: 6 x 6 m. Gyantaszurókkal összeragasztott kockakövekből 2,5 x 2,5 x 2 méteres magasságban áll a sír. Főgasságban áll a sír. Fölötté kovácsolt vashál 1,8-2 méteres ortodox kereszt, rajta	„A Donszkaja-utca végén lévő temetőben temették el, a temető bal sarkában, az ároktól nem messzire az erdő mellett. Keresztfája, amit én fényképeztettem le, kb. 120 cm magas és 10 cm széles.”	obeliszku kőoszlop, felirattal	„Nem messze M. K. Küchelbecker sírjától, alacsony vaskorlát mögött egy furcsa kereszt volt, vízszintes szárral. Úgy tetszett, szinte kilóg a fiatal zöld bokrok közül, erős »kezét« mintegy »kölibe« szorítja, »fejét« pedig elfedi a bokrok zöldje. Nem látszott rajta rozsdásodás. Valószínűleg nagyon jó minőségű öntvényből készítették. A kereszt oszlopának átmérője körülbelül 150–180 milliméter volt. Az oszlopnál világosabb volt a színe (valószínűleg külön öntötték, és azután erősítették az oszlop mélyedésébe). A feszület magassága a föld színétől körülbelül 1800 milliméter volt.”
Tábla	vastag bádogtábla, írottbetűs felirattal. Ezt fedi a Dragomarov-család által készített nyomtatott latinbetűs öntöttvástábla.”	„A keményfából készült táblára hat díszítőveget véstek” (? – a szöveg ötsoros – K. L.)	sírkő, táblával	„A feszület alsó »karja« alatti tábla feliratát nehezen lehetett kibetűzni, s ekkor figyeltem fel egy körülbelül 300 x 300 milliméter méretű fémtáblára, mely a feszület két »karja« fölött volt felfüggesztve a kereszt oszlopára. Rajta fehér festékkel az alábbi latin betűs feliratot láttam (1. sz. – K. L.) ... Összehasonlítva a felső és a nyolcszögletű alsó tábla feliratát, arra a következtetésre jutottam, hogy a felső tábla az alsó rész feliratát ismétli. Ez a tábla körülbelül 500 x 300 milliméter nagyságú volt, rézdróttal felfüggesztve, rajta vörös festékkel orosz nyelvű felirat és az 1856-os dátum (Úgy tűnt, nemrégén helyezték el itt, a festék még nem fakult meg, valószínűleg a rokonok vagy közeli barátok közül valaki gondoskodott a feliratról, emlékez-

vén Petőfi Barguzinba érkezésének századik évfordulójára). Úgy éreztem, a felirat hibás. Nem egyezett minden a végződésekben. Nem értettem akkor, hogy lehet ugyanazon a kereszten egyszerre orosz és nem orosz nyelvű felirat, egy nem orosz és egy orosz családnév. De mikor ránéztem az elhalálozási dátumra (május), és ez azonos volt, úgy gondoltam, hogy a sírban két ember van eltemetve: az egyik orosz, a másik valamilyen külföldi származású. Ismerve a magyar költő és forradalmár nevét, (ma már teljes valószínűséggel megerősíthetem, hogy a nyolcszögletű táblán a Sándor Petőfi 1856 május felirathoz közel álló szöveg volt, az alsó táblán: Alekszandr Sztjepanovics Petrovics 1856 május.”

Felirat	latin betűs	cirill betűs, régi helyesírással	?	latin betűs	1-2. latin betűs, 3: cirill betűs, mai helyesírással
- nyelve	magyar	orosz	orosz(?)	orosz	orosz
- szövege	„Alexander Sztjepanovics Petrovics honveg ernagi Halva itt 1857 május 18 Ó csinálta falut: Kőrözsöt”	„Alekszandr Sztjepanovics Petrovics Vengerszkij major i poet umer v Ilisunszke (Azija) v 1856 godu v maje meszjace”	csak a „magyar” szóra és a „Petrovics” névre emlékezett	„Sándor Peteevi” „Sándor Petevi”	1. tábla: „Sándor Petefi Sztjepanovics mai 1856 god” 2. tábla: „Sándor Petefi Sztjepanovics mai 1856 god” 3. tábla: „Alekszandr Petrovics maj 1856 god major”
Észlelési év	1909	1916	1925 előtt – 1938	1952, 1960 (1969?)	
Közlés	<i>t. b.</i> , 1939. IV. 26., 7.	<i>Kenessey</i> , 1939. VI. 28., 3-4	<i>Tyivanyenko</i> , 1989. VI. 19; <i>Kéri</i> , 1990. I. 1990, 110, 120, 215.	<i>Zahemszky</i> , 1989. VI. 67; 1990. I. 8; a moszkvai tanácskozáson	A rajzok dátuma: 1986. XI. 9. Magyarországi közlés: <i>Muravjov</i> , 1988. V., 36-37.
Ábrázolás	Fényképe elveszett, sohasem közölte.	(6. ábra)	Fényképet, rajzot nem készített.	(7., 13-14. ábra)	

hogy 1916—1920/1925 között hogyan formálódhatott volna ismét latin betűsre a felirat, amely J. D. Vinokur egyre jobban kiteljesedő visszaemlékezése szerint először tartalmazta volna a költő kicsit torzított magyar nevét? Honnan tudhatta volna a barguzini feliratkészítő, hogy a korábbi emlékeken csak szlávos néven szereplő férfi éppen Petőfi Sándor volt?³¹ Visszaemlékezéseiben P. L. Muravjov járt el a „legköribbentőbbben”, mert az általa közölt síremlék (lásd 14. ábra) három tábláján latin és cirill betűsen, oroszul ugyan, de mind a magyar, mind a szlávos névváltozat megörökítésre került volna. Nem lehet véletlen, hogy sem a barguzini néprajzi adatközlők, sem az ottani öregek nem emlékeztek ilyen adatokra; ezek csak a magyar, ill. a faluból városba költözött, újságolvasó „szemtanúk” emlékeiben bukkantak fel. Az expedíció tagjai számos nyilatkozatukban maguk sem tisztelték a tényeket. A hevenyészett adatközlésre — az amatőr kutatókat kímélvén — szolgáljon példaként a Morvai-expedíció vezető antropológusának egyik nyilatkozata: „A Petőfi sírjára vonatkozó első konkrét híradás Suigel Ferenc révén került Magyarországra, aki . . . egy fényképet is magával hozott Oroszországból: a képen maga a sír volt látható, amelyen — emlékezetem szerint (sic! — K. L.) — orosz magyarsággal a következő felirat állt: Sandor Petefi ernagi — az utolsó szó jelentése nyilván őrnagy — meghalt Eliszunban, 1856 májusában.”³² Ahány szó, szinte annyi hiba (vö. 1. táblázat).

1.5. ELESZUN VAGY BARGUZIN?

Az 1941-ig közreadott, s a 80-as években felfedezett visszaemlékezések tehát Ili-szunszk/Iljiszunszskája felé mutattak, az ásatás viszont Barguzinban kezdődött. Hogyan kerülhetett erre sor?

V. V. Pahirja 1985-ben egyenesen a szibériai kutatókkal vette fel a kapcsolatot, jöllehet köztudomású volt, hogy azon a tájon hírét sem hallották Petőfi Sándor esetleges száműzetésnek és ottani halálának.³³ Kellő ismeretek híján, a névazonosság véletlenének következtében a magyar és a barguzini Petrovics legenda szétszakíthatatlanul összekapcsolódott, s amikor az eleszuni viszonyok megismerése után a barguzini Petőfi/Petrovics sírnak szemtanúi is jelentkeztek, már csak az ásatási kutatóárcok kitűzése maradt hátra!

„A mi Iliászunk a Szigel-legenda volt, egy fotóval” — írta találóan a Morvai-expedíció egyik résztvevője.³⁴ Barátosi Lénárth L. adatainak hitelét azok gyakori váltogatásával maga rontotta le, s mivel Sándor J. állításai lényegében véve a korábban megjelent Szigelét variálták, ez a döntés érthető volt. Időközben azonban Szigel F. állításai is értéküket veszítették, de a magyar és burjátiai adatok közötti híd fenntartására elengedhetetlen szükség volt rájuk. Amikor a helybéli kutatók tevékenysége nyomán kiderült, hogy a nevezetes sírhant semmiképpen sem

³¹ Vö. Kéri, 1990, 108, 110.

³² Dezső, 1990. II. 17., 20.

³³ Gerskovics, 1979, 55—60; vö. Kéri, 1990, 109.

³⁴ Kéri, 1990, 125.

állhatott a mai Eleszunban, azaz — amint arról korábban már volt szó — az Iliszunszk/Iljiszunszkájája mai megfelelőjének tekintett falu temetőjében, a barguzini helyszín indoklására különféle magyarázatokat vetettek fel. Ezek summája: Petőfi/Petrovics csak elhunyt az orosz településhatár szélén lévő Barguzintól északra, az oroszok által állítólag megkülönböztetésül „Ázsiának” titulált vidéken fekvő Eleszunban. Ott, ahol a burjátok századunk húszas éveig nem is temetkeztek közösségi temetőbe, a lámák pedig amúgy sem engedték idegenek testét burját földbe hantolni. Eleszuni adatközlők, köztük Rincsin Nyikolajevics Erdenjev szerint egyszer meghalt ott egy rab ács (aki e történet első hallásakor azonnal Petőfi/Petrovicsra lényegült!), kinek tetemével Barguzinba szekereztek, s ott földelték el. Ő volt hát Petőfi/Petrovics, s fejfájára azért írták fel az Iliszunszk nevet, mert sírhelye nem volt azonos elhalálozásának helyével.³⁵ A fejfát mutató nevezetes fénykép (6. ábra) védelmében Kéri E. jutott el a legmesszebb, amikor rámutatott, hogy Szigel F. sohasem járt e helyszíneken, s azzal kísérelte meg megmenteni a helyzetet, hogy feltételezte, a fénykép csak egyike volt az első világháborús magyar hadifoglyok között keringő, további feltételezéssel egy ismeretlen barguzini németnek tulajdonítottan a barguzini Petőfi/Petrovics sírról készített fotó példányainak.³⁶ Ez a feltevésrendszer azonban erőtlén, hiszen ha valóban véletlenül lelte volna meg 1916-ban Szigel F. a berezovkai táborban a nevezetes fotót, vagy 1919-ben a maga fényképpéldányát Sándor J. a Barguzintól vagy 1700 km-re, nyugatra fekvő novonyikolajevszki (azaz novoszibirszki) fogolytábor egyik felső pricsén, csodálatosképpen éppen a dokumentum értékű újságkivágatokba csomagolva,³⁷ akkor ez tőle és Szigel F.-től függetlenül olyan más hadifoglyokkal is megeshetett volna, akik nem vártak volna 20—25 évet a szenzációs hír közreadásával. Nem véletlen ugyanis, hogy Szigel F. és Sándor J. közel egy időben, 1940—1941 között jelentkezett a felfedezésével: az információkat egymástól vették, szerezték.³⁸ A Petőfi-sír felfedezésének hírére 1940-ben a közvélemény is megmozdulni látszott. Szigel F. jelentkezését követő héten már olvasói levelet hozott a posta a Magyarország szerkesztőségébe. Egy kerekgyházi levélíró — voltaképpen Barátosi Lénárth L.³⁹

³⁵ Kéri, 1990, 23—24, 51—55, 81—82, 90—94, 98—106, 130—131, 202—208. Hasonlóan vélekedett Szabó G. is, megtoldva a barguzini 7. sz. csontváz leesett állkapcsának magyarázatával. Eszerint az Eleszunból Barguzinba szállítás ideje alatt az oszlásnak indult tetem hullamerevsége felengedett, s a halott a barguzini eltemetésekör ezért került leesett állal a földbe: Szabó, 1989. X. 1. 13; Szabó, 1990, 154—157. E jelenség magyarázatához azonban e feltevésre nincsen szükség, mert az ásató régészet mindennapos gyakorlata tanúsítja, hogy a fel nem kötött állú vagy a föld összetömörülése előtt szétfosló felkötös halottak állá rendszerint leesik. Ráadásul az Eleszunból Barguzinba szállított halott leesett állát az ottani temetés előtt úgyis felkötötték volna...! A magyarázatkíséret korábbi felbukkanása: Balajthy András interjújában: Hulesch, 1990, 74.

³⁶ Kéri, 1990, 51—52, 82, 98—106, 131, 166, 202—205, 214—215; A. I. Gorjacsih szerint egy Porep nevezetű barguzini német gyógyszerész fényképezgetett a településen az 1920-as évek közepéig: Gyomin, 1989, 55.

³⁷ Sándor, 1941, 118; vö. Szabó, 1990, 52—53.

³⁸ A részletekre ki nem térve: Sándor, 1941, 147—149; Kéri E. nagy buzgalma adatgyűjtésének az a hiányossága, hogy Sándor J. özvegyénél és Szigel F. unokahúgánál, Tóth Tibornénál szerzett adatainak — egy hadifogoly csoportkép: Kéri, 1990, 234: 2. á. kivételével — egyetlen bizonyítékát sem sikerült megszereznie: Kéri, 1990, 51—55, 92—106.

³⁹ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 11.

— arról számolt be, hogy több fogolytársával együtt „ő is megtalálta Petőfi iliszunszki sírját”, s nemcsak erről vannak bizonyítékai, hanem egyéb dokumentumokat is magával hozott: a költő barguzini, 1845-ös keltezésű (sic! — K. L.) házasságlevelét, halotti bizonyítványát, Sándor nevű fiának kereszt- és halotti levelét, unokájának születési bizonyítványát, Petőfi Sándornak a Kunszentmiklóson és Szabadszálláson élt Baky-családhoz írott leveleit (azok másodpéldányaira gondolt? — K. L.), végezetül egy térképet, amelynek „fedelére Petőfi a következőket írta: Petőfi Sándor őrnagy tulajdona 1849. A térképen Petőfi számokkal jelzi a falvakat és városokat, amelyekben társaival Orelig való vándorlásuk során megpihent.”⁴⁰ Természetesen egyetlen dokumentumot sem mutatott fel soha, hiszen azok közül egy sem létezett, hanem a szerző „élénk fantáziájának” terméke volt!⁴¹ A Magyarság azonban további olvasói leveleket is közreadott. Hagymási István, volt 101-es gyalogos azt írta meg, hogy Svigel F. nagy propagandát csinált a berezovkai fogolytáborban felfedezésének, fotóit a levélíró maga is látta, s arra is emlékezett, hogy magyar tisztek is segítettek Svigel F.-nek a sír megtalálásában. Mindebben már a fentiek alapján is kételkedni lehetne, de a beszámoló hitelét véglegesen az vette el, hogy Hagymási I. szerint „Petőfi sírjáról egyébként nemcsak az Amurszkaja Zsiszn című lap, hanem a Russzkoje Slove is írt”.⁴² A kővágóörsi Pálffy Károly 1914—1921 között volt hadifogoly, ezért bőven volt ideje megtanulni oroszul. Egyszer eljutott az Iliszunszk tőszomszédságában fekvő Vengerszkája nevű faluba, amelyet 1848-as magyar honvédek alapítottak egy őrnagy költő, „bizonyos Petrovics” vezetésével, s akinek sírjáról ott is tudták, hogy Iliszunszkban található. A levélíró a sírhoz már nem jutott el, s csak a Magyarság cikkét olvasva jött rá arra, hogy az említett őrnagy Petőfi volt.⁴³ Mivel Vengerszkája falu egyetlen térképen sem szerepel, csak Svigel térképén az általa hamisított Vengerka,⁴⁴ ezt a visszaemlékezést sem lehet komolyan venni! Darab Lajos ceglédi tartalékos hadnagy 1916-tól volt fogoly a berezovkai táborban, ahol emlékezete szerint társai nagyban tárgyalták a nevezetes sír felfedezését;⁴⁵ sajnálatosan érthetetlen tehát, miért várt ő vagy fogolytársainak serege a szenzációs hír közreadásával több mint két évtizedet! A szolnoki Horváth István 1916 decemberében a verhnyeudinszki kórházban fekve, oroszoktól hallotta meg az újságot, hogy „a magyarok Iliszunszkban megtalálták egy őrnagy költőnek a sírját, akit az ötvenes években hurcoltak oda.” A berezovkai táborba kerülván az is kiderült, hogy a foglyok már 1915 óta tudtak a sírról, de túl messze volt, sok pénz és igazolvány kellett volna az utazáshoz, ezek nélkül kockázatos lett volna útra kelni. Utóbbi Fodor Ferenc esete bizonyította, akit már a Szelengán átkelve, másodmagával elfogtak Baranyovka falunál. A sikeres felderítő utat hallomása szerint végül két magyar tette meg.⁴⁶ Itt is elsősorban az ellenőrizhető adatokkal van baj: Baranyovka falu ugyanis semmiféle térképen nem létezett a

⁴⁰ *Abonyi*, 1940. VIII. 11., 9.

⁴¹ *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 13.

⁴² *Abonyi*, 1940, IX. 18., 7.

⁴³ *Abonyi*, 1940. X. 9., 7.

⁴⁴ Vö. e tanulmány 1.2. fejezete!

⁴⁵ *Abonyi*, 1940. X. 9., 7.

⁴⁶ *Abonyi*, 1940. X. 15., 5.

kíváncsi tájon! Összegezve: az emlékezők egyike, Pálffy K. annakidején nem ismerte fel a hír jelentőségét, de a többiek — s rajtuk kívül meg nem nevezett fogolytársak egyike sem — ugyancsak nem tájékoztatták hazatérésüket követően róla a magyar közvéleményt. Ennek csak egy oka lehetett, s feltevésemet a fentebb kimutatott hibák, valamint az ezután következő értékelés tanúsága egyaránt alátámasztják: e levelek — természetesen a Barátosi Lénárth L. által írottat kivéve — Svigel F. vagy Abonyi E., vagy éppenséggel kettejük közös fantáziájának és munkálkodásának gyümölcsei. Ezért — bár a továbbiakban teljesen figyelmen kívül hagyom őket — egy közös vonásukra még érdemes szót vesztegetnünk, hogy kellően mérlegelni tudjuk Svigel F. valóságos berezovkai fogolytársai teljes hallgatásának jelentőségét Petőfi/Petrovics állítólagos iliszunszki sírjának felfedezéséről. A hatalmas berezovkai (pontosabban berjozovkai) tábor békeidőben az ottani viszonyokhoz képest jól felszerelt katonai telep volt vasút- és gőzhajóállomással, villanyvilágítással, fűtött kútházak kutakkal. A több száz nagy gerendabarakkon kívül működtek benne irodák, műhelyek, raktárak, boltok, konyhák, sütődék, fürdők, mosdók, fertőtlenítők, kórházak, gyengélkedők, gyógyszertár, templomok, színházak, istállók stb. A különféle adatok szerint 1916-ban a más nemzetiségűeken kívül, 833—1307 magyar tisztet és 8500—21 544 legénységi állományú foglyot őriztek itt. Volt rendszeres katolikus és református istentisztelet 50—60 tagú tanítói kórossal, 68 tagú zenekarral, továbbá fejlett sport- és színházi élet. Tábori újságjuk „Berezovka” címmel 1916—17-ben, a „Magyar Újság” 1918. április 17-től 68 számban, majd „Hírmondó” néven folytatódva jelent meg, de van adat „Hajnal” és „Fogolyélet” c. lapról is.^{46a} Mindezek nyomán teljesen kizárt, hogy Petőfi/Petrovics sírja szenzációs, és a fenti levelezők, valamint Svigel F. szerint is az egész táborban közbeszéd tárgyává vált felfedezésének hírére a legendagyártón kívül senki sem tartotta volna fontosnak Magyarországra hazatérve azonnal közreadni. Érthetetlen, hogy az egykori fogolytársak csaknem negyedszázada szunnyadó emlékezete csupán Svigel F. ugyancsak megkésétt híradására támaszkodott! A berezovkai tábor több ezer tanult, művelt lakója közül bárkitől, akár a verselgető, és részletes naplót vezető dr. Strém Istvántól, valamint Tarczali dell'Adami Gézától^{46b} elvárható lett volna, hogy tájékoztassák a hazai közvéleményt, ők ugyanis mindketten foglalkoztak az 1849-es magyar hadifoglyok szibériai száműzetésének lehetőségével, s bár némi saját adatgyűjtéssel is előálltak, a Svigel-legendakört még csak nem is érintették! Sőt Strém I., aki kárhoztatta a magyar tudományosságot e lehetőség vizsgálatainak elhanyagolásaért, két csitai állítólagos honvédivadék esetét ismertetve, józanul így folytatta: „Ezekből és hasonló adatokból szövődtek a legendák, hogy a hadifoglyok negyvennyolcas honvédekkel, sőt Petőfivel magával is találkoztak. Itt azonban már szabadon működött a fantázia is...”^{46c}

^{46a} *Hadifogoly*, 1930, 66, 142, 145, 148, 150, 158, 188, 208, 210, 229, 236, 246—247, 253, 256, 271, 281, 283, 290, 349—350, 354, 358, 361—362, 370—371, 376—377, 400, 408, 419, 429—430, 439, 470—471, 487, 501, 504—505, 522, 533, 537—540, 545—546, 548. A műre Mata János hívta fel a figyelmemet, szíveségét ezúton is megköszönöm.

^{46b} *Hadifogoly*, 1930, 246, 290, 400—402, 430—431, 465—470, 482, ill. 145, 150, 494, 553, 563.

^{46c} *Strém*, 1939. VII. 30., 26. Csak e két esetet közölte, de a negatív értékelést elhagyta: *Kéri*, 1990, 42—44. Tarczali dell'Adami G. „híradása” nem más mint egy, a hadifogolyszállításról írott könyvből

Mindezek alapján a Svigel F.-féle változatba összeolvadt legendákkal kapcsolatban kétféle álláspont alakulhat ki bennünk:

a) Elfogadjuk e legendaváltozat hitelességét, s alkalmasnak tartjuk az ásatási színhely kijelölésére. Ebben az esetben a Petőfi/Petrovics sír sehol másutt, mint Eleszunban, nem állhatott! Nem lehet a halálozási és eltemetési hely különválasztásának ötletével Barguzinra váltani, ugyanis Iliszunszk Svigel F.-nél közismerten nem csupán a sírtábla adata, hanem a legenda szerves, kiemelhetetlen része. Ezt a helyet erősíti meg a sírfeliraton túl, Svigel F. és társainak az állítólagos barguzini (!) Varga-család útbaigazítását követően 1916-ban a sírhoz vezetett két utazása, Herbst kisasszonynak, a svéd vöröskereszt verhnyeudinszki (ulan-udei) kiküldöttjének ottani látogatása, továbbá az ugyanabba a temetőbe hantolt 48-as honvédbajtársak, Varga József és az 1869-ben agyonlőtt Farkas Károly említése. Mellette szól még az aláhúzásokkal kiemelt helynevű térkép, a sír felfedezéséről szóló korabeli újsághír, végezetül pedig az a rövid beszámoló, amelyben Gyóni Géza és Petőfi Sándor szibériai alkotásainak kiadási terveiről esik szó. Ráadásul Svigel F. a maga Iliszunszkját többszörösen és tudatosan megkülönböztette Barguzintól! Nemcsak a térképén aláhúzással, hanem beszámolója szerint az utóbbi település volt Petőfi/Petrovics 1851–1854 közötti életének, s 1854-ben kötött házasságának színtere, temetőjében porladozott fogolytársa, Domorot István 1864-ben elhantolt teteme, s 1916-ban még ott élt a minderre emlékező másik fogolytárs, Miker ugyanúgy, mint az ott is megfordult Herbst kisasszonynak nyilatkozó fiatal Ohipszk, akinek az apja egykor a költő munkaadója volt.⁴⁷ A fenti, s egyetlen lehetséges értelmezést tovább erősíti néhány részlet Ráttkay R. Kálmánnak, a Magyarság felelős szerkesztőjének a Svigel F.-féle dokumentumok Lázár Imre gróf, budapesti főjegyzőnek történt átadásakor mellékelt kísérőleveléből: 1940. március 14-én írta Svigel F. a levelét Petőfi Sándor sírjának megtalálásáról, s amikor a szerkesztőségéből felkeresték, „bemutatta Petőfi sírjáról készült kettő darab fényképfelvételét, a svéd vöröskeresztnek a szibériai fogolytáborokról készült térképét, melyen 12 magyar alapítású és nevű községet mutatott meg, mely községeket állítása szerint az oda 1849 után hurcolt hadifoglyok alapították. Bemutatta továbbá azt az orosz nyelven írt kis cikket is, mely vallomása szerint Amurszkája Zsizin című orosz újságban jelent meg, amely arról számol be, hogy Petőfi sírját magyar hadifoglyok megtalálták. Bemutatta végül Szibériában készített feljegyzéseit is, melyek Petőfi fogságba jutását, szibériai raboskodását és az ott bekövetkezett halálát bizonyítják.” E dokumentumokhoz mellékeltek a Magyarságban megjelent cikkeket, a Szabadkai Napló 1940. IX. 15-i cikkét, Hermann F. Bönisch híradásának másolatát, továbbá a „Petőfi sírjáról készült eredeti két darab fényképet, a svéd vöröskereszt szibériai térképét,” az Amurszkája Zsizin-ben megjelent cikket, továbbá Svigel Ferencnek alábbi nyilatkozatát:

biggyesztett anekdota azzal az apropóval, hogy amint 1849 után, úgy az első világháború után is maradhatnak Szibériában kinnrekedt magyarok: *Tarcsali dell'Adami*, 1925, 181–182; *Kéri*, 1990, 44–45. Vengerka falu, s az ottani Kossuth és Petőfi utca realitásához: vö. a Svigel F. térképéről fentebb írottakat!

⁴⁷ Vö. *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4; *Abonyi*, 1940. IX. 4., 7; *Svigel*, 1943.

„Nyilatkozat.

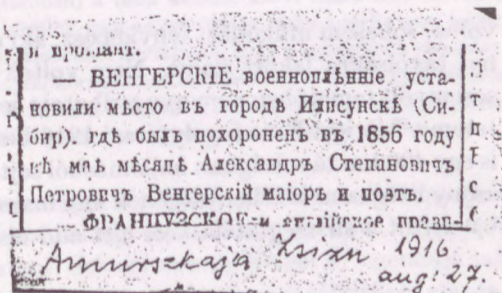
Én alulírott hajlandó vagyok bizonyítani, ha kell esküvel is,⁴⁸ hogy Petőfi Sándor iliszunszki sírját az ott lakó Varga-család segítségével 1916-ban megtaláltam és berezovkai fogolytársaim jelenlétében az ottani fényképésszel lefényképeztettem. Ezt a két felvételt tulajdonjogom fenntartása mellett tisztelettel mellékelem. Mellékelem a svéd vöröskereszt által használt szibériai térképet, amelyen megtalálhatók az 1849-ben odahurcolt honvédek által alapított magyar községek. A Magyarságban 1940. augusztus 4.-én és szeptember 4.-én megjelent Petőfi-cikkben közölt nyilatkozataim fedik a valóságot, melyekkel Petőfi szibériai sírjának felkutatását hazafiúi érzéstől vezettetve akartam elősegíteni és akarom most is.

Pestszenterzsébet, 1940. október 16. Svigel Ferenc nyomdász”⁴⁹

Ha tehát Svigel F. legendája és fényképe valóban a Morvai-expedíció Iliásza lett volna, sohasem kerülhetett volna sor a barguzini ásatásra!

b) Svigel F. állításait azonban nem fogadhatjuk el! A sírkereszttel és a sírfelirattal kapcsolatos véleményemet korábban már ismertettem, Iliszunszk „városáról” is szó esett. Az utóbbiról írottakat ki lehet egészíteni azzal, hogy a néhány jurta között sohasem állott kórház, ahol a költőt 1855–1856-ban kétszer is ápolták

10. ábra. Állítólagos híradás Petőfi S. sírjának megtalálásáról (Svigel, 1943, 7. – Kádas T. rep-rója)

11. ábra. Az előbbi újságkivágás hátoldala I. Ny. Tyimofejev kereskedő hirdetésével (Svigel, 1943, 9. – Kádas T. rep-rója)

⁴⁸ „Svigel Ferenc egyébként ismételtén kijelentette, hogy hajlandó esküt tenni bíróság előtt is adatainak valódiságáról és hajlandó bizonyítani Szibériában is egy, oda kiküldött bizottság előtt a következőket: 1. Petőfi iliszunszki sírját, 2. Petőfinek és legjobb barátjának, Vargának az iliszunszki Varga családnál őrzött feljegyzéseit és emlékeit, 3. 1849-ben a Bajkál-tó környékére hurcolt honvédek által alapított tizenkét magyar községet, 4. Iliszunszkban és a többi magyar telepeken nyugvó 48-as hősök sírjait.”: *Abonyi*, 1940. X. 9., 7.

⁴⁹ *Abonyi*, 1940. X. 20., 5.

12. ábra. Állítólagos híradás Gyóni Géza és Petőfi Sándor szibériai verseinek kiadásáról (Svigel, 1943, 13)

volna, sohasem működött fényképész, aki a (nem létező!) temetőtől csak egy futásnyi távolságra lakott volna. Nem voltak utcák, s így Donszkaja ulica sem, s a sosemvolt temetőben nem nyugodhatott sem a költő, sem társai végső pihenőre tért teteme.⁵⁰ Svigel F. és fogolytársai 1916-ban egyáltalán nem kelhettek útra kétszer is egy 400 km távolságban hallomásból sejtett sír meglátogatására,⁵¹ Herbst kisasszony barguzini tevékenységének sem maradt semmiféle nyoma.⁵² Hamisítványnak bizonyult a sír megtalálásáról hírt adó újságkivágás⁵³ ugyanúgy, mint a szibériai

⁵⁰ Gyomin, 1989, 65–66; Fekete, 1990, 189–190; vö. Kéri, 1990, 51–53; Szabó, 1990, 154–156.

⁵¹ Kéri, 1990, 52; részletesen: Gyomin, 1989, 61–68.

⁵² A verhnyeudinszki svéd vöröskereszt-megbízott Olga Benström volt: Kéri, 1990, 91.

⁵³ Mai, nem betűhív átirással: Vengerszkie vojennoplennye usztanovili meszto v gorogye Iliszenszke (Szipir), ggye bil pohoronyen v 1856 godu v mae meszjace Alekszandr Sztyepanovics Petrovics Vengerszkij major i poet (10. ábra), Svigel F. fordításában: „Magyar hadifoglyok megállapították Iliszenszk városában azt a helyet, ahol 1856-ban, május havában, Alexander Sztyepánovics Petrovics magyar őrnagyot és költőt eltemették”: Svigel, 1943, 7. Az orosz szöveg helyesírási hibáiról: Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 16–19.; az értékeléssel Zoltán András is egyetértett. Az újságkivágás a blagoveszenszki Amurszkaja Zsizin 1916. VIII. 27-i számából volt jelezve, de ez a lap csupán 1916. III. 8.–IV. 21. között létezett: Beresztovszkij, 1987. IX. 18., 9; vö. Kéri, 1990, 134–135. Koholmányának tekinthető a lapkivágás hátoldalán éppen sértetlenül elférő hirdetés is, amelyen ez áll: Bakalejnij magazin Ivana Nyikolaevicsa Tyimofejeva g. Barguzin Dosztojevszkaja ulica d. 31 (11. ábra), azaz Svigel F. fordításában: „Ivan Nyikolájevics Timoféjev csemege-üzletháza Barguzin városa Dosztojevszkij utca 31. szám”: Svigel, 1943, 9. Már a Petőfi Társaság kritikája kimutatta annak valószínűtlenségét, hogy egy barguzini kereskedő a településtől mintegy 1500 km-re fekvő Blagoveszenszkben hirdessen: Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 18–20; s ehhez még az is hozzáteendő, hogy a város nevét kivétel nélkül, mindig Barguzin alakban írták, s akkortájt egyáltalán nem voltak az utcái elnevezve, különösen nem Dosztojevszkijről: Gyomin, 1989, 73–74. Hitelesként kezelte: Kéri, 1990, 54; Szabó, 1990, 152–153.

verskiadási tervet ismertető párja,⁵⁴ koholmány a magyar alapítású szibériai települések felsorolása,^{54a} sőt még az az apróság sem bizonyult igaznak, hogy a legenda-író nyomdász a svéd vöröskereszt térképét terítette volna ki a bizonyítékaira kíváncsi Abonyi E. újságíró asztalára. Nem érintve tehát a Svigel F.-féle legenda Petőfi Sándor szibériai sorsával kapcsolatos egyéb részleteit (vö. Kiss József munkáját e kötetben), a régészeti célú áttekintés összefoglalásaképpen megállapítható, hogy a tárgyalt adatok zöme kimutathatóan koholmány.

A Bóna István szívességéből kapott füzetke helynévmutatója egy további Svigel-koholmány felderítését is lehetővé tette. Amikor Svigel F. először ismertette beszámolóját Abonyi Ernő újságíróval, fejtegetéseit a következőkkel szakította meg: „Lehet, hogy mindazok, amiket elmondtam, valószínűtlennek hatnak, éppen ezért szíveskedjenek nekem megengedni, hogy a svéd vöröskereszt oroszországi térképén megmutassam azokat a magyar elnevezésű falvakat, melyeket a Szibériába hurcolt negyvennyolcas magyar hadifoglyok alapítottak. Svigel ekkor kiterítette elének a térképet és úgy a Bajkál-tó környékén, mint Szibéria más vidékein megmutatta németesen írt, de magyar hangzású magyar községeket. Ezek a következők: *Alakul, Kalács, Ivanovbor, Csizma, Mura, Medvesi, Movabalta, Vargasi, Csik, Balta, Bélalova, Baja*”. A megnevezett helységek többsége szerepel a helynévmutatóban, s ugyancsak többjük közös jellemzője, hogy a Bajkál—Amur vasútvonalon vagy környékén feküdt. Az alábbi felsorolásuk az eredeti német névváltozatot adja, a Bajkál-tó keleti partjától mért hozzávetőleges távolsággal: Alakul — 2700 km, Belalova — 3200 km, Iwanow Bor — 3800 km, Kalatschinsk(a) — 2100 km, Medveschi — 2300 km (nincs a mutatóban), Nowa Balta — 1450 km (nincs a mutatóban), Tschik — 1650 km, Tschisma — 1600 km, Wargaschi — 2600 km (nincs a mutatóban), mind a Bajkáltól nyugatra, míg Baja(n) — 450 km (nincs a mutatóban) a tótól keletre. Mivel Balta több is van a Szovjetunióban (pl. Ukrajna, Kaukázus-vidék), közülük nem választottam, Mura-t pedig nem leltem meg, s nem akartam pl. Murommal helyettesíteni. Mindebből következik, hogy a legnagyobb jóindulattal is csupán egyetlen települést, Baja(n)t lehet Bajkal-környékének tekinteni, s a többiek egyikéről sem lett volna szabad ezt állítani. Ráadásul Belalova és Iwanow Bor nem is Szibériában, hanem Európában feküdt. A felsorolt összes település magyar alapítása pedig nem egyéb, mint légből kapott ötlet!

Hogyan lehetne ebből, a minden hitelességet nélkülöző, valótlan adattömegből egyetlen egyet, a költő szibériai száműzetésének egyetlen „bizonyítékává” silányult 1856. májusi halálozási évszámát kimenteni? Sehogyan sem! Svigel F. legendájának a részletek elvetése nyomán összeálló cáfolata egyben a barguzini célkitűzés alaptalanságának bizonyítása is. Fekete Sándor joggal mutatott rá, hogy számára „Svigel

⁵⁴ Szmerty vengerszkogo poeta-szoldata. Krasnojarszkij lager vojennoplennih pohoronyil polzovavsego szja vszeobszej ljubovju Džoni Geza. Nyekotorija szocsinyenija poeta szovmesztno szo sztyihami umersego v 1856 g. v Ilizsunszke poeta majora Alekszandra Sztyepana (sic! K. L.) Petrovicsa, piszavsego pod pszevdonymim Petyeři, budut izdani knjigoj. Voprosz, odnako, predosztavit-li ilizsunszkaja szemja Varga cennie sztyihi poeta-majora” (12. ábra). Svigel F. fordításában: „Magyar katona-költő halála. A krasnojarszki hadifoglytábor eltemette a közszeretnek örvendő Gyóni Géza költőt. A költő alkotásait az 1856-ban Ilizsunszokban elhunyt s Petőfi álnév alatt író Alexander Sztyepánovics (itt Svigel F. már a helyes alakot használta — K. L.) Petrovics őrnagyköltő költeményeivel együtt könyvben adják ki. Kérdés azonban, hogy az ilizsunszki Varga-család rendelkezésre bocsátja-e az őrnagyköltő értékes költeményeit.”: *Svigel*, 1943, 13. Az újságkivágás szélére „Irkutszki újság 1917. aug.”-t jegyzett fel, s ha ez egy „Irkutszkaja Gazeta” fordítása, úgy ilyen lap egyáltalán nem létezett! A városban 1917-ben az Irkutszkaja Zsizny jelent meg, de annak augusztusi számaiban nem sikerült a fenti hírre rábukkanni: *Beresztovszkij*, 1987. X. 18., 9. E. V. Gyomin azt is felkutatta, hogy ez idő tájt Irkutszkban igen sok magyar fogoly élt, s állt dokumentált kapcsolatban a verhnyeudinszki táborral, tehát aligha maradhatott volna titokban előtűk ez a felfedezés: *Gyomin*, 1989, 42—44.

^{54a} *Abonyi*, 1940. VIII. 4., 4.

nem forrás. De azok, akik esküdtek rá, s nevében fogtak neki az egész vállalkozásnak, most, amikor egészen más helységben vélik feltalálni »Petőfi sírját«, ne akarják a bolondját jártni senkivel, s ne állítsák azt, hogy Svigel »igazolták« az ásatások, hanem ismerjék be végre, hogy a Svigel-féle sír meséje és a barguzini csontváz petőfisisítése kizárja egymást.⁵⁵ Mindezt jóval az ásatások megkezdése előtt Kiss József látta a legpontosabban, s nagy kár, hogy az alábbi véleményét senki nem vette figyelembe: „Véleményem szerint — írta — minden felelős magyar kulturális vagy tudományos szervnek, intézménynek csak... az elutasító álláspontot szabad képviselnie: ne támogasson tehát (sem anyagilag, sem erkölcsileg) olyan mozgalmat vagy vállalkozást, amely bármely formában vagy indoklással bármilyen »nemzetközi kötelesség«-re hivatkozással szibériai »kutatásokat« vagy éppen sírfeltárást, exhumálást és a »szent hamvak« hazahozatalát sürgeti. Azzal az indoklással sem értek egyet, hogy »Ássanak hát, legalább pontot teszünk az ügy végére!...«⁵⁶ A »szibériai Petőfi-sír« ügyét tehát, legalábbis mint állami szerveinktől felkarolandó kutatási témát, le kell venni a napirendről, azt pedig meg kell akadályozni, hogy dilettánsokból álló csoportok Petőfi nevével visszaélve »vállalkozzanak« bármire, s eközben a magyar tudomány tekintélyén is csorbát ejtsenek. Ismétlem: a sírfeltárási tervet abszolút értelmetlennek tartom... A Petőfi-legendának a szibériai ásatásokkal nem lehet a »végére járni«!⁵⁷

2. A BARGUZINI SÍRHELY

2.1. A PETROVICS-LEGENDÁHOZ

Nem feladatom az L. E. Eliasov által 1937-ben gyűjtött elbeszélések értékelése, ezért csak időrendi kérdésekre térek ki. A már említett P. I. Morokov 101 éves korában mondta el, hogy 30 év körüli volt, vagy kevesebb, amikor a titokzatos Petrovicsot Barguzinba szállították, aki mintegy 20 évet élt még a településen.⁵⁸ Az 1836-ban született adatközlő szerint tehát 1856—1866 között érkezhetett az idegen, s 1876—1886 táján hunyt el. Az ugyancsak megkérdezett M. I. Morokova 96 éves korában mesélte el, hogy Petrovics csak néhány, legfeljebb öt évvel élte túl az 1859-ben meghalt Karlicsot, azaz M. K. Küchelbeckert, s az ő sírjának tőzsomszédságában temették el.⁵⁹ Mivel ez a két elbeszélés a barguzini változat alapja, nem lehet a bennük szereplő kronológiai utalásokat elhallgatni vagy csupán azért helyesbíteni, mert nem egyeztethetők össze Petőfi/Petrovics Svigel F. koholta 1856-os halálozási évével.⁶⁰ Bármennyire szubjektív is lehet az idős, sőt vitatható születési

⁵⁵ Fekete, 1990, 190.

⁵⁶ Vö. Fekete, 1988. VI. 19; Fekete, 1989. I. 8., 7—8; Fekete, 1990, 23—47, 50—51, 58—60, 70.

⁵⁷ Kiss, 1989, 8—10; vö. Szabó, 1990, 76—79.

⁵⁸ Tyivanyenko, 1989, 8—10.

⁵⁹ Tyivanyenko, 1989, 14; Kéri, 1990, 31; Szabó, 1990, 86.

⁶⁰ A források kezelésére utal V. K. és M. K. Küchelbecker összekeverése kapcsán J. Beresztovszkij: Fekete, 1988. VI. 19., 23; Fekete, 1990, 25—26. A csere feltételezése: Kéri, 1990, 52.

évű visszaemlékezők beszámolója, azt a konkrétumok elhagyása után sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a titokzatos idegen mindkettőjük szerint *később halt meg*, mint a biztos halálozási évű M. K. Küchelbecker. Ebbe az irányba mutat a barguzini koronatanú, J. D. Vinokur visszaemlékezésének a Morvai-expedíció tagjai által ugyancsak kétségbe vont részlete, miszerint az 1870-ben Kijevből Barguzinba száműzött nagyapja még barátkozott Petroviccsal.⁶¹ Mindhárom visszaemlékező tehát hasonlót állított, s az idegen továbbélésének bármilyen csekély valószínűsége is a Szigel F.-féle halálozási évszám cáfolatául szolgál, tovább erősítve a Petőfi/Petrovics személyazonosság lehetőségének kizárását.⁶²

2.2. A HELYSZÍN KIJELÖLÉSE

A mindenáron ásatni szándékozó Morvai-expedíció számára Szigel F. adatainak csak az eltemetett személy azonosításában és halála idejének fenntartásában volt jelentősége, mert a barguzini temetőben az ő legendájára amúgy sem lehetett volna támaszkodni.⁶³ Petőfi/Petrovics ottani sírhelyének megtalálásához azonban három új, a magyar legendákkal semmiféle kapcsolatban nem lévő helybéli adatcsoport állt a rendelkezésre:

a) Barguzini öregek még emlékeztek egy költőre, akinek neve Zander, Szander, Sander változatokban maradt fenn. Őt öngyilkossága miatt a temetőn kívül hantolták el.

b) Az említett M. I. Morokova, valamint P. L. Muravjov s mások visszaemlékezéseit az hozta közös nevezőre, hogy Petőfi/Petrovics sírját M. K. Küchelbecker nyughelyének közelébe helyezték.

c) Helybéli öregek, valamint J. D. Vinokur a temető egy meghatározott helyén, a pravoszláv és zsidó temetőrészt elválasztó belső kerítés közelében emlékeztek egy nem pravoszláv típusú keresztre, amelyen nem cirill betűs felirat volt.⁶⁴

2.2.1.

Az első adatcsoporttal röviden végezhetünk, hiszen a helybeliek által javasolt helyszínen, a sportpályán (IV. munkaterület) egyetlen temetkezés sem került napvilágra. A minden bizonnyal nem Petőfi Sándor keresztnevére utaló, hanem valószínűleg Alekszandr Nyikolajevics Zajdner (1859—1891) száműzött költőre vonatkozó adatok egyébként a legújabbban tisztázódni látszanak.⁶⁵

⁶¹ Kéri, 1990. 81, 107, 110, 120, 157.

⁶² Gyomin, 1989, 22—25; Fekete, 1990, 108—109.

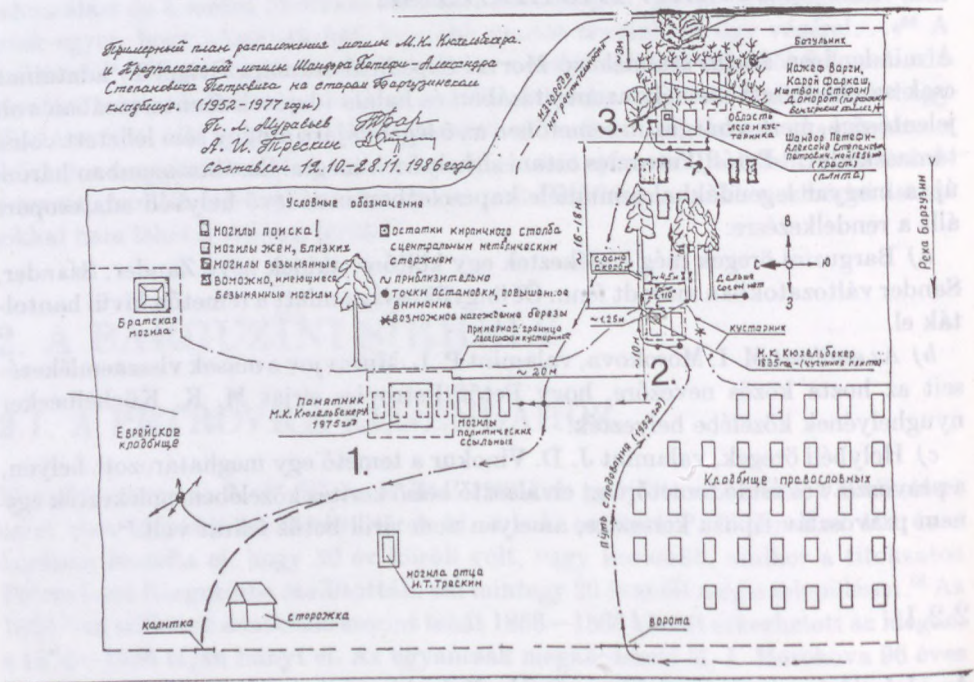
⁶³ Csak Kiszely I. jelentette ki, hogy a barguzini 7. sz. csontvázat Petőfivel azonosító 12 jegyet követő 13. éppen az, „hogy ott történt a feltárás, azon a helyen, amelyről előzőleg többen is elmondták: itt látták a magyar költő sírját”: Fekete, 1990, 89.

⁶⁴ Szabó, 1990, 99—101. nyomán.

⁶⁵ Gyomin, 1989, 21, 30—33. Zandert Kéri E. Petőfi Sándorral azonosította, s az öngyilkosságával kapcsolatos mendemondákat „Petrovics fura, titokban történt” temetésével hozta kapcsolatba: Kéri,

2.2.2.

A második adatcsoportról ellentmondásosan vélekedtek a Morvai-expedíció tagjai, s helyismeret nélkül ebben a kérdésben aligha lehet önállóan állást foglalnom. A Petőfi/Petrovics sír szemtanújaként levélben jelentkezett P. L. Muravjov által írottakat azért illették kétkedéssel,⁶⁶ mert ő az 1952-es állapotokat tükröző, 1986-ban készített barguzini temetőtérképére M. K. Küchelbeckernek a hetvenes évek közepén felállított síremlékét is berajzolta, ráadásul rossz helyre! Tévedésének az volt az oka, hogy amikor emlékezetből fogott hozzá a rajzoláshoz, Barguzinból hiány és kapott az új emlékműről egy vázlatot, s ezt az emlékművet — egyéb adat híján

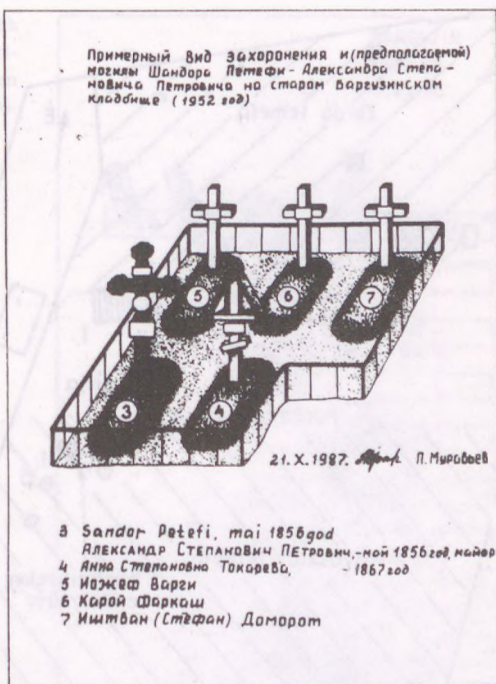

13. ábra. A barguzini temető részletterképe P. L. Muravjov 1886. évi rajza nyomán: 1. M. K. Küchelbecker jelenlegi síremléke, 2. M. K. Küchelbecker sírja, 3. sírkert Petőfi/Petrovics és más magyarok sírjával (Csank, 1989. VIII. 14., 5. — ? reprojója)

1990, 131–132, 188–189, 208–209. Leközöltte továbbá azt a Zandernak tulajdonított két verset is — *Kéri*, 1990, 198–202. — amelyet Szuromi Lajos és felesége Petőfi Sándor eredeti költeményének hajlott elfogadni: *Kéri*, 1990, 221–222; vö. *Szuromi*, 1990, II–IV.

⁶⁶ 1986. X. 9-én és 29-én kelt levelei a Bajkál c. lap szerkesztőségéhez, ill. E. V. Gyominhoz: *Muravjov*, 1988. V., 36–37. A nyugdíjas építész mérnököt „svindlernek”, rajzát „hazugnak” nevezte, s összes állítását elutasította az egyébként igen érzékeny Kéri E.: *Kéri*, 1990, 157–159, 188, 213; vö. *Kéri*, 1990, 7–8, 223.

14. ábra. Petőfi/Petrovics állítólagos sírja a barguzini temetőben (3). A sírkertecskébe mellétemetett többi személy: 4. Anna Sztjepanovna Tokarjeva, M. K. Küchelbecker felesége, 5. Vargi József, 6. Farkas Károly, 7. Domorot István (Sztjefan), P. L. Muravjov 1986. évi rajza nyomán (Muravjov, 1988. V., 37. — Kádas T. reprints)

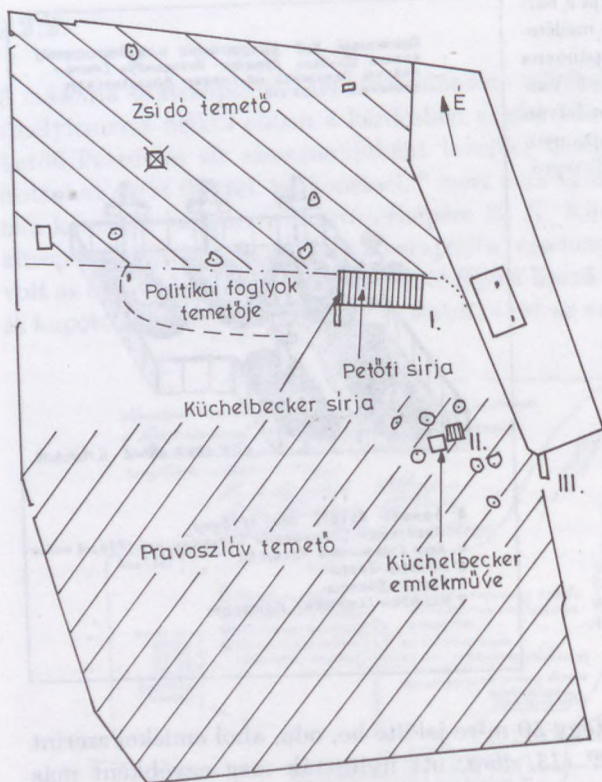
— a valódi helyétől ÉNy-ra, mintegy 50 m-re jelölte be, oda, ahol emlékei szerint a politikai elítéltek sírjai voltak⁶⁷ (13. ábra; ott nyitották meg egyébként más megfontolásból az I. munkahelyet). Visszaemlékezéseinek hitelét tovább rontotta az, hogy a szerinte Petőfi/Petrovicsal közös sírkertecskébe temetett további négy személy közül háromnak a nevét, amelyekre a helybeliek egyike sem emlékezett, P. L. Muravjov vitathatatlanul Svigel F. legendáiból kölcsönözte (14. ábra).⁶⁸ Bár a temető ásatás előtti felmérésekor kiderült, hogy topográfiai adatainak többsége helytálló, arányai megfelelnek a valóságnak,⁶⁹ visszaemlékezéseire nem tartottak igényt, csupán később, az M. K. Küchelbeckerének és Petőfi/Petrovicsának azonosított, egymástól 6—7 méterre feltárt két temetkezés (5. és 7. sír) helyzete alapján mondták azt ki, hogy ezzel a b) és c) adatsóport közös nevezőre került. Ezzel mintegy pecsétet tettek az egyesített visszaemlékezések hitelességére, hiszen ily módon Petőfi/Petrovics sírja az egykori zsidó temetőrész belső kerítése mellett (c adatsóport), s egyben M. K. Küchelbecker nyughelyének közelében (b adatsóport) került azonosításra.⁷⁰ Teljesen érthetetlen, hogy a biztonság kedvéért (?) P. L. Muravjov útmutatásait némiképpen figyelembe véve is sor került ásatásra. Annak ellenére, hogy a nyugdíjas építész vázlatán M. K. Küchelbecker nyughelye nagyjából az új síremlék valódi helyének tájára került, s ő ettől a Petőfi/Petrovics sírját

⁶⁷ Szabó, 1989. VIII. 7., 7; Szabó, 1990, 101—103.

⁶⁸ Kéri, 1990, 158; Szabó, 1990, 103; vö. Abonyi, 1940. IX. 4., 7.

⁶⁹ Szabó, 1990, 102.

⁷⁰ Szabó, 1990, 143.

15. ábra. A barguzini temető helyszínrajza az I—III. munkahely jelzésével (Szabó, 1989. VIII. 7., 7. — Kádas T. rebrója)

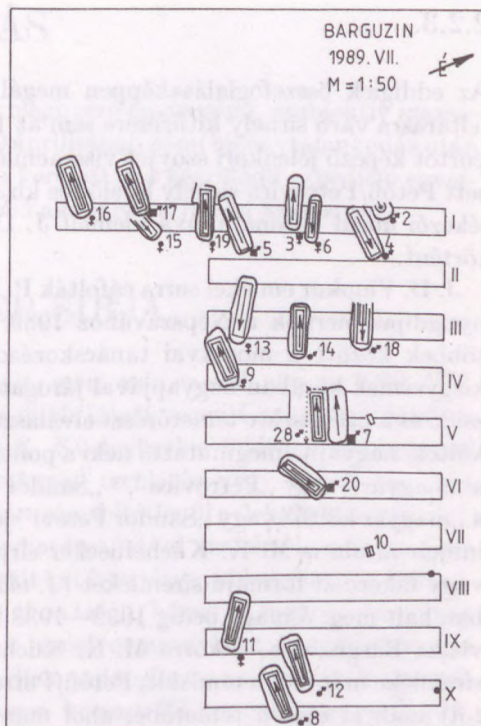
is tartalmazó sírkertecske távolságát 16—18 m-re jelezte, a Morvai-expedíció csak a síremlék keleti oldalának közvetlen közelében lévő gondozott sír nélküli „üres” helyen tudott egy szelvényt kijelölni (II. munkahely; vö. 15. ábra).⁷¹ Nem véletlen, hogy itt a feltárás semmiféle használható eredménnyel nem járt (21—27. sír).⁷² Mindenesetre az ásatásra meg sem hívott, s oda saját költségén ellátogatott P. L. Muravjov a Petőfi/Petrovics-sír megtalálását, s a 7. sz. csontváznak Petőfi Sándoréval való azonosítását egyaránt elutasította, kitarva régi véleménye mellett, hogy a nevezetes sírt az általa jelzett tájon kell keresni.⁷³ Megjegyzendő, hogy a Morvai-expedíció tagjai az építésznek a Petőfi/Petrovics-sírnak négy további felnőtt sírral alkotott rendszerére vonatkozó megjegyzését nem is vehették figyelembe, mert ez a rendszer az I. munkahely feltárt temetkezések (1—20., 28. sír) közül, a hírhedtté

⁷¹ Szabó, 1990, 126. A színhely kijelölése körüli vitákról: Kéri, 1990, 126, 132—133, 150—151, 186—188; valamint Valkó, 1989. VIII. 10., 23.

⁷² A II. munkahelyen teljességgel elképzelhetetlen volt P. L. Muravjov visszaemlékezéseinek megfelelő eredményt várni — vö. Kéri, 1990, 187—188, 213. — különösen azután, hogy a Morvai-expedíció antropológusai szerint már nemcsak Petőfi/Petrovicsot, hanem M. K. Küchelbeckert is megtalálták, vö. e tanulmány 3.3. fejezete a) pontja.

⁷³ Kéri, 1990, 188.

16. ábra. A barguzini ásatás I. munkahelyének temetőterképe. A 7. sz. alatt fekvő 28. sz. csontváz az ábrázolhatóság kedvéért balra eltolva van berajzolva (Szabó, 1990, 124. — Pálfay K. rajója)

vált 7. sír körül egyáltalán nem jelentkezett (16. ábra). Valószínűleg annyi valóság-magja volt P. L. Muravjov visszaemlékezéseinek, hogy a politikai foglyok hajdánán valóban egy elkerített sírkertben feküdtek, ennek kapuívén állt a már tárgyalt bibliai idézet,⁷⁴ s a hét síron pedig ovális öntöttvas táblák jelezték az elhunytak személyét. E sírkert helyzetére ellentmondó adatokat közöltek,⁷⁵ s olyan visszaemlékezés is ismeretes, hogy századunk húszas éveiben a politikai foglyok csontmaradványait M. K. Küchelbecker sírjába gyűjtötték össze, s bár e gyűjteményes sír fölé emelt akkori síremléket időközben széthordták, a helyét nem felejtették el,⁷⁶ s a hetvenes években emelt, ma is meglévő új síremlék pontosan ezen a régi helyen áll.⁷⁷

⁷⁴ Vö. 25. jegyzet!

⁷⁵ Kéri, 1990, 158—160, 183—184; másképpen: Gyomin, 1989, 32—35.

⁷⁶ A Morvai-expedíció tagjainak adatgyűjtése szerint az új síremléket úgy állították fel, hogy M. K. Küchelbecker sírhelyét addigra már elfeledték: Kéri, 1990, 118—119, 123—125, 132—133, 157—160, 182—184.

⁷⁷ Gyomin, 1989, 34—35.

2.2.3.

Az eddigiek összefoglalásaképpen megállapítható, hogy a barguzini temetőben feltárássra váró sírhely kitűzésére sem az 1941 előtti magyar, sem az *a—b* adatscsoportot képező jelenkori szovjet visszaemlékezések nem voltak alkalmasak. A kéréssett Petőfi/Petrovics-sírhely kijelölése kizárólag a barguzini *c* adatscsoport visszaemlékezői közül koronatanúvá kiemelt J. D. Vinokur helyszíni útmutatása alapján történt.

J. D. Vinokur emlékei sorra cáfolták P. L. Muravjov állításait. A Moszkvában élő nyugdíjas mérnök a Népszavához 1989. II. 7-én kelt levelében írta meg, majd többek között a moszkvai tanácskozáson 1990. I. 8-án is megerősítette, hogy kisgyermek korában nagyapjával járogatott a barguzini temetőben, s miközben a zsidó és a pravoszláv temetőrészt elválasztó kerítés zsidó oldalán a kerítésre könyököltek, nagyapja megmutatta neki a politikai foglyok sírhantjai között először csak a „magyar” vagy „Petrovics”,⁷⁸ „Sandor Peteefi”,⁷⁹ legújabbán Moszkvában pedig a „magyar költő” vagy „Sandor Petevi” jelzésű, a korábbi nyilatkozataitól eltérően immár általa is M. K. Küchelbecker sírjának környékére lokalizált, kis kőoszlop vagy fakereszt formájú síremlékét (1. táblázat). Nagyapja 1925-ben, bátyja 1938-ban halt meg, ő maga pedig 1932—1938 között Irkutszkban tanult. 1938-ban tért vissza Barguzinba, ekkorra M. K. Küchelbecker általa nem részletezett formájú síremléke már megsemmisült, Petőfi/Petrovicsé viszont még állott. 1946-ban juthatott csak el újra a temetőbe, ahol már Petőfi/Petrovics sírjele is a földre dőlt. 1963-ban költöztette el szüleit Barguzinból Irkutszkba, s ezt követően csak a Morvai-expedíció előkészítéskor, 1989 elején járhatott újra szülőfalujában. Ekkor az elgázosodott, gondozatlan temetőrészen felkereste nagyapja és bátyja sírját, s az említett belső kerítés oszlopesonkjából kikövetkeztetett nyomvonalával összevetve, csupán távolságadatokat nélküli irányok alapján következtetve jelölte ki határozottan a keresett sír helyét.⁸⁰ Gyakorló régész számára ez az eljárás minden hitelességet nélkülöz, s „pontosságának” alátámasztására legyen elég az alábbi adat: J. D. Vinokur szerint 1925-ben nagyapját saját kérésére az általa tisztelt Petrovics mellé temették.⁸¹ A „mellé” ebben az esetben jó 20—30 méteres távolságnak bizonyult!⁸²

⁷⁸ Kéri, 1990, 107—108, 157.

⁷⁹ Zahemszky, 1989. VI., 67.

⁸⁰ Részletesen: Kéri, 1990, 110, 118—124, 157. Borzák T. szerint J. D. Vinokur nagyapjának bátyja 1925-ben — Borzák, 1989. VIII. 19., 4. — Kéri E. szerint J. D. Vinokur bátyja 1938-ban halt meg: Kéri, 1990, 120—121.

⁸¹ Kéri, 1990, 108.

⁸² Kéri, 1990, 109—110, 123—124, 159.

3. A BARGUZINI ÁSATÁS

Volt tehát J. D. Vinokur személyében egy megnyerő egyéniségű, szubjektív igazságát meggyőzően előadó szemtanú, aki 1989 áprilisában némi bizonytalankodás után ugyan, kellő határozottsággal megjelölte a keresett, s a készülődő expedíció egyetlen célját jelentő sír helyét. Nem volt többé akadálya a júliusi ásatásnak!

3.1. M. K. KÜCHELBECKER SÍRJA

A munka nem várt gyors eredményt hozott, mert már az első napon, 1989. VII. 16-án, vasárnap két, a másodikon további öt sír látott napvilágot, s az ötödikben talált csontvázat minden kétség nélkül M. K. Küchelbecker földi maradványaival azonosították.⁸³ A politikai foglyok temetkezési területén vagy annak részletén feltárt, tehát idegen embertani alkata ellenére sem feltétlenül a dekabrista személyiséggel azonos csontváz antropológiai meghatározásával szakértelem híján nem foglalkozom, s csak a mellékleteként előkerült két lelettárggyal kapcsolatos véleményemet ismertetem. Az egyik lelet a melltájékon talált, bőrszíjra függesztett, vésett mintákkal díszített apró bronzkereszt volt, amelyet aranyként is említettek,⁸⁴ s amelyet a moszkvai tanácskozáson az expedíció tudományos szóvivőjének szerepében ténykedő Morvai Ferenc következetesen keresztelői érmének nevezett (*17. ábra*). Tévedését csak tetézte Kiszely István, amikor úgy nyilatkozott, hogy „régészeink... a sírveremben... egy keresztelői érmét is találtak, amely Küchelbecker névre szólt.”⁸⁵ Mivel nem a riportot készítő újságíró adott a vezető antropológus szájába általa el nem mondott szavakat,⁸⁶ ezt a kijelentést az azonosítás menetére utólagos hatást gyakorolni kívánó, tudatos megtévesztésnek kell tekintenünk. A második lelettárgy a vizsgálatokba bekapcsolódott ottani szovjet szakemberek szerint is a dekabristák összetartozása egyik jelképének tekintett vasgyűrű volt,⁸⁷ amelyről már a moszkvai tanácskozáson kiderült, hogy valójában egy meg bővített

⁸³ Az azonosítás ötletének felbukkanásáról a szemtanú Lágler Péter, az expedíció egyik tolmácsa így számolt be: július 17-én, hétfőn „... az ötödik sírból meg egy hatvan év körüli mordikus típusú férfinak először a koponyája került elő. Jó ez nem Petőfi, az biztos. A dolog azonnal nem is vált érdekessé, míg valaki fel nem vetette, hogy lehetne éppenséggel Küchelbecker is. Az ám — mondta Kiszely István — az bizony lehet. Megállapodtunk valamelyik éppen ott lévő helyivel ... hogy délutánra hoz képet meg leírást Küchelbeckerről. Ez meg is történt, a kép alapján azonosítható volt...”: Lágler, 1989. VIII., 5. Hasonlóan: Borzák, 1989, 3; Kéri, 1990, 167—168, 182; Szabó, 1990, 110.

⁸⁴ Szabó, 1990, 109—110. Aranykeresztként: Kéri, 1990, 168, 188. A kereszt és a gyűrű fényképét Kéri E. szívességeként köszönhetem!

⁸⁵ Dezső, 1990. II. 19., 8.

⁸⁶ Dezső J. újságíró, a riport készítője szerint a magnetofonszalagra rögzített kijelentés eredetije: „... a végén a régészek találtak egy gyűrűt, egy dekabrista gyűrűt, és egy keresztelői érmét, a saját névre szólót.”: Dezső, 1990. IV. 14., 16. A szerző tényfeltároló közleményét ezúton is megköszönöm.

⁸⁷ Szabó, 1990, 128. Nem szakszerű leírások szerint ez a vasgyűrű az egykori száműzött bilincseiből — Kéri, 1989. VIII. 21., 6. — vagy rabláncából — Kéri, 1989. VIII. 16., 10; Kéri, 1990. 168. — készült.

17. ábra. „M. K. Küchelbecker mellkeresztje”
(Kéri E. fényképe nyomán — Pálfay K. reпрója)

ezüst jeggyűrű, kiesett kőberakások lyukaival (18. ábra).⁸⁸ Amennyire korábban a „dekabrista vasgyűrű” volt az M. K. Küchelbecker azonosítás egyik fontos bizonyítéka, úgy vált most azzá az ezüst jeggyűrű is,⁸⁹ jóllehet e vas- és ezüsttárgy azonossága is kétséget ébreszt!

Kéri E. hívta fel a figyelmemet, hogy Szabó Géza régész megnyilatkozásaiban a csontváz típusmeghatározása átalakult. A nemzetközi antropológus bizottság je-

⁸⁸ Szabó, 1990, 128—129. Sajátságos, hogy erről Kiszely I. még legújabbban sem látszott tudomást venni, jóllehet a moszkvai tanácskozáson természetesen jelen volt: *Dezso*, 1990, II. 19., 8; vö. Kovács, 1990, IV. 14., 16.

⁸⁹ V. V. Gaponyenko ulan-udei történész szerint „az ezüstgyűrű rendkívül fontos szerepet játszott az azonosítás szempontjából. Őt is ez győzte meg arról, hogy a barguzini 5. sír valóban Küchelbeckeré volt. Ha ugyanis valóban a dekabristák összetartozását jelképező vasgyűrű lett volna a sírban, mint ahogyan ezt az első híradásokból hallotta, az ott talált személy semmiképpen sem lehetett volna Küchelbecker. Ezeket a vasgyűrűket ugyanis a rabok később kezdték készíteni a Petrovskij Zavódban, mint ahogy Küchelbecker szabadult onnan. A gyűrű megtisztítása után ... kiderült, hogy ez egy ezüst női ékszer volt”, amelyet a dekabrista hirtelen elhunyt első menyasszonya emlékére, megnagyobbítva viselt: Szabó, 1990, 128—129. Kérdés csupán az maradt, hogyan lett a vasgyűrűből ezüstgyűrű? Hasonlóan: *Fekete*, 1990, 202.

18. ábra. „M. K. Küchelbecker vas/ezüst gyűrűje” (Kéri E. fényképe nyomán — Pálfay K. reпрója)

lenségében északi nordikus típus szerepel,⁹⁰ Szabó G. ásatási naplójában nordikus, részben keleti mediterrán típus,⁹¹ végleges jelentésében és könyvében egyaránt kelet-balti típus.⁹² Érthetetlen, hogy miképpen maradt ki Szabó G. ásatási jelentéséből az 5. sír gödrének bal oldalába ástott kisgyermek csontvázának leírása, rajza, temetőtérképi ábrázolása (vö. 16. ábra), jóllehet előkerülését Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko és Kéri E. egyaránt megörökítette.⁹³ A röviddel édesapja halála előtt meghalt újszülött⁹⁴ és az apa kettős temetkezése egyébként aligha lehetett ez a sír, hiszen a sírgödör bal oldali falának — sajnos közöletlen mélységű — kivájása egyértelműen a pici halott későbbi, a már ott nyugvó férfi koporsója mellé való eltemetésére utal. Aligha lehet továbbá e két csontvázat az 1887-ben készített A. K. Kuznyecov-féle fénykép sírkeresztjével, ill. a bal oldali kerítés mögött látható kis kőoszlopával (9. ábra) jelzett temetkezéssel azonosítani,⁹⁵ hiszen a két sírjel egymástól sejthető távolsága a képen, kizárja az egymás mellé temetett két csontvázhoz való tartozását.

⁹⁰ Kiszely, Burajev, Latimer, Simpson, 1989. VII. 21., 1; Lágler, 1989. VIII., 5; Kéri, 1990, 167—168.

⁹¹ Szabó, 1989, 11.

⁹² Szabó, 1989. VII. 13—29., 24; Szabó, 1990, 109.

⁹³ Tyivanyenko, 1989, 21; Kéri, 1990, 168.

⁹⁴ Tyivanyenko, 1989, 21.

⁹⁵ Kéri, 1990, 118, 138, 168.

3.2. A 7. SÍR: PETŐFI/PETROVICS CSONTVÁZA

M. K. Küchelbecker csontvázának előkerülését követően, még július 17-én napvilágot látott szinte pontosan a J. D. Vinokur által kijelölt helyen a keresett, s feltáráskor a 7. sorszámot nyert temetkezés. A megkutatott összes többi sírtól különbözően, a benne feltárt csontváz nem koporsóban, hanem csak a hátán kinyújtóztatva feküdt (19—20. ábra): koponyája két falcsontrján, valamint a nyakszirti rész alatt fejbőrmaradványai és őszülő fekete, hullámos hajszálai is megmaradtak,⁹⁶ de ezt később Kiszely I. megtagadta.⁹⁷ Állkapcsa lebillent, jobb karjának csontjai tompaszögben, a balé hegyesszögben voltak behajlítva úgy, hogy a bal könyöke ferdén kitolódott. A kulcsesontok és a karcsontok helyzete alapján kizárható, hogy — legalábbis szorosan — lepelbe csavarták volna a temetés előtt a holttestet, s a megfigyelt apró textil-, ill. bőrmaradványok a ruházatából származtak, a feltáró Szabó G. több rétegű felsőruha, öv, nadrág, lábbeli egykori meglétét valószínűsítette.⁹⁸ Feltárás közben jóvátehetetlen hiba történt. Az ásatásvezető régész, Szabó G. pillanatnyi távollétében Bruce Latimer antropológus felkapott illetéktelenül egy, a bal kulcsesonton fekvő, saját véleménye szerint, korrodálódott bronzérmét, amely a kezében szétesett, egy esetleg perdöntő bizonyítékot semmisítve meg ily módon. Sajnálatos, hogy ezt a szomorú tény⁹⁹ az ásatási jelentés nem, vagy igencsak csökkentett jelentősséggel tartalmazza.¹⁰⁰

⁹⁶ Molnár, 1989. VIII. 9., 6; Borzák, 1989, 3; Kéri, 1990, 13, 57, 191—192, 225. A Morvai-expedíció újságírója kérdésre Kiszely I. még teljesen félreérthetetlenül nyilatkozott a hajszál(ak?) ügyében: „Mikroszkópikus vizsgálatok alapján kiderül majd, azonos-e a Petőfi-koponyán talált hajmaradvány és az MTA kéziratárában előkerült hajszál.”: Borzák, 1989, 9. A fejbőrmaradványok ügye jóval egyszerűbb, hiszen ezek említése a négy antropológus hivatalos jelentésében szerepel így: a koponyát „a koronavarrattól hátrafelé növények hajszálgökörei borították, alatta foltokban, főleg a nyakszirti részen, a fejbőr kisebb darabjai itt-ott megmaradtak. A fej közeléből felvett hulladékot (sic! — K. L.) mintatartó dobozokba tettük...”: Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989. VIII., 3; Kiszely, 1989. X., 64—65.

⁹⁷ A moszkvai tanácskozáson hallottakat Harsányi László úgy foglalta össze, hogy „az is kiderült... hogy szó sincs semmiféle hajszálról...”: Palugyai, 1990. I. 12., 4; hasonlóan: Szabó, 1990, 133, 140. A meghatározás átalakulásának magyarázata nem régészeti feladat, de megjegyzendő, hogy egy antropológus hajszálakat és növényi gyökereket nem téveszthet össze!

⁹⁸ Szabó, 1990, 116, 132—140. Megemlítendő, hogy az első híradásokban szereplő gyolcsba csavarási feltételezést később a Morvai-expedíció tagjai feladták. A temetkezési szokásoknak a 28. és 7. sz. csontváz együttesén megfigyelhető összessége kizárta azt a lehetőséget, hogy a 7. sz. csontváz zsidó nő maradványa lehetett volna: Kéri, 1990, 208—209; a félreérthető adatközlés miatt terjedt el az ellentétes álláspont, vö. Fekete, 1990, 91, 129—130, 147. Kérésemre Fröhlich Róbert rabbi volt szíves tájékoztatni, hogy elterjedt, de nem általános gyakorlat az, hogy a zsidó halott szemére cserépdarabot (esetleg kavicsot tesznek). Gyolcsba (lepedőbe) csak bebugyolálják, s nem szorosan becsavarják, e szertartás célja ugyanis az, hogy az elhunytak a halálban egyenlőeknek mutakozzanak. Zsidónak nem zsidóra való rátemetése csak akkor képzelhető el, ha nem zsidó temetőbe, s nem zsidó halottas szertartással hantolják el. Utóbbi esetet viszont régészetiileg amúgy sem lehet kimutatni!

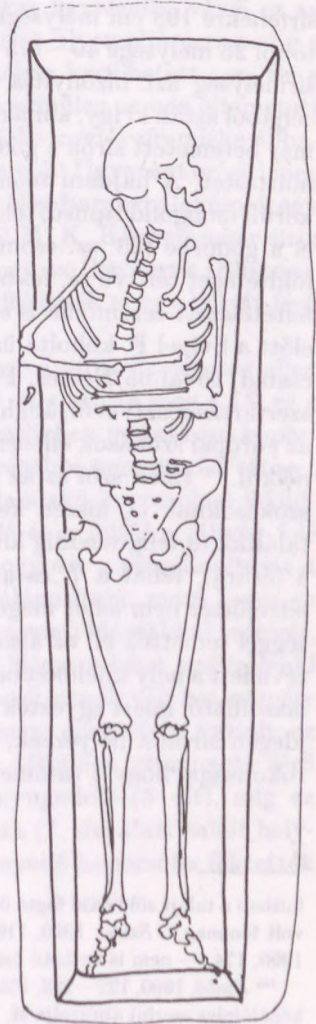
⁹⁹ „It may be bronze medal” — mondta: Kéri, 1989. VIII. 17., 10; Kéri, 1990, 173—177, 196—197.

¹⁰⁰ Lehet, hogy ezt említette, de egészen más kicsengéssel: „A test bal oldalán lévő oxidnyomok vonalából kilógott egy közepén, a gerincen lévő zöldes elszíneződés. Itt egy kerek, 2,5—3 cm átmérőjű

19. ábra. A barguzini 7. sír oldalnézetből (Kéri E. fényképe nyomán — Pálfay K. rebrója)

20. ábra. A barguzini 7. sír sírrajza (Szabó, 1990, 111. — Pálfay K. rebrója)

21. ábra. A barguzini 28. sír sírrajza (Szabó, 1990, 125. — Pálfay K. rebrója)

A temetkezés korát a Svigel F. adatára épített Petőfi/Petrovics azonosítás automatikusan 1856 májusában adja meg, más adatra nem is támaszkodhattak, hiszen a koronatanú J. D. Vinokur egyáltalán nem említett évszámot az emlékezetében megőrződött sírfeliraton, P. L. Muravjov visszaemlékezését pedig, amely a bizonyára Svigel F. legendájából kölcsönzött halálozási dátumot tartalmazta, nem vették figyelembe. A csontvázon megfigyelt ruhamaradványok keltező jelentőségű vizsgálati anyagot nem szolgáltatottak, korhatározás céljára csak a 7. csontváz alatt előkerült 28. sz. csontváz koporsójának famaradványai voltak alkalmasak; vizsgálatuk eredményére még visszatérek!

A 7. sír teljes feltárása meglepő eredménnyel végződött. Kiderült, hogy a sírgödör a csontváz alatt tovább mélyül, sírbontás közben elváltak, lehullottak a mélyebbre ásott gödör egyszer már visszatemetett, porlékonyabb rögei a sír oldalfalairól. A sírfenékre 198 cm mélységben bukkantak; ez volt a legmélyebb sírgödör, hiszen a többi 26 mélysége 40–175 cm között váltakozott. Lehetséges, hogy ez a szokatlan sírmélység azt bizonyítja, hogy a gödröt tudatosan két személy eltemetésének céljából ásták ki így, annak mindenestre nem figyelték meg nyomát, hogy az egykor már betemetett sírba a gödörszélek megsértése nélkül utólag ásták volna be a felső holttestet. A hajdani temetés tehát úgy is történhetett, hogy először egy 25 év körüli mongolid típusú, tehát helyi férfi, koporsóba gyömöszölt holttestét helyezték el a gödörbe (28. sz. csontváz, vö. 21. ábra),¹⁰¹ majd mintegy 25 cm vastagságú földréteget terítve rá, fektették be a 7. sz. csontváznak sorszámozott egyént. Ez a feltételezett ceremónia is ellene szól a Petőfi/Petrovics azonosításának, mindenekelőtt a Svigel F. koholta ünnepélyes végtisztességgnek, hiszen az iliszunszki Vargacsalád, továbbá Nemes, Pintér és Gábor nevű negyvennyolcas honvédek, mint a szertartás résztvevői, aligha temették volna el szeretett őrnagyukat, Petőfi Sándort az európai szokások ellenére, ráadásul éppen egy fában bővelkedő vidéken koporsó nélkül.¹⁰² Ellen szól ez az elképzelt ceremónia a megfigyelt barguzini temetkezési szokásoknak is, hiszen kettős temetkezést a feltárt többi 26 sír egyikében sem találtak (a félig-meddig kivételes 5. sírban ugyanis az újszülöttet később temették a férfira), tehát a 7. és a 28. csontváz kettőse olyan különleges eset, amelynek létrejöttét nem lehet megmagyarázni. Vitathatlan, hogy mindkét halottat tisztességgel temették el: az alsót koporsóba fektetve, a felsőt — ha J. D. Vinokur nem tévedett a hely kijelölésében — feltűnő sírjellel ellátva. Éppen ezért nehezen megválaszolható, miért egyeztek volna bele az utóbbi hozzátartozói, hogy halottjukat egy idegen sírjába helyezték, de ugyanúgy az is, miért járult volna hozzá az előbbi rokonsága, hogy a rátemetés után a korábban ott nyugvónak emlékjele se marad-

oltban a talajt zöld oxid fogta össze. A felszedés során kiderült, hogy egyik oxidos elszíneződésben sem volt fémmag.”: Szabó, 1990, 116. Kéri E. magyarázata, miszerint rézlemez aljú fagomb volt — Kéri, 1990, 174. — nem is vethető össze B. Latimer sejtésével!

¹⁰¹ Szabó, 1990, 122–123, 125. Kéri E. hívta fel a figyelmemet, hogy egy fényképen, amely csak téves képaláírása szerint ábrázolja M. K. Küchelbecker csontvázát (5. sír), valójában 28. sz. csontváz látható, s ezen a jobb könyök nem lóg ki a koporsó szélén: Borzák, 1989, 6: 5. sor, 2. kép.

¹⁰² Vö. Abonyi, 1940. IX. 4., 7; Fekete, 1990, 91, 147–148.

jon, hiszen a kettős sír fölött a Petőfi/Petrovics legendának megfelelően kizárólag a magyar száműzött síremléke állhatott volna! Íróasztal mellől logikusnak tűnne olyasféle magyarázat, hogy a téli nagy hideg miatt húzódozhattak volna a rokonok egy időben két sírgödör kiásásától. A téli sírásásnak azonban megvolt a sajátos és alkalmas technikája: fémlemezen vagy csupán a sírföldön tüzet gyújtva olvasztották ki a föld fagyát. Szabó G. meg is figyelte, hogy a télen nyitott gödrökbe az elszenesedett famaradványokat és a hamut is visszatemették, ilyen nyomokat viszont a 7. és 28. sz. csontváz közös gödrében nem talált.¹⁰³ Ha mégis feltételeznénk, hogy a felső halottat csak utólag helyezték volna el a frissen felhantolt 28. sz. csontváz gödrébe, akkor annak röviddel ez utóbbi eltemetése után kellett volna megtörténnie, amikor még könnyen kiáshatták volna a sírgödör egyszer már betemetett üregét. Erőszakos halálra a 7. sz. csontváz helyzete mindenesetre nem utalt, s a temetés nem rejtett ceremóniájáról fentebb írottakat figyelembe véve, ez az utólagos szertartás csakis a közösség tudtával történhetett. Ilyen eljárásra pedig a legvalószínűbben rokonok egymást követő halála esetében kerülhetett sor. Ez a feltevés, de az is, hogy emiatt a közös sírhant felett valószínűleg az oda eltemetett mindkét emberre utaló feliratú sírjel, vagyis nem Petőfi/Petrovics síremléke állhatott, a Morvai-expedíció által kijelentett azonosítás ellen szól! Ugyanezt erősíti meg M. I. Morokova visszemlékezése is, miszerint ő (s feltehetőleg Barguzin lakóinak egy része is) jól tudta, hogy az általa emlegetett Petrovicsot M. K. Küchelbecker sírja mellé temették el, vagyis légből kapott az a feltevés, hogy az Iliszunszk (Eliszun)-ban elhunyt Petőfi/Petrovicsot a legnagyobb titokban földelték el egy burját férfi sírjában a barguzini temetőben.

Az expedíció antropológusai által határozottan kinyilvánított azonosítás ellen azonban további régészeti érv is támasztható. Szabó G. állapította meg a 15. és a részben felette fekvő 17. sír koporsója alapján a feltárt sírokban mutatkozó koporsótípusok közül két változat eltérő korát. A talán egy régebbi temetkezési réteget alkotó sírokban (4—6., 13., 15. és 18. sír) a halottak láda alakú koporsóban feküdtek, a fiatalabb temetkezéseket viszont a felülről lefelé és a fejtől a lábvég felé egyaránt szűkülő koporsók jellemezték. Kétségtelen, hogy ezt a megállapítást a feltárt temetőrészlet egészére sem lehet feltétlenül általánosítani, mert kevés az összehasonlítható temetkezés, ezért Szabó G. is olyan átmeneti időszakkal számolt, amelyben mindkét típust egyidejűleg használhatták.¹⁰⁴ Mégsem lehet említetlenül hagynom azt a tényt, hogy a Morvai-expedíció által azonosítottnak vélt két személy temetkezésében a megfigyelt koporsó-kronológia pontosan az ellentétébe fordult: az M. K. Küchelbeckernek meghatározott, s ily módon 1859-ben eltemetett férfi ugyanis éppen a régebbi, ládaszerű koporsófajtában nyugodott (5. sír), míg az 1856-ban elhantoltnak állított Petőfi/Petrovics csontváza (7. sír) alatt talált helybéli férfit egy újabb típusú, lefelé és hosszában is keskenyedő koporsóba fektették (28. sz. csontváz, vö. 21. ábra).

¹⁰³ Szabó, 1990, 140.

¹⁰⁴ Szabó, 1990, 130—131.

3.3. NÉHÁNY ÁLTALÁNOS RÉGÉSZETI MEGJEGYZÉS

a) Tamila Patyomkina, a SZUTA Régészeti Intézetének igazgatóhelyettese a januári moszkvai tanácskozáson is elmondott véleményével egyezően a Moszkvai Rádió Magyar Szerkesztőségének is úgy nyilatkozott, hogy a Morvai-expedíció tagjai „az ásatásokat engedély nélkül végezték. A barguzini helyi hatóságok gyakorlatilag törvénysértést követtek el. Nálunk ugyanis ilyen jellegű munkálatokat kizárólag a Művelődési Minisztérium engedélyével lehet végezni.”¹⁰⁵ A tanácskozáson az is elhangzott, hogy a Régészeti Intézet hivatalos ásatási engedéllyel ellátott kiküldöttjét, I. M. Makarovot, nem is értesítették a feltárás megkezdéséről, s emiatt ő ott jelen sem lehetett! Az ásatási engedélyt burját hivatalos személyek adták ki: előzetesen a miniszterelnök-helyettes, a véglegeset a minisztertanács elnöke, viszont az M. K. Küchelbecker síremléke körüli munka kizárólag moszkvai hozzájárulás után kezdődhetett meg. Ezért fejezte ki neheztelését a moszkvai minisztérium, hiszen írásbeli engedélyét csak 1989. július 17-én sikerült Morvai F.-nek megszereznie, amikor az ásatás már 2 napja folyt.¹⁰⁶ Igen tanulságos minderről, valamint az ásatási engedély érvényességének önkényes kiterjesztéséről Morvai F. interjúrészletével megismerkedni: „Nem igaz a vád — mondotta — hogy engedély nélkül exhumáltunk. Furesának találták azt, hogy a moszkvai minisztérium adott nekem engedélyt... Áttelefonáltak az egyik helyről a másikra, hogy megyek. És mivel az 'magasabb hely' volt, ahová átmentem, csak azt kérdezték, hogy miért jöttem. Volt engedély, írásos, nálam volt. A temetőt tisztességesen rendbetéve adtuk át, nem pedig úgy, hogy vandál módra összetúrva. Ebből csak annyi az igaz, hogy csak egy kis darabot engedtek meg, de én az egész temetőt felásattam egyszerre, hogy biztosak legyünk a dolgunkban. De hiszen az is volt a célunk, azért mentünk oda, hogy ha azt kell mondani, hogy nincs ott Petőfi, akkor azt nyugodt lelkiismerettel tudjuk mondani. De ha egy részt nem ásunk fel, akkor hátha ott van. Ezt nem engedhettük meg magunknak. *Ezért nem is törődtem azzal, hogy meddig szól az engedély.* Már az emlékművet is szétszedtettem volna — a Küchelbäckerét —, hogy nem az alatt van-e.”¹⁰⁷

b) Jóllehet a Morvai-expedíció 4 antropológusának M. K. Küchelbecker és Petőfi Sándor csontmaradványait azonosító hivatalos nyilatkozata 1989. VII. 21-én, ill. 23-án keltezett, a sikert illető meggyőződésüket e szakemberek már korábban kinyilvánították. Kéri E. szerint 17-én (hétfőn) este, vacsora után mondta ki Kiszely I., „hogy ez ő”, s mivel rádió segítségével nem tudták azonnal Magyarországra küldeni a hírt, másnap, július 18-án adták ki a TASZSZ segítségét kérve az első rövid nyilatkozatot a költő csontvázának megtalálásáról. Ugyanekkor már megegyeztek a dekabrista száműzött azonosításában is.¹⁰⁸ Mindezek ismeretében

¹⁰⁵ Hulesch, 1990, 123.

¹⁰⁶ Vö. Kéri, 1990, 147—151.

¹⁰⁷ Hulesch, 1990, 98—99.

¹⁰⁸ Kéri, 1990, 167—168, 173—174; vö. Fekete, 1990, 74—75.

teljességgel érthetetlen, miért folytatták tovább a keresettnék, ill. megtaláltnak tekintett személyek maradványainak birtokában a sokak számára kegyeletstértől, az expedíció célját illetően már semmiféle eredménnyel nem kecsegtető feltárást?¹⁰⁹ Július 18-án bontották ki ugyanis még a 8—16., 18., 19-én a 17., 19—20., 22-én pedig a 28. sírt, s mindennek betetőzésekként a később megnyitott II. munkahe-lyen 21-én a 21—23., 22-én pedig a 24—27. sz. temetkezéseket. Egy személyazonosító exhumálásra más követelmények érvényesek, mint a szokványos régészeti ásatá-sokra, különösen egyéb sírokkal borított területen; nyilvánvaló, hogy a munkálatok célját jelentő személy általuk elvégzettnek hitt azonosítását követően azonnal be kellett volna fejezni a feltárást. A 301-es parcellában sem ásogattunk tovább kíváncsiságból...

c) A feltárt sírok többségében helyi, burját—mongol típusú csontváz nyugodott. Ilyen maradvány előkerülésekor a sírt további bontásra a szovjet szakemberek vették át,¹¹⁰ de munkájukról semmiféle jelentés sem hozzáférhető. Így módon az sem ismeretes, hogy minden burját—mongol sír melléklet nélküli volt-e, s nem kerül-tek-e elő esetleg korhatározó leletek?

d) A Morvai-expedíció barguzini munkájának többéves előzménye alapján nyil-vánvaló volt, hogy az esetleges azonosítást a magyar tudományos élet nem fogja vita nélkül elfogadni, és az összes lehetséges ellenőrző módszer bevetésére is számí-tani lehetett. Megmagyarázhatatlan hiba volt, hogy a kiásott csontvázakból az antropológusok nem vettek a különféle kémiai vizsgálatokhoz alkalmas csontmin-tákat, az pedig csaknem komikusan hat, hogy az MTA Természettudományi szak-értői bizottsága és a felkért specialisták által elvégzett vizsgálatok eredményeit azok bejelentése után, a Morvai-bizottság tagjai éppen a kontrollminták hiányával igyekeztek megrendíteni!¹¹¹

e) Érthetetlen Kiszely I. durván ironizáló kirohanása a 7. sírból kiemelt csontok nylon csomagolásának alkalmasságát kétségbevonó szakértői bizottsági állásfoglalással szemben. A vezető antropológus szerint erre az eljárásra a kiemelt nedves csontok óvatos szárítása miatt volt szükség.¹¹² A szárítást alkalmasabb lett volna árnyékban elvégezni, s a csontokat ezután szellőző papírcsomagolásba helyezni. Ráadásul bizonyítható, hogy a 7. sz. csontvázat 3 napig „in situ”, azaz a feltárá-s színhelyén, majd az antropológiai vizsgálataik idején 20—22. között egy nagy

¹⁰⁹ vö. Kéri, 1990, 125—126, 182—183, 186—187; Lágler, 1989. VIII. 5. A barguzini lakosság (egy részének?) ásatásellenes hangulatáról: Gyomin, 1989, 1—11; Fekete, 1990, 5. Meghökkenő az az érv, hogy a helybeliek kíváncsiságának kielégítésére dolgoztak tovább: Kéri, 1990, 186—187. Ellenvélemény: Kozsevnjikova, 1989. IX. 24., 42. Még az ásatás megkezdése előtt, az 1989. áprilisában helyszínelő csoport vezetője, Zahemszky László megelégedéssel nyilatkozott a J. D. Vinokur ajánlotta sírhelyazono-sításról, hiszen így segíteni tudtak az „ulan-udei kutatóknak is, mert nem kellett két helyen ásni”: Hulesch, 1990, 82.

¹¹⁰ Szabó, 1990, 107.

¹¹¹ Pl. Kiszely, 1990. V. 8., 21; Pécsi, 1990. V. 16., 6; Kiszely, 1990. IX. 25., 6. Pécsi I. szóvivő állásfoglalása példa értékű: „szükséges a szibériai kontrollesont, melyre Kiszely István azért nem gondolt, mert álmában nem gondolta, hogy a négyük által egyértelműen férfinak megállapított (ezt írásban rögzítették!) csontváz nemiségét később megkérdőjelezzük”: Pécsi, 1990. V. 16., 6.

¹¹² Kiszely, 1990. V. 8., 21.

asztalra kirakva — Kéri E. kifejezésével élve — „napoztatva” szárították.¹¹³ Mindezek után a szakszerűtlenül csomagolt csontváz a nylon burkolat miatt befüledt, állaga jelentősebben megromlott.¹¹⁴

f) Szakszerűtlennek tekinthető a különféle szerves anyagok (haj, fejbőr), ruhamaradványok (textil és bőr), valamint a koporsókból vett faminták kezelése. Ahhoz, hogy a szakértői bizottság ezeket a mintákat a megnevezett temetkezésekből származóknak ismerje el, helyesebb lett volna őket a bemutatásuk, azonosításuk és kontrollmintákra osztásuk aktusáig hiteles őrizetben tartani. Ez nem így történt, a leleteket Szabó G. bel- és külföldi intézményeknek küldte el,¹¹⁵ módszerének helytelenségére Kéri E. is rámutatott!¹¹⁶ Külön említést érdemel a már tárgyalt fejbőr- és hajmaradványok sorsa, amelyek meglétét a vezető antropológus manapság egyenesen tagadja!¹¹⁷

g) A feltárást követő idő múlásával egyre inkább azonosító jegyek ítélték meg a csontváz bal térdkalácsának hiányát, mert e csont veleszületett hiányának (patella aplasia) tekintették, s ezt egy sor memoárirodalmi utalással is megkísérelték alátámasztani.¹¹⁸ Ugyanakkor a hivatalos antropológiai jelentésben még igen egyszerűen az a régészeti gyakorlatnak megfelelő megállapítás olvasható, hogy „a bal térdkalács (patella), néhány kéz- és lábujj-perc hiányzott, ezeket — mint a síroknál szokásos — nyilvánvalóan a talajban élő rágcsáló állatok (pockok, vakondok vagy más állatok) vitték el. A 7-es számú sír környékének alapos fölösásával és az altalaj teljes átszítálásával sem sikerült e kis csontok nyomára bukkannunk.”¹¹⁹ Persze az sem lehetetlen, hogy amikor a sírbontás közben ügyetlenkedő Varga Béla régész felrúgta a bal lábszár csontja(i)t,¹²⁰ akkor repülhetett el az apró térdkalács is,

¹¹³ Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989. VIII., 3; Kéri, 1990, 189—190. Képek az asztalon kirakott, s óvatos szárítás helyett „napoztatott” csontvázról: Borzák, 1989, Kéri, 1990, 16—17. ábra; Szabó, 1990, 117—119.

¹¹⁴ Harsányi, 1990. III. 27., 2.

¹¹⁵ Szabó, 1990, 132—143.

¹¹⁶ Kéri, 1990, 191—192, 225—226.

¹¹⁷ Vö. 96—97. jegyzet!

¹¹⁸ Borzák, 1990. XII. 14., 8.

¹¹⁹ Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989. VIII., 2. Ugyanígy: Kiszely, 1989. X., 69. Az az — egyébként ugyancsak azonosító értékűnek tekintett — magyarázat is felmerült, hogy Petőfit a térdénél érte a segesvári csatában a muszka kardesapás, kikanyarítva ezt a kis csontocskát: Kéri, 1990, 97. Megjegyzendő, hogy a kéz- és lábujjesontok hiányából viszont nem következtek arra, hogy a barguzini halott keze és lába egyaránt nyomorék volt, bár egy elhamarkodott nyilatkozat — vö. Kéri, 1990, 81, 87, 97. — alapján a kezét illetően megtehették volna! Az apró csontocskák hiányát a feltárók az idézett, elfogadható indoklással magyarázták jelentésükben, később azonban a vezető antropológus homályosan eképpen nyilatkozott: „A legnagyobb hiányt a kéz és a láb csontjai mutatnak. A bal kézen a 4. és 5. phalanx II, a job kéznél pedig az 5. phalanx II. hiányzik. Nem tudtuk megtalálni; már a kibontáskor nem voltak helyükön. A bal lábnál a 2., 3., 4. és 5. ujjnál egyaránt hiányzik a phalanx II. és III.-nál pedig a 2., 3., 4. és 5. hiányzik. Mivel a csontokat a helyszínen nem mostuk meg, nagytónk nem volt (? — K. L.), ezért azok felszínét, vajon történt-e valamilyen életbeni csontolás vagy csínkítás, nem tudtuk megvizsgálni.”: Kiszely, 1989. X., 69. Mindez azután jelent meg, hogy 1989. szeptemberében újra Ulan-Udebe utaztak, hogy a csontvázat töviről-hegyire újból megvizsgálják: Kéri, 1990, 98.

¹²⁰ Kéri, 1989. VIII. 17., 10.

amelyet később már meg sem találtak. Mindenesetre a csontváz patológiai leírásakor a térdkalács veleszületett hiányára utaló elváltozást nem figyeltek meg!

h) A dendrokronológiai vizsgálati eredményeknek az abszolút kronológiába egyelőre beköthetetlen vizsgálati eredményeire épített magabiztos kinyilatkoztatásokat¹²¹ elsietettnek tarthatjuk. A koporsó fájának kivágási évét is megadó, jelenleg még el nem végzett vizsgálatok ugyanis csak a favágó munka terminus post quem dátumát adják majd meg, vagyis azt az időt, amelyet követően a fa élete megszűnt. A kivágott fából készíthettek azonnal is, de később is koporsót, s a 28. sz. holttest beletemetésének ily módon történő kormeghatározása a fentebb részletezett okok következtében, sohasem fogja pontosan megadni a fölé fektetett 7. sz. holttest eltemetésének idejét!

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Régészeti jelentésének összefoglalásában Szabó G. azt hangsúlyozta, hogy véleménye szerint sikerült megtalálnia a barguzini hagyományokban szereplő Petrovics végső nyugvóhelyét. „Azt az alapvető kérdést azonban, hogy ez a személy azonos-e Petőfi Sándorral, csak egy alapos interdiszciplináris tudományos kutatás tisztázhatja.”¹²² A fentiek nyomán viszont még Petrovics sírhelyének tisztázását sem fogadhatom el, ugyanakkor egyet kell értenem az ásató régésznek a Petőfi-azonosításra vonatkozó nézetével: ez nem régészeti feladat! Az ásatás előzményeinek és eredményeinek részletes áttekintése és kritikai vizsgálata alapján arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy a Petőfire találás lehetősége már az ásatási színhely kijelölése előtt eldőlt: bizonyított szibériai Petőfi-sírhely ugyanis nem létezik! Megnyugtató azonban, hogy az elhamarkodott Petőfi-azonosítás nem a régészeti eredményekre, hanem hitelképtelen legendák forráskritika nélkül kezelt adataira, a munkálatok színhelyének önkényes kiválasztására, Petőfi/Petrovics és a barguzini Petrovics véletlen, de téves névazonosságából következtetett személyazonosságának vakhitére, és nem utolsósorban az embertani és interdiszciplináris vizsgálatokkal kellően alá nem támasztott prekonceptióra épült.¹²³ Mindezt már az 1989. december elején Szabó G. rövid jelentésváltozatáról az MTA felkérésére készített véleményemben is hasonlóképpen, de kevésbé árnyaltan láttam. A helyzet azonban időközben alapvetően megváltozott. Már a SZUTA és az MTA természettudományi szakértői bizottságainak moszkvai tanácskozásán, s az ezzel párhuzamosan 1990. január 9—11. között megindult vizsgálatok előzetes eredményeként kiderült, hogy a 7. sz. csontváz nagy valószínűséggel nem férfi, hanem nő maradványa. Ezzel végleg a semmibe foszlott a barguzini Petőfi-azonosítás kísérlete, de egyben megdőlt minden egyéb állítás is, ami a végül a Morvai-expedíció által egyedül hitelesnek elfogadott J. D. Vinokur-féle visszaemlékezésre épült. Függetlenül attól, hogy a barguzini legendahős Petrovics mikor és hogyan élt, sírhelyét az utolsó „szemtanú”

¹²¹ Szabó, 1990, 142—143.

¹²² Szabó, 1990, 143; vö. Kovács, 1990. IX. 10., 3.

¹²³ A prekonceptióra vonatkozó véleményemet természetesen fenntartom, Kiszely I. elutasító véleményével szemben is: vö. Dezső, 1990. IV. 28. 15; továbbá: 20. jegyzet!

segítségével sem sikerült felkutatni, hiszen az általa kijelölt helyen a 7. sír nő csontváza (pontosabban a 7. és 28. sz. csontváz kettőse) bukkant fel. Nem véletlen, hogy a barguzini munkálatok hivatalos moszkvai régészeti megfigyelőjének kijelölt, s a hivatalos ásatási engedéllyel rendelkező, de a feltáráson a Morvai-expedíció vezetőinek hibájából jelen nem lehetett I. M. Makarov régész már a közös tanácskozáson elhangzottak ismeretében úgy vélekedett, hogy miután az eltérő embertani alkat kizárja a vérrokonságot, legvalószínűbb férj és feleség közös sírjának tekinteni az egy gödörbe temetett 28. és 7. sz. csontváz együttesét.¹²⁴ Néprajzi vizsgálatra volna szükség annak eldöntésére, hogy a múlt században (?)¹²⁵ európai nő hozzá ment-e, hozzá mehetett-e egyáltalán helybeli férfihoz? Ha igen, akkor talán nem járhatott messze az igazságtól Kiszely I., amikor a régészeti gyakorlattal egyezően nem tartotta lehetetlennek, hogy a kettős sír mellé temetett néhány hetes csecsemő (1. sír) oda is tartozott. Igaz, a vezető antropológus úgy gondolta, hogy ez a kisgyermek, a cseppnyi Szásenyka Alekszandrovics Petrovics, Petőfi/Petrovics és Tatjana (Ohibszk?) vagy Anna Ivanovna Kuznyecova kisfia volt,¹²⁶ bár legújabban még feltételezett szülei viszonyát is kétségbevonta.¹²⁷ A fentiek nyomán valószínűbb, hogy a csecsemő a közös sírban nyugvó házaspár apró gyermeke lehetett.

A barguzini ásatás igazi eredménye tehát az, hogy elvarrta a Petőfi Társaság 1941. évi kritikai véleményéből még kilógó egyetlen szálát: azt az eddig nem kellő határozottsággal kizárt homályos lehetőséget,¹²⁸ hogy magukat szemtanúnak nevező személyek kijelölte helye(ke)n végzett régészeti feltárásokkal a koholt szibériai Petőfi-legendák adatai valamiképpen megerősíthetők. Hála a Morvai-expedíciónak, gazdagabbak lettünk a barguzini legenda szertefoszlásával...¹²⁹

¹²⁴ *Palugyai*, 1990. I. 12., 4.

¹²⁵ Az MTA természettudományi szakértői bizottságának jelentése a nevezetes holttest (7. sz. csontváz) földbekerülését 40—100 éves időhatárok, azaz 1950—1890 közé valószínűsítette: *Harsányi*, 1990. III. 27., 3; *Kovács*, 1990. IX. 10., 3.

¹²⁶ Erről így nyilatkozott: „A Petőfi-sír és a zsidó temető közötti részen találtunk egy ládát 40 centiméterre a föld alatt, abban egy halva született kisgyerek volt eltemetve... Petőfinél volt egy közeli kis láda, nem tudom, hogy hozzátartozott-e?": *Sass*, 1989. VIII. 19., 8.

¹²⁷ Petőfi és Kuznyecov postamester lánya kapcsolatáról így vélekedett: „Hogy volt-e viszony a 27—28 éves férfi és a 20 éves lány közt, ma már eldönteni nem lehet. Egy azonban bizonyos: a lányt Petőfi nem vette feleségül.”: *Dezső*, 1990. II. 18., 14. Utóbbi megjegyzésével maradéktalanul egyetértünk!

¹²⁸ *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 6; vö. *Abonyi*, 1940. IX. 14., 5; *Abonyi*, 1940. X. 9., 7; *Abonyi*, 1940. X. 15., 5. stb.

¹²⁹ Vö. *Kornis, Voinovich, Gáspár*, 1941, 22—23. — Végezetül ezúton is megköszönöm a kötet szerzőinek, bizottsági és szakértői társaimnak tanulmányom megírásához nyújtott segítségét, Fekete Sándornak a vele folytatott értékes konzultációt, s mindezen túlmenően Farkas Gyulának azt, hogy az inflációs véleményáradatban az ő cikkgyűjteménye alapján kísérelhettem meg a tájékozódást. Hálával tartozom E. V. Gyomin és Kiss József szívességéért, hogy kéziratot munkájukat tanulmányozásra és felhasználásra átengedték, továbbá köszönöm Illyés Katalin és Plihal Katalin (OSZK), Dezső János (Magyar Szó, Újvidék), Fröhlich Róbert (Országos Rabbiképző Intézet) és Zoltán András (ELTE BTK Orosz tanszék) szakirányú kérdéseimre adott szíves felvilágosításait, Bóna Istvánnak (ELTE BTK Régészeti tanszék) a hasznos térképet. Hálásan köszönöm Kéri Edit jóindulatát, aki szembenállásunkat csupán tudományos vitaalpnak tekintette, s a Svigel-brosúra fénymásoltatásával, fényképekkel és értékes beszélgetéssel segítette munkámat. Végezetül ugyancsak köszönettel tartozom Pálfay Krisztinának és Kádas Tibornak (MTA Régészeti Intézete), valamint Schertlin Péternek (OSZK) a felhasznált illusztrációs anyag próbefelvételeinek elkészítéséért.

IRODALOMJEGYZÉK

Abonyi Ernő

1940. VIII. 4. Petőfi — egy Oroszországból hazatért magyar hadifogoly szerint — Iliszenszkban nyugszik. = *Magyarság* 21:170, 4.

1940. VIII. 11. Szendrey Júlia a bécsi kamarilla és az akkori hercegprimás parancsára nyilvánította halottá Petőfit. = *Magyarság* 21:176, 9.

1940. IX. 4. Petőfi útja Segesvártól az iliszenszki sírig. = *Magyarság* 21:194, 7.

1940. IX. 14. Az oroszokkal helyreállt diplomáciai viszony lehetővé teszi, hogy Petőfi szibériai sírját felkutassuk. = *Magyarság* 21:203, 5.

1940. IX. 18. Petőfi, koponyája alakja miatt is, könnyen felismerhető. = *Magyarság* 21:206, 7.

1940. IX. 22. (Keressük meg Petőfi sírját) Egy zentai főtisztviselő, volt hadifogoly, azt állítja, hogy beszélt Petőfi unokájával. = *Magyarság* 21:210, 9.

1940. X. 9. Szendy Károly polgármester: Ha Petőfi iliszenszki sírjáról az adatok elfogadhatók, a sír felkutatásának ügyét magamévá teszem. = *Magyarság* 21:224, 7.

1940. X. 15. Petőfi iliszenszki sírjára vonatkozó bizonyítékokat e héten átadjuk a Városházán Lázár Imre gróf főjegyzőnek. = *Magyarság* 21:229, 5.

1940. X. 20. Petőfi iliszenszki sírjára vonatkozó bizonyítékokat e héten átadtuk a Városházán Lázár Imre gróf főjegyzőnek. = *Magyarság* 21:234, 5.

Bajkalszkije

1984 Байкальские легенды и предания. Фольклорные записи Л. Е. Элиасова. Улан-Уде

Balogh Ernő

1989. XI. 26. Szibériában nem lehetett eltűnni. = *Új Tükör* 26:48.

Balogh Ernő, Fekete Sándor

1989. X. 15. Önáltatásból — közáltatás. = *Új Tükör* 26:42, 14—16.

Jevgenyij Beresztovszkij

1987. X. 18. Új adatok a szibériai Petőfi-legendához. = *Új Tükör* 24:42, 9.

Borzák Tibor

1989. VIII. 19. Megtaláltuk Petőfit! 3. Irány az ótemető! = *Petőfi Népe* 44:195, 4.

1989 A Petőfi-expedíció. Kecskemét

1990. XII. 14. Gyanús jelek, véletlen egybeesések? *Pesti Hírlap* 1:207, 8.

1991. III. 13. Petőfi vagy nem Petőfi (I.) Szibériai kontrollminták nélkül. — *Kurír* (reggeli kiad.) 2:71, 10.

1991. III. 13. Petőfi vagy nem Petőfi (II.) Szibériai kontrollminták nélkül. — *Kurír* (délutáni kiad.) 2:51, 10.

1991. III. 14. Petőfi vagy nem Petőfi (III.) = Az azonosítás veszélyekkel jár. = *Kurír* (reggeli kiad.) 2:72, 10.

1991. III. 14. Petőfi vagy nem Petőfi (IV.) = Az azonosítás veszélyekkel jár. = *Kurír* (délutáni kiad.) 2:52, 10.

Hermann F. Bönisch

1936. VI. 20. Der Dichter in Ketten. = *Neues Wiener Tageblatt*

F. A. Brokgausz, I. A. Efron

1894 Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон: Энциклопедический словарь. XII (Жилы-Земнахъ). С-Петербургъ

Alekszej Burajev, Kiszely István, Bruce Latimer, Clyde Simpson,

1989. VIII. Jelentés a barguzini 7-es számú sír antropológiai azonosításáról. Kézirat, 1—112.

Csank Csaba

1989. VIII. 14. A szibériai legenda nyomában. 5. A „titokzatos” ember. = *Petőfi Népe* 44:190, 5.

Dezső János

1990. II. 17—23. Petőfi Szibériában. 1—7. = *Magyar Szó (Újvidék)* 47:45, 20, 47:46, 14, 47:47, 8, 47:48, 16, 47:49, 16, 47:50, 12, 47:51, 12.

1990. IV. 14. Igen Tisztelt Professzor Úr! = *Magyar Szó* 47:102, 16.

1990. IV. 28. Petőfit nőnek akarják látni. = *Magyar Szó* 47:116, 15.

Dienes András

1958 Petőfi a szabadságharcban. Budapest

Fekete Sándor

1988. VI. 19, 26. Inkább ássanak! = Új Tükör 25:25, 23, 25:26, 23.

1989. I. 8. Tudósítás egy fölöttébb érdekes sajtófogadásról. = Új Tükör 26:2, 6—8.

1990 A szibériai métely. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. Budapest.

Alekszandr Gerskovics

1979 Az én Petőfim. Budapest.

Eduard Viktorovics Gyomin

1989 Э. В. Демин, Баргузин—89: Эксгумация или потрошение?! Kézirat, 1—92.

Hadifogoly

(é. n. = 1930) Hadifogoly magyarok története. 2: Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története. Szerk.: Baja Benedek, Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilahy Lajos. Budapest

Harsányi László

1990. III. 27. Előzetes összefoglaló jelentés, amely készült a Pécsi Orvostudományi Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében 1990. március 26—27-i szakmai megbeszélés során. Kézirat, 1—4.

Hulesch Ernő

1990 Sándor, te vagy? Győr

Kenessey Péter

1939. VI. 28. Felsorolja bizonyítékait Petőfi szibériai életéről Barátosi Lénárth Lajos. Beszélgetés Barátosi Lénárth Lajossal, aki azt állítja, hogy megtalálta Petőfi sírját Szibériában. = Az Est 30:145, 3—4.

Kéri Edit

1989. VIII. 14—18, 20. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír. 1—6. = Mai Nap 1:156, 7, 1:157, 10, 1:158, 10, 1:159, 10, 1:160, 10.

1990 Petőfi Szibériában?! Budapest

Kiss József

1989. (IV. 15.) Véleményem a „szibériai Petőfi-sír” kérdéséről. Kézirat, 1—12.

Kiss Károly

1988. III. Egy legenda nyomában. Petőfi Szibériában? = Budapest 26:3, 34—36.

Istvan Kiszeli, Alekszej Burajev, Brusz Latimer, Klajd Szimpszon,

1989. VII. 21. И. Кисели, А. Бураев, Б. Латимер, К. Симпсон, Акт идентификации останков. М. К. Кюхельбекера. Kézirat, 1—2.

Kiszely István

1989. X. Barguzinban temették el Petőfit. = Hevesi Szemle, 17:5, 64—69.

1990. V. 8. Barguzini utózóngék. = Mai Nap 2:105, 21.

1990. IX. 25. Véleményünk nem változott. = Magyar Nemzet 53:225, 8.

Kornis Gyula, Voinovich Géza, Gáspár Jenő,

1941. X. Petőfi állítólagos szibériai fogsága és halála. = Koszorú 1—23.

Kovács László

1989. (XII. 4.) Vélemény Szabó Géza: A helyszín és a régészeti jelenségek, megfigyelések leírása című jelentéséről. Kézirat, 1—16.

1990. IV. 14. Petőfi...? Barguzinban...? = Magyar Szó (Újvidék) 47:102, 16.

1990. IX. 10. Petőfi halálai. = Magyar Nemzet 53:212, melléklet: 3.

1990. V. 31. A barguzini ásatás előzményei és eredményei. Kézirat, 1—23.

1990 Petőfi sírja Barguzinban? = Nem Petőfi! (Szibériai híradás). Kiadása a Pallas Kiadónál végleg meghíúsult.

Olga Kozsevnjikova

1989. IX. 24. Elsietett szenzáció. = Új Tükör 26:39, 42.

Kőrösi Sándor

1939. VII. 30. Próbáljuk meg tisztázni Petőfi szibériai hadifogságának kérdését. Mennyiben valószínűk és mennyiben kétesek Barátosi Lénárth állításai. = Brassói Lapok 45:172, 12.

- Lágler Péter*
1989. VIII. „Hol sírjaink domborulnak” = Kapu 2:8, 4—7.
- Mikes Márta*
1985. VIII. 31. Megtalálták Petőfi sírját...? = Népújság 40:205, 5.
- Molnár Mária*
1989. VIII. 9. A költő hazatér. = Ország-Világ 33:32, 6.
- P. L. Muravjov*
1988. V. Még él az emlékezet., Amíg emléke él, él az ember is. = Budapest 26:1, 36—37.
- Palugyai István*
1990. I. 12. Felül nő, alul férfi a barguzini csontváz. = Magyar Hírlap 4.
- Pécsi István*
1990. V. 16. Szerintük gyanús sietség. = Magyar Hírlap 6.
- Rózsa T. Endre*
1989. XI. 14. Petőfi nem lett Petrovics. = 168 óra 1:28, 24.
- Sass Ervin*
1989. VIII. 19. Ha a dagerrotípiá nem hamisítvány. = Békés Megyei Népújság, 44:195, 8.
- Sándor József*
1941 Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el. Budapest
- Strém István*
1939. VII. 20. Petőfi Szibériában? = Újság, 15:172, 26.
- Szigel Ferenc*
1943 Petőfi emlékek Szibériából. Pestszenterzsébet
- Szabó Géza*
1989. VII. 13—29. Ásatás egy legenda nyomában. Kézirat, 1—84.
1989. VIII. 7. A Petőfi-sír helyének felkutatása. A régészet a visszaemlékezéseket igazolja. = Magyar Nemzet 52:183, 7.
1989. X. 1. Ásatás egy legenda nyomában. 3. A feltárás eredményei: következtetések. = Új Tükör 26:40, 12—13.
1989 A helyszín és a régészeti jelenségek, megfigyelések leírása. Kézirat, 1—26.
1990 Ásatás Barguzinban. A régész egy legenda nyomában. Budapest.
- Szuromi Lajos*
1990. II—IV. Két orosz nyelvű vers Petőfittől. = Hevesi Szemle 18:1—2, 59—65.
- Tarczali dell'Adami Géza*
1925 Megváltás Szibériából. Kidolgozta Vámosi Saáry Jenő. Budapest
- t. b.*
1939. IV. 26. Egy magyar Ázsiautató azt állítja, hogy a Bajkál-tó mellett megtalálta Petőfi sírját.
= Az Est 30:94, 7.
- Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko*
1989 A. B. Тиваненко, Шандор Петефи в Баргузине. Улан-Уде.
- Valkó Béla*
1989. VIII. 10. Kettős epilógus. = Ötlet 23.
- Zahemszky László*
1989. VI. Petőfi-expedíció Szibériában. = Hevesi Szemle 16: 65—67.

MIÉRT NEM AZONOSÍTHATÓ A BARGUZINI LELET PETŐFI SÁNDOR CSONTVÁZÁVAL?

FARKAS GYULA*—DEZSŐ GYULA**—
—OLÁH SÁNDOR*

(József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszéke, Szeged,*
MTA Biológiai Tudományok Osztálya, Budapest**)

1. BEVEZETÉS

A személyazonosítás kérdése számos esetben merülhet fel. A probléma megoldása mindig konkrét feladat függvénye. Egy alig néhány órán belül meghalt egyén azonosításának kérdésétől, a tömegszerencsétlenség esetén át, a többszáz évvel ezelőtt meghalt történeti személyiségek identifikálásáig terjedhet a feladatkör. Mindebből adódik, hogy lényegében minden esetre érvényes, abszolút biztos módszert aligha lehetne találni.

Mindezek sorában kétségtelenül egyik speciális eset az, amikor csupán csontvázrészek állnak rendelkezésre, s ezek alapján kell véleményt nyilvánítani a meghalt személy elhalálozási korára és nemére vonatkozóan.

Teljesen világos, hogy minél régebben eltemetett egyénről van szó, annál nehezebb egyértelmű bizonyító és azonosító, a személyiségre vonatkozó adatokat beszerezni.

Mindezekben a munkálatokban széles körben alkalmazzák azokat a tapasztalatokat, amelyeket az antropológusok sok évtizedes kutatásaik során a csontvázakon megfigyeltek. De mit tud az antropológus a csontok alapján megállapítani?

A válasz — bármennyire is különösnek tűnik — elsősorban csak két kérdésre, részben az elhalálozási korra, részben a nemiségre (szexusra) adható meg.

Az elhalálozási kor megállapításánál a következőket lehet figyelembe venni: mind a tejfogazat, mind a maradandó fogazat esetében megfigyelhetjük a kibúvási időt és sorrendet, a fogazat lekopásának (abrasio) mértékét, az újabbkori leleteknél a fogászati beavatkozásokat (fogtömés, fogpótlás, protézis). A nemiség eldöntésénél irányadóak a szeméremcsonti felszín morfológiai változásai, a humerus és femur proximális epifíziseiben a csontlécrendszer (trajektóriumok) sűrűségének változásai (felritkulás, üregképződés), a bordák végdarabjainak morfológiai eltérései, a csontok nitrogén- és osszszsirtartalmának értéke, a csontok szövettani képének változása stb.

Mindezek széles skálát jelentenek, de figyelembe kell venni, hogy az egyedi eltérések, az elhalálozási mód, az eltemetés rítusa (koporsós vagy hamvasztott).

mind befolyásolhatják ítéletünket. Elég ha arra utalunk, hogy a táplálkozás módja, a táplálék minősége befolyásolhatja a fogkopás mértékét, a fogkibúvás nemcsak egyedi eltéréseket mutat, de a szekuláris trend miatt (vagyis, hogy az ember termete évtizedenként mintegy 9 mm-t növekszik) hosszabb időintervallumban is különbözhet, a betegségek következtében lényeges eltérések adódhatnak az egyén biológiai és kronológiai életkora között, a talajviszonyok megváltoztathatják a csontok kémiai összetételét stb. De utalni szeretnénk arra is, hogy megfigyeléseink alkalmával az egyén csontosodási korát állapítjuk meg, amely eltér(het) a fiziológiai, fogzási, morfológiai, kronológiai kortól.

Végso ítéletünk meghozatalánál elengedhetetlenek a megbízható és megfelelő számú mintán alapuló kontrolleredmények.

Ami a nemiséget illeti, itt az antropológus csupán a csontok másodlagos nemi jellegei alapján tud véleményt alkotni. Ezt viszont szintén számos tényező befolyásolhatja. A férfias és nőies jellegek kifejeződésének fokozatai egyénenként és jellegenként eltérhetnek. De különbségek adódhatnak a foglalkozás miatt, a rasszbeliség s nem utolsósorban az életkorral összefüggő hatások, a betegségek következtében is.

Amikor tehát a ma már rendelkezésre álló nagyon kiváló, sok megfigyelésen alapuló, sok jellegre kiterjedő kézikönyveket vesszük alapul, feltétlenül szükséges szem előtt tartani, hogy az ezekben felvázolt lehetőségek valóban csak lehetőségek, s esetenként nem is olyan egyszerű a megvalósításuk.

Mi lehet a valószínűsége annak, hogy az antropológusok megállapításai valóban érvényesek?

Ennek az értékét elsősorban az határozza meg, hogy a történeti embertani kutatások során a nagy sírszámú temetők esetében végzett megfigyelések mennyire tükrözik vissza az eredeti viszonyokat. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben mind az elhalálozási életkor, mind a nemiség vonatkozásában széles skálán mozognak a meghatározási eredmények. Adott széria esetében tehát nagy a valószínűsége annak, hogy — éppen az összehasonlíthatóság miatt — kisebb lesz a tévedésünk. Ugyanez azonban már egyetlen csontváznál sokkal kisebb mértékben lesz igaz.

Végeredményben tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a történeti embertannal foglalkozó antropológus egy széria esetében nagyobb biztonsággal vonhat le következtetéseket, és természetes, hogy a rizikó is kisebb lesz. A sok száz vagy ezer lelet alapján szerzett tapasztalatok azonban egyedi esetben már csak megfelelő kritikával fogadhatók el.

Mindezekon túl feltétlenül szerepet játszik döntésünkben a személyes tapasztalat, megfigyeléseink száma, valamint az, hogy kellő kritikával tudjuk-e meghozni ítéletünket.

Tévedhetetlen ember nincs!

Amennyiben az elhalálozási kor és a nemiség kérdésében sikerült állást foglalnunk, döntő tényezőként jön számításba a termet megállapítása. Erre többféle módszer áll rendelkezésünkre (Bach, Breitinger, Lee—Pearson, Manouvrier, Trotter—Gleser stb.). Tény azonban, hogy mindegyik magában hordozza a tévedés lehetőségét. Nyilvánvaló, hogy egy europid lelet esetében az amerikai Trotter—Gleser-féle módszer alkalmazása nem annyira megbízható, mint a német Bach- és Breitinger-

féle eljárás. Annyi azonban biztos, hogy teljesen pontosan aligha lehet megállapítani a csontokból az elhalt egyén testmagasságát.

Ezek a szkeptikusnak tűnő vélemények önkéntelenül felvetik azt a kérdést, hogy akkor tulajdonképpen mit lehet tenni? Egyáltalán lehet-e használni az antropológiai módszereket?

A feladatok természetesen indokolttá teszik ezeknek az eljárásoknak az alkalmazását. Törekedni kell azonban arra, hogy olyan jellegekre alapozzuk véleményünket, melyek meglehetősen egyértelműek. Így a fogkibúvás ideje lényegesen jobb indikátor, mint a fogkopás mértéke, vagy a medence nemi jellegei sokkal döntőbbek, mint a termet értékei vagy a koponya morfológiai eltérései.

Továbbá törekedni kell arra, hogy olyan jellegeket és főként olyan számúakat vizsgáljunk, amelyek jól reprezentálják az illető egyén életkori és nemi sajátosságait. Ezek esetében figyelembe kell venni az egyes jellegek fontosságát, jelentőségük különbözőségét.

A kritikus esetekben törekedni kell minél több információ beszerzésére. Ezek alapján célszerű az egyes jellegek értékelését csoportosítva megítélni. Például a koponya metrikus adatai, morfológiai jellegei, a posztkraniális váz (a koponya nélküli egyéb csontok) metrikus adatai, morfológiai jellegei, az összes megfigyelhető metrikus és morfológiai jelleg más és más eredményt adhat.

Nagyon kritikusan kell fogadnunk azokat az adatokat, amelyek a történeti személyiségek csontvázának azonosításánál merülnek fel. Ilyenkor mindig tudnunk kell, hogy a csontváz jellegeit kell azonosítanunk az illető személyre vonatkozó és antropológiai szempontból egyértelmű adatokkal. Ha az utóbbiak hiányoznak, akkor az azonosítás nem oldható meg!

Összegezve az elmondottakat:

— a történeti embertani leletek tanulmányozása során szerzett tapasztalatokat hasznosíthatjuk az igazságügyi orvostani vagy a történeti személyiségekre vonatkozó személyazonosításnál;

— a személyazonosítás azonban maximális körütekintést igényel, különösen akkor, ha történeti személyiségről van szó;

— az antropológiai vizsgálatoknál elengedhetetlen az egyén személyére vonatkozó és antropológiai szempontból értékelhető adatok figyelembevétele, a történeti előzmények ismerete. Amennyiben ilyenek nem állnak rendelkezésre, úgy az antropológiai ismeretek, megfigyelések a probléma megoldásánál csupán egy lehetőséget jelentenek, de csak azok alapján a személyazonosítás nem végezhető el.

2. ELŐZMÉNY

Petőfi Sándorról, nagy magyar költőnkéről a segesvári csatát követően, 1849. július 31. óta nincs semmilyen pontos információnk. Az eltűnéséről elterjedt legendákat 1910-ben Ferenczi Zoltán foglalta össze,¹ majd ezt követően a Petőfi Társaság

¹ Ferenczi, 1910, 1—160.

Közlönyében, a Koszorúban Kornis Gyula, Voinovich Géza és Gáspár Jenő foglalt állást feltételezett szibériai fogságával kapcsolatban.² Utóbbi közleményben a Petőfiről ismert legendákat Ferenczi nyomán három szakaszra osztották:

Az első az 1849—1861 közötti időszakra esik, s az ide sorolható adatok mind megegyeznek abban, hogy Petőfi a segesvári csatában meghalt.

A második csoportba sorolt legendáknál (1862—1876) már távolabbi tájak, Erdély, Dunántúl is előfordul olyan területként, ahol Petőfi a segesvári csata után felbukkant. Ezekben már kétségtelenül megmutatkoznak a népköltés első jelei.

A legendák harmadik csoportjába tartozó meseszövegek között, 1877 után merül fel Petőfi szibériai raboskodásának a motívuma.

1940-ben a Magyarország című napilapban Abonyi Ernő egy cikksorozatot írt, s ebben Svigel Ferenc nyomdász adatait hozta nyilvánosságra Petőfi állítólagos szibériai fogságáról és haláláról.³ Ezt a feltételezést, valamint a hadifogsággal összefüggő híreszteléseket vizsgálta meg a Petőfi Társaság. Beszámolójukban utaltak arra, hogy Ferenczi Zoltán két érdekes megjegyzést fűzött a Petőfi-mondákhoz:

1. Ezek a mondák mindig olyankor bukkantak fel, amikor Petőfi-évforduló, vagy ünnep megbolygatta a népi fantáziát, 2. A népmese örök törvénye szerint egyik változat szüli a másikat.

Ezeket a legendákat a Petőfi Társaság nem találta kellően megalapozottaknak. Végül is úgy foglalt állást, hogy „Ezzel a Petőfi Társaság ebben a kérdésben kimondta az utolsó szót minden eddigi és egész biztosan még elkövetkező Petőfi-legendával szemben”.⁴

Mindezek ellenére az 1980-as évek végén ismét felbukkant a szibériai fogság legendája. Figyelembe véve Ferenczi megjegyzéseit, ebben minden valószínűség szerint szerepet játszottak a hazai társadalmi változások, s nem utolsósorban néhány, a nemzeti történelem szempontjából fontos személyiség (Bartók Béla, Nagy Imre és sorstársai) exhumálásával kapcsolatos események. Ezt még fokozta az is, hogy a kárpátjai sajtóban is hasonló cikkek jelentek meg.

A korábbi és a történeti háttér elemzésére vonatkozó irodalom kellő mértékű tanulmányozásának hiányában az események eredőjeként került sor arra, hogy egy magyar magánvállalkozó (Morvai Ferenc) 1989 júliusában expedíciót szervezett Petőfi feltételezett szibériai sírjának felkutatására. Az ásatás helyének kijelöléséhez gyakorlatilag csak egy állítólagos szemtanú, J. D. Vinokur 75 éves moszkvai mérnök elbeszélése szolgált alapul. Az ásatást a Szovjetunió területén, a Burját Köztársaságban, az 53,7. szélességi és 109. hosszúsági fokon levő Barguzin település temetőjében végezték. A 23 tagú expedícióban két magyar régész (Szabó Géza és Varga Béla), egy magyar (Kiszely István), két amerikai (Bruce Latimer és Clyde Simpson), valamint egy szovjet (Alekszej Ignatjevics Burajev) antropológus vett részt. A többiek elsősorban szimpatizánsok vagy amatőr Petőfi-kutatók voltak.

Az 1989. július 17-én feltárt 7. sír felső csontvázáról július 23-án kiadott kétolda-

² Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 1—23.

³ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 1.

⁴ Kornis, Voinovich, Gáspár, 1941, 23.

las „Szakértői nyilatkozat”-ban⁵ a következő olvasható: „... felelősségünk tudatában kijelentjük, hogy az 1989. július 17-én a barguzini 7-es számú sírban talált csontváz azonos Petőfi Sándoréval”.⁶ (A 7. sírban két csontváz volt, a másikat, az alsót 28. sírként jelezték a feltárók.) Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1990. január 5-én kézhez kapott és a két amerikai antropológus aláírásával ellátott angol nyelvű kézirat közel sem ilyen egyértelműen foglal állást ebben a kérdésben: „Although this research is preliminary in nature and cannot in its current state be considered anything other than tentative, we feel that presently no analysis serves to *disqualify* the skeleton from burial number 7 as being that of PETŐFI.

Importantly, it must be noted that we chose the word *disqualify* very carefully as it is much easier to recognize factors that would indicate that the skeleton is *not* that of PETŐFI, that it is to unequivocally identify them as that individual. This is especially true when examining a skeleton over 150 years old with few historical records to guide analysis.”⁷ („Habár ez a kutatás csak előzetes jellegűnek tekinthető, és nem kíván semmiféle konkrét megállapítást tenni, úgy érezzük hogy jelenleg semmiféle elemzés *nem zárja ki*, hogy a 7-es sírból származó csontváz Petőfié lenne.”

Nagyon fontos a *nem zárja ki* fogalmazás óvatos használata, ugyanis könnyebb lenne említeni olyan tényezőket, amelyek arra utalnak, hogy a csontváz *nem* Petőfié, mint azt állítani, hogy az egy megadott személyhez tartozik. Ez különösen igaz akkor, amikor egy 150 éves csontvázat vizsgálunk, melyet illetően igen kevés történeti feljegyzéssel rendelkezünk.”)

Ugyancsak megjegyzendő, hogy A. I. Burajev személyes közlése szerint (Moszkva, 1990. január 8-án) ő sem állította azt, hogy a barguzini 7. sír felső lelete azonos lenne a költő csontvázával.

Megítélésünk szerint tehát a határozott kijelentés és a három külföldi antropológusra való hivatkozás megalapozatlan volt.

A magyar sajtóban kellő kritika nélkül megjelent több mint 300 közlemény nagy polémiát váltott ki. Az irodalomtörténettel foglalkozó kutatókon kívül a természettudományok képviselői is kezdték kétségbe vonni az állítást. Végül is Németh Miklós magyar miniszterelnök felkérése alapján a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1989 októberében egy természettudományi és egy társadalomtudományi bizottságot bízott meg a MTA két alelnökének (Tigyi József és Újfalussy József) vezetésével a probléma megvizsgálására. A természettudományi bizottság szakértői bizottságot jelölt ki, amelyben a következők vettek részt: Harsányi László igazságügyi orvosszakértő, egyetemi tanár, Farkas Gyula antropológus, egyetemi tanár, Szabó Árpád igazságügyi szakértő, igazgató főorvos, Dezső Gyula antropológus, MTA Biol. tud. Osztálya, Kovács László régész kandidátus, Odze György, a MTA sajtóirodájának vezetője.

Ez a team 1989. december 27-én megfogalmazta a teendőket, majd 1990. január 5–11. között a Szovjetunióba utazva közvetlenül is tanulmányozta a leletet.

⁵ Latimer, Simpson, Kiszely, Burajev, 1989, 2.

⁶ Latimer, Simpson, Kiszely, Burajev, 1989, 2.

⁷ Latimer, Simpson, 1989, 22.

A MTA felkérésére a Szovjetunió Tudományos Akadémiája is létrehozta megfelelő bizottságát V. P. Alekszejev akadémikus, antropológus professzor vezetésével. Ebben részt vett I. I. Gohman leningrádi antropológus professzor, A. P. Gromov és V. N. Zvjagin orvosszakértő professzorok, G. V. Lebegyinszkaja arkonstrukcióval foglalkozó antropológus és több irodalomtörténész, régész és más szakember is.

A moszkvai Régészeti Intézetben 1990. január 8-án lezajlott vita eredményeként Alekszejev akadémikus megállapította, hogy: 1. Egyelőre nincs semmilyen történeti adat, ami 100%-ig bizonyítaná, hogy Petőfi Szibériában volt, 2. Semmilyen régészeti vagy néprajzi (szájhagyomány) adat nincs, ami 100%-kal tanúsítaná, hogy a barguzini 7. sír Petőfi sírhelye és nem másé.

3. VIZSGÁLATI MÓDSZER

Az antropológiai vizsgálat célkitűzése a következő volt:

1. A csontok azonosítása a korábbi leírásokkal.
2. Megnyugtató módon és kellő mennyiségű adat alapján nyilatkozni a csontváz neméről.

3. Részletes metrikus és morfológiai leírás készítése a leletről.

4. Véleményezés az egyén elhalálzási koráról.

Mindezekhez kapcsolódnak az igazságügyi orvosszakértői vizsgálatok (szövetta-
ni, biokémiai stb. elemzések), amelyek csak a későbbiek során végezhetőek el.
Ezekhez azonban csontmintát kell biztosítani.

A szexus eldöntéséhez a megfelelő szakirodalom figyelembe vételével⁸ 59 metri-
kus és 23 morfológiai jelleget jelöltünk ki. Ezeket egy ötfokozatú skálán (+2, +1,
0, -1, -2) a nemzetközi normáknak megfelelően osztályoztuk és súlyoztuk. A
történeti embertani kutatások során nyert tapasztalat figyelembevételével néhány
esetben a morfológiai jellegekre vonatkozóan is igyekeztünk egzakt meghatározást
végezni (pl. proc. mastoideus mérete, margo supraorbitalis vastagsága, facies mala-
ris magassága, arcus zygomaticus vastagsága).

A megfigyeléseket tízféle variációban értékeltük és adtuk meg a szexualizáltsági
jelzőt.

Az elhalálzási kor megállapításához ugyancsak a nemzetközileg leginkább elfo-
gadott eljárást⁹ vettük figyelembe.

A méréseket Martin előírásainak megfelelően¹⁰ végeztük, azokról indexeket szá-
moltunk, s mindezek alapján jellemeztük a csontvázat.

A termet kiszámításánál többféle módszert alkalmaztunk.¹¹

⁸ Harsányi, Földes, 1968, 102—185; Knussmann, 1988, 421—480; Olivier, 1960, 127—297; Acsádi,
Nemeskéri, 1970, 73—137.

⁹ Vö. 8. jegyzet.

¹⁰ Knussmann, 1988, 160—232.

¹¹ Trotter, Gleser, 1952, 463—514; Trotter, Gleser, 1958, 79—123; Farkas, 1972, 104; Bach, 1965,
12—21.

Végül megemlítjük, hogy elvégeztük a rendelkezésünkre álló dokumentáció¹² alapján az összehasonlítást is azért, hogy az általunk észlelt eltérések okaira is rámutathassunk.

3.1. A CSONTVÁZ NEME

Az 1—4. táblázatban részben a tájanatómia, részben a kiértékelés szempontjainak figyelembevételével a vizsgált morfológiai és metrikus adatokat tüntettük fel. A méretek esetében a meghatározott értéket is megadjuk. A táblázatokban az „*x*” a megfelelő jelleg szexualizáltsági fokát, a „*w*” a jelleg fontosságának megfelelő súlyfaktort, az „*xw*” pedig a kettő szorzatát jelenti. Minden táblázat alján a súlyfaktorokat, valamint — az előjel figyelembevételével — a súlyozott szexualizáltsági értékeket is feltüntettük.

A szexualizáltsági jelző kiszámításának módját részletesen ismertetjük.

Ezek elemzéséből kitűnik, hogy bármelyik variációban is értékeljük a jellegeket, mindig negatív előjelű, tehát női csontvázra utaló értéket kapunk. A koponya metrikus adatai alapján számított jelzőt, annak alacsony értéke (−0,31) miatt nem lehet figyelembe venni. Nagyon lényeges viszont, hogy a koponya összes megfigyelt jellege alapján −0,74, a medence metrikus adatai szerint −0,84 a jelző értéke. Ezek 85—95%-os, illetve 90—97%-os biztonság mellett utalnak a nemiségre.

A megfigyelt 82 jelleg közül 45 nőre, 15 férfire utal, 22 pedig indifferens. A 82 jelleg szerint kapott szexualizáltsági jelző −0,71, ami alapján a leletet női csontváz-

1. táblázat. Nemi jellegek a koponyán

A) Metrikus adatok

Megfigyelési sorszám	Jelleg (M = Martin-féle méret)	Méret	Fok <i>x</i>	Súly <i>w</i>	<i>xw</i>
1.	Agykoponya számított kapacitása (M.38)	1338	0	1	0
2.	Koponya súlya	520	−1	1	−1
3.	Prot. mast. magassága (ast-ms)	37,5	−1	2	−2
4.	Margo supraorb. vastagsága (átl.)	4,5	+1	2	+2
5.	Arcus zygomaticus vastagsága (átl.)	5	−1	2	−2
6.	Facies malaris magassága (átl.)	23	−1	1	−1
7.	Caput mandibulae szélessége (átl.)	20	0	1	0
8.	Corpus mand. vastagsága M ₂ -nél (átl.)	14	−1	1	−1
9.	Felső I ₁ mesio-dist. átmérője	7,9	+1	1	+1
10.	Felső I ₂ mesio-dist. átmérője	8	+1	1	+1
11.	Felső C mesio-dist. átmérője	7	0	1	0
12.	Alsó I ₁ mesio-dist. átmérője	5	0	1	0
13.	Angulus mandibulae szöge (M.79)	131	−2	1	−2
				16	−9
					+4

¹² Kiszely, 1989. X., 64—69; Kiszely, 1989. XII., 66—73; Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989. 1—112.

2. táblázat. Nemi jellegek a koponyán
B) Morfológiai jellegek

Megfigyelési sorszám	Jelleg	Fok	Súly	xw
		x	w	
14.	Tubera frontalia: kifejezettek	-2	1	-2
15.	Tubera parietalia: közepesen fejlettek	-1	1	-1
16.	Glabella: 2	-1	2	-2
17.	Arcus superc.: éles szélű, sima, vonalszerű	-2	2	-4
18.	Proc. mast.: kicsi, hegyes végű	-2	2	-4
19.	Prot. occ. ext.: 0	-2	1	-2
20.	Squama occ.: enyhén fejlett lineák	-1	1	-1
21.	Arcus zyg.: nagyon vékony	-2	1	-2
22.	Facies malaris: teljesen sima	-2	1	-2
23.	Corpus mandibulae: közepes vastag	0	1	0
24.	Trig. mentale: fordított T alakú	+1	2	+2
25.	Angulus mandibulae: mérsékelt reliefek	0	1	0
26.	Caput mandibulae: közepes széles	0	1	0
27.	Koponya általában: kicsi, szögletes körvonalú, fala 1—4 mm vastag, áttetsző	-2	1	-2
			18	-22
				+2

3. táblázat. Nemi jellegek a postcranialis csontokon
A) Metrikus adatok

Megfigyelési sorszám	Jelleg (M = Martin féle méret)	Méret	Fok	Súly	xw
			x	w	
28.	Atlas szélessége	78,5	+1	1	+1
29.	Sternum hossza (M.1)	139	-2	1	-2
30.	Corpus sterni hossza (M.3)	89	-1	1	-1
31.	Manubrium sterni legk. szélessége (M.6)	32	-2	1	-2
32.	Manubrium sterni vastagsága (M.7)	8	-2	2	-4
33.	Dürwald módszerével számított érték	211	-1	2	-2
34.	Clavicula hossza (M.1)	137	-1	1	-1
35.	Clavicula középkerülete (M.6)	37	+1	1	+1
36.	Scapula magassága (M.1)	146	0	1	0
37.	Cavitas glenoidalis hossza (M.12)	35	-1	1	-1
38.	Cavitas glenoidalis szélessége (M.13)	24	-1	1	-1
39.	Margo axillaris vastagsága (átl.)	12	0	1	0
40.	Humerus legn. hossza (M.1) (átl.)	318,5	0	1	0
41.	Caput humeri transv. átmérője (M.9) (átl.)	40,6	0	1	0
42.	Caput humeri vert. átmérője (M.10) (átl.)	44,1	0	1	0
43.	Femur legn. hossza (M.1) (átl.)	441	0	1	0
44.	Legn. trochanterhossz (M.3) (átl.)	422	0	1	0
45.	Caput femoris vert. átm. (M.18) (átl.)	46	0	1	0
46.	Epicondylus szélesség (M.21) (átl.)	75	0	1	0
47.	Collo-diaphysis szög (M.29) (átl.)	131,5	+1	1	+1
				22	-14
					+3

3. táblázat. Nemi jellegek a postcranialis csontokon

A) Metrikus adatok (folytatás)

Megfigyelési sorszám	Jelleg (M = Martin féle méret)	Méret	Fok <i>x</i>	Súly <i>w</i>	<i>xw</i>
48.	Medence magassága (M.1)	211	-1	1	-1
49.	Medence szélessége (M.2)	263	+2	1	+2
50.	Csípőlapát szélessége (M.12) (átl.)	146	-2	1	-2
51.	Csípőlapát legk. átmérője (átl.)	58,5	0	1	0
52.	Cotylo-sciaticus szélesség (M.14.1) (átl.)	35,5	0	2	0
53.	Ischiumhossz (M.15)	79	-2	1	-2
54.	Inc. isch. major magassága (M.15.1) (átl.)	48	-2	1	-2
55.	Pubishossz (M.17)	87	-2	2	-4
56.	Medencebemenet sag. átmérője (M.23)	129,4	-2	2	-4
57.	Medencebemenet transv. átmérője (M.24)	124,5	-2	2	-4
58.	Inc. isch. major legn. szél. (Verneau szerint) (M.31) (átl.)	61,5	-2	2	-4
59.	Inc. isch. major mélysége (M.32) (átl.)	33	-2	2	-4
60.	Inc. isch. major nyílásszöge (átl.)	87	-2	2	-4
61.	Angulus pubis szöge (M.33)	78	0	2	0
62.	Medence 1 : 2 jelzője (átl.)	79,4	0	1	0
63.	Medence 2 : 1 jelzője (átl.)	125,84	+2	1	+2
64.	Acetabulo-ischiadicus jelző (átl.)	135,28	-2	1	-2
65.	Ischium-pubis jelző 17 : 15	110,13	-1	2	-2
66.	Cotylo-ischiadicus jelző 31 : 14.1 (átl.)	173,29	-2	2	-4
67.	Medencebemeneti jelző, Turner 23 : 24	103,94	+2	2	+4
68.	Medence szélességi jelző 24 : 2	47,34	+2	1	+2
69.	Inc. ischiadica jelzője 32 : 31	52,46	-2	2	-4
70.	Sacrum ívhossza (M.1)	129	+1	1	+1
71.	Sacrum elülső egyenes hossza (M.2)	124	+2	1	+2
72.	Sacrum elülső egyenes szélessége (M.5)	110	0	1	0
73.	Sacrum 5 : 2 jelzője	88,71	-2	1	-2
				38	-45
					+13

4. táblázat. Nemi jellegek a postcranialis csontokon

B) Morfológiai jellegek

Megfigyelési sorszám	Jelleg	Fok <i>x</i>	Súly <i>w</i>	<i>xw</i>
74.	Pelvis major: széles, átmeneti	-1	1	-1
75.	Pelvis minor: széles, elliptikus	-1	1	-1
76.	For. obturatorum: háromszög alakú, mag.: 56, szél.: 36	-1	1	-1
77.	Inc. isch. major: nyitott, széles, sekély	-2	1	-2
78.	Sacrum: széles, magas	0	1	0
79.	Linea aspera: erős	+2	1	+2
80.	Sulcus praeauricularis: mindkét oldalon kifejtett, mély	-2	2	-4
81.	Facies auricularis és inc. isch. ventralis határa egybeesik	+2	1	+2
82.	Váz általában: gracilis, femurok erősebbek	-1	1	-1
				10
				-10
				+4

A sexualizáltsági jelző kiszámítása

1. A koponya metrikus adatai szerint.

A számítás az 1. táblázat 1—13. megfigyelési sorsszámú adata (13 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	6	46,1%
Indifferens:	4	30,8%
Férfias jelleg:	3	23,1%

$$Sxw = -9 \text{ és } +4$$

$$Sw = 16$$

$$\text{sex. jelző} = -5 : 16 = -0,31$$

2. A koponya morfológiai jellegei szerint.

A számítás a 2. táblázat 14—27. megfigyelési sorsszámú adata (14 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	10	71,4%
Indifferens:	3	21,4%
Férfias jelleg:	1	7,1%

$$Sxw = -22 \text{ és } +2$$

$$Sw = 18$$

$$\text{sex. jelző} = -20 : 18 = -1,11$$

3. A koponya metrikus és morfológiai jellegei szerint.

A számítás az 1. és 2. táblázat 1—27. megfigyelési sorsszámú adata (27 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	16	59,2%
Indifferens:	7	25,9%
Férfias jelleg:	4	14,8%

$$Sxw = -31 \text{ és } +6$$

$$Sw = 34$$

$$\text{sex. jelző} = -25 : 34 = -0,74$$

A nem (sexus) meghatározásának biztonsága 85—95%

4. A postcranialis csontok metrikus adatai szerint, a medence kivételével.

A számítás a 3. táblázat 28—47. megfigyelési sorsszámú adata (20 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	8	40,0%
Indifferens:	9	45,0%
Férfias jelleg:	3	15,0%

$$Sxw = -14 \text{ és } +3$$

$$Sw = 22$$

$$\text{sex. jelző} = -11 : 22 = -0,50$$

A nem (sexus) meghatározásának biztonsága 45%

5. A medence metrikus adatai szerint.

A számítás a 3. táblázat 48—73. megfigyelési sorszámu adata (26 jelleg) alapján történt.

$$\text{Női jelleg: } 15 \quad 57,7\%$$

$$\text{Indifferens: } 5 \quad 19,2\%$$

$$\text{Férfias jelleg: } 6 \quad 23,1\%$$

$$Sxw = -45 \text{ és } +13$$

$$Sw = 38$$

$$\text{sex. jelző} = -32 : 38 = -0,84$$

A nem (sexus) meghatározásának biztonsága 90—97%

6. A postcranialis csontok metrikus adatai szerint.

A számítás a 3. táblázat 28—73. megfigyelési sorszámu adata (46 jelleg) alapján történt.

$$\text{Női jelleg: } 23 \quad 50,0\%$$

$$\text{Indifferens: } 14 \quad 30,4\%$$

$$\text{Férfias jelleg: } 9 \quad 19,6\%$$

$$Sxw = -59 \text{ és } +16$$

$$Sw = 60$$

$$\text{sex. jelző} = -43 : 60 = -0,72$$

7. A postcranialis csontok morfológiai jellegei szerint.

A számítás a 4. táblázat 74—82. megfigyelési sorszámu adata (9 jelleg) alapján történt.

$$\text{Női jelleg: } 6 \quad 66,6\%$$

$$\text{Indifferens: } 1 \quad 11,1\%$$

$$\text{Férfias jelleg: } 2 \quad 22,2\%$$

$$Sxw = -10 \text{ és } +4$$

$$Sw = 10$$

$$\text{sex. jelző} = -6 : 10 = -0,60$$

8. A csontváz metrikus adatai szerint.

A számítás az 1. táblázat 1—13. és a 3. táblázat 28—73. megfigyelési sorszámu adata (59 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	29	49,2%
Indifferens:	18	30,5%
Férfias jelleg:	12	20,3%

$$Sxw = -68 \text{ és } +20$$

$$Sw = 76$$

$$\text{sex. jelző} = -48 : 76 = -0,63$$

9. *A csontváz morfológiai jellegei szerint.*

A számítás a 2. táblázat 14—27. és a 4. táblázat 74—82. megfigyelési sorsszámú adata (23 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	16	69,6%
Indifferens:	4	17,4%
Férfias jelleg:	3	13,0%

$$Sxw = -32 \text{ és } +6$$

$$Sw = 28$$

$$\text{sex. jelző} = -26 : 28 = -0,93$$

10. *A csontvázon megfigyelt metrikus és morfológiai jellegek szerint.*

A számítás az 1—4. táblázat 1—82. sorsszámú adata (82 jelleg) alapján történt.

Női jelleg:	45	54,9%
Indifferens:	22	26,8%
Férfias jelleg:	15	18,3%

$$Sxw = -100 \text{ és } +26$$

$$Sw = 104$$

$$\text{sex. jelző} = -74 : 104 = -0,71$$

A sexualizáltsági jelzők összehasonlítása.
(82 jelleg alapján)

1. Koponya metrikus adatai szerint	-0,31
2. Koponya morfológiai jellegei szerint	-1,11
3. Koponya metrikus és morfológiai jellegei szerint	-0,74
4. Posteranialis csontok (kivéve medence) metrikus adatai szerint	-0,50
5. Medence metrikus adatai szerint	-0,84
6. Posteranialis csontok metrikus adatai szerint	-0,72
7. Posteranialis csontok morfológiai jellegei szerint	-0,60
8. A csontváz metrikus adatai szerint	-0,63
9. A csontváz morfológiai jellegei szerint	-0,93
10. A csontvázon megfigyelt metrikus és morfológiai jellegek szerint	-0,71

nak minősítjük. Hangsúlyozzuk, hogy ez a véleményünk csakis az antropológiai jelegek megfigyelésén alapul. Ezt az eredményt további biokémiai, szövettani vizsgálatok egészítették még ki.

Mivel női csontvázról van szó, megítélésünk szerint ebben az esetben Petőfi személyazonosításának kérdése nem merülhet fel. Az expedíció magyar antropológusa a moszkvai megbeszélésen a két akadémiai bizottság előtt 1990. január 10-én az 1989. július 23-i nyilatkozattal kapcsolatban¹³ kijelentette, hogy az „elhamarkodottnak tűnik”. Továbbra is hisz viszont abban, hogy Petőfi csontvázát találták meg.

3.2. AZ EGYÉN ELHALÁLOZÁSI KORA

A koponya endokraniális felszínén a varratok teljesen nyitottak. A facies symphysialis korrodált, a meghatározásnál nem lehet figyelembe venni. A humerus és femur trajektórium rendszerének változásáról csak a röntgenfelvételek elkészítése után lehet nyilatkozni. A synchondrosis sphenooccipitalis teljesen elcsontosodott.

A koponyafal vastagsága 1—4 mm, fény felé fordítva a foramen magnum felől áttetsző. A felső fogsorívból nyolc fog hiányzik, alveolusaik felszívódtak. További négy fog cariesesedés miatt a radixig tönkrement. A másik négy fog occlusiós felszíne gyakorlatilag ép. Az alsó végtag csontjai a csontváz általános jellegeihez képest erőteljesebbek, amit azok hét indifferens értéke is jelez. Úgy tűnik, hogy valószínűleg anyagcserezavarban szenvedett, feltételezhetően növekedési rendellenességeket átélt személy csontjairól van szó. Ezekre vonatkozóan természetesen csak a speciális vizsgálatok alapján lehet nyilatkozni, itt csak azért utalunk rájuk, mert jelezni szeretnénk, hogy az elhalálozási kor megállapításánál problémák merülnek fel.

Mindezek alapján jelenleg csak annyi állapítható meg, hogy az egyén 23—25 évesnél nem volt fiatalabb, amikor meghalt. A korábbi közlésekben megadott 33 év 6 hónap $\pm$ 2,5 év elhalálozási kort azonban túlzottan pontosnak lehet minősíteni.

3.3. A CSONTVÁZ ANTROPOLÓGIAI JELLEMZÉSE

A lelet metrikus adatait az 5—17. táblázatokban ismertetjük. Ezekben feltüntetjük a Hevesi Szemlében közölt adatokat,¹⁴ valamint az expedíció által rendelkezésre bocsátott kéziratban¹⁵ megadott értékeket is. Mellettük adjuk meg annak a mérésnek az adatait, amelyet 1990. január 9—10-én az expedíció magyar antropológusa, Kiszely István és a MTA szakértői bizottságából Farkas Gyula Moszkvában közösen állapítottak meg.

¹³ Latimer, Simpson, Kiszely, Burajev, 1989, 2.

¹⁴ Kiszely, 1989. X., 64—69; Kiszely, 1989. XII., 66—73.

¹⁵ Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989, 4—23.

5. táblázat. Az agykoponya méretei

Martin-féle szám	Méret	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	172,25	172,25	171	-1,25
1c.	Agykoponya hossza a metopiontól	—	—	173	—
3.	Glabella-lambda hossz	167,75	167,75	169	+1,25
5.	Koponyaalap hossza	96,25	96,25	97	+0,75
7.	Foramen magnum hossza	37,25	37,25	38	+0,75
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	147,25	147,25	145	-2,25
9.	Legkisebb homlokszélesség	100,25	100,25	100	-0,25
10.	Legnagyobb homlokszélesség	125,75	125,75	125	-0,75
11.	Biauricularis szélesség	119,25	119,25	117	-2,25
12.	Legnagyobb nyakszirtecsontszélesség	—	108,50	129	+20,50
13.	Mastoidalis szélesség	98,50	98,50	100	+1,50
16.	Foramen magnum szélessége	—	—	33	—
17.	Basion-bregma magasság	124,75	124,75	123	-1,75
	Mastoidalis regio magassága, jobb	—	—	40	—
	Ugyanaz bal	—	—	35	—
20.	Porion-bregma magasság	106,00	108,00	108	—
23.	Vízszintes fejrület	510,75	510,75	508	-2,75
24.	Transversalis koponyaív	305,00	305,00	304	-1,00
25.	Mediansagittalis ív	352,50	352,50	348	-4,50
32(1a).	Homlokhajlásszög	—	53°	54°	+1°
38.	Számított koponyakapacitás	—	—	1338	—
	Mért koponyakapacitás	—	—	1370	—

A Hevesi Szemlében és a Jelentésben megadott, de egymásnak ellentmondó adatokat aláhúzással jelöltük. Ezek száma a hosszúcsonatok méreteinél nagyobb.

A táblázatok jobb oldali utolsó oszlopában feltüntetett eltérés az említett közös eredmények és a korábban megadott adatok közötti eltérésekre utal. Megítélésünk szerint ezek a következő okokra vezethetők vissza:

1. Barguzinban nem mindig megfelelő eszközökkel végezték a méréseket.
2. Négy antropológus külön-külön állapította meg a méreteket, majd azokat átlagolták.
3. A négy antropológus nem egyeztetette a metodikát, s ezért esetenként nem a nemzetközi előírásoknak megfelelően végezték a mérést.
4. Az adatközlésekben számos alkalommal elírás, adatok felcserélése fordul elő.
5. A számításokat nem ellenőrizték, és ezért esetenként jelentős nagyságú hiba fordul elő a kapott eredményben.

Mindezek szemléltetésére megemlítjük, hogy 44 olyan méret közül, melyeket korábban is megmértek, és az 1990. januári méréseknél is figyelembe vettünk, 4 egyezik, 40 esetben pedig eltérés van. Utóbbiak közül 12 esetben a különbség ± 2 mm-nél nagyobb. Ezek jelentőségét azonban csak a méret abszolút nagyságának szem előtt tartásával ítélni lehetjük meg. (A sacrum elülső ívhosszánál 10 cm-es, a clavicula hosszánál 36 mm-es különbséget állapíthattunk meg.)

6. táblázat. Az arckoponya méretei

Martin-féle szám	Méret	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
40.	Archossz	96,75	96,75	96	-0,75
42.	Alsóarchossz	116,00	116,00	117	+1,00
43.1.	Belső orbitalis arcszélesség	—	—	93	—
44.	Hátsó biorbitalis szélesség	93,5	93,5	93	-0,50
45.	Járomívszélesség	128,25	128,25	127	-1,25
46.	Középarcszélesség	87,00	87,00	87	0
47.	Arcmagasság	111,50	111,50	111	-0,50
48.	Felsőarcmagasság	61,50	61,50	61	-0,50
50.	Elülső interorbitalis szélesség	21,75	21,50	24	+2,50
51.	Orbita szélessége, jobb	39,00	39,00	37	-2,00
	Ugyanaz bal	39,75	39,75	37	-2,75
52.	Orbita magassága, jobb	33,25	33,25	33	-0,25
	Ugyanaz bal	33,25	33,25	33	-0,25
54.	Orrüreg szélessége	23,00	23,00	23	0
55.	Orrüreg magassága	48,25	48,25	47	-1,25
60.	Maxilloalveolaris hossz	52,75	52,75	49	-3,75
61.	Maxilloalveolaris szélesség	55,25	55,25	54	-1,25
62.	Szájpadhossz	52,75	52,75	42	-10,75
63.	Szájpadszélesség	35,75?	35,75	33	-2,75
65.	Alsó állkapocs condylus szélessége	124,50	124,50	123	-1,50
66.	Alsó állkapocs szögletisélessége	98,00	98,00	97	-1,00
68.	Alsó állkapocs hossza	115,25	115,25	81	-34,25
69.	Állmagasság	31,00	31,00	31	0
69b.	Corpus mand. vastagsága (M ₂), jobb	—	—	14	—
	Ugyanaz bal	—	—	14	—
70a.	Vetületi ágmagasság, jobb	45,50	45,50	47	+1,50
	Ugyanaz bal	43,00	43,00	46	+3,00
71.	Ágszélesség, jobb	30,25	30,25	30	-0,25
	Ugyanaz bal	30,00	30,00	30	0
72.	Arcprofilszög	—	81°	83°	+2°
73.	Nasalis profilszög	—	86°	87°	+1°
74.	Egész arcszög	—	—	66°	—
75.	Orrhát profilszöge	—	—	61°	—
75(1).	Orrhát egész profilszög	—	—	22°	—
79.	Alsó állkapocs ágszöge	—	—	131°	—

A leletet a következőképpen jellemezhetjük (az M betű és a szám a Martin-féle méretekre utal):

Az agykoponya az abszolút méretek szerint közepes hosszú (M1), széles (M8), alacsony (M17), a homlok széles (M9), a koponyakapacitás (M38) aristenkephal.

Az agykoponya az indexek alapján brachykran-rövid (8:1), orthokran-közepes magas (17:1), a szélességi-magassági jelző szerint tapeinokran-alacsony (17:8), a hosszúság-fejfülmagassági jelző szerint hypsikran-magas (20:1), a szélesség-fülmagassági jelző szerint tapeinokran-alacsony (20:8), a homlok metrio-eurymetop — közepesszéles-széles (9:8).

7. táblázat. Az agykoponya indexei

Martin-féle szám	Jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
8:1	Koponya hossz.-szél. jelzője	85,49	85,49	84,80	+0,69
9:8	Transv.-frontopar. jelző	68,08	68,08	68,97	+0,89
9:10	Transv. fronto-coronalis jelző	79,72	79,72	80,00	+0,28
9:43	Frontoorbitalis jelző	—	—	98,04	—
9:45	Jugofrontalis jelző	—	—	78,74	—
10:45	Hátsó jugofrontalis jelző	—	—	98,43	—
10:8	Coronalis-parietalis jelző	—	—	86,21	—
12:8	Transv.-parietoocc. jelző	—	—	88,97	—
16:7	Foramen magnum jelzője	—	—	86,84	—
17:1	Koponya hossz.-mag. jelzője	72,42	72,42	71,93	-0,49
17:8	Koponya szél.-mag. jelzője	<u>61,54</u>	<u>84,72</u>	84,83	+0,11
17:23	Vízszintes ker.-mag. jelző	—	—	24,21	—
20:1	Koponya hossz.-fülmag. jelzője	<u>84,72</u>	<u>61,54</u>	63,16	+1,62

8. táblázat. Az arckoponya indexei

Martin-féle szám	Jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
40:1	Longitudinalis-craniofacialis jelző	—	—	56,14	—
40:5	Állkapocsjelző	—	—	98,97	—
45:8	Transversalis-craniofacialis jelző	—	—	87,59	—
46:45	Jugomalaris jelző	—	—	68,50	—
47:45	Arcjelző	86,94	86,94	87,40	+0,46
48:45	Felsőarcjelző	47,95	47,95	48,03	+0,08
48:46	Malaris felsőarcjelző	—	—	70,11	—
50:44	Interorbitalis jelző	23,26	23,26	25,81	+2,55
51:45	Transv.-orbitofac. jelző, jobb	—	—	29,13	—
	Ugyanaz bal	—	—	29,13	—
52:48	Vert.-orbitofac. jelző, jobb	—	—	54,10	—
	Ugyanaz bal	—	—	54,10	—
52:51	Orbita jelző, jobb	85,26	85,26	89,19	+3,93
	Ugyanaz bal	83,65	83,65	89,19	+5,54
54:45	Transv.-nasofacialis jelző	—	—	18,11	—
54:55	Orrjelző	47,67	47,67	48,94	+1,27
60:40	Longitud.-palatofac. jelző	—	—	51,04	—
61:45	Transv.-palatofac. jelző	—	—	42,52	—
61:60	Maxilloalveolaris jelző	104,74	104,74	110,20	+5,46
63:62	Szájpadjelző	67,77?	67,77?	78,57	+10,80
66:45	Jugomandibularis jelző	—	—	76,38	—
66:65	Mandibula szélességi jelzője	—	—	78,86	—
68:65	Mandibula hossz.-szél. jelző	—	—	65,85	—
71:70a	Mandibula jelzője, jobb	—	—	63,83	—
	Ugyanaz bal	—	—	65,22	—

9. táblázat. Csigolyák méretei

Martin-féle szám	Méret	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
	Atlas legn. transv. szél.	—	78,5	—
2.	Corpus dors. vert. átm.	20,0	10,0	— 10,0
	Epistropheus magassága	19,0	23,0	+ 4,0
1.	Corpus ventr. vert. átm. C ₃	20,0	12,0	— 8,0
2.	Corpus dors. vert. átm. C ₃	20,0	12,0	— 8,0
1.	Corpus ventr. vert. átm. C ₄	19,0	11,0	— 8,0
2.	Corpus dors. vert. átm. C ₄	19,0	12,0	— 7,0
1.	Corpus ventr. vert. átm. C ₅	18,0	11,0	— 7,0
2.	Corpus dors. vert. átm. C ₅	18,0	12,0	— 6,0
1.	Corpus ventr. vert. átm. C ₆	—	11,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. C ₆	—	12,5	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. C ₇	—	—	—
2.	Corpus dors. vert. átm. C ₇	—	14,0	—
	1.–7. corp. vertebrae dors. átm. kb. 93		95,5	+ 2,5
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₁	—	16,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₁	—	16,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₂	—	17,5	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₂	—	17,5	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₃	—	17,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₃	—	18,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₄	—	19,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₄	—	19,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₅	—	18,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₅	—	20,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₆	—	19,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₆	—	21,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₇	—	18,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₇	—	20,5	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₈	—	19,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₈	—	21,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₉	—	20,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₉	—	21,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₁₀	—	22,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₁₀	—	22,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₁₁	—	—	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₁₁	—	24,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. Th ₁₂	—	—	—
2.	Corpus dors. vert. átm. Th ₁₂	—	26,0	—
	8.–14. corp. vertebrae ventr. átm. kb. 131		124,5	— 6,5
	8.–14. corp. vertebrae dors. átm. kb. 131		132	+ 1,0
	15.–19. corp. vert. dors. átm. kb. 113		114	+ 1,0
1.	Corpus ventr. vert. átm. L ₁	—	—	—
2.	Corpus dors. vert. átm. L ₁	—	28,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. L ₂	—	27,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. L ₂	—	30,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. L ₃	—	27,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. L ₃	—	28,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. L ₄	—	28,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. L ₄	—	27,0	—
1.	Corpus ventr. vert. átm. L ₅	—	30,0	—
2.	Corpus dors. vert. átm. L ₅	—	23,0	—
	20.–24. corp. vertebrae dors. átm. kb. 138		136,0	— 2,0

10. táblázat. Egyéb postcranialis csontok méretei, jelzői

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
Sacrum					
1.	Sacrum elülső ívhossza	229	229	129,00	- 100,00
2.	Sacrum elülső egyenes hossza	123	123	124,00	+ 1,00
5.	Elülső felszín egyenes szélessége	124	124	110,00	- 14,00
	Legnagyobb transversalis szélessége	124	124	124,00	-
5:2	Sacrum hosszúság-szélességi jelző	100,81	100,81	88,71	- 12,10
2:1	Keresztesonti jelző	53,71	53,71	96,12	+ 42,41
Sternum					
1.	Szegycsont hossza	-	-	139,00	-
2.	Manubrium sterni hossza	-	-	50,00	-
3.	Corpus sterni hossza	-	-	89,00	-
5.	Corpus sterni szél. (II.-III. szegm.)	-	-	31,00	-
	Ugyanaz (III.-IV. szegm.)	-	-	27,00	-
6.	Manubrium sterni legk. szél.	-	-	32,00	-
7.	Manubrium sterni legk. vastagsága	-	-	8,00	-
	Corpus sterni vast. (II.-III. szegm.)	-	-	6,00	-
5:1	Szegycsont hossz.-szél. jelzője	-	-	22,30	-
7:6	Szegycsont szél.-vast. jelzője	-	-	25,00	-
Clavicula					
1.	Kulcsocsont legn. hossza, jobb	137	137,5	137,00	- 0,50
	Ugyanaz bal	137?	137,5?	-	-
6.	Kulcsocsont középső kerülete, jobb	35	35	37,00	+ 2,0
	Ugyanaz bal	35?	35,5?	39,00	+ 3,5
6:1	Robuszticitási jelző, jobb	<u>25,55</u>	<u>24,45</u>	27,00	+ 2,55
	Ugyanaz bal	<u>25,55</u>	<u>25,45</u>	-	-

Az arckoponya az abszolút méretek szerint közepes széles (M45), közepesen magas (M47), a felsőarc alacsony (M48), az arc mesognath-közepesen kiálló (M72), az orrprofilszög alapján orthognath-egyenes (M73), az alveolaris rész hyperprognath-nagyon előreálló (M74).

Az arc az indexek alapján mesoprosop-közepes magas (47:45), a felsőarc euryen-széles (48:45), a malaris felsőarc chamaeprosop-széles (48:46), a szemüreg mindkét oldalon hypsikonch-magas (52:51), az orr mesorrhin-közepes széles (54:55), a maxilloalveolaris rész mesuran-közepes széles (61:60), a felső szájpad leptostaphylin-keskeny (63:62), az állkapocs mesognath-közepesen erős (40:5), az alsó állkapocs hosszú, keskeny (68:65).

A postcranialis váznál a jobb clavicula rövid (M1), robosztus (6:1), a jobb scapula közepes szélességű (M1). A medence dolichopell-keskeny (23:24). A jobb humerus kerek-eurybrachia (6:5), közepesen robosztus (7:1), a brachyalis jelző alapján meso-

11. táblázat. Egyéb postcranialis csontok méretei, jelzői

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
Scapula					
1.	Scapula magassága, jobb	—	—	146,00	—
12.	Cavitas glenoidalis hossza, jobb	—	—	35,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	35,00	—
13.	Cavitas glenoidalis szél, jobb	—	—	24,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	—	—
	Margo axillaris szélessége, jobb	—	—	13,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	11,00	—
Humerus					
1.	Legnagyobb hossz, jobb	320	318,5	320	+1,5
	Ugyanaz bal	317	319	317	-2,0
2.	Egész hossz, jobb	312	312	314	+2,0
	Ugyanaz bal	312	313,5	—	—
4.	Alsó epiphysis szélesség, jobb	54	54,2	54	-0,2
	Ugyanaz bal	—	—	—	—
5.	Legnagyobb átmérő a középén, jobb	20	20	22	+2,0
	Ugyanaz bal	20	20	21	+1,0
6.	Legkisebb átmérő a középén, jobb	17	17	17	0
	Ugyanaz bal	17	17	17	0
7.	Diaphysis legk. ker. középén, jobb	60	60	67	+7,0
	Ugyanaz bal	60	60	65	+5,0
9.	Caput humeri legn. transv. átm. jobb	41	42,2	40	-2,2
	Ugyanaz bal	41	42,7	41,2	-1,5
10.	Caput humeri legn. sag. átm. jobb	—	—	43,5	—
	Ugyanaz bal	—	—	44,8	—
1:2	Kulcscsont-felkarcsonti jelző, jobb	—	—	42,81	—
	Ugyanaz bal	—	—	—	—
6:5	Humerus diaph. keresztm. jelző, jobb	85,0	85,0	77,27	-7,73
	Ugyanaz bal	85,0	85,0	80,95	-4,05
7:1	Humerus robuszticitási jelzője, jobb	18,75	18,83	20,94	+2,11
	Ugyanaz bal	18,92	18,81	20,50	+1,69

12. táblázat. Egyéb postcranialis csontok méretei, jelzői – Radius

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1.	Legnagyobb hossz, jobb	237	237	237	0
	Ugyanaz bal	234	234	234	0
1b.	Párhuzamos hossz, jobb	—	—	236	—
	Ugyanaz bal	—	—	234	—
4.	Diaphysis transv. átmérője, jobb	15	15	15	0
	Ugyanaz bal	15	15	15	0
5.	Diaphysis sag. átmérője, jobb	11	11	11	0
	Ugyanaz bal	15	14	10	-4,0
6.	Középkerület, jobb	—	—	41	—
	Ugyanaz bal	—	—	40	—

12. táblázat. folyt.

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
5:4	Sagittalis átmérő jelző, jobb	73,33	73,33	73,33	0
	Ugyanaz bal	<u>73,33</u>	<u>100,00</u>	66,67	-33,33
1:2	Brachialis jelző, jobb	—	—	75,48	—
	Ugyanaz bal	—	—	—	—
Ulna					
1.	Legnagyobb hossz, jobb	256	256	256	0
	Ugyanaz bal	253?	253	—	—
2.	Funkcionális hossz, jobb	—	—	223	—
	Ugyanaz bal	—	—	—	—
13.	Felső transversalis átmérő, jobb	—	—	18	—
	Ugyanaz bal	—	—	17	—
14.	Felső dorso-volaris átmérő, jobb	—	—	22	—
	Ugyanaz bal	—	—	21	—
13:14	Platolenia jelző, jobb	—	—	81,82	—
	Ugyanaz bal	—	—	80,95	—

13. táblázat. Egyéb posteranialis csontok méretei - Medence

Martin-féle szám	Méret	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1.	Medence magassága, jobb	213	213	211,00	-2,00
	Ugyanaz bal	215	215	207,00?	-8,00
2.	Legnagyobb medenceszélesség	265	265	263,00	-2,00
12.	Csípőlapátszélesség, jobb	145?	145?	143,00	-2,00
	Ugyanaz bal	148?	148?	150,00	+2,00
14.1.	Cotylo-sciaticus szél, jobb	—	—	36,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	35,00	—
15.	Ülőcsontszélesség, jobb	—	—	79,00	—
15a.	Ülőcsonthossz, jobb	—	—	97,00	—
15.1.	Inc. isch. major magassága, jobb	—	—	47,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	49,00	—
17.	Szeméremcsonthossz, jobb	—	—	87,00	—
17a.	Szeméremcsonthossz, jobb	—	—	101,00	—
23.	Medencebemenet sag. átmérője	—	—	129,40	—
24.	Medencebemenet haránt átmérője	—	—	124,50	—
31.	Inc. isch. m. legn. szél. (Verneau szerint), jobb	—	—	61,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	62,00	—
	Ugyanaz (Lazorthes szerint), jobb	55	55	56,00	+1,0
	Ugyanaz bal	53	53	54,00	+1,0
	Ugyanaz (Sauter szerint), jobb	—	—	61,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	61,00	—
32.	Inc. isch. major legn. mélysége, jobb	—	—	32,00	—
	Ugyanaz bal	—	—	34,00	—
	Inc. isch. major nyílásszöge, jobb	—	—	91°	—
	Ugyanaz bal	—	—	86°	—
	Csípőlapát legkisebb átmérője, jobb	59	59	59,00	0
	Ugyanaz bal	58	58	58,00	0
33.	Angulus pubis szöge	—	—	78°	—

14. táblázat. Egyéb postcranialis csontok jelzői – Medence

Martin-féle szám	Jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1:2	Medence szél.-mag. jelzője, jobb	14,69	14,69?	80,23	+65,54
	Ugyanaz bal	14,53	14,53?	78,71	+64,18
2:1	Medence mag.-szél. jelzője, jobb	—	—	124,64	—
	Ugyanaz bal	—	—	127,05	—
15.1:14.1	Acetabulo-ischiadicus jelző, jobb	—	—	130,56	—
	Ugyanaz bal	—	—	140,00	—
17:15	Ischium-pubis jelző, jobb	—	—	110,13	—
17a:15a	Ischium-pubis jelző, jobb	—	—	104,12	—
23:24	Medencebemenet jelzője	—	—	103,94	—
24:2	Medenceszélesség jelzője	—	—	47,34	—
31:14.1	Cotylo-sciaticus jelző, jobb	—	—	169,44	—
	Ugyanaz bal	—	—	177,14	—
32:31	Incisura ischiadica jelzője, jobb	—	—	52,46	—
	Ugyanaz bal	—	—	54,84	—

15. táblázat. Egyéb postcranialis csontok méretei, jelzői – Femur

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1.	Legnagyobb hossz, jobb	444	444,5	445	+0,5
	Ugyanaz bal	437	436	437	+1,0
2.	Egész hossz, jobb	440	440,5	441	+0,5
	Ugyanaz bal	433	432,5	432	-0,5
3.	Legnagyobb trochanter hossz, jobb	—	—	424	—
	Ugyanaz bal	—	—	420	—
6.	Diaphysisközép sag. átmérője, jobb	28	27,3	28	+0,7
	Ugyanaz bal	27	27,6	27	-0,6
7.	Diaphysisközép transv. átmérője, jobb	27	28,4	26	-2,4
	Ugyanaz bal	28	28,1	27	-1,1
8.	Diaphysisközép kerülete, jobb	—	—	86	—
	Ugyanaz bal	—	—	87	—
9.	Felső transv. diaphysis átmérő, jobb	32	32	33	+1,0
	Ugyanaz bal	34	32	36	+4,0
10.	Felső sag. diaphysis átmérő, jobb	25	25	26	+1,0
	Ugyanaz bal	25	25	26	+1,0
18.	Caput femoris vert. átmérője, jobb	—	—	46,6	—
	Ugyanaz bal	—	—	45,5	—
19.	Caput femoris sag. átmérője, jobb	45	45,8	46,2	+1,4
	Ugyanaz bal	45	45,4	45,2	-0,2
21.	Epicondylusszélesség, jobb	—	77,9	76	-1,9
	Ugyanaz bal	—	74,8	74	-0,8
29.	Collo-diaphysis szög, jobb	—	—	130°	—
	Ugyanaz bal	—	—	133°	—
6:7	Pilaszter jelző, jobb	103,7	96,13	107,69	+11,56
	Ugyanaz bal	96,43	98,22	100,00	+1,78
10:9	Platymeria jelző, jobb	78,12	78,12	78,79	+0,67
	Ugyanaz bal	73,53	73,53	72,22	-1,31

16. táblázat. Egyéb posterianalis csontok méretei, jelzői – Tibia

Martin-féle szám	Méret, jelző	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
1.	Egész hossz, jobb	363	359	359	0
	Ugyanaz bal	366	361,5	359	-2,5
1a.	Legnagyobb hossz, jobb	—	—	363	—
	Ugyanaz bal	—	—	365	—
1b.	Tibia hossz, jobb	349	345	359	+14,0
	Ugyanaz bal	352	348,5	358	+9,5
2.	Fiziológiai hossz, jobb	—	—	342	—
	Ugyanaz bal	—	—	341	—
3.	Legnagyobb prox. epiphysisszél jobb	—	70	69	-1,0
	Ugyanaz bal	—	68,7	68	-0,7
8.	Közép legnagyobb átmérője, jobb	—	25,8	26	+0,2
	Ugyanaz bal	—	28,8	29	+0,2
8a.	Sag. átmérő a for. nutriciumnál, jobb	34	34	33	-1,0
	Ugyanaz bal	34	34	33	-1,0
9.	Közép transversalis átmérője, jobb	—	—	22	—
	Ugyanaz bal	—	—	22	—
9a.	Transv. átm. a for. nutriciumnál, jobb	24	24	23	-1,0
	Ugyanaz bal	23	23	23	0
10b.	Diaphysis legkisebb kerülete, jobb	—	—	71	—
	Ugyanaz bal	—	—	69	—
9:8	Középátmérő jelzője, jobb	—	—	84,62	—
	Ugyanaz bal	—	—	75,86	—
9a:8a	Cnemicus jelző, jobb	70,57	70,59	69,70	-0,89
	Ugyanaz bal	67,64	67,64	69,70	+2,06

17. táblázat. Egyéb posterianalis csontok méretei

Martin-féle szám	Méret	Hevesi Szemle	Jelentés	Közös mérés	Eltérés
Fibula					
1.	Legnagyobb hossz, jobb	357	357	357	0
	Ugyanaz bal	356?	356?	—	—
Calcaneus					
1.	Legnagyobb hossz, jobb	—	—	80	—
	Ugyanaz bal	—	—	81	—
1a.	Egész hossz, jobb	—	—	75	—
	Ugyanaz bal	—	—	73	—
4.	Magasság, jobb	—	—	40	—
	Ugyanaz bal	—	—	40	—

ker-arányos (1:2). A bal humerus kerek-eurybrachia (6:5), közepesen robusztus (7:1). Mindkét ulna eurolen-közepesen lapos (13:14). Mindkét femuron a pilaszter gyenge (6:7), bal oldalin gyengébb. Jobb femur lapos-platymer, a baloldali nagyon lapos-hyperplatimer (10:9). Mindkét tibia gyengén lapos-mesoknem (9a:8a).

A fenti jellemzéseknél az M betű és a számok kombinációja a Martin-féle méretek-re utal.

3.4. TERMET

A termetre vonatkozó számításokat a 18—19. táblázatokban foglaltuk össze.

A 20. táblázatban a korábban közölt¹⁶, illetve a Jelentésben¹⁷ megadott adatokat tüntettük fel. Aláhúzással jelöltük azokat az adatokat, amelyek a kétféle dokumentációban ugyanazon csontra vonatkozóan nem egyeznek. Ez a 31 adatpár közül 21 esetben fordul elő.

18. táblázat. A lelet termetértékei és azok kategóriái

Módszer	Számított termet (m)	Martin szerint	Knussmann szerint
Bach	163,17	magas	magas
Trotter-Gleser, 1952	165,08	magas	magas
Trotter-Gleser, 1958	165,04	magas	magas
Manouvrier	160,91	magas	nagyközepes

19. táblázat. A termetszámításra vonatkozó új adatok

Martin-féle szám	Csont	Számított termet				
		Méret	Bach	Trotter-Gleser (1958)	Manouvrier*	Trotter-Gleser (1952)
1.	Jobb humerus legnagyobb hossza	320	166,25	165,33	162,40	165,52 ± 4,5
1.	Bal humerus legnagyobb hossza	317	165,60	164,33	161,50	164,51 ± 4,5
2.	Jobb humerus egész hossza	314	166,00	—	—	—
2.	Bal humerus egész hossza	—	—	—	—	—
2.	Jobb radius legnagyobb hossza	237	—	167,33	165,50	167,24 ± 4,2
2.	Bal radius legnagyobb hossza	234	—	166,00	164,00	165,82 ± 4,2
1b.	Jobb radius párhuzamos hossza	236	162,40	—	—	—
1b.	Bal radius párhuzamos hossza	234	162,00	—	—	—
1.	Jobb ulna legnagyobb hossza	256	—	167,00	167,00	167,11 ± 4,3
1.	Bal ulna legnagyobb hossza	—	—	—	—	—
1.	Jobb femur legnagyobb hossza	445	165,13	164,00	—	164,02 ± 3,7

¹⁶ Kiszely, 1989. X., 67.

¹⁷ Burajev, Kiszely, Latimer, Simpson, 1989, 10.

Martin-féle szám	Csont	Számított termet			
		Méret	Bach	Trotter-Gleser (1958)	Manouvrier* Trotter-Gleser (1952)
1.	Bal femur legnagyobb hossza	437	164,12	162,00	— 162,04 ± 3,7
1.	Jobb tibia egész hossza	359	—	165,66	162,10 165,61 ± 3,7
1.	Bal tibia egész hossza	359	—	165,66	162,10 165,61 ± 3,7
1b.	Jobb tibia hossza	359	158,60	—	—
1b.	Bal tibia hossza	358	158,40	—	—
1.	Jobb fibula legnagyobb hossza	357	—	164,25	164,20 164,20 ± 3,6
1.	Bal fibula legnagyobb hossza	—	—	—	—
	Jobb femur(1.) + jobb tibia(1.)	804	—	165,00	— 164,91 ± 3,6
	Bal femur(1.) + bal tibia(1.)	796	—	163,86	— 163,73 ± 3,6
	Jobb humerus(1.) + jobb tibia(1.)	—	—	—	— 166,01 ± 3,7
	Bal humerus(1.) + bal tibia(1.)	—	—	—	— 165,60 ± 3,7
	Jobb humerus(1.) + femur(1.) + tibia(1.)	—	—	—	— 165,21 ± 3,5
	Bal humerus(1.) + femur(1.) + tibia(1.)	—	—	—	— 164,07 ± 3,5
2.	Jobb femur egész hossza	441	—	—	161,20 —
2.	Bal femur egész hossza	432	—	—	159,13 —
Átlag:			163,17	165,04	160,91 165,08 (161,22–168,93)

* A csont hosszához 2 mm-t hozzáadunk és a végeredményből 2 cm-t levonunk.

Nem kívánunk itt most részleteiben kitérni ezeknek az erősen vitatható módon végzett számításoknak a hibáira, mivel férfi csontvázra vonatkoznak, s így jelenleg nincs jelentőségük. Tény viszont, hogy a kapott végeredmény sajátos módon végzett számítások eredménye, s így még a korábban férfinak tartott csontváz esetében sem fogadhatók el.

A 19. táblázatban az 1990. január 9—10-én megállapított hosszúcsontméreteket vettük alapul. A számításokat Bach,¹⁸ Trotter és Gleser,¹⁹ valamint Manouvrier²⁰ módszerével számítottuk ki. Az egyes csontméretekből kapott termetértékeket módszerenként külön-külön átlagoltuk. Mivel nem tartjuk helyesnek a különböző eljárásokkal számított termetátlagok súlyozott átlagának kiszámítását, ezért ezzel nem is foglalkozunk.

A számított termetértékek értékelését az alábbi összeállítás szemlélteti:

¹⁸ Bach, 1965, 12—21.

¹⁹ Trotter, Gleser, 1952, 463—514; Trotter, Gleser, 1958, 79—123.

²⁰ Farkas, 1972, 104.

20. táblázat. A termetszámításra vonatkozó korábbi adatok

Martin-féle szám	Jobb oldali csontok	Méret (mm)		Trotter-Gleser szerint		Breitinger szerint		Pearson-Wolansky		Együtt	
		Hevesi Szle.	Jelentés	Hevesi Szle.	Jelentés	Hevesi Szle.	Jelentés	Hevesi Szle.	Jelentés	Hevesi Szle.	Jelentés
1.	Humerus	320	318,5	168,8	168,5	168,0	167,7	163,5	162,4	166,8	166,2
1.	Radius	237	237	168,8	168,8	167,3	167,3	162,5	162,5	166,2	166,2
1.	Ulna	256(?)	256(?)	168,6	168,6	—	—	—	—	—	—
1.	Femur	444	444,5	166,8	167,1	167,5	167,5	164,5	164,6	166,3	165,4
1.	Tibia	349	359	—	169,0	165,0	164,8	165,0	162,9	167,5	165,9
1b.	Tibia	363	345	170,0	—	—	—	—	—	—	—
1.	Fibula	357	354	167,5	167,8	—	—	—	—	—	—
1.	Femur(1.) + Tibia(1b.)	807	807 ⁺	168,2	168,1	—	—	—	—	—	—
Átlagolva:				168,39	168,27	168,90	166,82	163,87	163,10	166,70	165,93

A 31 adatpár közül 10 (32,3%) egyezik, 21 (67,7%) nem egyezik, utóbbiakat a táblázatban aláhúzással jelöltük.

⁺ jel: a combcsont és sípcsont együttes mérete nem 807 mm, hanem 789,5 mm.

4. AZ ANTROPOLÓGIAI ÉS IGAZSÁGÜGYI AZONOSÍTÁS MEGÁLLAPÍTÁSAINAK KRITIKÁJA

A barguzini 7. sír felső csontvázáról a feltárásban részt vevő magyar antropológus végső következtetéseit 25 pontban foglalta össze.²¹

Ezek négy csoportba oszthatók.

4) *Az első csoportba* azok a megállapítások tartoznak, amelyek megítélésünk szerint megalapozatlanok. Ide — a felsorolás sorszámát feltüntetve — a következők tartoznak:

1. A 7-es sír megtalálási helye nem esett egybe azzal, amelyet a helyiek Petőfi Sándorénak ismertek, mivel a költő nevét ilyen formában nem is említették. Mindig Petrovicsról volt szó, s arra, hogy a két név azonos személyt jelölne, semmi bizonyíték nincs.

2. Az említett egyén életkorát (helyesebben elhalálozási korát) a megadott 32 év 6 hónap pontossággal jelenlegi módszereink alapján nem lehet meghatározni. Emellett a csontváz elhalálozási kora megítélésünk szerint ennél kevesebb, 30 év alatt lehetett.

3. A csontváz nem férfi, hanem női lelet.

4. Az életbeni termet nem 166,54, ill. 165,77 cm, hanem 160,91 és 165,08 cm közötti értékre határozható, ugyanis nem férfi, hanem női csontvázról van szó. A férfinek vélt csontváz hosszúcsontjainak méretei alapján 35 termetadatot számítottak ki. Ezek közül 25 pontatlan számítás eredménye (19. táblázat).

5. A homlokvarrat és a magas homlok között feltételezett összefüggés nem bizonyított. Jóllehet a hazai torzított koponyák nagy részénél van homlokvarrat, ezeken azonban a homlok nem feltétlenül magas. Ugyancsak nem egyértelmű a szerző által említett „homlok” fogalma sem. Ez vajon a haj alsó határát jelzi? Ha igen, akkor koponyán hogyan állapítható meg? Vagy a homlokdudorok magasságát jelzi? Erre nincs egyértelmű utalás.

6. Az orrgyök nem a férfiakra jellemző mélységű, amit a glabella 2. fokozata is jelez.

17. A vállak nem lehetnek azonosak „azzal a ruhával, amelyet Petőfi sujtásos atillájának ismernek”.

— egyrészt ilyen atilla nincsen,²²

— másrészt, ha azonos lenne, akkor a lágyrészek miatt az illető életben nem tudta volna viselni az atillát, mert az számára szűk lett volna,

— továbbá a sírban mért, vagy a csontokból számított vállszélesség nem lehet összehasonlítási alap, mivel nem veszi figyelembe a lágyrészeket.

18. A mellkerület és az előbb említett atilla nem lehet azonos méretű, mert:

— ilyen ruha ismeretlen,

²¹ Kiszely, 1989. XII., 72–73.

²² Kiszely, 1989. XII., 72–73.

— a sírban a csontváz mellkerületét nem lehet megmérni,
— az esetleg megmért „mellkerület” legfeljebb a lágyrészek nélküli mellkaskerületnek tekinthető és nem azonos az élő ember mellkerületével,
— ha feltételezzük, hogy az atilla és a „mellkerület” értéke azonos, úgy az illető életben nem tudta volna begombolni kabátját az izomzat és egyéb lágyrészek miatti kerületnövekedés miatt.

19. A karhossz és a ruha karhosszára vonatkozó azonosságra ismét érvényes az, hogy hiteles Petőfi ruha nincsen.

20. Nem világos, mit jelent az a megállapítás, hogy „a csípőszélesség is megfelel a ruha méretével”.

— ismételjük: hiteles Petőfi ruha nem áll rendelkezésre,

— ha a medence oldalirányú átmérője azonos Petőfi feltételezett nadrágjának hasonló méretével, úgy — a lágyrészekből adódó többlet miatt — azt nem viselhet, mert nem tudta volna begombolni.

21. Az a megállapítás, hogy a bal felső végtagnál az izomtapadási helyek „valamivel erősebbek”, nem eléggé konkrét. A két felkarcsont legnagyobb átmérője, legkisebb átmérője, a diaphysis legkisebb kerülete, a felkarcsontok diaphysiseinek keresztmetszeti jelzője, a radius hasonló méretei teljesen azonosak (lásd: 11. és 12. táblázat). Így az említett különbség — legalábbis konkrét méretek alapján — nem igazolható. A „valamivel erősebb” izomtapadási helyek ugyanakkor nem jelentenek egyértelmű és megdönthetetlen bizonyítékot az egyén balkezessége mellett.

23. A bal sípcsonton nem igazolható a csontthártyagyulladás nyoma.

24. A sípcsonton nem igazolható a periosztális sérülés nyoma.

B) A második csoportba azok a megállapítások sorolhatók, melyek előfordulhatnak ugyan a leleten, de semmi bizonyíték nincs arra, hogy Petőfinél is megfigyelhetők voltak. Ilyenek:

7. a csontos szemüreg mély,

8. a járomívek keskenyek és magasak,

12. az alsó metszőfogak nagyok és torlódnak.

C) A megállapítások harmadik csoportja elképzelhető, hogy a Petőfi dagerrotípiához hasonló, az itt felsorolt jellegek azonban szubjektív meghatározások eredményei (pl. keskeny, felfelé hajló, hosszú) s önmagukban nem elegendők a személyazonosításhoz.

Ezek:

14. az állkapocs előrefelé keskenyedő,

15. az állcsúcs felfelé hajló,

16. a nyak hosszu.

D) Végül marad egy jelleg, ami Petőfinél is előfordult:

11. a bal szemfog az arc síkjából előre és oldalra álló.

Ez a jelenség azonban nagyon gyakori s önmagában nem elegendő az azonosításhoz.

Mindezt összegezve: a 25 pontban felsorolt „azonosságok” nem mások, mint a Petőfiről fennmaradt szubjektív megállapításokhoz, illetve kissé pontatlan feljegyzésekhez illesztett, „bizonyítékokként” felsorolt és az esetek többségében a csont-

vázon nem igazolható feltevések. Mivel a lelet egyértelműen női csontváz, így a jellegek esetleges azonossága Petőfi jellegzetességeivel csak azt igazolhatná, hogy a költő nem férfi, hanem nő volt. Ez pedig már önmagában is lehetetlen feltételezés.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1989. július 17-én Barguzinban feltárt és Petőfi Sándor csontvázának minősített leletet újból megvizsgálva, az antropológiai jellemzők alapján nőnek határoztuk. Elhalálási kora 23—25 évnél nem fiatalabb, pontosabban csak a röntgenfelvételek alapján, később állapítható meg.

Csupán az antropológiai ismérvek alapján, kellő információk hiányában a személyazonosítás nem oldható meg. Fentiek értelmében — női csontvázzal lévén szó — a Petőfivel való azonosság lehetősége nem tartható fenn.

5.1. UTÓSZÓ

A több éve húzódó, de 1990-ben elképzelhetetlen méretekben jelentkező szibériai (ál)Petőfi-kutatás a barguzini lelettel jutott el csúcspontjára. Az „antropológiai” vélemények és az ellenvélemények a nem szakember olvasóban kétségtelenül azt a látszatot kelthették, hogy ugyanarról a csontvázzal több kutató teljesen ellentétes véleményt alkothat, s így felmerülhet a tudomány, esetünkben egészen pontosan az antropológus munkája iránti kétely. Ez különösen veszélyes, amikor személyazonosításról van szó.

Mi természetesen nem vagyunk kompetensek a Petőfi halála körüli problémáról véleményt nyilvánítani, amit már csak azért sem teszünk meg, mert olyan kiváló Petőfi-kutatók, mint Kiss József és Fekete Sándor ezt kutatásaik alapján már megtették.²³ Nem óhajtjuk a Megamorv-expedícióban résztvevő magyar antropológus munkájáról sem véleményt alkotni. Azt gondoljuk, hogy az előbbieken feltárt ismeretanyag meg fogja győzni az olvasót a valóságról.

S hogy mi a valóság? Legyen szabad erre Fekete Sándor soraival válaszolni: „...számos blöfföt lehetett leleplezni az egész szibériai manipulációban, melyeket jóindulattal sem minősíthetünk tévedésnek, mert egyértelműen a tudatos csalás kategóriájába tartoznak!”²⁴ „...azonosítani valamit csak úgy lehet, ha mind a kettőt ismerjük. Ilyen ismeret nélkül önmagában semmiféle antropológiai bizonykodással nem kényszeríthető egy nemzet egy eddig bizonyítatlan felfedezés elfogadására”²⁵

²³ Kiss, 1990, 12—15; Fekete, 1990, 1—245.

²⁴ *nef.*, 1989. IX. 1.,

²⁵ Fekete, 1990, 187, 203.

IRODALOMJEGYZÉK

Acsádi György, Nemeskéri János

1970 History of human life span and mortality. Bp.

H. Bach

1965 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknöchen weiblicher Skelette. = *Anthrop. Anz.* 29, 12—21.

Alekszej Ignatjevics Burajev, Kiszely István, Bruce Latimer, Clyde Simpson

1989 Magyar—angol antropológiai és régészeti jelentések. Vizsgálati jegyzőkönyvek. Jelentés a barguzini 7-es számú sír antropológiai azonosításáról.

Farkas Gyula

1972 Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. Szeged

Fekete Sándor

1990 A szibériai mész. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. Bp.

Ferenczi Zoltán

1910 Petőfi eltűnésének irodalma. Bp.

Harsányi László, Földes Vilmos

1968 Orvosszakértői személyazonosítás. Bp.

Kiss József

1990 A „szibériai Petőfi” legendájáról. = *Jel* 2:1, 12—15.

Kiszely István

1989. X. Barguzinban temették el Petőfit. II/1. = *Hevesi Szemle* 17:5, 64—69.

Kiszely István

1989. XII. Barguzinban temették el Petőfit. = *Hevesi Szemle* 17:6, 66—73.

R. Knussmann (Hrsg.)

1988 Anthropologie. Stuttgart

Kornis Gyula, Voinovich Géza, Gáspár Jenő

1941 Petőfi állítólagos szibériai fogsága és halála. = *Koszorú*, 8:1, 1—23.

Bruce Latimer, Clyde Simpson

1989 Observations on the postcranial skeleton from burial number 7 with notes regarding its identification as Petőfi Sándor.

Bruce Latimer, Clyde Simpson, Kiszely István, Alekszej Ignatjevics Burajev

1989 Szakértői nyilatkozat Petőfi csontvázának azonosításáról. Barguzin, július 23, 2.

nef.

1989. IX. 1. Beszéljen a hajtincs! = *Reform* 2:34.

G. Olivier

1960 Practical anthropology. Springfield

M. Trotter, G. G. Gleser

1952 Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. = *Am. Journ. Phys. Anthropol.*, 10, 463—514.

M. Trotter, G. G. Gleser

1958 A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life of long bones after death. = *Am. Journ. Phys. Anthropol.*, 16, 79—123.

PETŐFI SÁNDOR BARGUZINI „AZONOSÍTÁSA”

ALEKSZANDR PETROVICS GROMOV—VIKTOR
NYIKOLAJEVICS ZVJAGIN

(Szovjetunió Egészségügyi Minisztériuma Igazságügyi Orvosszakértői Kutató-
intézete, Moszkva)

1. SZENZÁCIÓ

A Morvai Ferenc kezdeményezésére létrehozott MEGAMORV-Petőfi nemzetközi antropológiai expedíció 1989. július 17-én a Burját ASzSzK-ban, a régi barguzini temető északnyugati részében, beszámolója szerint megtalálta Petőfi Sándornak, a magyar forradalmár költőnek, a feltáráskor 7-es sorszámot kapott sírját. Ezen adatok tükrében az a hivatalos nézet, hogy Petőfi Sándor 1849. július 31-én elesett a segesvári ütközetben, át kellene adja a helyét a hosszú ideig legendának számító „barguzini verzió”-nak. A „barguzini verzió” Svigeltől származik 1916-ból, mely szerint a költőt Paszkevics serege ejtette fogságba, majd Barguzinba került szám-
űzetésbe, ahol 1856-ban elhunyt.

Petőfi Sándor földi maradványainak azonosítását Kiszely István (Budapest), Bruce Latimer (Cleveland), Clyde Simpson (Cleveland) és Alekszej Burajev (Leningrád) végezte, melyről 1989. július 23-án megfelelő jegyzőkönyv, továbbá részletes antropológiai beszámoló jelentés is készült orosz és angol nyelven. A kapott antropológiai adatok szerint a földi maradványok egy 30—35 év közötti korú ($32,6 \pm 2$ év), 165—166 cm magas ($166—168 \pm 1,5$ cm), délszláv antropológiai típusú férfinak felelnek meg. A sípcsonton és a bal oldali III. bordán behegedt sérülésnyomot, a jobb oldali V—IX. bordákon pedig valószínűleg TBC eredetű gyulladáshoz vezető folyamat nyomait állapították meg. Az arc méretei és arányai megfelelnek Petőfi Sándor képi ábrázolásainak. A vállszélesség, a kéz hosszúsága, a mellkerület, a medence szélessége, a test magassága megfelel Petőfi Sándor valószínűsíthető méreteinek, melyeket feltételezett ruhadarabjai alapján állapítottak meg. Az egyén különleges ismertetőjegyei: a „farkasfog”, bal lábának sántasága, a funkcionálisan aktívabb bal kéz (balkezesség) — megegyeznek a Petőfi Sándorról ismert irodalmi adatokkal.

Vajon az utolsó pont is odakerült ezzel Petőfi Sándor, a segesvári ütközetben nyomtalanul eltűnt költő történetének végére? Erre a magyar és a szovjet közvéleményt egyformán izgató kérdésre a Szovjetszkaja Kultura c. napilap 1989. november 18-i számában reagált B. Piszkarjov és D. Alekszejev „Megbízhatatlan legen-

dák” c. cikkének közlésével és ugyanakkor a szerkesztőség hivatalos felhívást intézett a Szovjet Egészségügyi Minisztérium Igazságügyi Orvosszakértői Intézetéhez, hogy kapcsolódjon be a vitába. A felhívás nyomatékosan utalt arra, hogy „... korai még a kiváló magyar költő életrajzát kiegészíteni. Valószínű, hogy most már senki, még a „barguzini verzió” legelkötelezettebb támogatói sem vitatják az ismételt objektív vizsgálatok elvégzésének szükségességét. Az utolsó és egyben a döntő szó a szakértőké, akiknek köre nem szűkíthető le csupán az antropológusokra...”¹

2. KEZDJÜK ELŐLRŐL

A Szovjetszkaja Kultura c. napilap felhívására adott válaszunkat az 1989. december 30-i számban közzétették,² s bizonyos rövidítésekkel az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A szakértők ismert okokból gyakran találkoznak egyes konkrét személyek azonosítási problémájával és nagyon is jól tudják, hogy a vizsgálatok sikere és a következtetések megbízhatósága a szakértők tudományos-módszertani ismereteitől, a vizsgálati objektum teljességétől és épségétől, valamint természetesen az eltűnt személlyel kapcsolatos összehasonlító anyagok meglététől függ. Az igazságügyi szervek szigorú ellenőrzés alá vesznek minden egyes szakértői véleményt és összehasonlítják a vizsgált ügyről birtokukban lévő anyagokkal. Abban az esetben ha a vizsgálóban a szakértői vélemény megalapozottságával kapcsolatosan a legcsekélyebb kétely is felmerül, más szóval élve, bizonytalanra válik az elvégzett szakértői munka helyességében, kiegészítő vizsgálatot rendel el, ami nem ritka eset, és gyakran nem csak egy vizsgálatot jelent.

Az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet elég régen és sikeresen működik együtt a régészekkel és a történészekkel a múlt egyes „fehér foltjainak” felderítésében. Napjainkban gyakran kapcsolódnak be a kutatásokba műkedvelő amatőrök. Ez önmagában kedvező jelenség, de gyakran jóval a komoly vizsgálatok megindulása előtt indokolatlan reklámot kelt, mint ahogy ez II. Miklós cár és családja sírjának szenzációs felfedezésekor történt. Vagy vegyük példának okául a következő szenzációs hírt. 1988 végén egy moszkvai tekintélyes hivataltól intézetünkben kerültek kivégzett dekabristák apró csontmaradványai, amelyekre állítólag A. Sz. Puskin feljegyzései alapján találtak a Leningrád melletti Vasziljev Szigetsoport Gunaropulo szigetén. Az előzetes laboratóriumi vizsgálatok alapján, kétségeinknek adtunk hangot a leletek származását illetően. Sajnálatos módon a hozzánk forduló kolléga nem vette tekintetbe figyelmeztetésünket, aminek következményeként megszületett a soros szenzáció, amit azután az irodalomtörténészek hamarosan megcáfoltak.

Mit tudunk Petőfi Sándor eltűnéséről? Egyelőre oly keveset, hogy az nem teszi lehetővé kiállításunkat bármelyik meghatározott változat mellett sem.³ Petőfi Sán-

¹ Piszkarjov, Alekszejev, 1989. XI. 18., 4.

² Gromov, Zvjagin, 1989. XII. 30., 5.

³ Ijés, 1984.

dor, azaz oroszosan Alekszandr Sztjepanovics Petrovics, 1923. január 1-én született Kiskőrösön. Apja, Petrovics István, szerb, anyja, Hruz Mária, szlovák származású volt. A feltételezések szerint a költő életének 26. évében Segesvár mellett meghalt, de nincsenek megbízható tudósítások haláláról és sírhelyéről.

Létezik egy másik feltételezés is — a barguzini verzió, de mind a mai napig nem akadtak olyan levéltári dokumentumra, amely kétséget kizáróan bizonyítaná Petőfi Sándor fogásba esését és szibériai száműzetését.

Nincs semmi alapunk megkérdőjelezni az expedíció tagjai — Bruce Latimer, Kiszely István, Clyde Simpson és Alekszej Burajev — szakmai hozzáértését, mégis a modern igazságügyi orvosszakértő szemszögéből határozottan kijelenthetjük, hogy a vizsgálatoknak csupán egy kis részét végezték el, és következtetéseik bizonyítottsága vitatható! A jegyzőkönyv a következőket rögzíti: „... a koponyán és a csontvázon egyetlen olyan jellemző sincs, amely ellentétes lenne Petőfi Sándor testi tulajdonságaival, ugyanakkor az irodalomból ismert összes jegy (farkasfog, homlok, fogazat, állkapocs, a testen található sérülésnyomok) megtalálhatók a csontvázon, erre alapozva mi, antropológusok bizonyítjuk, hogy a Barguzinban, 1989. július 17-én, a 7-es számú sírban általunk feltárt csontváz azonos Petőfi Sándor csontvázával.” Valóban, nem akadtak semmiféle olyan jelre, amely kizárta volna, hogy Petőfi Sándor földi maradványaira leltek, mégsem logikus teljesen az a feltételezésük, hogy ez már elégséges ahhoz, hogy bizonyítottnak tekintsék: megtalálták Petőfi Sándor földi maradványait.

Eppen itt mutatkozik meg az antropológus és az igazságügyi orvosszakértő módszertani szemléletének különbözősége. Míg az első a populáció csoportjellemzőinek rekonstruálására, addig a második az individualizálására, a konkrét személy behatárolására törekszik. Hiszen mi tudjuk, hogy bármely, akár igen ritkán előforduló ismertetőjegy vagy jellegcsoport megléte még nem bizonyítja hordozójának egyéniségét, ezek a jegyek előfordulhatnak másoknál is. Az identifikáláshoz speciális bizonyítékokra van szükség.

Ilyen formán újra el kellene végezni az exhumálást, legalább a sírhely talajának vizsgálata céljából, ami különösen fontos az egész kérdéskomplexum eldöntése szempontjából. Természetesen a földi maradványok hosszú laboratóriumi vizsgálata is még hátra van, amelyet mikroszkópos, röntgen és spektrofotométeres módszerekkel kell elvégezni. Fontosak az idetartozó dokumentumok, Petőfi Sándor családtagjai és ismerősei visszaemlékezései fizikumának különlegességeiről, betegségeiről, sérüléseiről. Segíthet a költő valamennyi meglévő ábrázolása, ruhadarabja és hiteles tárgya. A kutatások valószínűleg nem csak a „barguzini” csontvázal foglalkoznak majd, hanem annak az időszaknak sok más eltemetettjével (összehasonlító vizsgálatok céljából) és nemcsak Barguzinban, hanem ott is, ahol Petőfi Sándor szüleit eltemették.

Az igazságügyi orvosszakértő szemszögéből most csak egy következtetés vonható le: nincs elég adat ahhoz, hogy kategorikusan kijelenthessük: Barguzinban megtalálták Petőfi Sándor földi maradványait. A kérdés nyitott maradt.

3. A VIZSGÁLAT PROGRAMJA

Az alább ismertetett programot, mint alapot ajánlottuk a közös laboratóriumi vizsgálatokhoz a MEGAMORV-Petőfi expedíció eredményeit ellenőrző nemzetközi bizottság alakuló ülésén (Moszkva, 1990. január 9.). A bizottságot Valerij Pavlovics Alekszejev, a Szovjet Tudományos Akadémia rendes tagja, a SZUTA Régészeti Intézete igazgatója, magyar részről pedig Harsányi László professzor, az MTA képviselője vezette. Felszólalásában V. P. Alekszejev, Harsányi László és Farkas Gyula professzor elfogadta a programot.

Az elvégzendő azonosítási vizsgálatok korlátait a bevezető megjegyzésekben, a csontmaradványok tényleges azonosítási vizsgálatainak szempontjait pedig négy önálló szakaszban részleteztük.

3.1. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A kérdések megválaszolásának terjedelmét és megbízhatóságát a rendelkezésre álló tárgyak mennyisége és megtartási állapota, valamint az összehasonlító anyagok megléte, hitelessége és információtartalma határozza meg.

Személyazonosításnál ajánlatos olyan tudományosan megalapozott diagnosztikai módszereket alkalmazni, amelyek egyrészt hagyományos antropológiai (kranio-metria, oszteometria stb.), másrészt modern laboratóriumi (mikroszkópia, makro- és mikroröntgenográfia, röntgenfotometria, emissziós spektrumanalitika, infravörös spektrofotometria) vizsgálati módszerekből tevődnek össze.

A személy főbb csoportjellemzőinek diagnosztizálásakor elsőbbséget élveznek a formalizációs modellek (diszkriminációs, regressziós és I-es típusú kvantifikációs modellek); amelyek megkönnyítik az eredmények korrekcióját és a végső szakértői állásfoglalás elfogadását.

A csontmaradványok kivételes megtartása, a külső környezetnek a vizsgált személy életében vagy halála után bekövetkezett különleges hatásai rögzítése alapozhatja meg azon kérdések feltevését és megválaszolását, hogy a vizsgált személy élete mely térségre lokalizálható, milyen migrációs lehetőségek állhattak fenn, továbbá mikor és milyen körülmények között történt az eltemetés.

A fenti kérdéskör alternatív döntést is megenged az összehasonlítás olyan sajátos adatscsoportjai között, amelyeket a vizsgált eset „történetének” megfelelően válogattak össze.

3.2. A BARGUZINI 7-ES SZÁMÚ SÍRGÖDÖRBŐL SZÁRMAZÓ CSONTVÁZ VIZSGÁLATA

1. A csontlelet egy vagy több csontvázhoz tartozósága.
2. A valószínűsíthető lakóhely és annak biokémiai sajátosságai.

Az összehasonlításba bevonandó minták: csontminták a barguzini 19. század közepére keltezhető 7—10 sírból kiemelendő hosszú csövescsontokból és laposcsont-

tokból, csontminták a magyarországi kiskőrösi és szabadszállási temetők 7—10 sírjából kiemelendő hosszú csövescsontokból és laposcsontokból; talajminták a barguzini 7. sír és ottani további sírok gödreinek különböző részéről.

3. Rasszbeli hovatartozóság, a nagy és a helyi rasszok szintjén.

4. Nemi hovatartozóság és a csontváz egyes alkotórészei nemi differenciáltságának sajátosságai.

5. Az életkor és a csontváz egyes alkotórészei életkor szerinti változásának egyedi meghatározása.

6. A test hossza, a lehetséges arányossági jellemzők.

7. A foglalkozás valószínű típusa, a foglalkozáshoz kapcsolódó sajátosságok, a végtagok funkcionális aszimmetriái.

8. Fiziológiai állapot, a vázrendszer és mozgásszervek, valamint a fogazat betegségei, sérülések és kimenetelük, a betegségek valószínűsíthető régisége.

9. A csontanyag genetikai markerei (ABO, P, MN stb.).

10. A külső megjelenési jegyek, sajátosságok és különleges ismertetőjegyek (a szóbeli megjelenítés, az egyén külsejének grafikai vagy plasztikai rekonstrukciója).

11. A temetés ideje és körülményei. Az összehasonlító vizsgálatba vont minták: a barguzini temető 7—10 ismert temetkezési idejű (1840—1880) sírjából származó laposcsont-, hosszú- és rövid- csövescsontminták; Petőfi Sándor szüleinek temetkezési helyéről (Magyarország) származó hasonló korú sírból származó laposcsont-, hosszú- és rövid- csövescsontminták.

3.3. PETŐFI SÁNDORRAL KAPCSOLATOS ÖSSZEHASONLÍTÓ ANYAGOK VIZSGÁLATA

1. Dokumentáltan rögzített tényanyagok és a családtagok, továbbá ismerősök visszaemlékezései Petőfi Sándor fizikumi sajátosságaira, betegségeire, sérüléseire és azok lefolyására.

2. Petőfi Sándorról életében készült festményportrék és fényképek — testalkati sajátosságok, testarányossági jellemzők, külső megjelenésének egyedi ismertetőjegyei, sajátosságai és különleges ismertetőjegyei.

3. Petőfi Sándor ruhadarabjai a viselési jegyekkel — testalkati sajátosságok, testarányossági jellemzők, a viselés egyedi jelei, mikromaradványok (izzadási és zsírlerakódások, szőrszálak) megléte és ezek ABO, MN rendszer szerinti osztályozása.

4. Testeredetű tárgyak: Petőfi Sándor hajfürtjei, kihúzott vagy kiesett fogai, levágott körömdarabjai stb. — morfológiai sajátosságok, egyedivé tevő jellemzők.

5. Petőfi Sándor szülei és utódai (felesége külső megjelenési jegyeinek figyelembevételével) életkori ábrázolásainak (festett portrék, fényképek) vizsgálata — a családi azonossági jegyek kimutatása.

3.4. PETŐFI SÁNDOR CSALÁDTAGJAI (APJA, ANYJA, FELESÉGE ÉS FIA) SÍRJÁNAK VIZSGÁLATA

Rokonságvizsgálat a külső jegyek és fizikumi sajátosságok alapján, nemi differenciáltsági jellemzők és az életkor szerinti változások, a csontváz különböző anatómiai sajátosságai, a csontanyag genetikai markerei stb.

3.5. ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLAT

1. Petőfi Sándor „felderített” jellemzőinek összehasonlítása a barguzini temető 7-es számú sírjából származó emberi csontvámaradvány feltárt jellemzőivel.

2. A barguzini 7-es számú sírből származó ismeretlen személy rokonsági kapcsolatának megállapítása vagy ennek kizárása Petőfi Sándor vér szerinti rokonaival, a hármass összehasonlítás keretei között. Petőfi Sándor apja és anyja — a barguzini ismeretlen — Petőfi Sándor felesége és fia csontmaradványainak összevetése.

4. EGY VERZIÓ VÉGE

Az antropológusok és igazságügyi orvosszakértők 1990. január 10-én a csontvázat tanulmányozták, s az egész napot kitöltő munkájuk még aznap estére zavarbaejtő kérdéseket és bizonyos kételyeket eredményezett. E szakértők többsége ugyanis arra az álláspontra jutott, hogy a csontváz — női! Emiatt felerősödött az a kíváncsi, hogy az eddigiektől független, s nem csupán a nemmeghatározás körére szorítkozó, részletesebb laboratóriumi vizsgálatra kerüljön sor!

Az alábbiakban ismertetjük a Szovjetunió Egészségügyi Minisztériuma Igazságügyi Orvosszakértői Intézetében kapott vizsgálati eredményeket.

4.1. A RASSZ MEGHATÁROZÁSA

A vizsgált koponya kraniometrikai sajátosságai⁴ egészében europid származású személyre jellemzőek. Ezzel együtt a koponyaalap horizontális lapultsága (basion auriculare — auriculare), az arc felső része (a homlok haránthajlásának szöge, nazomalaris szög), az orrsontok enyhe kiállása együttvéve nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a vizsgált személy kevert (europo-mongoloid) származású.

⁴ Zvjagin, 1980, 55—57; Zvjagin, 1981.

4.2. A NEM MEGHATÁROZÁSA

A nem meghatározása ismeretes nehézségeket jelent csontmaradvány alapján történő vizsgálatnál. Ezek oka abban rejlik, hogy a csontváz nemi sajátosságjegyei az adott személy etnikai-területi és rassz-csoportonkénti hovatarozásától függően különböző mértékben fejlődnek ki, továbbá előfordulhatnak genetikai megbetegedések is. Ebből kiindulva komplex módszer alkalmazása látszott célszerűnek a test különböző szelvényei mennyiségi és minőségi jegyeinek meghatározásához:

*Kranioszkópiai módszer*⁵ — 40 jegy vizsgálata történt meg, melyek főleg a koponya külső felszínét érintették. Ezek közül 10 mint valószínűleg férfi jegy, 20 mint valószínűleg női jegy, 10 pedig mint nem jellemző nemi jegy került rögzítésre.

$$DK = 100 \lg \frac{10}{20} = -30,10$$

A *DK* határértéke a nők esetében $-20,6825$, azaz ez az érték vagy az ennél alacsonyabb érték arra utal, hogy a koponya hitelesen nőnemű személytől származik. A vizsgált személy koponyájának női jegyei kissé mérsékeltebbek, ami nők esetében 22%-os gyakorisággal fordul elő.

A *medencecsont oszteoszkópiai vizsgálati módja*.⁶ A megvizsgált 20 jegyből 3 volt jellemző a férfiakra, 13 a nőkre, a fennmaradó 4 pedig nemi szempontból jellegtelen volt.

$$DK = 100 \lg \frac{3}{13} = -63,68$$

A határértékből ($DK = 5,05$ vagy kevesebb) kiindulva a medencecsont nemi meghatározottságát illetően arra a következtetésre jutottunk, hogy az kétséget kizáróan női eredetű.

A *nem meghatározásának módszere a végtagok hosszú csövescsontjai alapján*.⁷ A vizsgált jegyek többségükben nemi szempontból jellegtelennek mutatkoztak. Ugyanakkor a combcsont proximális epifizisének szélessége ($DK = 162$) és a felkarcsont diafizis minimális átmérője ($DK = 172$) a női nemre jellemzőek (95%-nál nagyobb valószínűséggel).

4.3. AZ ÉLETKOR MEGHATÁROZÁSA

A csontosodási folyamat befejeződött, de a csontok öregkori visszafejlődésének jelei hiányoznak. A koponyavarratok obliterációja csak a koszorúvarrat halántéki szakaszán regisztrált. A dentin kopása csak a metszőfogakon látható. A többi fog

⁵ Zvjagin, 1983, 15—17.

⁶ Garmusz, 1990.

⁷ Najnisz, 1972; Garmusz, 1974.

kopása csak a fogakat borító zománcréteg domborulati helyeire korlátozott. A szeméremcsontok szimfizise csak töredékesen maradt meg. Simaságot, horizontális karcokat és vertikális barázdák meglétét lehetett megállapítani. Egyes csigolyacsontok kapcsolódási lemezein radiális karcok voltak. Egészében ezek a sajátosságok a felnőttkor első szakaszára jellemzőek, amely, mint ismeretes, 22—35 év közötti periódust jelenti. A koponyacsontok varratainak elcsontosodási mértékére⁸ és a fogak kopására vonatkozó⁹ mennyiségi értékelés segítségével végzett pontosítás szerint a vizsgálati személy életkora 23—27 év közé tehető.

4.4. A TESTMAGASSÁG MEGHATÁROZÁSA

A végtagok vizsgált hosszú csövescsontjai közepes magasságú személy méreteinek felelnek meg.¹⁰ Ebből eredően célszerű a közepes magasságú populációra kidolgozott módszert használni. A többszörös regressziós módszer kapott elsőbbséget, melynek megfelelően több csövescsontot mérnek egyidejűleg.

Ezzel a módszerrel a testmagasság következő közepes értékeit kaptuk: 160,1 cm¹¹, 161,1 cm¹², 157,7 cm¹³, 159 ± 2 cm¹⁴, 159,9 cm¹⁵. Ilyen formán a női test magassága 157—161 cm közötti értékhatáron belüli volt.

4.5. A KÓROS ELVÁLTOZÁSOK MEGHATÁROZÁSA

Eltérés mutatkozik a vizsgált személynek még életében eltávolított fogai mennyisége és a szuvas fogak mennyisége között (ez utóbbi kevesebb). A foggyulladás (a fognyak kiállása, a fogmeder válaszfalainak elkeskenyülése, a fogmeder kiszélesedése stb.) együtt a fenti tények a vizsgált személy rossz életkörülményeire utalnak (kedvezőtlen klímaviszonyok és biogeokémiai feltételek, nem teljesértékű és mennyiségileg is kevés táplálék, fertőző betegségek stb.).

Az egészében gracilis csontvázon figyelemre méltó a vállöv, a felső végtagok és a törzs csontjainak „könnyűsége”, ami mindkét szemüreg külső falának fejlődő hyoplasziájával és a kezdeti stádiumú csigolyacsontgyulladás tüneteivel együtt figyelhető meg. A szisztematikus sorvadás tüneteinek hiánya alapján ebben az esetben alultápláltságról vagy ami még valószínűbb, olyan női fiziológiai állapotról lehet szó, mint a terhesség. Megjegyezzük, hogy a csípőcsontokon sulcus prae-, ill. postauricularis határoztunk meg. Ugyanakkor szülésről, mint tényről nyilatkozni a sze-

⁸ Zvjagin, 1981a, 58—61.

⁹ Takei, Maruyama, Takahashi, 1981.

¹⁰ Paskova, Reznikov, 1978.

¹¹ Bunak, 1961.

¹² Gyebec, 1964.

¹³ Pearson, Lee, 1899.

¹⁴ Telkkä, 1950.

¹⁵ Černý, Komenda, 1982.

méremcsontok töredékes állapotából eredően nem lehetséges.¹⁶ Kifejezett kóros elváltozások vagy sérülési nyomok tehát nem voltak felfedezhetők. Figyelmet érdemel, hogy a légzés a bal orrjárat elkeskenyülése miatt funkcionálisan elnehezült lehetett.

5. PERSPEKTÍVA

Ilyen módon az általunk kapott eredmények nem teszik lehetővé, hogy osszuk a MEGAMORV-Petőfi nemzetközi antropológiai expedíció azon véleményét, hogy a régi barguzini temető 7-es sírjából származó csontváz az 1848—49-es magyar szabadságharc résztvevőjének, Petőfi Sándor költőnek a földi maradványa, mivel nem egyezik meg az antropológiai típusa, a neme, az életkora, a testmagassága és a kórtünetek jellege.

Ebből kiindulva, fölöslegesnek tűnnek a temetés időpontjára, a valószínűsíthető tartózkodási helyre vonatkozó további vizsgálatok, a kimutatott kórtünetek mikroszkópos, röntgenográfiai és spektrometriás módszerekkel történő pontosítása vagy a külső megjelenés részletes leírása stb., mivel Petőfi Sándortól elvonatkoztatottan mindez elveszti konkrét azonosítási értelmét. Reméljük, hogy ezeket a vizsgálatokat azért mégis elvégzik. Ebben a MEGAMORV-Petőfi expedíció vezetőjének nagy cselekvési lehetőségei vannak. Utalunk a kutatások valós helyére is — a Segesvár melletti tömegsírokra! Ugyanis Petőfi Sándor halálának a hivatalos változata látszik jelenleg is a legvalószínűbbnek, vagy helyesebben szólva: immáron az egyetlennek!

IRODALOMJEGYZÉK

V. V. Bunak

1961 В. В. Бунак: Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах (сравнительная характеристика двух групп). Вопросы антропологии, 7 (1961), Moskva

M. Černý, St. Komenda

1982 Reconstruction of body height based on humerus and femur lengths (material from Czech lands). = IInd Anthropological congress of Ales Hrdlička—Universitas Carolina Pragensis. Praha, 1982, 475—479.

A. Garmusz

1974 А. Гармус: Возможности идентификации личности по костям голени. Автореферат дисс. ... канд. мед. наук. Kaunas, 1974, 1—30.

A. Garmusz

1990 А. Гармус: Судебно-медицинские критерии идентификации личности по скелетированному тазу. Автореферат дисс. ... доктора мед. наук. Vilnius, 1990, 1—30.

A. P. Gromov, V. N. Zvjagin

1989. XII. 30. А. П. Громов, В. Н. Звягин: Начнем сначала. = Советская культура, No. 156, 5.

¹⁶ Garmusz, 1990.

G. F. Gyebec

1964 Г. Ф. Дебеч: Об изучении физического развития древних народов. = Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1963 г. Moskva, 1964.

D. Ijés

1984 Д. Ийеш: Шандор Петефи. Moskva, 1984.

J. V. J. Najnisz

1972 Й. В. Й. Найнис: Идентификация личности по проксимальным костям конечностей. Vilnius, 1972.

V. I. Paskova, B. D. Reznikov

1978 В. И. Пашкова, Б. Д. Резников: Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам. Szaratov, 1978.

K. Pearson, A. Lee

1899 On the reconstruction of the stature of prehistoric races. = Philosophical Transactions of the Royal Society London, Ser. A: 192.

B. Piskarjov, D. Alekszejev

1989. XI. 18. Б. Пискарев, Д. Алексеев: Легенды ненадежны. = Советская культура, No. 137, 4.

T. Takei, T. Maruyama, T. Takahashi

1981 The use of tooth attritions in age estimation. Part 2. = *Lap. J. leg. Med.*, 35 (6), 400—410.

A. Telkkä

1950 On the prediction of human stature from the long bones. = *Acta Anatomica*, 9.

V. N. Zvjagin

1980 В. Н. Звягин: Диагностика расы и расового типа методом дискриминантного анализа. = Морфогенез клетки, тканей и организма, Vilnius, 1980, 55—57.

1981 В. Н. Звягин: Судебно-медицинская идентификация личности по черепу. Автореферат дисс. ... доктора мед. наук. Moskva, 1981, 1—29.

1981a В. Н. Звягин: Диагностика возраста и швам черепа с помощью уравнений множественной полиномиальной регрессии. = Судебная травматология и новые экспертные методы в борьбе с преступлениями против личности, Kaunas, 1981, 58—61.

1983 В. Н. Звягин: Методика краниокопической диагностики пола человека. = Судебно-медицинская экспертиза, 26:3, 15—17.

A BARGUZINI TEMETŐ 7. SZ. SÍRJÁBÓL SZÁRMAZÓ EMBERI CSONTMARADVÁNYOK LABORATÓRIUMI VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

LENGYEL IMRE

(SOTE Ér- és Szívsebészeti Klinika)

1. BEVEZETÉS

Láng Istvántól, az MTA főtítkárától 1990 januárjában levelet kaptam (F-70-90.), amelyben felkért, hogy a „barguzini temető 7. számú sírjából származó csontmintákat” a rendelkezésemre álló — és hozzáteszem — informatív értékűnek tekinthető laboratóriumi módszerekkel vizsgáljam meg.

Hasonló tartalmú, de most már a vizsgálatok mibenlétét is megjelölő felkérést tartalmazott Harsányi Lászlónak, az MTA által a Szovjetunióba kiküldött, s a barguzini lelet utánvizsgálatával megbízott természettudományi szakértői bizottság vezetőjének levele is (1990. jan. 16.).

Hogy eleget tehessek a megtisztelő felkéréseknek, felkerestem Szabó Árpádot, az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet igazgatóját, aki az említett tudóscsoport tagjaként ugyancsak kint járt a Szovjetunióban. Megvizsgálta a barguzini temető 7. sírjában nyugvó egyén csontvázmaradványait, majd laboratóriumi vizsgálatok céljára mintákat hozott haza belőlük. Ezekből a mintákból kaptam anyagot vizsgálataimhoz.

„A mintavételi jegyzőkönyvben feltüntetett és a barguzini temető 7. sz. sírhantjából származó és Moszkvából 1990. január 5—11. közötti vizsgálat során biztosított mintákból a

- 6. sz. jelzett bal combcsont testének körülírt darabja;
- 8. sz. minta a III. ágyéki csigolya testéből ék alakú részlet; és a
- 10. sz. minta lábperc-csont” — került hozzám vizsgálatra.

2. A CSONTSZÖVET LABORATÓRIUMI VIZSGÁLATÁRÓL ÁLTALÁBAN

Bár az ismeretek gazdag tárházával rendelkezünk a csontszövet makroszkópos, mikroszkópos és szubmikroszkópos szintű struktúrájára, remodellációjára (újdonszerűsítésére), valamint élet- és kórtanára vonatkozóan, mégis, könnyen beláthatjuk, hogy mindezen ismereteink egysíkúak. Nem vagyunk ugyanis megfelelően tájékozottak a csontszövetnek pl.: az egyén nemét és/vagy az életkorát tükröző, fiziológiának minősíthető, statisztikailag értékelhető összetétel-változásait illetően. Amíg jól ismerjük (éppen a nagyszámú vizsgálati eredmény statisztikai elemzéséből) szervezetünknek a vér kémiai összetételében megnyilvánuló, az egyén nemére (a férfi vagy a nő nemi hormonok mennyisége alapján), vagy az életkorával összefüggő anyagcsere-folyamatok változásaira (vércukor-, koleszterin- stb. szint-, enzimaktivitásváltozások alapján) utaló, azzal összefüggő adatokat, és ezeket még akár földrajzi, etnikai, foglalkozási stb. szempontok szerint is csoportosíthatjuk, addig hasonló felmérési lehetőségünk a csontszövetre vonatkozóan nincsen.

E lehetőség hiányának az a magyarázata, hogy non-invazív (vértelen) vizsgálatok — pl.: rtg., CT (computer tomográf), MRI (mágneses-rezonancia- képalkotás) stb. — segítségével is pontosan tájékozódhatunk a csontok fiziológiás alakváltozásairól (pl.: a növekedési porcok elcsontosodásáról) vagy a kóros folyamatok (csontlágylágylágú gyulladásos, csonttritkulással járó, fokozott csontbontásra vagy csontépítésre visszavezethető), erőművi behatások (repedések, törések stb.) okozta torzulásairól.

Amennyiben a csontvázon jelentkező betegség diagnosztizálásához biokémiai információkra van szükségünk, többnyire biztonsággal támaszkodhatunk a vér vizsgálata révén beszerezhető adatokra és csak nagyritkán, pl.: egyes daganatos megbetegedések esetén kényszerülünk csontbiopszia végzésére (anyagminta kimetszésére a csontszövetből).

A csontbiopszia a beteg számára kellemetlen vizsgálati módszer, amit, ha lehetséges, elkerül az orvos. Mivel ezt az eljárást nem végzik rutinszerűen, ezért egyrészt nem ad statisztikailag értékelhető információkat az egészséges emberek csontszövetének kémiai összetétel-változásairól, másrészt pedig a kóros területből az elváltozásból származó minta semmiképpen sem tükrözné az egészséges csontszövet szerkezeti vagy biokémiai viszonyait. Elvben lehetséges lenne bonctermi eredetű, friss csontokból állítani össze reprezentatív felmérésére alkalmas sorozatokat, a gyakorlatban azonban a csontszövet időigényes és körülményes laboratóriumi feldolgozása miatt, ilyen vizsgálatok végzésére csak elvétve szánják magukat a kutatók. (Ez a megállapítás nem csak emberi eredetű, de kísérleti állatok csontjaiból összeállított sorozatokra is vonatkozik).

Mindezek alapján érthető, hogy miért olyan bizonytalanok, hogy ne mondjam, hiányosak a történeti embertani kutatások számára pedig olyan fontos két kérdést:

- a) az egyén nemének és
- b) megélt biológiai korának

a csontszövet laboratóriumi paraméterei alapján történő becslését illetően az ismereteink.

3. AZ ALKALMAZOTT LABORATÓRIUMI MÓDSZEREK

A csontminták laboratóriumi vizsgálatának megtervezésekor több alapvető szempontot is figyelembe kellett vennem. Csak olyan vizsgálatok végzésére kerüljön sor, amelyek

- a) metodikai szempontból megbízhatók,
- b) eredményei informatívak, jól értelmezhetők,
- c) rentábilisek, azaz az általuk szolgáltatott eredmények tudományos értéke arányban áll a vizsgálatok költségeivel.

A vizsgálatok eredményeitől két kérdésre vártam választ:

- milyen nemű volt a barguzini temető 7. sz. sírjában nyugvó egyén?
- a vizsgálatra átadott, a csontváz különböző helyeiről származó minták ugyanazon egyén földi maradványai-e?

A kérdéses sírban nyugvó egyén nemének valószínűsítése azért elsőrendű fontosságú, mert amennyiben nem ítéltető férfinak, akkor a kiindulási hipotézis, azaz, hogy Petőfi Sándor földi maradványai kerültek volna Barguzinban napvilágra, nem tartható tovább.

Olyan feltételezések is szárnyra kaptak, amelyek szerint a 7. sz. sírból előkerült csontváz-maradványok nem ugyanahhoz az egyénhez tartoznának. Amennyiben ez a feltételezés alátámasztható lett volna, úgy az ásatás körülményeinek és az exhumált vázmaradványok sorsának beható tanulmányozására lett volna szükség.

3.1. AZ EGYÉN NEMÉNEK VALÓSZÍNŰSÍTÉSE

A kérdéses sírban nyugvó egyén nemének laboratóriumi eljárással történő valószínűsítésére a csontminták szivacsos állományában meghatározható citrát mennyiségét használtam.

A laboratóriumi módszer elvileg más oldalról közelíti meg az egyén nemének kérdését, mint a metrikus, makroszkópos mérési módszerekre épülő, történeti embertani eljárás. A két különböző módszer végső következtetései egybevetethetők, egyezésük megerősíti, ellentmondásosságuk megkérdőjelezi egymás megállapítását.

3.1.1. METODIKAI ÁTTEKINTÉS

- a) Biológiai folyadékok citráttartalmának meghatározására elsőként A. Cahorus dolgozott ki egy analitikai módszert.¹ Eljárása, amelynek lényege, hogy bromátos kezelés hatására a citrátból pentabrom-acetát képződik, több későbbi módszer alapjául szolgált. Így pl.: a pentabrom-acetát mennyisége nátrium-szulfid-oldattal

¹ Cahorus, 1847.

adott színreakciója alapján,² vagy a pentabrom-acetát roncsolása után az oldat bromintartalma alapján³ határozható meg.

b) H. H. Taussky redukálószerként telített vas-szulfát-oldatot alkalmazott hidrazin-szulfát helyett a citrát mikrokolorimetriás meghatározására.⁴ Eljárását W. Hess tovább módosította annak érdekében, hogy csontokon és fogak dentinállományán egyaránt biztonsággal alkalmazható legyen.⁵

c) Ugyancsak csontokra dolgozta ki T. Thunberg enzimatiszus eljárását, ami azonban nehézkessége miatt, eredeti formájában nem terjedt el.⁶

d) Kis citrátmennyiségek pontos és jól reprodukálható meghatározására törekedett S. Natelson, J. K. Lugovoy és J. B. Pincus. Különböző eljárásokat hasonlítottak össze, míg végül számos kritikai megfontolás után saját módszerüket, a 2—60 gammányi (μg) citrátkoncentráció tartományában, 5%-os biztonságúvá sikerült tenniük.⁷

e) Kiszely I., aki maga is foglalkozott a csontok citráttartalmának vizsgálatával, a polarográfiás technikát alkalmazva, M. Brezina és P. Zuman módszerét finomítva ért el jó eredményeket. Cikkében egyébként hasznos történeti áttekintést ad a különböző módszerekről. Ugyanebben a cikkében említést tesz Száva gázkromatográfiás módszerének a kidolgozásáról is.⁸

f) Magam H. H. Taussky módszerének módosított változatát alkalmaztam. Így a 10—60 gammás (μg -os) citrátkoncentráció-tartományban sikerült vizsgálataimat mintegy 5%-os szórási pontosságuvá tennem.⁹

3.2. A CSONTMINTÁK KÖZÖS SZÁRMAZÁSI HELYÉNEK VALÓSZÍNŰSÍTÉSE

Annak a gyanúnak a kizárására (vagy alátámasztására), hogy a vizsgálat céljára átadott csontminták nem egy egyén földi maradványait képviselik, különböző vizsgálatokat végeztem.

3.2.1. MEGHATÁROZTAM A MINTÁK AB0 VÉRCSOPORT-TULAJDONSÁGÁT

Ennek a vizsgálatnak az eredménye a személyazonosítás kérdésének a megoldásához ugyan semmiképpen nem vihet közelebb, de abban az esetben, ha a különböző anatómiai helyekről származó csontminták azonos vércsoport tulajdonságot mutatnak, legalább közös származásuk ténye válik csaknem bizonyossá.

² Pucher, Sherman, Vickery, 1936.

³ Pucher, Vickery, Leavenworth, 1934; Pucher, 1944; Goldberg, Bernheim, 1944.

⁴ Taussky, 1949.

⁵ Hess, 1956.

⁶ Thunberg, 1947.

⁷ Natelson, Lugovoy, Pincus, 1948.

⁸ Kiszely, 1974; vö. Brezina, Zuman, 1956.

⁹ Lengyel, 1969; Lengyel, 1972; Lengyel, 1980; 429.

Az AB0 fenotípus meghatározására a fluoreszcensz antitest módszer¹⁰ csontszövethez adaptált változatát alkalmaztam.¹¹

Az általam használt, saját módszeremmel párhuzamosan a pécsi Igazságügyi Orvostani Intézetben és a budapesti Igazságügyi Orvosszakértői Intézetben is megvizsgálták, saját, bevált módszereiket alkalmazva, ugyanezen csontminták AB0 specificitását.¹²

3.2.2. A VÉRCSOPORTVIZSGÁLATOK EREDMÉNYÉNEK ALÁTÁMASZTÁSÁRA A CSONTMINTÁK BAKTERIOLÓGIAI VIZSGÁLATÁT IS ELVÉGEZTÜK

Mint ismeretes, egyes baktériumok emberi vércsoportok jellegzetességét adó cukor-molekulákat hordoznak a felszínükön. Ezek utánózni képesek az emberi AB0 csoportok szerológiai reakcióit és meg tévesztő eredményre vezethetnek. Vannak olyan mikroorganizmusok is, amik speciális kémiai aktivitásuk révén, a vércsoport-tulajdonságokért felelős oligoszacharidokat (néhány molekulából álló cukorláncokat) képesek lebontani vagy átalakítani és ezáltal kioltják vagy módosítják a csontszövet eredeti vércsoport tulajdonságát.¹³

3.2.3. A MINTÁK KÖZÖS EREDETÉNEK ELDÖNTÉSÉT CÉLOZTÁK AZ ELVÉGZETT MÁGNESES-REZONANCIA-KÉPALKOTÁS ÉS A SZÁMÍTÓGÉPES RÉTEGVIZSGÁLATOK

a) A minták előkészítése: a kérdéses három csontmintát egy ötrekeszes mintatartóban helyeztük el úgy, hogy két-két minta közé hat-hat db 10 ml-es izotóniás konyhasóoldat ampulla került. Ez biztosította, hogy a mágneses-rezonancia-képalkotás (MRI) esetén a minimális mérhetőség feltételei is észlelhetők legyenek, továbbá, ezek töltötték be a standard szerepét is.

b) Mérési körülmények:

— Az MRI mérést egy Siemens Magnetom H-15-ös készüléken végeztük. A rezonancia frekvencia 63 MHz volt. Adóként és vevőként felületi gerintekercset használtunk, a mintákat 2 cm-re helyeztük a tekercs fölé. Spin-echo szekvenciát alkalmaztunk 128 × 256-os adatgyűjtési és 256 × 256-os megjelenítési képmátrixszal. A pulzus repetíciós idő 300 ms, az echoidő 23 ms volt. A szeletvastagságot 8 mm-nek határoztuk meg.

¹⁰ Coons, Kaplan, 1950.

¹¹ Lengyel, Nemeskéri, 1964; Lengyel, 1975; Lengyel, 1984; Mellors, 1959.

¹² Laughlin, 1950; Kellermann, 1971.

¹³ Iseki, Masaki, 1953; Kabat, 1956; Lengyel, 1979. — A bakteriológiai vizsgálatokért köszönet illeti Szentmihályi Annát, az Országos Közegészségügyi Intézet Bakteriológiai Osztályának csoportvezetőjét és munkatársait: Nagyné Inács Juditot és Kovács Istvánt.

— A számítógépes rétegvizsgálatot topo- és tomogramm módszerrel végeztük egy Siemens Somaton DRG készüléken 125 kV rácsfeszültségen, 7 s és 14 s mérési idő mellett. A sugárdózis (MAS) 280 volt. $8 \times$ -os direkt nagyítást alkalmaztunk a 256×256 -os képmegjelenítési mátrixhoz. A 128×256 -os adatgyűjtéshez $8,8 \times$ -os nagyítást használtunk. A mért értékeket Hounsfield egységekben adjuk meg.¹⁴

c) Eredmények:

1. a csontminták MRI módszerrel nem voltak vizsgálhatók, mert még a legszenzitívebb feltételek mellett, 10 perces mérési idővel sem produkáltak értékelhető jeleket.

2. Számítógépes rétegvizsgálattal megállapítottuk a minták jellemző átlagos sugárgyengítési értékeit. Az adatok értelmezéséhez azonban feltétlenül összehasonlítható mintákra lett volna szükségünk, pl.: az ugyancsak a 7. sz. sírban, de a Petőfinek vélt egyén alatt nyugvó másik csontváz (28. sz.) anyagából.

4. AZ EGYÉN NEMÉNEK VALÓSZÍNŰSÍTÉSE LABORATÓRIUMI MÓDSZERREL

4.1. A CITRÁT DEFINÍCIÓJA ÉS SZÖVETI MEGOSZLÁSA

A citrát (a citromsav sója), mint több energiatermelő, endogén anyagcsere-folyamat fontos résztvevője szervezetünk valamennyi szövetében megtalálható. Legmagasabb koncentrációban a csontszövetben fordul elő.¹⁵ Ez tárolja szervezetünk teljes citrátkészletének mintegy 70%-át.¹⁶ A citrát koncentrációja a „száraz”, zsírtalanított csontszövetben, összefüggésben annak mésztartalmával, 0,71—1,80 súlysúlyszázalék között változik.¹⁷

4.2. A CITRÁT SZEREPE AZ ANYAGCSERE-FOLYAMATOKBAN

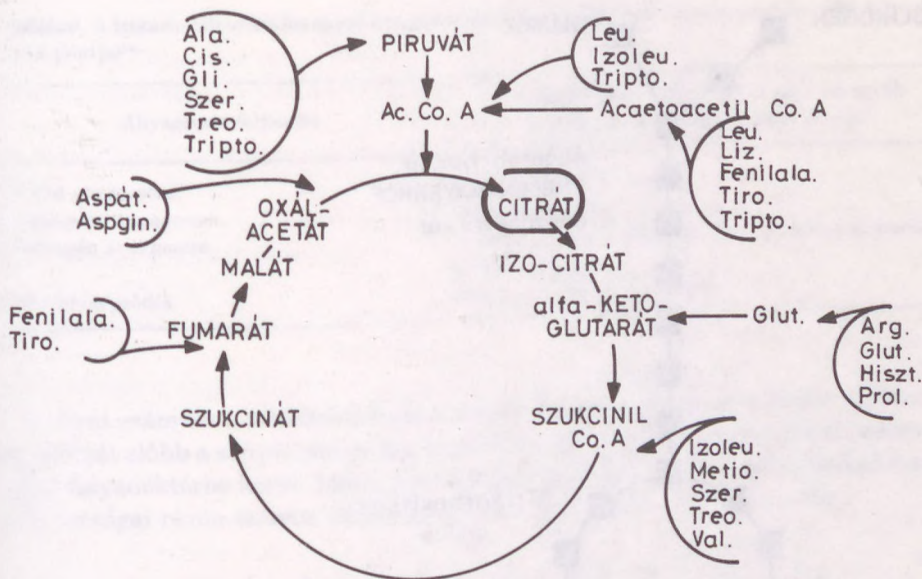
A citrát a trikarboxilsav-ciklus (más néven: citrátkör vagy Szentgyörgyi—Krebs-ciklus) egyik kulcsfontosságú tagja. Ebbe az anyagcserekörbe torkollik a szénhidrátok, zsírok és fehérjék energiatermelő lebontásának három, különböző irányból érkező útja, de kapcsolatban áll a citrátkör a porfirinképződés folyamatával is (1. ábra).

¹⁴ A mágneses-rezonancia-képalkotás és a számítógépes rétegvizsgálatok elvégzéséért ezúton is köszönetet mondok Szilágyi Lászlónak, a SOTE Ér- és Szívsebészeti Klinikájához tartozó Központi Radiológiai Diagnosztika igazgatójának és a vizsgálatokat közvetlenül végző Almásy Attila fizikusnak.

¹⁵ Dickens, 1941.

¹⁶ Dixon, Perkins, 1952.

¹⁷ Thunberg, 1941; Thunberg, 1948.

1. ábra. A trikarboxilsav-ciklus és a terminális oxidáció kapcsolatai (Orten, Neuhaus, 1982)

Jelmagyarázat: PIRUVÁT,
CITRÁT, a trikarboxilsav-
IZOCITRÁT, ciklus tagjai
stb.

Ala. = alanin, Cis. = cisztin, Gli. = glicin, Szer. = szerin, Treo. = treonin, Tripto. = triptofán, Aspát. = aszparát, Aspgin. = aszparagin, Fenilala. = fenilalanin, Tiro. = tirozin, Val. = valin, Metio. = metionin, Izoleu. = izoleucin, Prol. = prolin, Hiszt. = hisztidin, Glut. = glutaminsav, Arg. = arginin, Liz. = lizin, Leu. = leucin, Izoleu. = izoleucin. Ezek a trikarboxilsav-ciklus megfelelő pontjain belépő aminosavak.

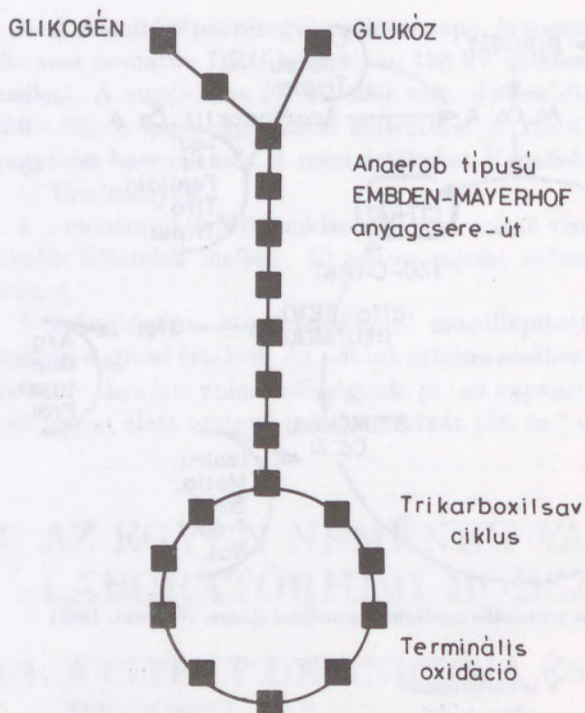
Ac. Co. A = acetil-koenzim-A

A szénhidrátok lebontásának (= glikolízis) első fázisa az Embden—Mayerhof anyagsereút, anaerób körülmények között, azaz oxigén felhasználása nélkül a sejtek citoplazmájában zajlik le. Az ennek a fázisnak a végén képződő piroszőlősav átjutva a mitokondriumok membránján, acetil-koenzim-A-hoz kapcsolódik, majd már a mitokondriumok belsejében, egy enzim hatására oxálcetsavval citráttá alakul¹⁸ (2—3. ábra).

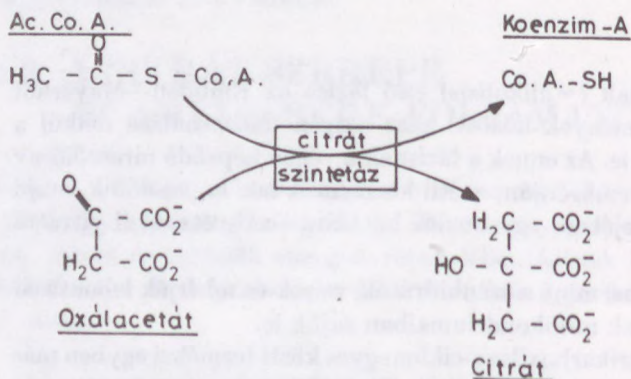
Maga a trikarboxilsav-ciklus, mint a szénhidrátok, zsírok és fehérjék lebontásának második szakasza, a sejtek mitokondriumaiban zajlik le.

A citrátképződéssel induló trikarboxilsav-ciklus egyes közti termékei egyben más anyagsereutak csatlakozási pontjaiként is szolgálnak.

¹⁸ Orten, Neuhaus, 1982, 238—239, 259.

2. ábra. A glukóz energiát termelő lebontási folyamatának (oxidatív foszforilációjának) vázlata

Az Ac.Co.A. képződése kapocs az Embden-Mayerhof anyagcsere-út vége és a tricarboxilsav ciklus indulása között.

3. ábra. A citrát képződéséhez vezető kondenzációs folyamat (Orten, Neuhaus, 1982)

1. táblázat. A trikarboxilsav-ciklus egyes komponensei mint a különböző anyagcsere-folyamatok csatlakozási pontjai¹⁹

Anyagcsere-folyamat	A trikarboxilsav-ciklus tagjai mint az egyéb anyagcsere-utak csatlakozási pontjai
1. Lipid anyagcsere	acetyl-koenzim-A + citrát
2. Aminosav anyagcsere	alfa-ketoglutarát,
3. Nitrogén anyagcsere	N leadása után a trikarboxilsav-ciklusban fumaráttá alakuló aszparát,
4. Porfirinképződés	szukcinil-koenzim-A + glicin

A citrát számára a mitokondriumok membránja átjárható. A mitokondriumokból a citrát előbb a sejtplazmába jut, majd a sejtből kilépve, a szövetközi (intersticiális) folyadékterbe kerül. Innen lép a vérkeringésbe, ahol jellegzetes fizikokémiai tulajdonságai révén számos élettani folyamat fontos résztvevőjévé válik.

4.3. A CITRÁT EGYÉB ÉLETTANI FUNKCIÓI

4.3.1. A CITRÁT ÉS A KALCIUM KÖLCÖNTHATÁSA

4.3.1.1. A KOPRECIPITÁCIÓ (EGYÜTTES KIVÁLÁS)

Elsőként A. C. Kuyper figyelte meg, hogy egy olyan folyadékból, amelyik a vér szérumának megfelelő nagyságrendben tartalmaz kalciumot, foszfátot, karbonátot és citrátot, ezek az anyagok együttesen válnak ki, koprecipitálódnak. Modellkísérletében a citrát : kalcium arány a koprecipitátumban olyan volt (0,7—1,3 citrátmolekulára 100 kalciumatom jutott), mint a csontszövetben (ahol 0,9 citrátmolekulára jut 100 kalciumatom).²⁰

Ez a megfigyelés arra utal, hogy a csontszövetben található citrát a szövetközi folyadékból kalciummal történő koprecipitáció révén kerül a csontokba.

Mivel a csontszövetben a citrátmolekulát továbbalakító enzim, az izocitromsav dehidrogenáz aktivitása alacsonyabb, mint más, a csontokban citrátban szegényebb szövetekben; feltételezhető, hogy a koprecipitáció még azelőtt lezajlik, mielőtt a citrátmolekula tovább oxidálódna.²¹

Még az érpályán belül kialakul a citrát és a kalcium vegyülete, a trikalcium-dicitrát komplex. Ennek a komplex molekulának a lehetséges térszerkezete sokat vitatott kérdés,²² de feltételezhető, hogy ugyanannak az összképletű molekulának

¹⁹ Orten, Neuhaus, 1982, 238—239, 259.

²⁰ Kuyper, 1945.

²¹ Follis, Berthrong, 1949.

²² Fourman, 1960.

legalább két, különböző térszerkezetű módosulata is képződik. Bármilyen legyen is a képződő komplexek térszerkezete, az biztos, hogy kevésbé disszociálabilis molekulák, és jelentős befolyást gyakorolnak a szervezet szabad folyadékterében lévő citrát és kalcium mennyiségi arányára.

4.3.1.2. A CSONTSZÖVET ULTRASTRUKTÚRÁJA

(KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KALCIUMRA ÉS A CITRÁTRA)

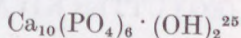
Szövettani szempontból a csontok alapállományból, kollagén rostokból, apatitszerű mikrokristályokból és sejtes elemekből épülnek fel.

a) Az alapállomány, aminek a halmazállapota a „híg” szoltól a „sűrű” gélig változik; összeköttetést létesít a szövetközi folyadéktér és a vér között. Ezen a „csatornán” keresztül bonyolódik le az ionok és a különböző, kis molekulatömegű anyagok helycseréje. Az alapállomány egyébként, mivel ontogenetikai eredetét tekintve rokon a vérrel (a csontszövet és a vér egyaránt a középső csíralemezből fejlődik), fehérjeösszetételét tekintve is alapvetően hasonlít a vérhez.²³

b) A csontszövet alapállományát bizonyos mechanikai elveknek megfelelően hidroxipapatitszerű mikrokristályokkal impregnált kollagén rostok szövik át.

c) A mikrokristályok ($85 \times 250 \times 500 \text{ \AA}$) hexagonális szerkezeti alapegységekből (unit cells) épülnek fel. Ezek az alapegységek szervezetünk legparányibb kristályos szerveződése (a és b tengelyük hossza $9,43 \text{ \AA}$, a c tengelyüké pedig $6,88 \text{ \AA}$).²⁴

Az alapegységek kémiai felépítését legjobban az alábbi képlettel lehet megközelíteni:

Ez a képlet azonban nem veszi figyelembe azokat az ionokat, amelyek a mikrokristályok vízmolekulákból álló, kétrétegű köpenyéhez adszorbeálódnak. Ezeknek a nyomnyi mennyiségekben jelen lévő anyagoknak az egyik csoportjában, az anionok között van a citrát, míg a másikban, a kationok között a kalcium.²⁶

A szervezetszerte termelődő citrát a szövetközi folyadéktérből bemosódik a vérkeringésbe, ahonnan a mikrokristályok közötti félfolyékony közegbe (intercrystalline semiliquid medium) jut.²⁷

A mikrokristályok végleges formájuk és kémiai szerkezetük kialakulásáig érési folyamaton mennek keresztül. A még éretlen (kalciumhiányos), amorf hidroxipapatitban a mész : foszfor aránya 1,33; a kristálystruktúra kialakulásának a kezdetén ez az arány már 1,55, végül az érett hidroxipapatit mikrokristályokban 1,67-re emelkedik.²⁸ A mész : foszfor arány növekedése tehát az oszteonok (a csontszövet szerkezeti, fejlődési és funkcionális egységei) életkorával párhuzamosan halad és

²³ Bourne, 1961.

²⁴ Kay, Young, Posner, 1964.

²⁵ Brown, 1966.

²⁶ Neuman, Neuman, 1957.

²⁷ Hancox, 1912.

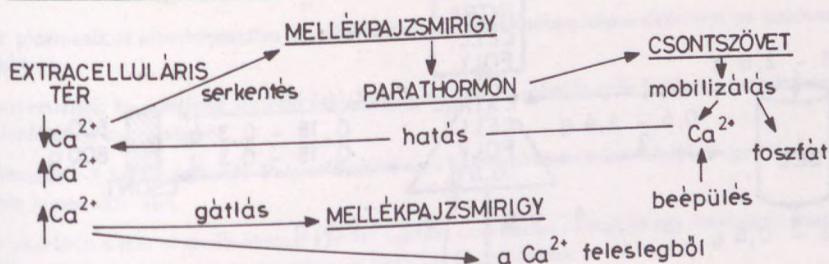
²⁸ Termine, 1966.

mint ilyen, bizonyos határok között az oszteonok (nem az egész szervezet!) korjelzője is lehet.

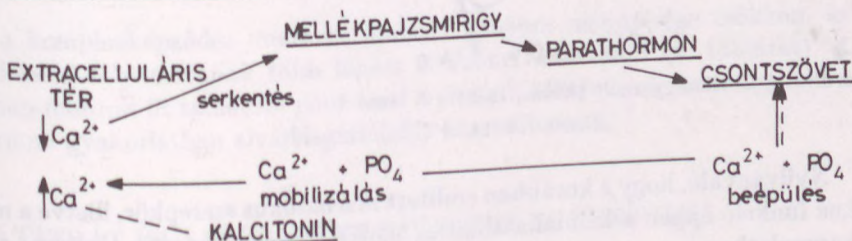
Az érett hidroxipatit mikrokristályok kémiaiilag viszonylag stabilak, azaz, abban a vizes közegben, ami a mikrokristályok közötti teret is kitölti, nehezen oldódik. Belőlük anyagok csak lassan, nehezen mobilizálhatók. Következésképpen, az érett hidroxipatit mikrokristályokkal impregnált kollagén rostok adják a csontszövet szilárdságát, biztosítják mechanikai funkcióját és nem vesznek részt a szervezet ásványisó háztartásában. Ezzel szemben a mikrokristályok közötti félfolyékony közegben lévő ionok jelentik a szervezet ásványisó háztartásának gyorsan mozgósítható készleteit, de gyakorlatilag nincs közülük a csontszövet mechanikus funkciójához.²⁹

A csontszövet szeretlen állományának 96%-át az érett mikrokristályok alkotják, míg a mikrokristályok közötti félfolyékony közegben található ionok pedig csak a 4%-át. Ezt a mennyiségi aránytalanságot nemcsak kiegyenlíti, de túl is kompenzálja az a nagyfokú mozgékonyság, amivel a kristályok közötti félfolyékony közegben lévő ionok képesek kicserélődni.

A parathormon hatása:

A kalcitonin hatása:

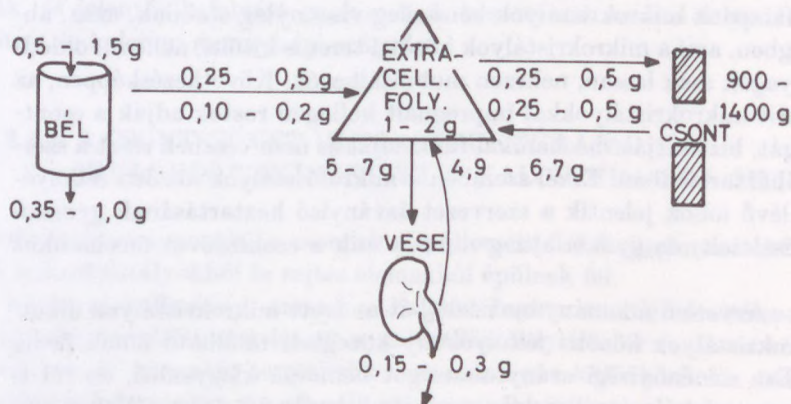

Jelmagyarázat: Parathormon hatás: ———
Kalcitonin hatás: - - -

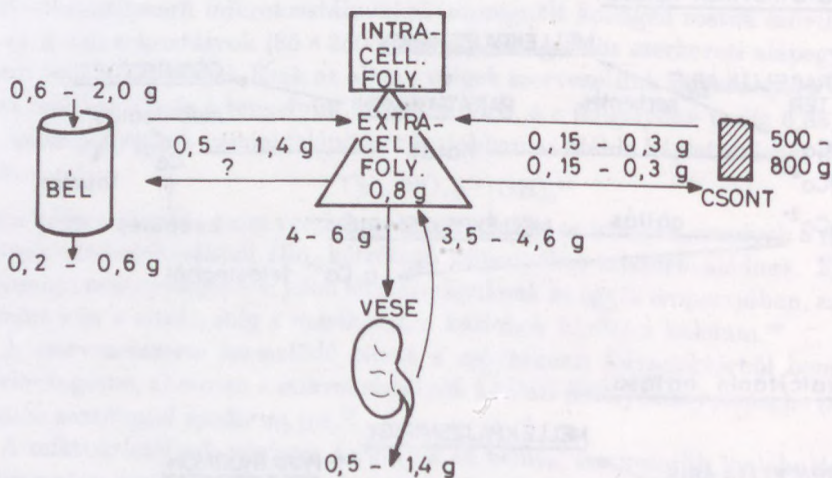
4. ábra. A mész- és foszfor-anyagcsere hormonális szabályozása (Prellwitz, 1976)

²⁹ Lengyel, 1976.

A kalciumegyensúly
(Krane 1980)

A foszfátegység
(Krane 1980)

5. ábra. A kalciumegyensúly (Krane, 1980)

Nyilvánvaló, hogy a korábban említett mechanikus szerep kör, illetve a metabolikus funkció éppen a kémiai stabilitás, illetve a mozgékonyság tényével áll szoros kapcsolatban.

Nézzünk egy gyakorlati példát: a vér fiziológiás kalciumszintje kereken 10 mg/dl ($=2,5 \text{ mmol/l}$). Ha ez az érték egy kritikus szint alá csökken, akkor utánpótlása legelőször a mikrokristályok közötti félfolyékony fázis kalciumionjaiból érkezik, azaz az intersticiális folyadékterén keresztül jut a vérpályába. Ez a fizikokémiai szabályozás alatt álló folyamat kb. 7 mg/dl -es szintet képes folyamatosan fenntartani. A további 3 mg/dl -es mennyiséget a mellékpajzsmirigy működése a csontbon-

tó, illetve a csontépítő sejtek aktivitásának megváltoztatásával és a vesecsatór-nácskák működésének szabályozásával képes biztosítani (4—5. ábra). A kisebb volumenű hormonális hatás viszont lényegesen gyorsabban érvényesül, mint a nagyobb volumenű fizikokémiai.³⁰

4.3.1.3. A CITRÁT ÉS A VÉRALVADÁS

A kalciumionok kulcsfontosságú szerepet játszanak a véralvadás kémiai folyamatá-nak zavartalan lezajlásában.

Mint láttuk, a citrát még a vérpályán belül olyan komplexet alkot a kalciummal, amely elveszti az ionos állapotban lévő kalcium (Ca^{2+}) jellegzetes élettani tulajdon-ságait. Koprecipitációs képessége alapján viszont bekapcsolódik a csontszövet állandó remodellációjába.³¹

2. táblázat. Kalciumionok szerepe a véralvadás kémiai folyamatában (Thomas, 1988)

Hatások

1. Az aktív plazmatikus tromboplasztin *csak* kalciumionok jelenlétében képes aktiválni az antihemo-fília-B faktort.
2. A prokonvertinnek konvertinné történő átalakulása szöveti tromboplasztin hatására *csak* kalcium-ionok jelenlétében megy végbe.
3. Az antihemofília-A faktor a Stuart–Prower-faktort *csak* kalciumionok és foszfolipidek együttes jelen-léte esetén képes aktiválni.
4. Az aktív akcelerin a már aktivált Stuart–Prower-faktort *csak* kalciumionok és egy foszfolipid jelenlé-tében képes alkalmassá tenni a protrombin $\rightarrow$ trombin átalakítására.
5. A Laki–Lóránd (XIII. alvadási)-faktor a vízoldékony fibrin monomérekől stabil alvadékot *csak* kalciumionok jelenlétében képes létrehozni.

Mivel a komplexképződés miatt az ionizált kalcium mennyisége csökken, az alvadás kémiai folyamatának több lépése is zavart szenved.³² (2. táblázat). A táblázatban felsorolt öt támadási pont teszi a citrátot alkalmassá arra, hogy pl.: a laboratóriumi gyakorlatban alvadásgátlóként használhassuk.

4.3.1.4. A CITRÁT ÉS A SZERVEZET SAV-BÁZIS EGYENSÚLYA

A citrát a vizelettel ürül. Úrításának mennyiségi változásai szorosan követik a vér vegyhatásának lúgos vagy savanyú irányú eltolódását: alkalotikus állapotokban (lúgos irányú eltolódások) emelkedik, acidotikus állapotokban (savi irányú eltoló-

³⁰ Prellwitz, 1976.

³¹ Williams, 1977.

³² Thomas, 1988.

dások) pedig csökken. — Érdemes megjegyezni, hogy a citráttal szemben, a trikarboxilsav többi, szintén savanyú vegyhatású tagjai közül egyiknek sem változik az ürített mennyisége a vér vegyhatásával összefüggésben. Ez a jelenség arra utal, hogy a citrát, mint fiziológiás sav a pufferelvnek megfelelően is funkcionál.³³

A puffer egy nem disszociált savnak és az anionjának vagy egy nem disszociált bázisnak és a kationjának a keveréke. A puffer sav vagy lúg hozzáadása ellenére is megtartja eredeti pH-értékét (vegyhatását) egy bizonyos határon belül.³⁴

4.3.1.5. A CITRÁT SZEREPE INZULIN EREDETŰ HIPOGLIKÉMIÁBAN

A citrátnak anti-ketogenetikus hatása is van, azaz csökkenti a szénhidrátok, illetve a zsír elégetésekor keletkező keton-testek (aceton, acetecetsav, béta-oxivajsav) mennyiségét. Az inzulin eredetű alacsony vércukorszint (hipoglikémia) esetén, ennek a hatásának a révén segít a hipoglikémia következményeinek kivédésében.³⁵

4.4. A CITRÁTÜRÍTÉS SZABÁLYOZÁSA

Szervezetünk naponta mintegy 0,2—1,2 g citrátot ürít a vizelettel. Mivel ez a mennyiség messze meghaladja a táplálékkal bejuttatott mennyiséget vagy a szövetekből mobilizálható citrát tömegét, viszont éhezés idején sem csökken, tehát logikusan következik, hogy elsősorban endogén anyagcsere-folyamatok végtermékeként képződik és ürül a vizelettel.³⁶

Egy másik megfigyelés szerint a vizelettel ürített citrát mennyisége hormonális szabályozás alatt áll. A hormonális szabályozók között az elsők között áll a mellékpajzsmirigy parathormonja és a kalcitonin.³⁷

Kevésbé ismert annak az összefüggésnek az élettani háttere, amit elsőként E. Shorr, A. R. Bernheim és M. M. Taussky észlelt, nevezetesen: hogy a szteránvázas szerkezetű női nemi hormonok egyik csoportjába tartozó ösztrogének jelentősen növelik, míg az ugyancsak szteránvázas, hím nemi hormonok közé tartozó tesztoszteron pedig jelentősen csökkenti a vizelettel ürített citrát mennyiségét.³⁸

Nőknél, a menstruációs ciklus fázisváltozásaival szoros összefüggésben ingadozik a vizelettel ürítő citrát mennyisége:

- két-három nappal a menstruációt megelőzően hirtelen lecsökken,
- a menstruáció után pedig hirtelen megemelkedik.
- Az ovuláció idején átmenetileg csökken, majd
- ismét emelkedik a citrát koncentrációja a vizeletben.

³³ Östberg, 1931.

³⁴ Hollán, 1972.

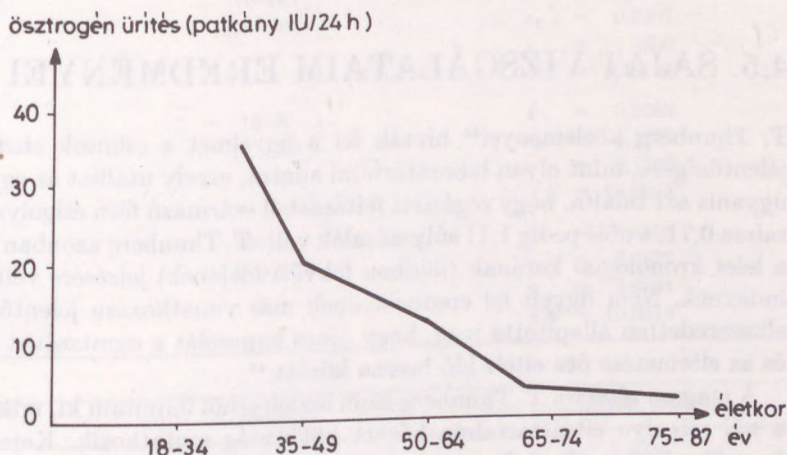
³⁵ MacKay, Carne, Wick, 1940.

³⁶ Sherman, Mendel, Smith, 1936.

³⁷ Danowski, 1962.

³⁸ Shorr, Bernheim, Taussky, 1942.

Ez az összefüggés természetesen csak a szexuális virágzás időszakára érvényes, mert pl. a klimax idején, amikor a vér ösztrogénszintje fokozatos csökkenés után elér egy alacsony szintet, a citrátürítés ingadozása már nem észlelhető³⁹ (6. ábra).

6. ábra. Ösztrogének ürítése az életkor tükrében (Dietz, 1980)

A citrátürítés ingadozásai időben egybeesnek a hüvelyhámsejteknek ugyancsak a menstruációs ciklus fázisváltozásait jelző és hormonális hatásokra létrejövő alaki és citokémiai változásaival.

Az összefüggést a citrátürítés és az említett két szteroid szerkezetű nemi hormon vérszintje között, ezen hormonok terápiás alkalmazása is egyértelműen megerősítette.⁴⁰

Mint azt korábban már láttuk, a vér citráttartalma, amiből a vizelettel ürülő mennyiség közvetlenül származik, a szövetközi folyadéktér közvetítésével kapcsolatban áll a mikrokristályok közötti félfolyékony közeggel, illetve a hidroxipapatit mikrokristályok szerkezeti alapegységeit borító kettős vízköpenyhez adszorbeálódott ionokkal. A kiürített citrát tehát innen pótlódik, miközben az ultrastrukturális szintű (csontszövetben lévő) citrátraktár részlegesen és átmenetileg kiürül. A kiürített citrátmennyiség gyors pótlása és a raktárkészlet feltöltése hormonális hatásra (mellékpajzsmirigy) a csontbontó sejtek aktivitásának fokozásával történik. Ilyenkor a csontbontó sejtek alapállományát oldanak ki a csontszövetből, kollagén rostokat tesznek „szabaddá” és mikrokristályokat bontanak szét.⁴¹

Az ürített citrátmennyiség pótlása első lépésben közvetlenül a mikrokristályok vízköpenyének rétegeihez adszorbeálódott citrátionokból történik, majd második lépésben a hormonális hatásra sejtek végezte bontási műveletből származó, egyéb strukturális elemekkel együtt szabaddá váló citrát tölti fel a részlegesen kiürült

³⁹ Dietz, 1980.

⁴⁰ Edwards, Gray, Wood, 1950; Shorr, Carter, Smith, Taussky, 1948.

⁴¹ Hancox, 1972.

raktárakat. Igaz ugyan, hogy a magasabb mérszertartalmú kérgi csontállomány citrát-koncentrációja magasabb, mint a szivacsos, metabolikus csontszöveté, de a kérgi raktárból nehezebben mobilizálható a citrát, mint az amúgy is metabolikus feladatok ellátására specializálódott szivacsos állományból.⁴²

4.5. SAJÁT VIZSGÁLATAIM EREDMÉNYEI

T. Thunberg közleményei⁴³ hívták fel a figyelmet a csontok citráttartalmának jelentőségére, mint olyan laboratóriumi adatra, amely utalhat az egyén nemére. Ő ugyanis azt találta, hogy régészeti feltárásból származó férfi csigolyatest citráttartalma 0,71, a nőié pedig 1,11 súlyszázalék volt. T. Thunberg azonban a citrátot csak a lelet kronológiai korának (földben fekvési idejének) jelzésére vélte használható indexnek. Nem figyelt fel eredményének más vonatkozású jelentőségére, hanem elkeseredetten állapította meg, hogy nincs kapcsolat a csontszövet citráttartalma és az eltemetése óta eltelt idő hossza között.⁴⁴

A magam részéről T. Thunberg azon észleléséből indultam ki, miszerint a férfi és a női csigolya citráttartalma között különbség mutatkozik. Kerestem tehát az összefüggést és az összefüggés statisztikai szorosságát, a csontszövet citráttartalma és az egyén neme között. Ezért először friss, bonctermi csontmintákkal megismételtem T. Thunberg vizsgálatait.

Ismert nemű és elhalálozási korú egyénekből összeállított, friss bonctermi sorozaton a csigolyák testének szivacsos állományában vizsgáltam a citrát-koncentrációt.⁴⁵

Vizsgált eseteimet férfiakra és nőkre bontva, ezen a két csoporton belül pedig három alcsoportba sorolva az elhalálozási koruk szerint (0–14 éves korig, 15–50 éves korig és 51 felett) nem volt szignifikáns különbség az első, a nemi érés folyamatának befejeződése előtt elhunytak között, de extrém szignifikáns értékű különbség mutatkozott a két felnőtt korcsoportban a két nem között (3. táblázat, 7. ábra).

Eredményeim úgy értelmezhetők, hogy azokban az életperiódusokban, amikor akár az ösztrogének, akár az androgének túlsúlya jellemző, csontjaik citráttartalma alapján a két nem elkülöníthető egymástól. Ez a lehetőség még a reprodukciós életperiódus lezajlása után is fennmarad, bár az „extrém szignifikáns” tartományon belül a kétmintás t-próba eredményének numerikus értéke csökken.

Ennek az eredménynek kézenfekvő magyarázata lehet az, hogy a női szervezet a menstruációs ciklus fázisváltozásaival összefüggésben hullámzó citrátürítésre (ill. az ennek a háttérében lévő vér citrátszint változásokra) a csontszövetben lévő citrátraktár magasabb szintű feltöltésével készül fel.

Ez a magasabb szintű feltöltöttség még a klimax beállta után is észlelhető marad.

⁴² Neuman, Neuman, 1958.

⁴³ Thunberg, 1941; Thunberg, 1948.

⁴⁴ Thunberg, 1948.

⁴⁵ Nemeskéri, Lengyel, 1973; Lengyel, 1980.

3. táblázat. A citráttartalom változása az életkor függvényében friss, bonctermi csigolyatestekben (súlyszázalékban)

Férfiak	Korcsoport	Mért és számított adatok
Össz.: 111	0-14 (n = 28)	$\bar{x}$ = 0,2918
		s_2 = 0,3507
		s = 1,2300
		VK = 12,0197
	15-50 (n = 55)	$\bar{x}$ = 0,5085
		s_2 = 0,1307
		s = 0,1708
		VK = 25,6984
	51-x (n = 38)	$\bar{x}$ = 0,8105
		s_2 = 0,0877
		s = 7,6961
		VK = 10,9515

Nők	Korcsoport	Mért és számított adatok
Össz.: 143	0-14 (n = 30)	$\bar{x}$ = 0,2983
		s_2 = 0,0308
		s = 9,5230
		VK = 10,3439
	15-50 (n = 68)	$\bar{x}$ = 0,8237
		s_2 = 0,1232
		s = 0,0152
		VK = 14,9605
	51-x (n = 45)	$\bar{x}$ = 0,8900
		s_2 = 0,5381
		s = 2,8954
		VK = 6,0460

A csontszövet citrátkoncentrációja tehát a metabolikus feladatokat ellátó szivacsos csontállományban, közvetlenül a szervezet ösztrogén vagy androgén túlsúlyától függ és azzal összefüggésben változik. Feltételezhető, hogy minél magasabb az említett nemi hormonok szintje a vérben, annál inkább eltér az egyén csontjainak citráttartalma a másik nem átlagos citráttartalmától. Más szóval, nem elképzelhetetlen, hogy összefüggést lehetne kimutatni a csontszövet citráttartalma és az egyének morfológiailag meghatározható szexualizáltsági foka között is.

Az egyértelműen besoroltak neme a citráttartalom alapján történt becslés eredményével 97%-ban megegyezett.

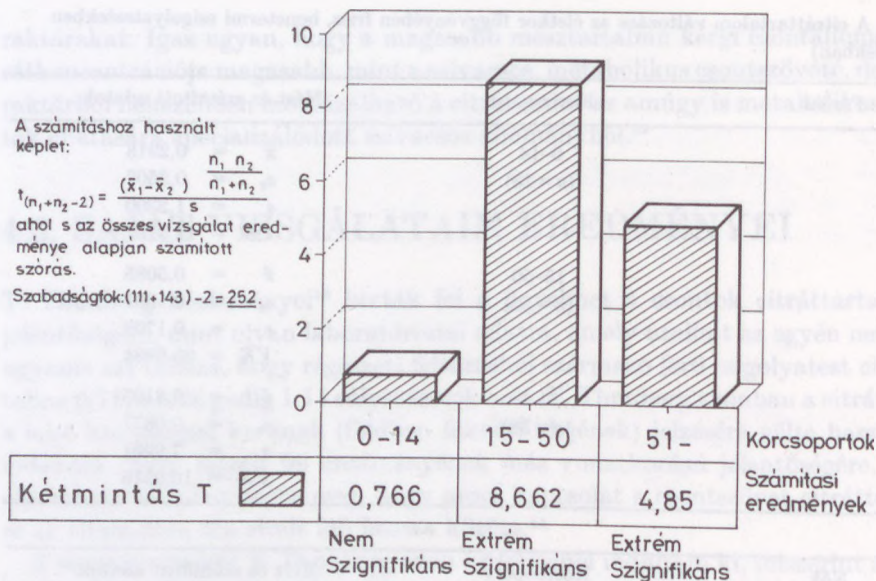
A bizonytalan esetek magyarázata vagy az ösztrogének vagy az androgének jellegzetes nemi túlsúlyának hiányával, vagy valamilyen, a csontok kémiai összetételét (ezen belül elsősorban is a kalcium koncentrációját) befolyásoló kórfolyamat hatásával vagy valamilyen technikai hibával függhet össze.

A számításához használt képlet:

$$t_{(n_1+n_2-2)} = \frac{(\bar{x}_1 - \bar{x}_2) \cdot \frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}{s}$$

ahol s az összes vizsgálat eredménye alapján számított szórás.

Szabadságfok: $(111+143) - 2 = 252$.

7. ábra. A kétmintás t-próba eredményének a szemléltetése különböző életkori csoportokhoz tartozó férfiak és nők csontjainak citráttartalmát illetően

4. táblázat. Az egyértelműen besorolható esetek %-os arányának változása korcsoportonként

Korcsoport	Egyértelműen besorolható	Bizonytalan
0-14 év:	50%	50%
15-50 év:	95%	5%
51 év felett:	80%	20%

4.6. RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOKBÓL SZÁRMAZÓ CSONTMARADVÁNYOK CITRÁTTARTALMA

Ismét T. Thunbergre hivatkozom, aki megállapította, hogy a csontok citráttartalma akár évezredekken keresztül is képes dacolni a talaj különböző fizikai vagy/és kémiai hatásaival, és mérhető mennyiségben konzerválódik.⁴⁶

E stabil kémiai kötés felismerésének tudható be, hogy számos kutató⁴⁷ a citrát-tartalom csökkenése és a csontmaradványok történeti kora, a talajban töltött fekvési ideje között keresett összefüggést. Még a legoptimistább T. Thunberg szerint is csak a legnagyobb fenntartásokkal és csak speciális feltételek teljesülése esetén lehet a citráttartalmat, mint a történeti kor jelzőjét elfogadni.⁴⁸

⁴⁶ Thunberg, 1948.

⁴⁷ Perkins, Dixon, 1952; Pin, 1950; Baud, Rodson, Morgenthaler, 1956; Heizer, Cook, 1960.

⁴⁸ Thunberg, 1947.

Saját tapasztalataim szerint, amiket különböző történeti korú, magyarországi temetőkből származó sorozatokon szereztem, arra a következtetésre jutottam, hogy a dekompozíciós hatások, amiknek a talajban eltöltött idő csak az egyik komponense, csökkentik ugyan a csontmaradványok citráttartalmát, de nem befolyásolják alapvetően azt az összefüggést, amit friss bonctermi sorozatomnál észleltem.

A csontszövet citráttartalmának csökkenése elsősorban azoknak a fizikai, kémiai és biológiai hatásoknak az összességétől függ, amiknek a hatására lezajlik a csontszövet le- és átépülése a talajban. (A dekomponálódás problémájával a vércsoporttulajdonság vizsgálata kapcsán foglalkozom.)

Ahhoz, hogy a csontszövet citráttartalma alapján valószínű következtetést vonhassunk le az egyének nemére vonatkozóan, két feltétel teljesülése szükséges:

- a) azonos lelőhelyről származó, statisztikailag értékelhető sorozat és
- b) morfológiai módszerekkel már vizsgált és a régészeti leletanyag alapján ellenőrzött, nagyjából azonos mennyiségű citrátot tartalmazó referenciasorozat.

4.7. A BARGUZINI TEMETŐ 7. SZ. SÍRJÁBÓL SZÁRMAZÓ CSONTMARADVÁNYOK CITRÁTTARTALMA

Az eddig vázolt helyzet ismeretében kevés reményem volt arra, hogy a barguzini csontminták laboratóriumi vizsgálatának eredményeiből bizonyíthatóan helytálló következtetések levonására lehet módom. Azon feltételek közül, amik nélkül reális következtetést az egyén nemére vonatkozóan csontjainak citráttartalmából aligha lehet levonni, első pillantásra úgy tűnt, hogy egyik sem teljesült:

a) Barguzinból csak egyetlen egyén vázmaradványaiból (7. sz.) volt mintám. Sem a temető területén feltárt többi vázmaradványból, sem a kérdéses, Petőfi földi maradványainak vélt csontváz alatti rétegből előkerült vázból (28. sz.), sem az egymásra-temetkezéssel szoros térbeli kapcsolatban álló, gyermek-vázát rejtő sír (1. sz.) anyagából nem kaptam mintát. Ez a körülmény könnyen lehetetlenné tette volna eredményes laboratóriumi vizsgálatok végzését.

b) Nem kaptam talajmintát a 7. sz. sírból, hogy legalább azokra a fizikai, kémiai hatásokra próbálhassak meg következtetni, amelyek a csontmaradványok le- és átépülése (dekomponálódása) során jelentős szerepet játszottak.

c) A puszta csontmintákon kívül semmiféle adat nem állt rendelkezésemre sem a sír feltárásának körülményeiről, sem a leletanyag tárolási feltételeiről a feltárás és a mintavétel között eltelt időszakban.

Ennyi negatívum már szinte fátumszerűen mutat arra felé, hogy Petőfi Sándor hősi halálát a modern kor emberére jellemző gondolatvilág sajátos motívumaival cáfolni kívánó újabb legenda születésének voltunk tanúi.

Ha a szándékosságot a nem megfelelő mintavételt illetően nem is tételezzük fel, a szakmai szempontok teljes figyelmen kívül hagyása nem lehet kérdéses.

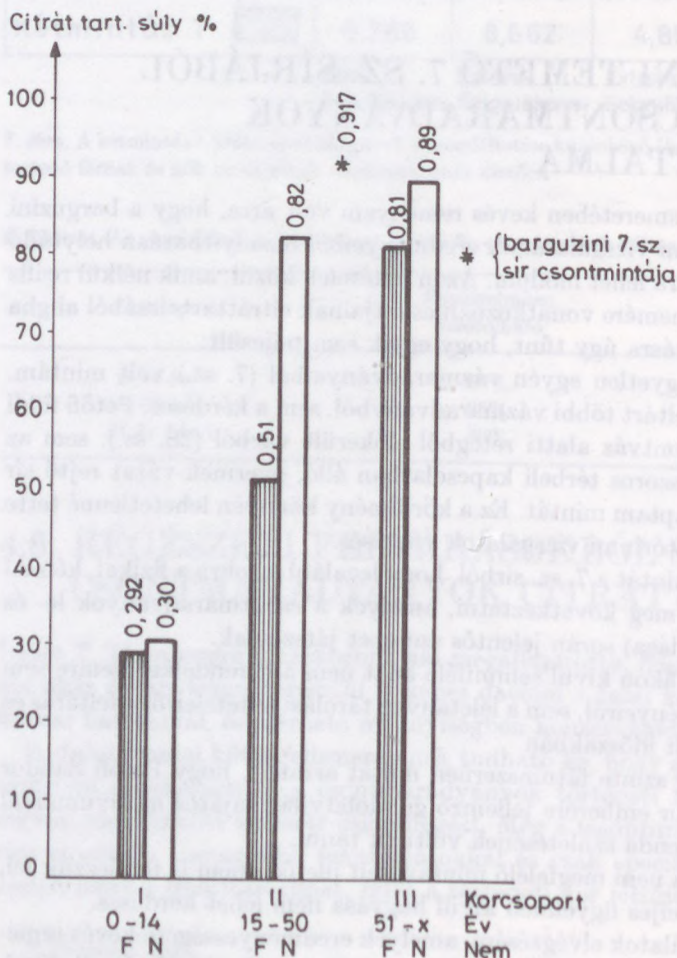
A laboratóriumi vizsgálatok elvégzésére, amelyek eredményességére kevés reményem lehetett, az a tisztelet és nemzeti érzés késztetett, amit Petőfi Sándor életével, hősi halálával és szellemiségével kapcsolatban minden magyar érez.

A 8. sz. mintában, a III. ágyéki csigolyatest szivacsos állományában, három bemerésből az alábbi adatokat kaptam a citráttartalomra vonatkozóan:

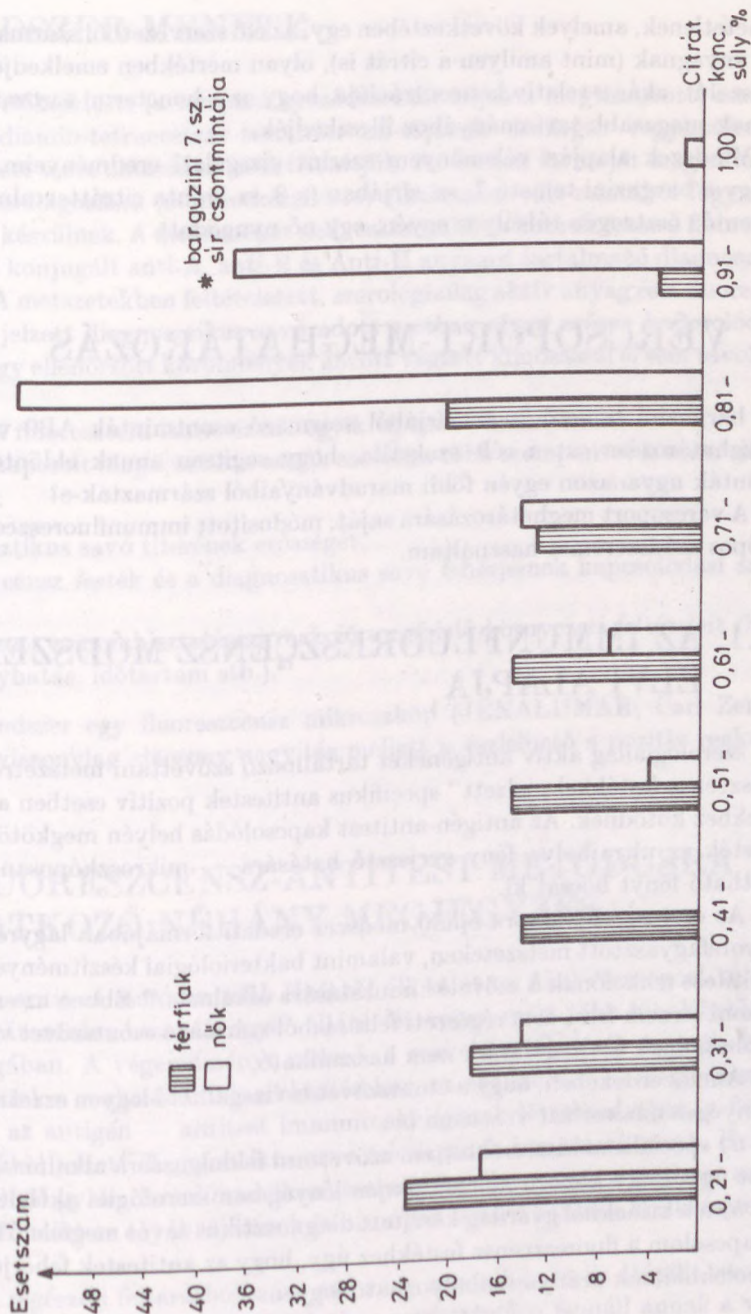
a mérések átlaga: 0,9167 súlyszázalék,
a mérések szórása: 0,049329,
szórásnégyzete: 2,433,
variációs koeff.: 5,381327.

A talált citráttartalom szerencsémre olyan magas volt, hogy recens (bonctermi) sorozatom nőkre jellemző, magasabb adatai közé is jól beilleszkedett (8—9. ábra).

A csontszövet dekomponálódása a talajban fekvés során több szempontból is befolyásolhatja a csontmaradványok kémiai összetételét, de olyan behatások szinte

8. ábra. A barguzini temető 7. sz. sírjából származó csontminta citrát-tartalmának viszonya recens sorozatom átlagértékeihez

9. ábra. Recens sorozatom citrártartalmát bemutató hisztogram és a barguzini 7. sz. sz. csontmintájának citrát-koncentrációja

lehetetlenek, amelyek következtében egy, az élő szervezetből származó, csonteredetű anyagnak (mint amilyen a citrát is), olyan mértékben emelkedjék meg akár az abszolút, akár a relatív koncentrációja, hogy az a bonctermi sorozat női alcsoportjának magasabb tartományához illeszkedjék.

Mindezek alapján véleményem szerint vizsgálati eredményeim azt mutatják, hogy a barguzini temető 7. sz. sírjában (a 8. sz. minta citráttartalma alapján) egy jelentős ösztrogén túlsúlyos egyén, egy nő nyugodott.

5. VÉRCSOPORT-MEGHATÁROZÁS

A barguzini temető 7. sz. sírjából származó csontminták ABO vércsoportjának meghatározása azt a célt szolgálta, hogy segítsen annak eldöntésében, hogy a minták ugyanazon egyén földi maradványaiból származtak-e?

A vércsoport meghatározására saját, módosított immunfluoreszcenciás, mikroszkópos módszeremet használtam.

5.1. AZ IMMUNFLUORESZCENZS MÓDSZER ELVI ALAPJA

A szerológiai aktív antigéneket tartalmazó szövettani metszetre felvitt és fluoreszcenz festékkel „jelzett” specifikus antitestek pozitív esetben a szöveti antigénekhez kötődnek. Az antigén-antitest kapcsolódás helyén megkötött fluoreszcenz festék az ultraibolya fény gerjesztő hatására — mikroszkóposan leolvasható — látható fényt bocsát ki.

Az erre az elvi alapra épülő módszer eredeti formájában lágyrészekből készült gyorsfagyasztott metszeten, valamint bakteriológiai készítményeken az antigén-antitest reakciónak a szöveti kimutatására alkalmas.⁴⁹ Ebben az eredeti formában azonban sem friss, sem régészeti feltárásból származó csontszövet vércsoport-tulajdonságának a vizsgálatára nem használható.

Annak érdekében, hogy a csontszövet is vizsgálható legyen ezzel az eljárással, két lényeges módosítást vezettem be:

a) speciális módszerrel tettem szövettani feldolgozásra alkalmassá a csontszövetet úgy, hogy közben ne csökkenjen lényegesen szerológiai aktivitása,

b) a lektinekből gyárilag készített diagnosztikus savót megfelelő feltételek között kapcsolom a fluoreszcenz festékhez úgy, hogy az antitestek fehérjéinek és a festék molekuláinak aránya szabályozható legyen.

⁴⁹ Pearse, 1960.

5.2. A MÓDSZER MENETE

A megfelelően előkészített (a talajszennyeződésektől teljesen megtisztított) csontmintát etilén-diamin-tetraecetsav-tetranátrium-sójának semleges vegyhatására beállított, telített vizes oldatában mésztelenítjük. Az eredeti formáját megtartott, de szövettani feldolgozásra (metszetkészítésre) alkalmassá vált mintából fagyaszott metszetek készülnek. A metszeteket nedveskamrákban hozzuk össze a fluoresz-tott metszetek készülnek. A metszeteket nedveskamrákban hozzuk össze a fluoresz-cenz festékekkel konjugált anti-A, anti-B és Anti-H anyagot tartalmazó diagnosztikus savókkal. A metszetekben feltételezett, szerológiai aktív anyag és a fluoreszcens festékekkel jelzett diagnosztikus savó adott esetben olyan erősen kapcsolódik egymáshoz, hogy ellenőrzött körülmények között végzett kimosással el sem távolítható.

Festékként a fluoreszcein-izotiocianát egyik típusát⁵⁰ használtam.

A festékekhez kapcsolt diagnosztikus savók esetében több szempontot is szem előtt kell tartanunk:

- a diagnosztikus savó titerének erősségét,
- a fluoreszcensz festék és a diagnosztikus savó fehérjeinek kapcsolódási arányát,
- a létrehozott immunhisztológiai reakció megfelelő környezeti feltételeit (hőmérséklet, vegyhatás, időtartam stb.).⁵¹

Az észlelőrendszer egy fluoreszcensz mikroszkóp (JENALUMAR, Carl Zeiss, Jena), amivel viszonylag alacsony nagyítás mellett is észlelhető a pozitív reakció fényjelensége.

5.3. A FLUORESZCENZS-ANTITEST METÓDUSRA VONATKOZÓ NÉHÁNY MEGJEGYZÉS

A fluoreszcensz-antitest metódus több lépésből áll, mint az AB0 vércsoport-tulajdonság meghatározására használt egyéb eljárások, éppen ezért több hibalehetőséget is rejt magában. A végeredményt zavaró, a reakció értékelését megnehezítő hibákat véthetünk a reakcióadat elkészítésekor, az antiszérum — festék összekapcsolásakor, az antigén — antitest immunreakciójának létrehozásakor, a fluoreszcensz festékekkel jelzett diagnosztikus savó feleslegének kimosásakor stb. Ezzel szemben, megfelelő gyakorlattal rendelkező személy kezében maga a módszer sokkal érzékenyebb, mint az egyéb eljárások és bizonyos zavaró hatások kiszűrésére is alkalmasabb.⁵²

Valamennyi, régészeti feltárásból származó vagy a talajban le- és átépült csontmaradvány vércsoportjának meghatározásakor egyértelműen fennáll annak a ve-

⁵⁰ Calbiochem-Behring Corp.: Katalógusszám: 34.323. Fluorescein-isothiocyanate Isomer I. on Celite 10%.

⁵¹ Lengyel, 1984.

⁵² Lengyel, 1975.

szélye, hogy az aktuálisan meghatározott vércsoport-tulajdonság nem azonos az egykor élt egyén eredeti vércsoportjával. Ezt a veszélyt egyetlen vércsoport-meghatározási módszer sem képes kiküszöbölni. Arra vonatkozóan, hogy a leolvasott vércsoport azonos lehet az eredetivel, csak közvetett, statisztikai számításokra alapozott „bizonyítékunk” lehet. Ez a kérdés a csontok dekomponálódásával függ össze.⁵³

5.4. A DEKOMPOZÍCIÓ

A dekompozíció hatására alakulnak ki mindazok a szövettani, fizikai, kémiai és szerológiai változások, melyek a csontszövetben az egyén halálának beálltától csontmaradványainak laboratóriumi feldolgozásáig játszódnak le.⁵⁴

A dekompozíciós változások időben három egymást követő fázisban zajlanak le:

a) az egyén halálától az eltemetéséig. Viszonylag rövid időszak, melynek meghatározó szerepe lehet a dekompozíció közvetkező fázisai során. A leépülési folyamatok a lágyrészek bomlásával kezdődnek. Ennek jellegét és intenzitását fizikai (pl.: a környezet hőmérséklete, a tetem takaratlan testfelületeinek nagysága, nedvességtartalma stb.) és biológiai tényezők (pl.: a tetemben és a környezetében jelenlévő mikroorganizmusok, a halál oka és körülményei stb.) határozzák meg.

b) a talajban. A csontszövetből egyes biológiai, kémiai és fizikai behatások következményeként egyes kémiai komponensek kioldódnak, mások lebomlanak, átalakulnak, ugyanakkor helyükre csontidegen anyagok épülnek be. Közben elpusztulnak a csontot borító lágyrészek, elpusztulnak a csontszövet sejtjes elemei is, de az oszteonok jellegzetes szöveti felépítését jelentő központi csatornák (Havers-csatornák) és a körülöttük lévő, koncentrikus helyzetű lemezrendszer akár évmillióig is felismerhető marad.⁵⁵

A szöveti szerkezet fennmaradása arra utal, hogy a kollagén rostok és az őket impregnáló mikrokristályok lényegében az eredeti helyükön maradnak. A mikrokristályok azonban könnyen eshetnek olyan izomorf szubsztitúció áldozatául, aminek következtében kristályszerkezetüknek már csak a geometriai formái változatlanok. A mátrix (az alapállomány) bizonyos hisztokémiai reakciói jellegükben vagy intenzitásukban megváltoznak, azaz kémiai átalakulásokról árulkodnak.⁵⁶

A második fázis legelején a tetem bomlása a halál utáni önemésztődés folytatódásának és különböző mikrobális behatások következményeinek az eredője.

A vércsoport-meghatározás szempontjából az a legfontosabb kérdés, hogy mindezek a hatások hogyan befolyásolják a csontszövetben lévő AB0 antigének sorsát és ezen keresztül a vércsoport-vizsgálatok eredményeit?

Az AB0 vércsoport tulajdonságért a néhány cukormolekulának összekapcsolódásából felépülő rövid szénhidrátláncok (oligoszacharidák) a felelősek. Az oligoszacha-

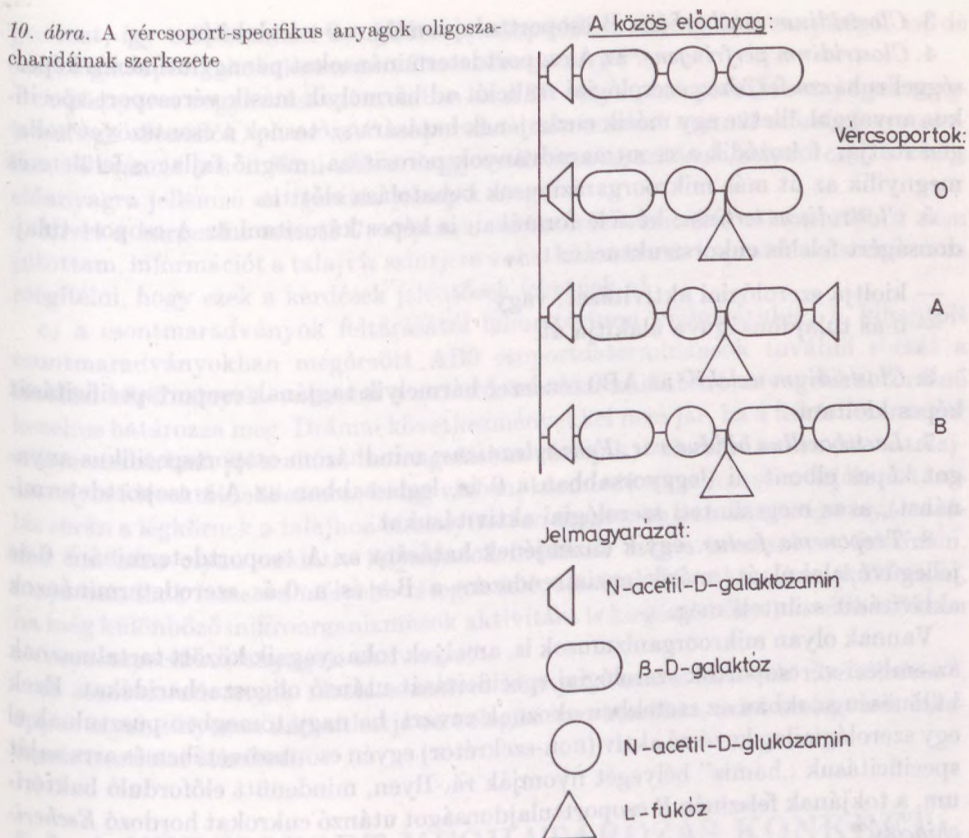
⁵³ Hart, Kvas, Soots, 1978.

⁵⁴ Lengyel, Nemeskéri, 1964.

⁵⁵ Graf, 1949.

⁵⁶ Bouvier, Ubelaker, 1977.

10. ábra. A vércsoport-specifikus anyagok oligoszacharidáinak szerkezete

ridák építőkövei, a cukormolekulák nagyjából hasonlóak, láncá formálódásuk is ugyanabban a sorrendben történik. Az egyes vércsoport-tulajdonságok között csak a lánc végén lévő cukormolekulában van különbség⁵⁷ (10. ábra).

Számos mikroorganizmus használja fel táplálkozásában ezeket a cukormolekulákat, azaz enzimatikus aktivitásuk révén képesek lehasítani a végálló molekulát az oligoszacharida-lánchról. Ennek következtében az eredeti vércsoportjelleg átalakulhat egy másikká vagy teljesen elveszítheti szerológiai aktivitását, azaz meghatározhatatlanná válik. Az AB0 tulajdonságot hordozó oligoszacharidák szempontjából bizonyos alacsony oxigénnyomáson is életképes (fakultatív anaerób vagy szemianaerób) mikroorganizmusok a legveszélyesebbek.⁵⁸

A leggyakrabban zavart okozó mikroorganizmusok:

1. *Bacillus cereus*: a B csoporttulajdonságot 0-vá alakítja.
2. *Bacillus fulminans*: kioltja a 0 csoportra jellemző anyag szerológiai aktivitását.

⁵⁷ Giblett, 1969.

⁵⁸ Schwarzfischer, Liebrich, 1963; Springer, Williamson, 1960.

3. *Clostridium maebashi*: a B csoporttulajdonságot 0-vá alakítja.

4. *Clostridium perfringens*: az A csoportdeterminánsokat panagglutinációs képességgel ruhazza fel, azaz szerológiai reakciót ad bármelyik másik vércsoport-specifikus anyaggal, illetve egy másik enzimjének hatására szétesnek a csontszövet kollagén rostjai, fokozódik a csontmaradványok porozitása, megnő fajlagos felülete és megnyílik az út más mikroorganizmusok behatolása előtt is.

5. *Clostridium tertium*: kétféle formában is képes károsítani az A csoport-tulajdonságért felelős cukorstruktúrát:

- kioltja szerológiai aktivitását, vagy
- 0-ás tulajdonságúvá alakítja át.

6. *Clostridium welchii*: az AB0 rendszer bármelyik tagjának csoportspecifitását képes kioltani.

7. *Lactobacillus bifidus* var. *Pennsylvanicus*: mindhárom csoportspecifikus anyagot képes elbontani (leggyorsabban a 0-ás, leglassabban az A-s csoportdetermináns), azaz megszünteti szerológiai aktivitásukat.

8. *Treponema foetus*: egyik enzimjének hatására az A csoportdetermináns 0-ás jellegűvé alakul át, másik enzimrendszere a B-s és a 0-ás szerodeterminánsok aktivitását szünteti meg.

Vannak olyan mikroorganizmusok is, amelyek tokanyagaik között tartalmaznak az emberi vércsoportok szerológiai specificitását utánzó oligoszacharidákat. Ezek különösen azokban az esetekben okoznak zavart, ha nagy tömegben pusztulnak el egy szerológailag kevésbé aktív (non-szekrétor) egyén csontszövetében és arra saját specificitásuk „hamis” bélyegét nyomják rá. Ilyen, mindenütt előforduló baktérium, a tokjának felszínén B csoporttulajdonságot utánzó cukrokat hordozó *Escherichiacoli*.⁵⁹

A dekompozíció második fázisában a biológiai hatásokon kívül jelentősek lehetnek még a fizikai és a kémiai eredetű változások is. A fizikai hatások közül a hőmérséklet, mint a bakteriális enzimaktivitást befolyásoló tényező játszik fontos szerepet. Bizonyos talajmélységen túl, az egyenletes évi középhőmérsékletet tartó zónába (mélységbe) temetett tetem dekomponálódásának sebességét, a rothasztó baktériumok elszaporodását az is befolyásolja, hogy a tetemmel lejuttatott mikroorganizmusok anyagcsere-folyamataikhoz milyen parciális oxigénnyomást igényelnek? A barguzini, helyi klimatikus viszonyokra, ill. a 7. sírban, a csontmaradványok szintjében uralkodó hőmérsékleti viszonyokra vonatkozóan semmiféle adatom sincs.

A kémiai behatások közül a talajvíz mennyiségét, a benne oldott ásványi anyagok milyenségét és koncentrációját említem, mint a csontváz anyagát befolyásoló fontos tényezőt. Természetesen ismernünk kellene a talajvíz szintjének, illetve ingadozásainak viszonyát a csontmaradványokat rejtő réteghez viszonyítva. A csontmaradványokat ismételten ellepő talajvíz kioldhat számos csonteredetű kom-

⁵⁹ Muschel, Osawa, 1959. A bakteriális hatások összefoglalásához: Iseki, Masaki, 1953; Watkins, 1969; Lengyel, 1975.

ponenst, így csökkentheti az AB0 csoportspecifikus anyagok mennyiségét is, de szerológiai specificitásukat nem változtathatja meg.⁶⁰

A környezet vegyhatásával szemben az AB0 vércsoportspecifikus anyagok meglehetősen ellenállóak, pl. az „A” csoportdeterminánsokat normál erősségű ecetsavban 16 órán át is kell főzni ahhoz, hogy eredeti antigenitásuk helyett egy, a közös előanyagra jellemző antigenitás jelenjék meg.⁶¹

Mivel a barguzini temető 7. sírjának területéről semmiféle talajmintához nem jutottam, információt a talajvíz szintjére vonatkozóan nem kaptam, azt sem tudom megítélni, hogy ezek a kérdések jelentősek lehetnek-e?

c) a csontmaradványok feltárásától laboratóriumi vizsgálatukig. A kihantolt csontmaradványokban megőrzött AB0 csoportdeterminánsok további sorsát a tárolási körülmények, valamint a csontok mosása, különböző anyagokkal történő kezelése határozza meg. Drámai következményekkel nem jár, ha a feltárt csontokat száraz raktárban, jól szellőző csomagolásban tárolják, valamint az sem, ha a talajszennyeződésektől felületesen, hideg vízben, kézmosókefével megtisztítják. A tárolás során a légkörnek a talajhoz viszonyítottan magasabb parciális oxigénnyomásának hatására olyan oxidatív folyamatok indulnak meg a csontszövet felszínein, majd haladnak lassan a mélyebb rétegek felé, amelyek következtében (különösen, ha még különböző mikroorganizmusok aktivitása is kiegészíti őket) tovább csökken a csoportspecifikus anyagok aktivitása.

A csontmaradványok tárolása nedves környezetben, a csontok „befülledése”, éppen olyan súlyosan károsíthatja szerológiai karakterüket, mint melegvízes áztatásuk tisztítási céllal.

5.5. A VÉRCSOPORT-MEGHATÁROZÁS KONKRÉT EREDMÉNYEI A BARGUZINI TEMETŐ 7. SÍRJÁNAK CSONTMINTÁIN

A csontminták (6-os és 8-as jelzésű csontvázdarabok) AB0 vércsoport-meghatározását párhuzamosan három különböző laboratóriumban végeztük. Saját módszereimet használva igyekeztem mielőbb eredményt elérni, hogy ezzel is bizonyítsam saját eredményeim használhatóságát. Így elsőként állapítottam meg, hogy mindkét minta (a combcsont kérgi részéből származó 6-os és a III. ágyéki csigolya testéből származó 8-as) egyaránt egy „A” vércsoportú egyén földi maradványaiból származik. Eredményeimet 1990. február 26-án közöltem Szabó Árpáddal is.

A vércsoport-meghatározás eredménye úgy értelmezhető, hogy a meghatározott csoporttulajdonság alapján ugyanazon egyénből, eredeti specificitását valószínűleg megőrzött csontmintákról van szó.

Az a feltételezés, hogy a III. ágyéki csigolya testéből származó szivacsos állomány is, valamint a combcsont kérgi részéből különböző minták nem ugyanahhoz az egyénhez tartoznának, csaknem teljes biztonsággal kizárható.

⁶⁰ Lengyel, 1973.

⁶¹ Otten, 1965; Giblett, 1969.

5.6. A BAKTERIOLÓGIAI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEINEK ÉRTÉKELÉSE

Mint láthattuk, a csontmaradványokon végezhető vércsoport-meghatározás eredményét bizonyos mikroorganizmusok enzimtevékenysége és/vagy jelenléte megkérdőjelezheti. Esetünkben azonban a személyazonosítás szempontjából az eredeti vércsoport-tulajdonság átalakulásának nincs jelentősége. Arra a kérdésre ugyanis, hogy Petőfi Sándor nyugodott-e a barguzini temető 7. sz. sírjában, a csontmaradványok AB0 fenotípusának az ismerete sem adhatna választ.

Ugyanis:

— Petőfi Sándor vércsoportjára vonatkozóan nincs közvetlen adatunk, hiszen az emberi vércsoportok létezését csak századunk elején ismerték fel.⁶²

— Ugyancsak nem ismerjük Petőfi Sándor özvegyének és egyetlen fiának vércsoportját sem (az ok azonos).

— Legjobb tudomásom szerint nem történtek a vércsoport-tulajdonság felderítését célzó vizsgálatok Petőfi Sándornak az idehaza előkerült állítólagos hajmaradványain sem.

A vércsoport-tulajdonság egyöntetűsége a különböző csontmintákban csak arra utal, hogy azonos egyénből vagy azonos dekompozíciós körülmények közül származnak. A meghatározott „A” vércsoport-tulajdonságnak a néhai egyén életéből való eredetét lehet valószínűbbé tenni, ha a vércsoport-tulajdonságot átalakító mikroorganizmusok jelenléte legalább most nem mutatható ki.

A bakteriológiai vizsgálat eredményét az eredeti jelentésnek megfelelően közlöm:

„JELENTÉS” 1990. márc. 21.

A barguzini 7-es sírban nyugvó egyén csontváz-maradványain végzett vércsoport-szerológiai vizsgálatok alapján indokoltnak látszott megvizsgálni, hogy a kapott eredményt („A” fenotípus) nem okozhatták-e a mintákban vagy a mintákban jelenlévő mikroorganizmusok? Ezért elvégeztük a szükséges bakteriológiai vizsgálatokat is.⁶³

A 7/6-os mintából kitenyészthető törzsek:

Bacillus subtilis,

Clostridium cochlearium,

*Staphylococcus epidermidis**,

Micrococcus (közelebbről nem identifikálható)*.

A 7/8-as mintából kitenyészthető törzsek:

Bacillus subtilis,

Clostridium cochlearium,

Clostridium ghonii,

⁶² Landsteiner, 1901.

⁶³ A vizsgálatok elvégzéséért köszönetet mondok Szentmihályi Annának, az OKI Bakteriológiai Osztálya csoportvezetőjének és két munkatársának: Nagyné Inács Juditnak és Kovács Istvánnak.

Streptomyces fajok (közelebből nem azonosíthatók),

*Staphylococcus epidermidis**

A * jelzésű törzsek feltehetően a kihantolás után kerültek a csontmintákra.

Vélemény:

Egyik mintából sem tenyésztett ki olyan mikroorganizmus, amelyiket a kapott eredménnyel („A” fenotípus) kapcsolatba lehetett volna hozni. A *Streptomyces* fajok kollagenáz enzimjének aktivitása a csontszövet porozítását esetleg fokozhatta.”

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva a laboratóriumi vizsgálatok eredményeit, megállapítható, hogy:

1. A szivacsos szerkezetű csontminta citráttartalma alapján a barguzini temető 7. sz. sírjából feltárt emberi csontmaradványok egy nőhöz tartozhattak.
2. A különböző anatómiai helyekről származó minták csaknem bizonyosan ugyanabból az egyénből származtak.
3. A barguzini temető 7. sz. sírjából feltárt csontminták nagyon nagy valószínűséggel egy „A” vércsoport-tulajdonságú egyénhez tartoztak.
4. A meghatározott fenotípus („A” vércsoport-tulajdonság) eredetinek ítéltető, azaz valószínűtlennek tűnik, hogy különböző mikroorganizmusok élettevékenysége vagy tömeges pusztulása és a csontszövetben rekedése következtében másodlagosan alakult volna ki.
5. A számítógépes rétegvizsgálatok eredményeit összehasonlító anyag hiányában nem lehetett értékelni.
6. A mágneses-rezonancia-képalkotás módszere teljesen eredménytelennek bizonyult, mivel az adott feltételek mellett végzett vizsgálatok során értékelhető jeleket nem kaptunk.

IRODALOMJEGYZÉK

- C. A. Baud, P. Bodson, P. W. Morgenthaler
1956 L'acide citrique et l'anhydride carbonique de l'os humain fossile. = *Archive Suisses Anthropologiques* Genève 21, 86—90.
- S. T. Borgognini
1979 Palaeoserology. Introductory remarks. = *Journal of Human Evolution* 8, 709—710.
- G. H. Bourne
1961 *The Biochemistry and Physiology of Bone*. New York
- M. Bouvier, D. H. Ubelaker
1977 A comparison of two methods for the microscopic determination of the age at death. = *American Journal of Physical Anthropology* 46, 391—394.

- M. Brezina, P. Zuman*
1956 Die Polarographie in der Medizin, Biochemie und Pharmazie. Leipzig
- W. E. Brown*
1966 Crystal growth of bone mineral. = *Clinical Orthopedics* 44, 205—220.
- A. Cahorus*
1847 In: *S. Natelson, J. K. Lugovoy, J. B. Pincus*, Determination of micro quantities of citric acid in biological fluids. = *Journal of Biological Chemistry* 180 (1948) 597—606.
- Calbiochem-Behring Corp.*
1980 Biochemical and immunological Catalog. Lucerne
- A. H. Coons, M. H. Kaplan*
1950 Localization of antigen in tissue cells. II. Improvement of a method for the detecting of antigen by means of fluorescent antibody. = *Journal of Experimental Medicine* 91, 1—13.
- T. S. Danowski*
1962 *Clinical Endocrinology. III: Calcium, Phosphorus, Parathyreoid and Bone*. Baltimore
- F. Dickens*
1941 The citric acid content of animal tissues with reference to its occurrence in bone and tumor. = *Biochemical Journal* 35, 1011—1023.
- A. A. Dietz*
1980 *Aging — its Chemistry*. Washington
- T. F. Dixon, H. R. Perkins*
1952 Citric acid and bone metabolism. = *Biochemical Journal* 52, 260—265.
- S. M. Edwards, C. H. Cray, M. E. Wood*
1950 Citric acid and excretion of oestrone and oestradiol. = *Journal of Endocrinology* 6, 440—449.
- R. H. Follis, M. Berthrong*
1949 Histochemical studies on cartilage and bone; normal pattern. = *Bulletine of John Hopkins Hospital* 85, 281—298.
- P. Fourman*
1960 *Calcium Metabolism and the Bone*. Oxford
- E R. Giblett*
1969 *Genetic Markers in Human Blood*. Oxford
- A. S. Goldberg, A. R. Bernheim*
1944 Citric acid determination. = *Journal of Biological Chemistry* 156, 33—46.
- W. Graf*
1949 Preserved histological structures in Egyptian mummy tissues and ancient Swedesh skeletons. = *Acta Anatomica* 8, 236—250.
- N. M. Hancox*
1972 *Biology of Bone. Biological Structure and Function. I*. Cambridge
- G. D. Hart, J. Kvas, M. L. Soots*
1978 Blood group testing af ancient material with particular reference to the mummy NAKHT. = *Transfusion* 18:4, 78—82.
- R. F. Heizer, S. F. Cook*
1960 *The Application of Quantitative Methods in Archaeology. Dating prehistoric bone by chemical analysis*. Chicago, London, 223—245.
- W. Hess*
1956 Simplified method for the determination of citric acid in dentine and bone. = *Journal of Dental Research* 34, 462—477.
- Hollán Zs.*
1972 *Orvosi lexikon. 3*, 1200—1201. Budapest
- S. Iseki, S. Masaki*
1953 Transformation of blood group substance by bacterial enzyme. = *Proceedings of the Japan Academy* 29, 460—465.
- A. E. Kabat*
1956 *Blood Group Substances, their Chemistry and Immunochemistry*. New York

- M. I. Kay, R. A. Young, A. S. Posner*
1964 Crystal structure of hydroxyapatite. = *Nature (London)* 204, 1050—1052.
- G. Kellermann*
1971 Methodological investigations on the ABO typing of ancient bones. = *Humangenetik* 14, 50—55.
- Kiszely I.*
1974 On the possibilities and methods of the chemical determination of sex from bones. = *Ossa* 1, 51—62.
- S. M. Krane, J. T. Potts Jr.*
1980 Disorders of bone and bone mineral metabolism. In: *Harrison's Principles of Internal Medicine*. cap. 349. New York, St. Louis, etc.
- A. C. Kuypers*
1945 The chemistry of bone formation. I—II. = *Journal of Biological Chemistry* 159, 411—424.
- K. Landsteiner*
1901 Über Agglutinationserscheinungen normal menschlichen Blutes. = *Wiener Klinische Wochenschrift* 14, 1132—1134.
- W. S. Laughlin*
1950 Test for the presence of blood group substance in skeletons. = *Proceedings of the American Philosophical Society* 94, 387—393.
- Lengyel I.*
1969 Bestimmung der Geschlechtszugehörigkeit im Laboratorium. = *Wissenschaftliches Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Math.-Nat. R.)* 18:5, 977—979.
- Lengyel I.*
1972 Csontok kémiai elemzése. In: *Farkas Gy., Antropológiai Praktikum (Egyetemi jegyzet)*. Szeged. I, 140—199.
- Lengyel I.*
1973 Paleoszerológiai vizsgálatok. I. = *Anthropológiai Közlemények* 17, 41—54.
- Lengyel I.*
1975 Paleoserology. Blood Typing with the Fluorescent Antibody Method. Budapest
- Lengyel I.*
1976 Osteon — osteonpopuláció — a szervezet biológiai kora. = *Anthropológiai Közlemények* 20, 69—79.
- Lengyel I.*
1979 Blood group distributions. Preserved genetic informations in early Hungarian Middle Age cemeteries. = *Journal of Human Evolution* 8, 719—723.
- Lengyel I.*
1980 New methods and results in palaeoserology in Pannonian Research. In: *Lengyel A.—Radan G. T., The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 429—454.
- Lengyel I.*
1984 ABO Blood typing of human skeletal remains in Hungary. = *American Journal of Physical Anthropology* 63, 283—290.
- Lengyel I., Nemeskéri J.*
1964a Über die Blutgruppenbestimmung am Knochen mit Hilfe der Fluoreszenz — Antikörper — Methode. = *Homo* 15:2, 65—72.
- Lengyel I., Nemeskéri J.*
1964b A csontvázleletek dekompozíciójáról. = *Anthropológiai Közlemények* 8:3—4, 69—82.
- E. M. MacKay, H. O. Carne, A. N. Wick*
1940 Anticetogenic and glycogenic activity of citric acid. = *Journal of Biological Chemistry* 133, 59—65.
- R. C. Mellors*
1959 Fluorescent antibody method. In: *R. C. Mellors, Analytical cytology*. New York²
- L. H. Muschel, E. Osawa*
1959 Human blood group substance B and *Escherichia coli* 086. = *Proceedings for the Society of Experimental Biological Medicine* 101, 614—617.

- S. Natelson, J. K. Lugovoy, J. B. Pincus*
1948 Determination of micro quantities of citric acid in biological fluids. = *Journal of Biological Chemistry* 180, 597—606.
- Nemeskéri J., Lengyel I.*
1963 Újabb biológiai módszerek a történeti népességek rekonstrukciójában. = *MTA Biológiai Tud. Oszt. Közleményei* 6:3—4, 333—357.
- W. F. Neuman, M. W. Neuman*
1957 The nature of the mineral phase of bone. = *Chemical Review* 53, 1—45.
- M. W. Neuman*
1982 Blood bone equilibrium. = *Calcified Tissue International* 34, 117—120.
- J. M. Orten, O. W. Neuhaus*
1982 Human Biochemistry. London, Toronto, St. Louis¹⁰
- C. M. Otten*
1965 The preservation detection and anthropological significance of salivary agglutinins. = *American Journal of Physical Anthropology* 23, 235—239.
- O. Östberg*
1934 In: *S. Natelson, J. K. Lugovoy, J. B. Pincus, Determination of micro quantities of citric acid in biological fluids.* = *Journal of Biological Chemistry* 180, 597—606.
- P. Pin*
1950 Contribution de la biochimie à l'étude des os préhistoriques. = *Bulletine et Mémoires d'Société d'Anthropologie ser. 10. I*, 137—138
- W. Prellwitz*
1976 *Klinisch-Chemische Diagnostik*. 7. fejezet. Stuttgart
- G. W. Pucher*
1944 A micro method for the determination of citric acid. = *Journal of Biological Chemistry* 153, 133.
- G. W. Pucher, C. C. Sherman, H. B. Vickery*
1936 Method to determine small amounts of citric acid in biological material. = *Journal of Biological Chemistry* 113, 235—245.
- G. W. Pucher, H. B. Vickery, C. S. Leavenworth*
1934 Determination of citric acid in different plants and animal tissues. = *Indian and English Chemical Analitics* 6, 190—197.
- F. Schwarzfischer, K. Liebrich*
1963 Serologische Untersuchungen an prähistorischen Bevölkerungen, insbesondere an altkanarischen Mumien. = *Homo* 14, 129—133.
- C. C. Sherman, L. B. Mendel, A. H. Smith*
1936 The citric acid formed in animal tissue metabolism. = *Journal of Biological Chemistry* 113, 247—254.
- E. Shorr, A. R. Bernheim, H. H. Taussky*
1942 The relation of urinary citric acid to the menstrual cycle and the steroidal reproductive hormones. = *Science (New Series)* 95, 606—607.
- E. Shorr, A. Carter, R. Smith, H. H. Taussky*
1948 Metabolism of the steroid hormones. In: *Trans. 17th Josiah Macy Jr. Conf. on „Metabolic Aspects of Convalescence”*.
- G. E. Springer, P. Williamson*
1960 Blood group determinations of ancient tissue. = *Science* 131, 1858—1870.
- H. H. Taussky*
1949 A microcolorimetric method for the determination of citric acid. II. A note on the substitution of ferrous sulfate for hydrazine sulfate as a reducing agent. = *Journal of Biological Chemistry* 181, 195—198.
- J. D. Termine*
1966 Amorphous calcium phosphate: the second mineral of bone. Thesis.
- L. Thomas*
1988 *Labor und Diagnose*. Marburg³

- T. Thunberg
1941 In: G. Bourne, The Biochemistry and Physiology of Bone. New York
- T. Thunberg
1947 The citric acid content of older, especially medieval and prehistoric bone material. = Acta Physiologica Scandinavica 14, 244—247.
- T. Thunberg
1948 Some information of citric acid content of bone substance. = Acta Physiologica Scandinavica 15, 38—46.
- W. M. Watkins
1966 Blood group specific substances. In: A. Gottschalk, Glycoproteins: their Composition, Structure and Function. 462—507. Amsterdam.
- W. J. Williams, E. Beutler, A. J. Erslev, R. W. Rundles
1977 Hematology. New York, St. Louis, etc.

A BARGUZINI

7. SZ. CSONTVÁZLELET KORÁNAK, SZÁRMAZÁSI IDEJÉNEK BECSLÉSE

HARSÁNYI LÁSZLÓ

(POTE Igazságügyi Orvostani Intézet)

1. BEVEZETÉS

A. Tardieu, a kiváló francia törvényszéki orvos csaknem 140 éve állapította meg azt, hogy ismeretlen egyén csontvázmaradványának személyazonosító vizsgálata a legérdekesebb igazságügyi orvostani problémák egyike. E meggyőződés kialakulásához pontosan ismerni kellett az emberi csontváz anatómiáját, fejlődését, nemi különbségeit stb. A részletes csontanatomiák, mint a leíró bonctan egyik fejezete, a XVII—XVIII. században jelentek meg. Közülük külön említést érdemel pl. S. T. Soemmering munkája 1791-ből vagy J. F. Isenflamm rövidebb leírása 1796-ból.¹ A rendszeres kutatómunka a XIX. században indult meg, és művelői arra törekedtek, hogy a csontvázlelet emberi eredetének, származási idejének, korának, a kérdéses személy nemének, életkorának, testmagasságának és egyéni, a csontokon mutató sajátosságainak megfigyelésével értékelhető véleményt tudjanak adni.²

A magyar kutatók érdeklődése is hamar megnyilvánult és számos megfigyelésük nemzetközi elismerést váltott ki.³

Ha biztosan emberi eredetű csontvázlelet véletlenül kerül elő vagy tervszerű ásatásból, sírfeltárásból származó anyag vizsgálatát kezdjük meg, igazságügyi orvostani és embertani szempontból egyaránt az első feladat annak meghatározása, hogy mi a lelet kora, azaz mióta lehetett eltemetve a csontváz. Az első helyes szakvéleményt a lelet korára vonatkozóan Daniel terjesztette elő 1776-ban: a csontokról helyesen megállapította azt, hogy származási idejük biztosan száz évnél régebbi, a 30 éves háborúban elhalt harcosok holttestének maradványaira bukkantak.⁴

¹ Soemmering, 1791; Isenflamm, 1796.

² Jelentősebbek Orfila, 1828; Kanzler, 1854; Taylor, 1869; Toldt, 1881, — igazságügyi orvosszakértők, továbbá Topinard, 1877; Broca, 1871; Manouvrier, 1894; Martin, 1901; 1929; His 1895. és mások munkái.

³ Közismert pl. Török, 1893; 1894; 1894a; Lenhossék, 1922; Kenyeres, Hegyi, 1903; Schranz, 1944. úttörő munkája.

⁴ Daniel, 1776.

A lelet korának lehetőség szerinti pontos meghatározása mind igazságügyi orvosszakértői, mind embertani szempontból elsőrendű fontosságú. A legsúlyosabb bűncselekmények esetében az elévülés ideje a modern államok büntető törvénykönyve szerint — a háborús és népellenes cselekmények kivételével — 20 év. A nyomozó hatóságot, az ügyészséget éppen ezért csontok vizsgálatra küldésekor elsősorban az érdekli, hogy a származási idő 20 évnél több-e, vagy annál kevesebb. Ha rövidebb a csontváz kora, mint 20 év, akkor arra is választ várnak, vajon pontosan mennyi idővel a szakértői vizsgálat előtt következhetett be a kérdéses személy halála. Az igazságügyi orvosszakértők helyes véleménye adott esetben a hatóság további felesleges munkáját berekeszti, más esetekben pedig éppen megindítja a széles körű nyomozásnak. Ha az ásatás embertani, régészeti tudományos céllal folyik, a leletek korának megállapítása annyira fontos, hogy rendszerint orvostudományi-biológiai és történettudományi szakismerettel rendelkező kutatók együttes munkája vezet a végleges álláspont kialakításához.

Ha valamely meghatározott személy csontvázát keressük ismeretlen, bizonytalan vagy csak lehetséges helyen, úgy ez a probléma még fontosabbá válik. A lelet korának, az eltemetés idejének minél pontosabb meghatározása, a keresett, feltételezett vagy lehetséges személy azonosságát alátámasztó vagy kizáró egyik tényezővé válik. Súlyos szakmai mulasztás tehát ilyen sírfeltárást követően a lelet kormeghatározását mellőzni. A csontvázleletek vizsgálatával foglalkozó kézikönyvek mindegyike részletesen utal a kormeghatározás döntő jelentőségére.⁵

Tudományos igényű munkavégzéskor a csontok megfigyelésén kívül nagy figyelmet kell fordítani a talajra, valamint a csontvázlelet mellékleteire. Indokolt, hogy mindegyik részvizsgálatot olyan szakember hajtsa végre, aki a speciális kérdésekben különleges tapasztalatokkal rendelkezik. Éppen ezért nekem, mint igazságügyi orvosszakértőnek, nem feladatom a talajvizsgálat és a mellékletek vizsgálatának részletes leírása. Csupán néhány összefoglaló jellegű, hiányos és vázlatos megjegyzésre szorítkozom.

1.1. A TALAJ VIZSGÁLATA

E. Blanck szerint a talaj a földkéreg legfelső, a biológiai anyagcserében, körforgásban részt vevő rétege.⁶ Ebből a viszonylag vastagabb rétegből számunkra e munka szempontjából a felső 150—200 cm vastagságú réteg jelentős, mivel az általában ilyen mélységben eltemetett holttestek bomlására, majd a csontváz korhadására e legfelső rétegnek van lényeges hatása. A talaj ilyen mélységig nem halott anyag, hanem biológiailag aktív környezet.⁷ A különböző talajféleségek csontokra való hatását minden részletében, pontosan nem ismerjük. A helyes vélemény nemegy-

⁵ Az összefoglaló szakmunkák közül példaként említésre érdemes: Walcher, 1934; Minovici, Kernbach, 1932; Berg, Specht, 1981; Harsányi, Földes, 1968; Fazekas, Kósa, 1978; Kiszely, 1976; Paskova, Reznjikov, 1978; Hunger, Leopold, 1978; Lengyel, 1975; Berg, Rolle, Seemann, 1981. könyve.

⁶ Blanck, 1939.

⁷ Scheffer, Schachtschabel, 1952.

szer személyes, hosszú tapasztalat függvénye. Régebben az az álláspont alakult ki, hogy nedves talajban a csontok rövidebb ideig maradnak meg, mint száraz, homokos talajban. Újabb megállapítás szerint nem önmagában a nedvesség károsítja gyorsabban a csontokat, hanem sokkal inkább a redoxi sajátosságok, a talaj kalcium- és foszfortartalmában mutatkozó különbségek. Erősebben savas, kalciumban szegény talajfelesek gyorsabb csontkorhadást okoznak, ezzel szemben a semleges vagy bázikus vegyhatású, karbonátban gazdag környezet jól konzervál. Ez utóbbi esetekben nemritkán másodlagos mineralizáció jön létre: anyagok jutnak be a környezetből a csontszövetbe, ill. kerülnek ki onnan. Általában jó konzerváló sajátosságúnak tekintjük a lösztalajokat, gyorsabb a lebomlás a kovás homokban. A talaj és környezet minőségére, hatására nagy befolyása van a klímának. Az időjárás legfontosabb összetevője a csapadék és a hőmérséklet. Száraz a klíma olyan helyeken, ahol a párolgás lehetősége nagyobb, mint a csapadék mennyisége. Ilyen a környezet pl. a sivatagokban. Nedves az időjárás azokon a területeken, ahol nagyobb a csapadék mennyisége annál, mint amennyi a talaj felső rétegeiből el tud párologni. A holttest lágyrészeinek, majd később a csontoknak pusztulása-korhadása szempontjából a talajban élő organizmusok jelenléte, biológiai aktivitása ugyancsak nagy hatású. H. Franz szerint⁸ ezeknek az élő szervezeteknek tevékenysége szempontjából az optimális hőmérséklet a 25–30 °C. Magasabb hőmérsékleten az életfolyamatok leállnak, a kémiai reakciók viszont meggyorsulnak. Alacsonyabb hőmérsékleten a biológiai organizmusok életfolyamatai meglassúbbodnak. Az eltemetés szokványos mélységében vizsgálta a talaj hőmérsékletét J. Schubert Potsdamban.⁹ 1,7 m mélységben szerinte a hőmérséklet-ingadozás +3—+12 °C között mutatkozik. Ilyen mélyen tehát fagyveszéllyel már nem kell számolni. Január—március között az alacsonyabb hőmérsékletek, július—szeptember között a magasabb hőfokok voltak megállapíthatók.

A Barguzinban feltárt. 7. számmal jelzett sír és környezetének vizsgálata alkalomával ilyen adatokat nem gyűjtöttek, legalábbis nekünk rendelkezésre nem állnak. Nyilvánvaló azonban, hogy 1,7 m mélységben a leghidegebb évszakban sem lehet a környezeti hőmérséklet 0 °C-nál alacsonyabb. A meleg, nyári periódusban pedig feltehetően elérhette azt a 12 °C-ot a talajhőmérséklet, amelyet J. Schubert megállapított. Már itt megemlítem, hogy a feltárást végzők mellőzték a talaj és a csontvázlelet felszínének mikrobiológiai vizsgálatát is.

Ha van koporsó, vizsgálni kell a földmintát, a koporsón belüli földből, a koporsó feletti, melletti és alatti földrészletből, valamint a koporsótól kb. 5 m távolságban feltárt azonos mélységű gödörből.¹⁰

⁸ Franz, 1960.

⁹ Schubert, 1939.

¹⁰ A kérdés iránt érdeklődnek: Hunger, Leopold, 1978.

1.2. A MELLÉKLETEK

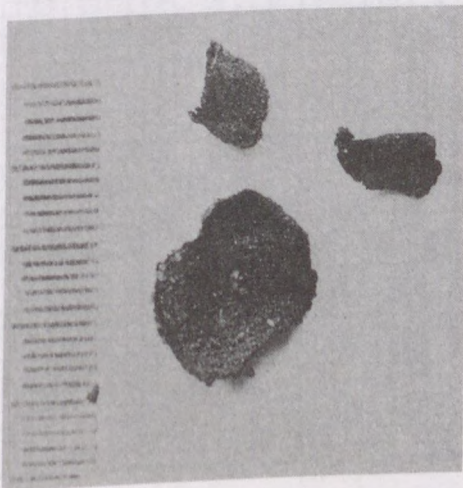
A holttest mellékleteit általában régészek vizsgálják, gyakran konzultánsok bevonásával. Ha van, igen fontos melléklet a *koporsó*. Tudomásunk szerint a Petőfinek vélt csontváz környezetében koporsó maradványát nem találták meg, ezzel szemben az alatta fekvő „fiatal férfinak” meghatározott csontváz koporsóban feküdt. Csak helyeselni lehet azt, hogy a koporsó famaradványát szakszerűen megvizsgáltatták, és a számunkra felolvasott, Zürichben készült vélemény szerint a kérdéses koporsó eltemetési ideje a XIX. század közepére tehető.¹¹

Igen fontos melléklet minden *ruházati maradvány*. A ruha textilanyaga általában 15–20 éven belül elpusztul, lehet azonban 20 évnél régebbi, legtöbbször 50 éven belüli textilmaradványokra is lelni a sírfeltárások tapasztalata szerint. Ritkán fordul elő ruházati maradvány 100 éve vagy annál régebben eltemetett holttest csontváza mellett. Bőrtárgyak általában 50–100 évig maradnak meg, van tudomásunk arról is, hogy szerencsés környezeti körülmények között több száz évig felismerhető állapotban konzerválódtak. Mindezek az adatok nem szarkofágban eltemetett halottakra és általánosságban érvényesek.

A Barguzinban feltárt 7. sz. csontváz gerincének nyaki szakaszánál textilre emlékeztető anyagmaradványt letek (1–2. ábra). Ezt az anyagot vizsgálatra megkaptuk, s a szakértői véleményt az alábbiakban idézem:

„A töredék talajmaradványokkal szennyezett vászonkötésű textil, amit nagy valószínűséggel lenfonalból szőttek. Mellékeljük a szövet kötésrajzát (3. ábra), szövetsűrűség a minta csekély mérete miatt nem adható meg. A lánc, ill. vetülék fonalak sodrata a minta szennyezettsége miatt nem határozható meg.

Fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy textilmaradványról van szó. Budapest. 1990. március 28.”¹²

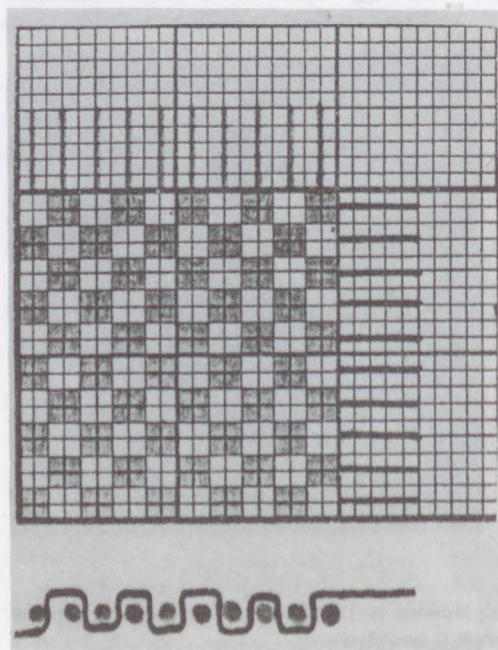
1. ábra. Textilmaradvány a barguzini 7. sz. sírból

¹¹ Szabó, 1990.

¹² A vizsgálatot Dózsa Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője és Sipos Enikő főrestaurátor végezte, közreműködésüket ezúton is megköszönöm.

2. ábra. Textilmaradvány a barguzini 7. sz. sírból, lupe nagyítás

3. ábra. Szövés minta (Dózsa Katalin és Sipos Enikő rajza)

Ha sikerül megállapítani a textil anyagát, úgy célszerű adatgyűjtést végezni arra vonatkozóan, hogy a kérdéses szövet alapanyaga adott esetben a len, az eltemetés helyén mely időpontban vált a népesség használt ruházati anyagává. Ez értékes adatként járulhat hozzá a származási idő meghatározásához. Ugyanez vonatkozik a szövésmintára is. Esetünkben nem került szóba ilyen adatgyűjtés, éppen ezért a kor becslése során ezt a lehetőséget nem használhattuk fel.

Fémtárgyak, cseréptárgyak a korhadásnak feltűnően hosszú ideig ellenállnak. A közös akadémiai természettudományi szakértői bizottság 1990. január 8-i ülésén Moszkvában említésre került a csontváz környezetében talált fémtárgy is, melynek létét később vitatták. Ezt az esetlegesen előkerült fémtárgyat senki nem vizsgálta meg (vö. Kovács László tanulmányával).

2. A CSONTVÁZ VIZSGÁLATA

Földben eltemetett, nem konzervált holttest lágyrészei a földrajzi helyzettől, az eltemetés idején fennálló hőmérséklettől, a halál okától és az eltemetés módjától, valamint a talajviszonyoktól függően különböző idő alatt, általában kb. 8—12 év alatt elpusztulnak. A csontokon esetleg vékonyabb rétegben sötét barnás-szürke, morzsalékony, könnyen ledörzsölhető, kissé zsíros tapintatú maradvány található, mely a korhadó lágyrészek és a környező föld elegyéből származik. A szürkés-barna vagy barnás csontfelszín 8—12 év múlva még pozitív benzidinreakciót ad.¹³ Ha a sírgödör különleges, pl. oly módon ásták ki, hogy a holttest levegővel érintkezik, a lágyrészek feltűnően gyorsan elpusztulnak. Ezzel szemben nedves közegben, mozsárban, nedves agyagos talajban részleges vagy teljes hullaviasz képződés alakulhat ki. A hullaviasz hosszú ideig a csontokon tapadva megmarad és morzsalékony, szappanosan átalakult tömege formájában emlékeztet a lágyrészek alapjára. Intézetünk gyűjteményében több mint 30 éves hullaviasz is található.

Az eltemetés idejének, a lelet korának becslésére az alábbi vizsgáló eljárásokat alkalmazhatjuk:

- makroszkópos, szabadszemmel történő vizsgálat,
- fénymikroszkóp, ill.
- pásztázó elektronmikroszkóp alkalmazása,
- mikrobiológiai, továbbá
- szerológiai vizsgálat,
- fizikai,
- kémiai és
- izotóp módszerek felhasználása.

¹³ Camps, Purchase, 1956.

2.1. MAKROSZKÓPOS MEGFIGYELÉS

Az eltemetés után 10—15 év múlva a csupasz csontok felülete sima, korhadás, repedés, erózió által okozott változás még az ízületi végeken sincsen. A csontok színe gyakran vöröses-barna, a tapintat kissé zsírosnak tűnik. A csont nem könnyebb, mint a kontrollként megmért, azonos térfogatú bonctermi friss csont. A csontvelő a csöves csontok velőüregében nemritkán szürkés színű, szappanos tapintatú, hullaviaszosan átalakult maradvány formájában ismerhető fel. Ha ilyen hullaviasz-maradvány található a végtagok csontjaiban, úgy a lelet hazánk területén 30 évnél nem régebbi. A felszín károsodása szabadszemmel vagy kézi nagyítóval megtekintve az ízületi végek szélein kezdődik. Ha ilyen felületes erózió mutatkozik, legalább 30—40 év a származási idő. Ha a talaj savanyú vegyhatású, tömöttebb, agyagos, a felszíni károsodás az átlagosnál súlyosabb mértékű lehet. Laza, száraz homokban viszont előfordul az is, hogy a 200—300 éves csontok felszíne csaknem ép. Magunk a II. Világháborúból származó tömegsírok kihantolásakor 10—12 évvel az eltemetés után, nedves-agyagos talajból kiemelt vázrészek felületének jelentős mértékű korhadását állapítottuk meg.¹⁴ Vassóktól mentes közegben, humuszban fekvő több száz éves vagy annál régebbi csontok világosabb szürkés-barnás árnyalatúak, esetenként szürkés-fehérek, a vastartalmú löszben sárgás-barnák, a vastartalmú agyagos, tőzeges közegben vöröses vagy vörösesbarna színűek. A régi, több száz éves csontok sokkal könnyebbek, mint a friss kontrollcsont. Nagyméretű csöves csontok közepes erővel vagy könnyedén törhetők, csigolyatestek kézi erővel összelapíthatók. Ezer évnél hosszabb származási idő esetében a csontok felszíne legtöbbször körömmel is könnyedén sérthető.

A szabadszemmel való megfigyelést mindig kiegészítjük makroszkópos *festési eljárásokkal*.¹⁵ A csontok indofenollal, ill. níluskékkal való festhetősége és a származási idő eléggé törvényszerű kapcsolatban áll egymással. A vizsgálat menete: csővescsont testéből kb. 5 mm vastagságú csontkorongot fűrészselünk ki, majd egyidejű friss és biztos korú kontrollcsontok beállítása mellett a következő festéseket alkalmazzuk:

Az egyik csontkorongot 20 percen keresztül 70%-os tiszta alkoholban oldott diklór-fenol-indofenol 2%-os oldatában fürdetjük, majd leitatjuk. Ezt követően az anyagot 10 percig 70%-os tiszta alkoholban differenciáljuk, majd 12 órán keresztül kútvizben áztatjuk, utána szobahőmérsékleten megszárazítjuk. Egy másik, ugyanaból az anyagból származó csontkorongot pedig 10 percen keresztül 2%-os vizes níluskék-oldatban festünk, majd leitatjuk és 12 órán keresztül 1%-os ecetsavban áztatunk. Tapasztalat szerint a viszonylag friss, legfeljebb 15—20 éves csontok az indofenollal jól festődnek. Az indofenol-megkötőképességük az idő múlásával csökken, ezzel szemben a 20—30 évnél régebbi eredetű csontok níluskékkal halványra, a több száz éves származási idejűek pedig intenzív sötétkékre festődnek. S. Berg és

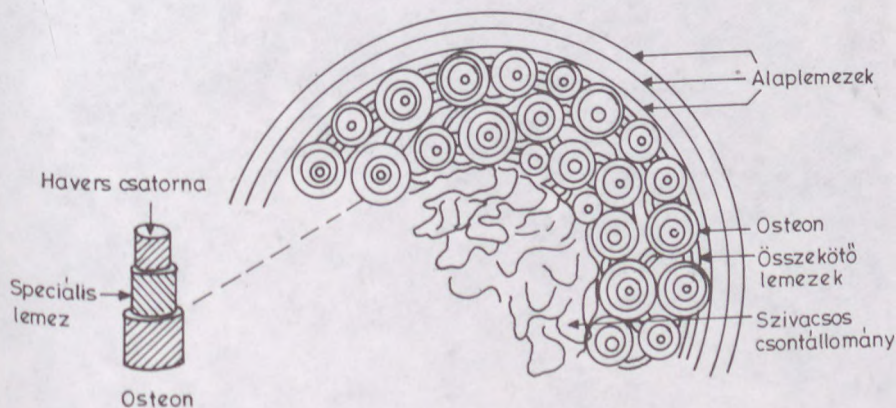
¹⁴ Harsányi, Földes, 1968.

¹⁵ Neckermann, 1950.

W. Specht tapasztalatát¹⁶ számos eset megfigyelése alapján megerősítjük: az egészen friss, legfeljebb 1—2 éves csontok indolffenollal sem festődnek meg. A festődésselbeli különbség az eltemetést követően kb. 5—8 év után kezd mutatkozni.

2.2. FÉNYSZKOPÓPOS VIZSGÁLAT

Vizsgálati anyagként hosszú csövescsont testéből kifűréselt, formalinban vagy más rögzítő folyadékban fixált csontkorongot használunk. A fénymikroszkópos vizsgálat *közönséges és polarizált* fényben indokolt. Mésztelenítés nélkül készített metszetekhez speciális mikrotom használatára van szükségünk. A metszet 30—50 μm vastag (4. ábra). Ha mésztelenített (dekalcinált) preparátum vizsgálata a célunk, úgy a technikai előkészítés közben is mutatkozik olyan jelenség, amelyből a vizsgáló a lelet származási idejére valamennyire következtetni tud. Ez a jel a mésztelenítés idejének nagyfokú megrövidülése,¹⁷ végezzük ezt akár savas eljárással, akár az általunk szívesebben alkalmazott Komplexon III-mal. Ha a lelet legalább 100 éves, úgy az ugyanolyan nagyságú csont dekalcinálódási időtartama a friss csontéhoz képest kb. a felére, negyedére rövidül. Ennek az időbeli különbségnek az értékelése azonban csak olyan szövettani laboratóriumban lehetséges, ahol a munkatársak e téren kellő tapasztalattal rendelkeznek. 20 μm -nél nem vékonyabb a fagyasztott metszeteket a szokásos eljárásokkal megfestve vizsgálhatjuk. A csontszövet szerkezete az eltemetést követő 20—30 éven belül nem változik. 5, de gyakrabban 10 év után figyelhetők meg a csont felszínén, csövescsontok esetében a külső alaplemezek (laminae fundamentales externae) felszínes repedések. Ezek a legfeljebb néhány lemeztéregig mélyülnek, de az osteonos szerkezetet nem érik el. A szöveti szétesés rendszerint az első évszázad második felében válik kifejezettebbé,

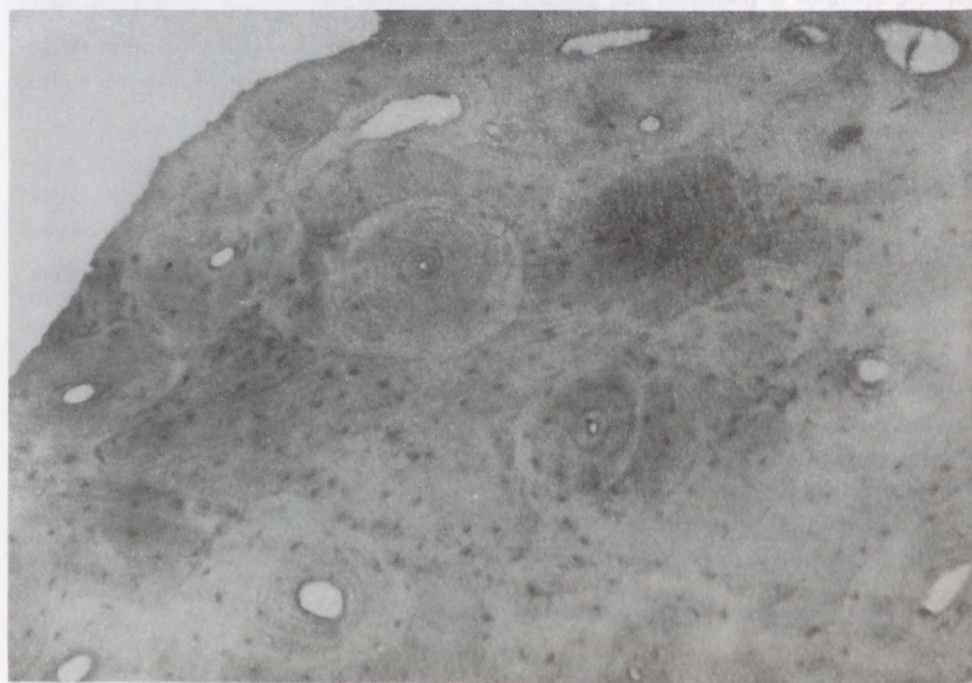
4. ábra. Csövescsont tömött állományának vázlatos rajza

¹⁶ Berg, Specht, 1958.

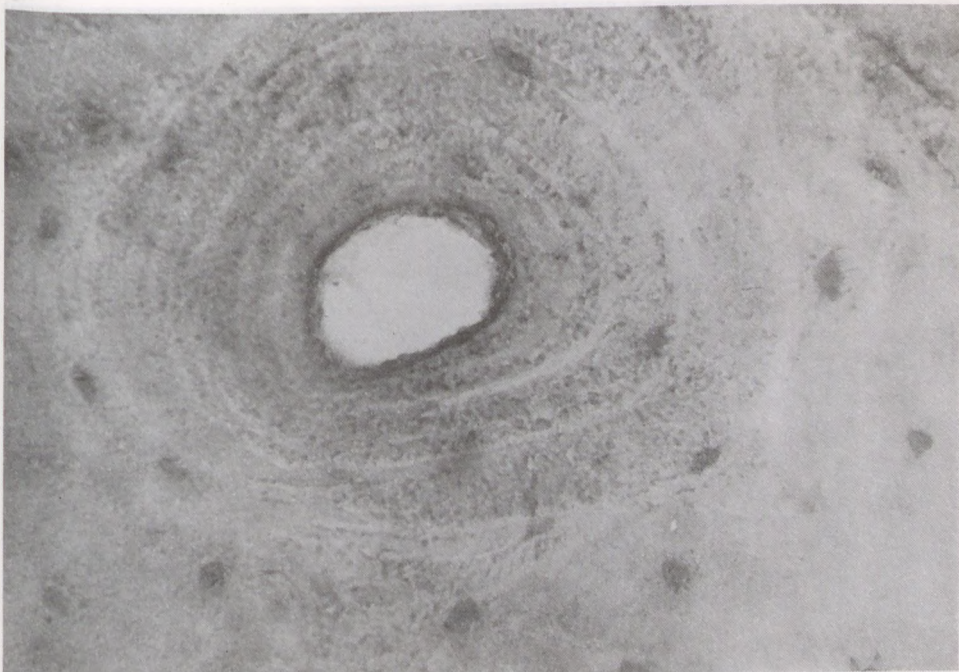
¹⁷ Lengyel, 1975.

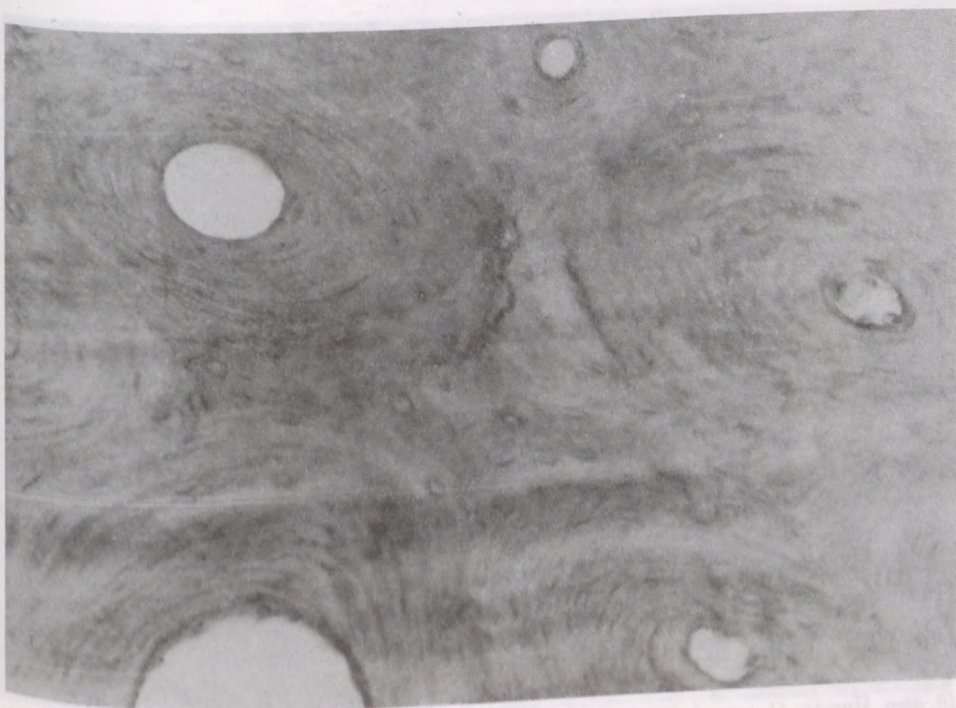
5. ábra. Barguzin 7. sz. sír: felszínes repedések szöveti képe, HE-festés (320 x)

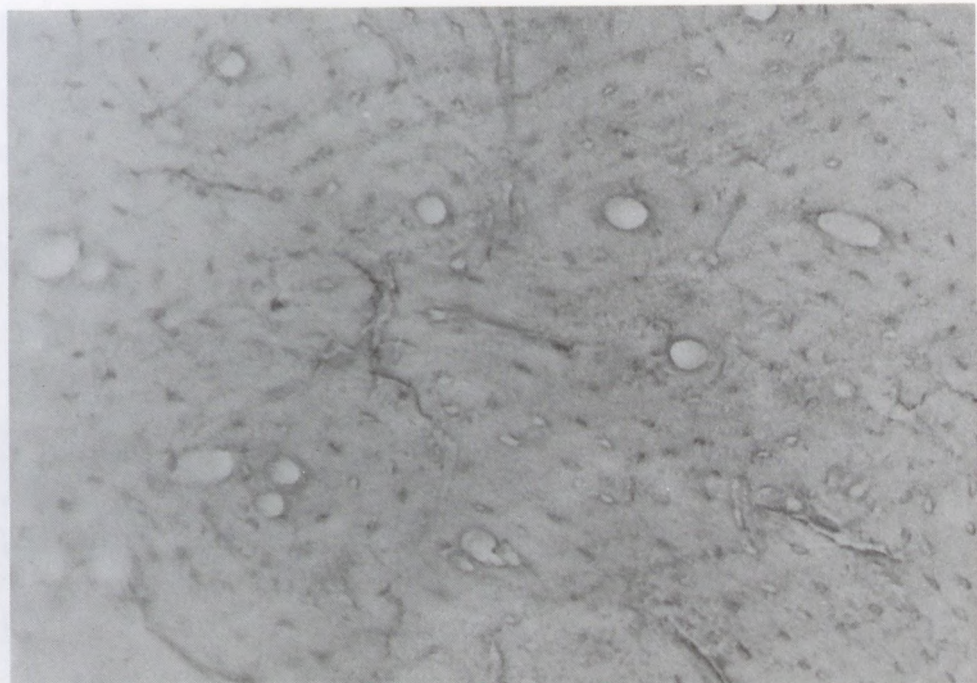
6. ábra. Barguzin 7. sz. sír: combcsont tömött állomány, Picro—Sirius festés (320 x)

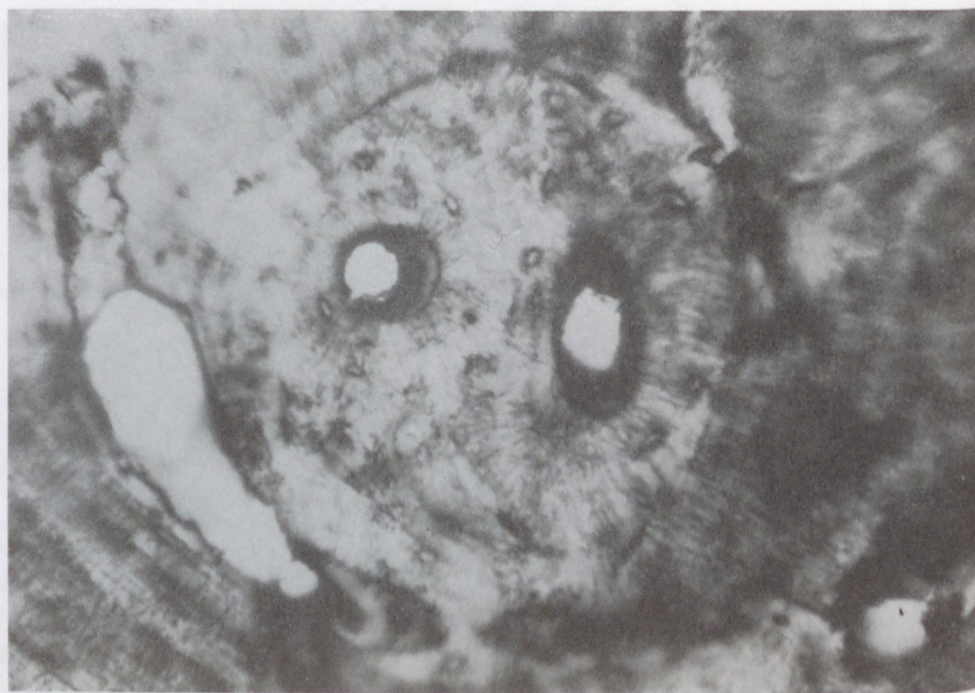
7. ábra. Barguzin 7. sz. sír: combesont tömött állomány, Picro—Sirius festés (700 x)

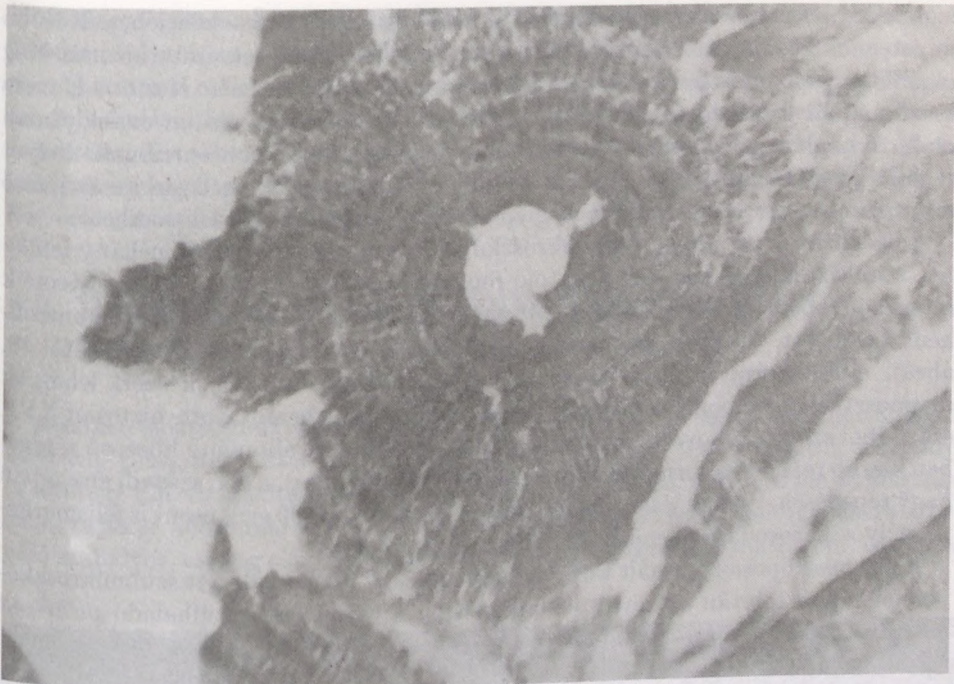
8. ábra. Humán, származási idő 30 év, Picro—Sirius festés

9. ábra. Juh, 16. század, Picro—Sirius festés

10. ábra. Humán, 11. század, HE-festés. Repedések a csontszerkezetben

11. ábra. Barlangi medve ujjpercsontja (Istállóskő, kb. 30 000 éves)

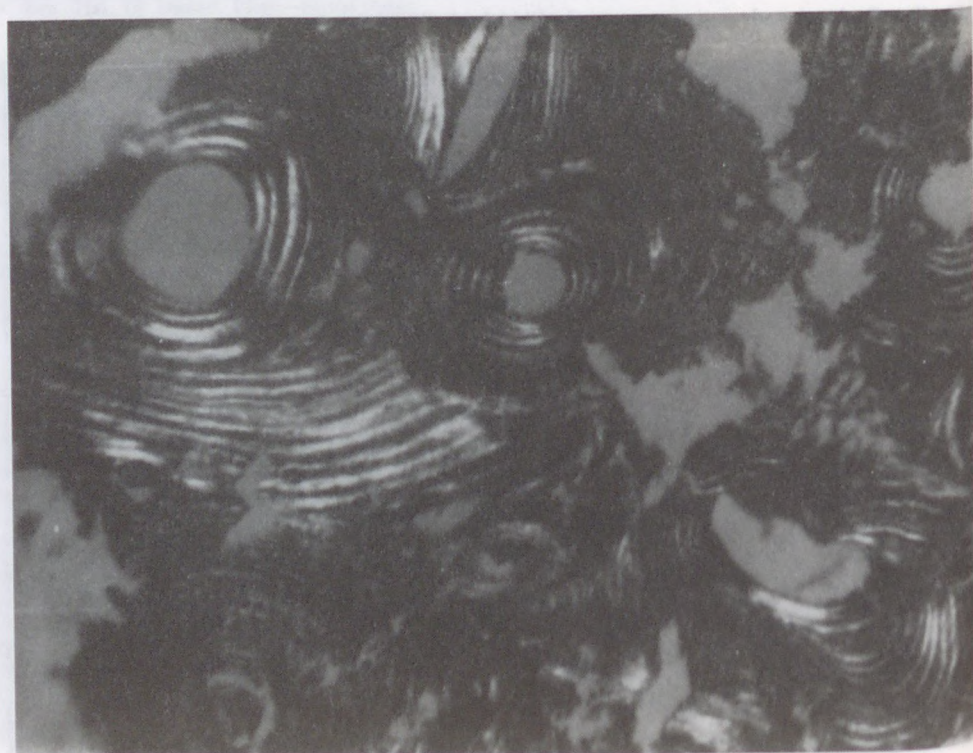

12. ábra. Barguzin 7. sz. sír: combesont tömött állomány, fenol-reakció (320 x)

leginkább az osteonok rétegének külső és velőüreg felőli felszíne közelében. Később az osteonok közötti intercalaris csontlemezek mentén repedések mutatkoznak. Még régebbi anyagban osteonok további felbomlása tanulmányozható, részint a Havers csatornákból kiinduló sugár irányú repedések formájában, részint szabálytalan alakú lyukak képződésében. A sugár irányú repedések a koncentrikusan helyzet fogláló speciális lemezeket több kicsi szakaszra választják szét, de az alapvető mikroszkópos szerkezet sokszor meglepően régi leleteken is jól felismerhető.

A barguzini 7. sz. anyag fénymikroszkópos metszetének felszínén néhány felület, a külső alaplemezen sem áthatoló repedést találunk (5. ábra), de az osteonok rétegében repedések nem voltak (6—7. ábra). A szövettani kép nem tér el a kontrollként beállított, 30 éves származási idejű anyag mikroszkópos szerkezetétől (8. ábra). A struktúra szétesése lassú, a paleo-histológiai kutatások ezért lehetnek diagnosztikai szempontból eredményesek. A példaként bemutatott, biztosan XVI. századból származó anyag szerkezeti szétesése a tömött állomány középső rétegében kisebb repedések formájában már előrehaladt (9. ábra), a XI. századi anyagban nagy repedések, lyukak látszanak (10. ábra), de a kb. 30 000 éves csont is felismerhető, súlyos károsodása ellenére (11. ábra).

A mikroszkóposan vizsgált tárgyak, anyagok egy része rendezett szubmikroszkópos felépítése folytán anizotrop tulajdonságú, a rajtuk keresztülhaladó *polarizált fény* kettős törést szenved. Polarizációs mikroszkópban a kettősen törő anyagok

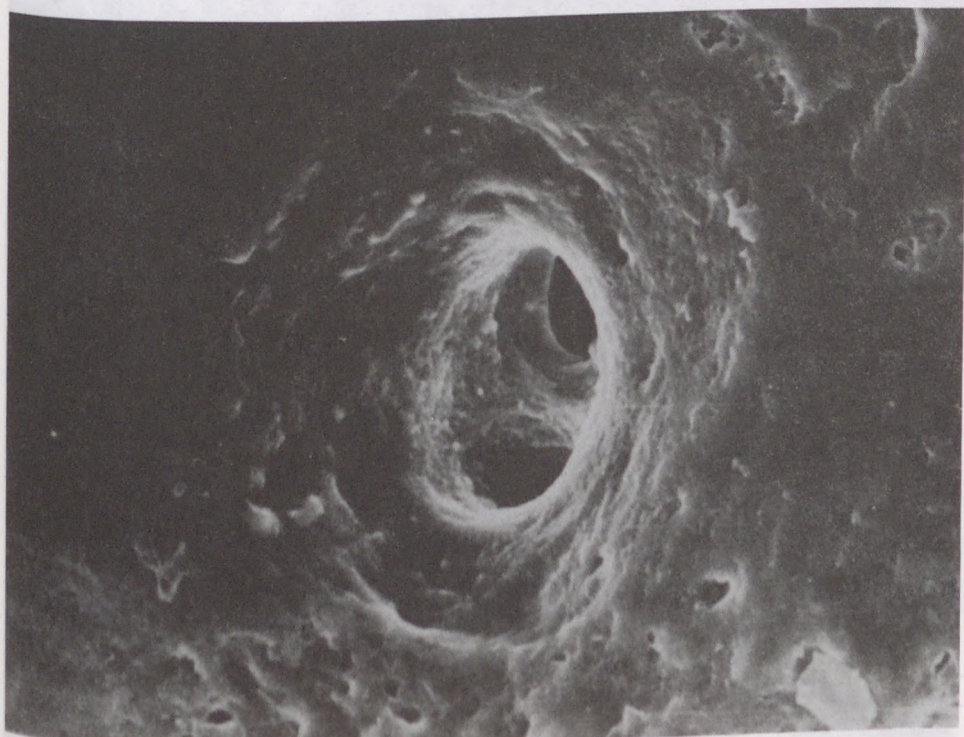

13. ábra. Barlangi medve csontja, fenol-reakció

sötét alapmezőben világos képet adnak. A kollagén, így a csontszöveti kollagén is kettősen fénytörő sajátosságú. Ezt a tulajdonságát az eltemetést követően is az idő előrehaladtával csökkenő mértékben megőrzi, egészen addig, amíg az anyagszerkezet molekuláris összetevőinek eredeti elrendeződése teljesen fel nem bomlik. A csontkollagén csökkenő kettős törése akár több ezer évig is megmarad.¹⁸ Fenol lefedésben vizsgáltuk a Barguzin 7. sír jelzésű anyagot és kollagén kettős törésének fényintenzitása a friss csontéval volt azonos (12—13. ábra).

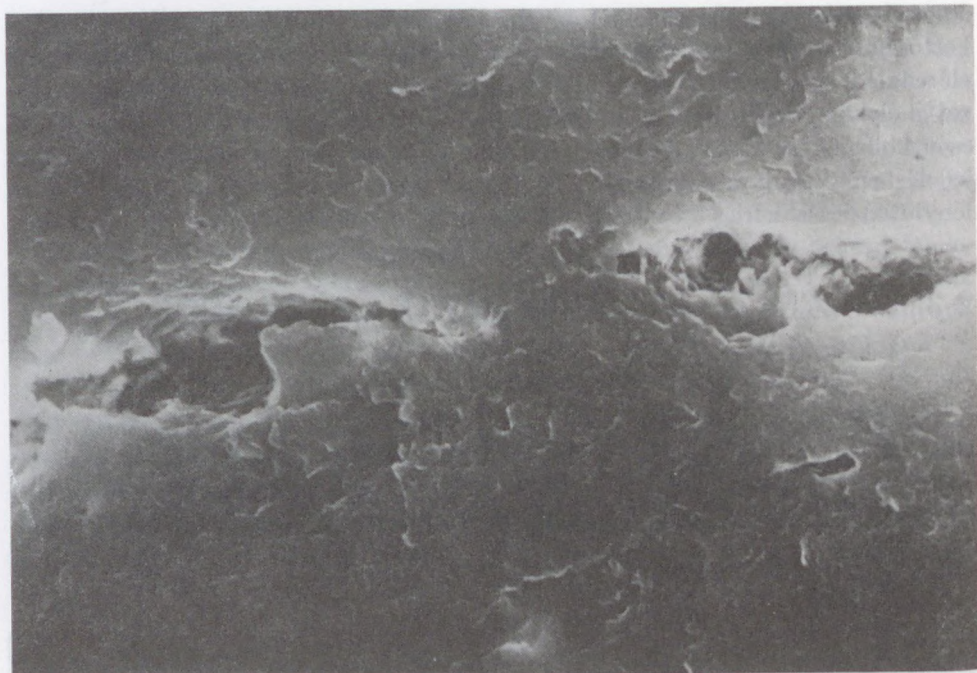
2.3. PÁSZTÁZÓ ELEKTRONMIKROSKÓPOS VIZSGÁLAT

A pásztázó elektronmikroszkóp elektromosságot vezető felületek vizsgálatát teszi lehetővé, plasztikus, háromdimenziós hatású képet ad. Friss csontok pásztázó (scanning) EM vizsgálatakor a csövescsont külső, csonthártyai felszíne viszonylag sima, rajta az anatómiai képletek: erek, kötőszöveti rostok stb. befogadására szolgáló szabályos, esetleg elágazódó nyílások, kicsiny csatornák láthatók (14. ábra). A

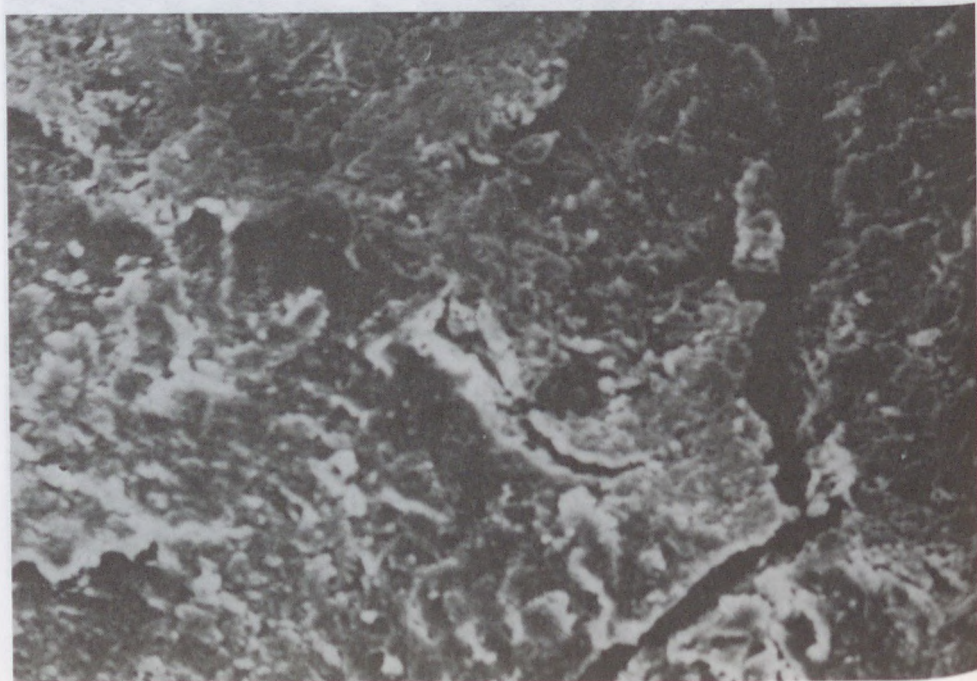

14. ábra. Pásztázó elektronmikroszkópos kép. Humán, recens csontfelszín, ércsatorna kezdete (1000 x)

¹⁸ Bővebben: pl. Band, Morgenthaler, 1952; Tanaka, 1958; Regöly—Mérei, 1962.

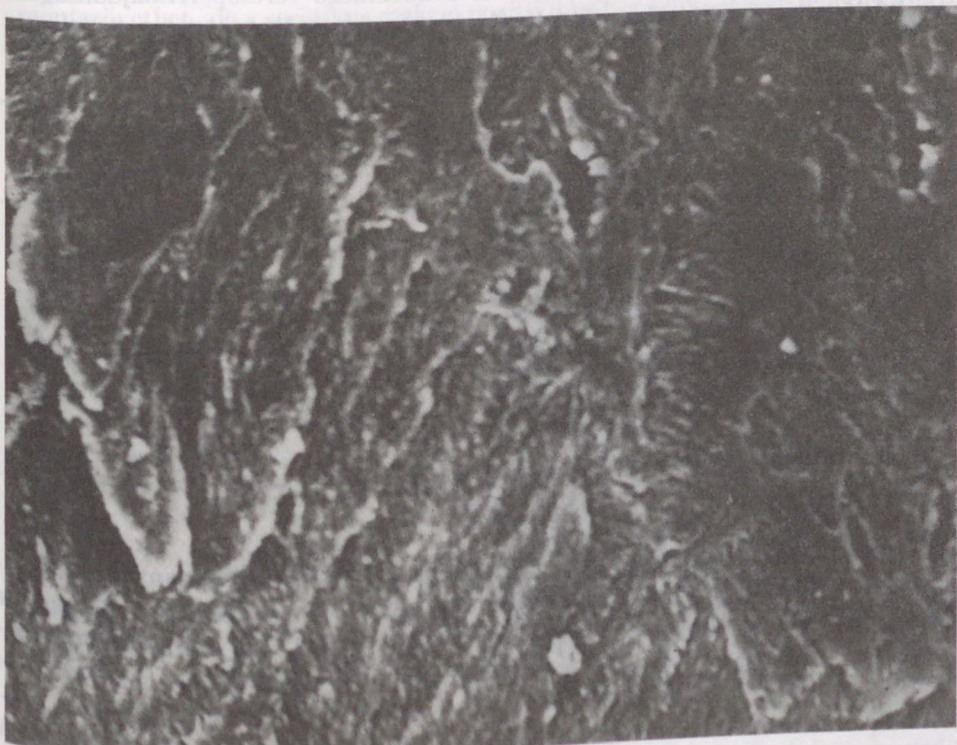

15. ábra. Humán, 5 éves eltemetett csont felszíne, kis repedések (1000 x)

16. ábra. Humán, 43 éves eltemetett csont felszíne, terjedelmes repedések (1000 x)

néhány éves csonton felszínes repedések kezdődnek, amelyek szabad szemmel még nem, de elektronmikroszkóposan tanulmányozhatók (15. ábra). A mellékelt, 5 éve eltemetett, még nem teljesen lecsupaszodott csontvázlelet csövescsontjának felületén már megfigyelhetünk rövid, nem összefüggő repedéseket, amelyek a periostealis felület kismértékű eróziójának jelei. A kb. 40 éve eltemetett csont felszínén mélyebbre hatoló, több lemeztégre terjedő, egymással összefüggő repedések mutatkoznak (16. ábra). Ugyanilyen mértékű szétesési jelek láthatók a barguzini anyag felszínén is (17. ábra). A periostealis (csonthártyai) felületen kívül megnézhetjük a szövetszétesést a tömött csont haránt-felszínén is. A friss törési felszín recens csont esetében normál, tömött szerkezetű, nem találtunk repedéseket az osteonos rétegben a feltételezett Petőfi csontváz anyagán sem. Régi származási idejű anyag felületén a speciális lemezek, de különösen az összekötő lemezek területén mutatkozik a szétválás.

17. ábra. Barguzin 7. sz. sír: csontfelszín pásztázó elektronmikroszkópos képe (300 x)

2.4. MIKROBIOLÓGIAI VIZSGÁLAT

A vázcsontok felszínén, az ércsatornákban, a velőüregben, a Havers-csatornákban gombatelepek rakódhatnak le, melyek fénymikroszkóposan meghatározhatók, adott esetben tenyésztethetők. E penészgombákat vizsgálta Kolozsvárott Rudas G., majd később Dósa A.¹⁹ és törvényszerű kapcsolatot kerestek bizonyos gombafajok jelenléte vagy hiánya, valamint a lelet kora között. E kutatók úgy találták, hogy a gombák megtelepedésének és kimutathatóságának ideje eléggé tág határok között ingadozik, ami érthető is, ha a talaj különbségeire gondolunk. Bakteriológiai vizsgálat a csontfelszínről és üregeiből származó anyag mikrobiológiai tényezőinek pontos meghatározására indokolt. E baktériumok diagnosztizálása azért fontos, mert számos fajtájuk olyan biokémiai összetevőkkel rendelkezik, amelyek a csontszövetből történő vércsoport-meghatározás során téves eredményhez vezethetnek. Ezt a körülményt számosan megerősítették. G. F. Springer, P. Williamson és B. C. Brandes sok baktériumtörzset megvizsgált és a következő vércsoporttulajdonságnak megfelelő antigénsajátosságot észlelte:²⁰

Törzs	Vizsgált törzsek száma	Aktivitás			
		A ₁	B	H/0	A ₁ B
<i>Escherichia</i>	135	8	18	22	3
<i>Salmonella</i>	19	1	2	9	0
<i>Arizona</i>	3	0	1	1	0
<i>Klebsiella</i>	42	2	6	4	1
<i>Citrobaktérium</i>	24	2	2	2	2
<i>Pasteurella</i>	8	0	1	0	0
<i>Proteus</i>	20	0	6	2	0
<i>Pseudomonas</i>	15	1	1	2	0
<i>Serratia</i>	2	0	0	2	0

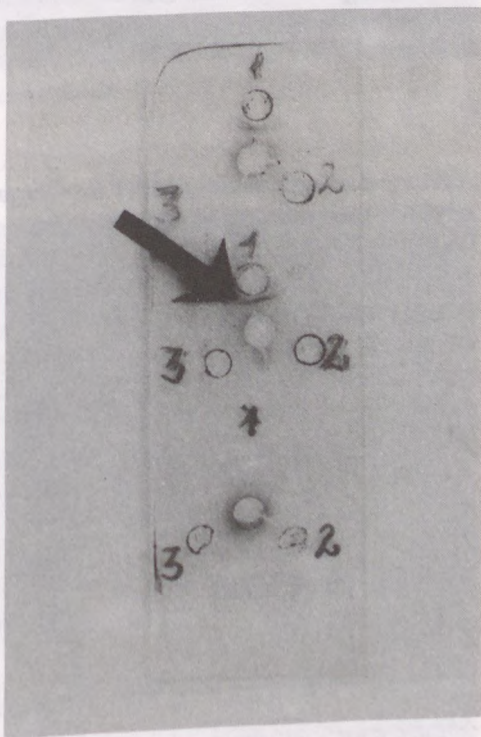
A táblázatból megállapíthatóan még ugyanazon baktériumtörzs antigén sajátosága sem állandóan azonos, tehát bakteriálisan szennyezett anyag vizsgálatakor az ebből eredő zavaró tényező hatását előre kiszámítani alig lehet. Számos talajbaktérium enzimaktivitásával képes a csoportanyagot lebontani. Így pl. a *Clostridium perfringens* és a *Clostridium tertium* az A-csoportanyagot, a *Bacillus cereus* a B-csoportanyagot bontja. Ezeket a vizsgálatokat utólagosan elvégezni nem lehet. A helyszínen kellett volna steril körülmények között mikrobiológiai vizsgálatra anyagot biztosítani. A másodlagos szennyeződés, ill. a mikroorganizmusok későbbi megtelepedésének, az eredeti biológiai környezet megváltozásának ismeretében sajnálatosnak kell minősítenünk a lehetőség mellőzését.

¹⁹ Rudas, 1899; Dósa, 1952.

²⁰ Pl. Springer, Williamson, Brandes, 1961.

2.5. SZEROLÓGIAI VIZSGÁLAT

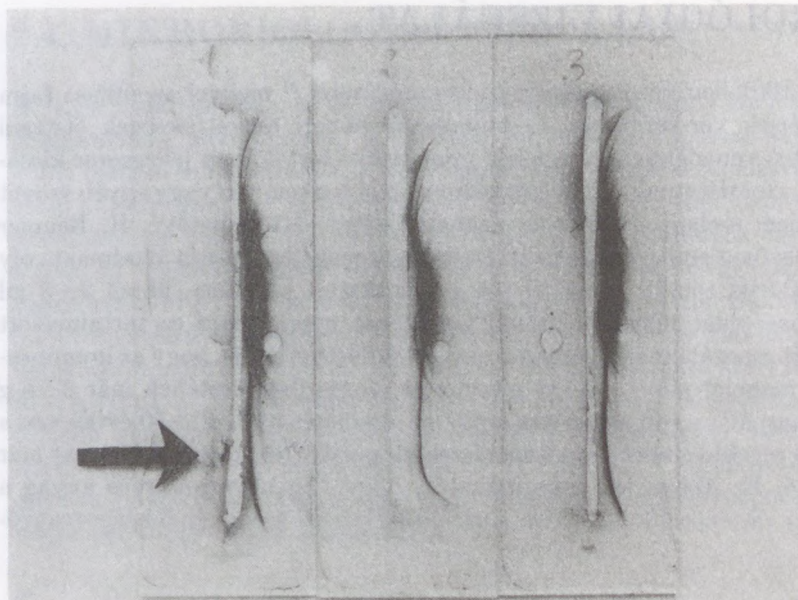
P. Uhlenhuth 1901-ben közölte precipitációs módszerét,²¹ mellyel az emberi fajra specifikus fehérjék vérszérummal és különböző emberi szövetfésések élettani konyhasóoldatos vonadékaival, megfelelő immunsavó birtokában jellegzetes kicsapódásos csíkot szolgáltatnak. Ez az antigén-antitest reakció vér vagy egyéb szövet emberi vagy nem emberi eredetének meghatározását tette lehetővé. R. Beumer 1902-ben csontszövet emberi vagy állati eredetének megállapítására alkalmazta oly módon,²² hogy friss tömött csontból 0,5 g csontlisztet készített, abból 2—3 ml élettani konyhasóoldat felhasználásával vonadékot nyert, majd ez tartalmazott annyit a tömött csontállomány emberfajta specifikus fehérjéből, hogy az immunsavóval pozitív reakciót adott. 10 éve eltemetett csontszövet esetében már 6—8 g sóval pozitív reakciót adott. 10 éve eltemetés után 40—50 évnél van a csontliszt felhasználása volt szükséges és kb. az eltemetés után 40—50 évnél van a határ: az ennél régebbi eredetű csontvázrészekből pozitív reakciót adó kivonat már nem készíthető. Ez abban leli magyarázatát, hogy van ugyan szerves anyag a csontszövetben, de a specifikus reakció pozitívitásához szükséges ép fehérjestruktú-

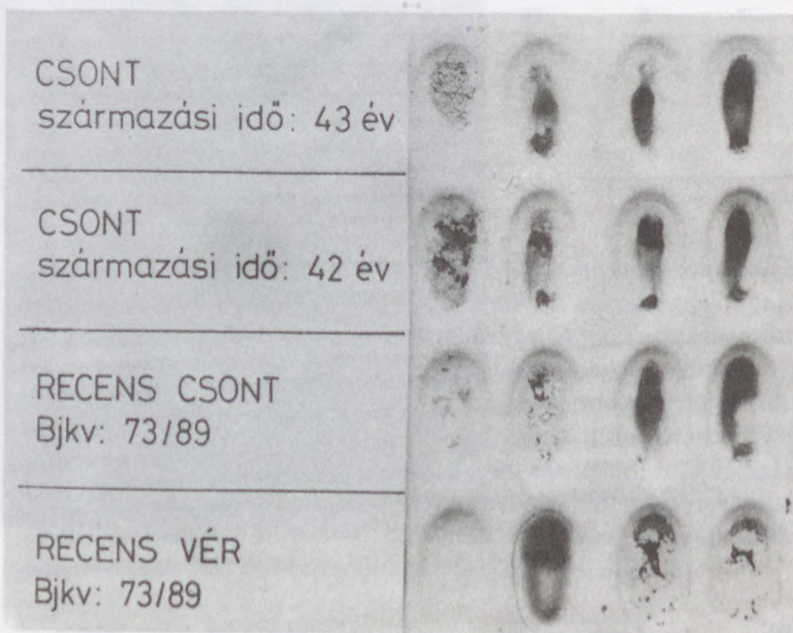
18. ábra. Ouchterlony-próba csont vonadékaival.
Származási idő 42 év

²¹ Uhlenhuth, 1901.

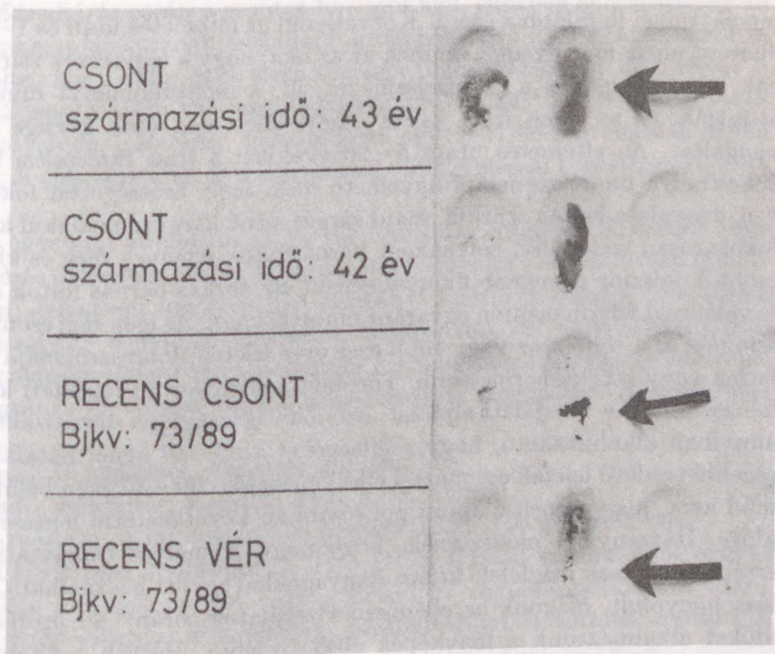
²² Beumer, 1902.

19. ábra. Immunelektroforézis vizsgálat. Származási idő: 1. 42 év, 2. 43 év, 3. 17. század

20. ábra. Vércsoport meghatározása (AB0)

21. ábra. Vércsoport meghatározása (Rh/D)

rák már károsodtak, a nagy molekulájú vegyületek biokémiai szerkezete megváltozott. Ez a próba akár a P. Uhlenhuth által leírt folyékony közegben, akár a későbbiekben Ö. Ouchterlony nyomán alkalmazott 2 dimenziós Agar-gélben végrehajtott diffúz eljárással²³ (18. ábra) annak meghatározására is alkalmas, hogy anyagunk származási ideje kb. 40—50 évnél rövidebb vagy ennél hosszabb-e. A talaj külső károsító hatása folytán a fehérjeszétesés gyorsulhat, ezért ritkán már 10—15 év múlva negatívvá válhat a próba. Ha immunoelektroforézis technikát veszünk igénybe, úgy a pozitív reakciót adó szérum-fehérje minősége is megállapítható (19. ábra). Csak utalok arra, hogy a fajspecifikus fehérjék kimutathatóságának negatívvá válása nem jelenti azt, hogy a csontokból pozitív eredményt adó vércsoport-sajátosság ne lenne meghatározható (20—21. ábra).

2.6. FIZIKAI VIZSGÁLATOK

Csővescsontok corticalis állományának fűrészelési felszíne ultraibolya fényben a származási időtől függően különböző színű és erősségű fluoreszcenciát ad, amint azt A. Neckermann megállapította.²⁴ Annál világosabb színű és intenzívebb a fluoresz-

²³ Ouchterlony, 1958.

²⁴ Neckermann, 1950.

cencia, minél fiatalabb a csont. Közvetlenül az eltemetés után és 1—2 éven belül a fluoreszcencia még gyenge, aminek az az oka, hogy a lágyrészek zsírnemű anyagainak bomlástermékei a csontfelszíneket, ill. a csontállományt mintegy áthatják, átítatják, és az ilyen friss, zsíros csontfelület még csak gyenge fluoreszcenciát szolgáltat. Az eltemetés utáni 5—20 években a friss fűrészelési felület világos, kékesibolya fluoreszcenciája figyelhető meg, mely erősségében fokozatosan csökken, árnyalata lassan szürkül, majd sárgás színű kérgi zóna alakul ki. A sárga zóna fokozatosan szélesedik, helyenként barna foltok jelennek meg és kb. 30 év után a csontok felszíne gyengébb fluoreszcenciát ad, sárgás-barnás foltok a csonthártyán és velőüregi felszín mentén egyaránt mutatkoznak. Az igen régi csontok vörösbarna színűek, és a több száz vagy több ezer éves leletek fluoreszcenciája gyenge sárgás-barna vagy szürkésbarna színű. Történeti embertani és régészeti kutatásokban is felhasználták e vizsgálati eljárást, azonban igazságügyi orvosszakértői célra csak annyiban alkalmazható, hogy segítségével a 30—40 évnél fiatalabb és az annál régebbi eredetű leletek egymástól elkülöníthetők. 20—30 éven belül azonban nincs mód arra, hogy ennek alapján pontosabban következtetni lehessen a származási időre. Hátránya a módszernek, hogy nagy személyes tapasztalatot igényel az értékelése, s csak megfelelő kontrollanyagokkal együtt használható. A dokumentálása bonyolult, magunk az ellenőrző vizsgálatok során²⁵ 4—5 órás (!) expozíciós időket alkalmaztunk a fényképek elkészítéséhez. Mértük a fluoreszcencia útján kibocsátott fény intenzitását és hullámhosszát, de a származási idővel való kapcsolat nem volt szigorúan törvényszerű.

A fizikai vizsgálatok körébe tartozik a csontok *ultrahang-vezetőképességének* technikai megállapítása is. Ebből, ill. az ultrahang-vezetőképesség különbségeiből ugyancsak lehet bizonyos határok között a származási időre következtetni. A vizsgálat alapját S. Sokoloff megfigyelése alkotja,²⁶ aki azt állapította meg, hogy azonos anyagból készült tárgyak közül az, melyben repedések, lyukak vannak, rosszabbul vezeti a hangot — ultrahangot —, mint a homogén tárgy. Ennek figyelembevételével dolgozták ki a csontok származási idejének becslésére az ultrahang-vezetőképességének mérésén alapuló módszert. Az eljárás alkalmazásához a radartechnika elvén felépített eszköz, az ún. echoszkóp szükséges, mellyel az ultrahanghullámok longitudinális terjedési sebessége egészen pontosan megállapítható. Az első méréseket combcsont tömött állományán hajtották végre, az elméleti feltevéseknek megfelelően a régebbi eredetű csontkorongok ultrahang-vezetőképessége csökkent, kisebb volt, mint a frissebb csontoké. E jelenség oka a csontszövet dekompozíciója, melynek folyamán — amint az tárgyalásra került — az állományban repedések keletkeznek, ezzel egyidejűleg az alapszövet víztartalma és zsírnemű anyagtartalma is csökken. A technikai felszerelés meglehetősen bonyolult és a szellemes eljárás igazságügyi orvostani célokra nem alkalmazható, mivel csak a több száz, ill. több ezer éves csontvázlelet egymástól való elkülönítését teszi lehetővé, száz éven belüli csontok között az ultrahang-vezetőképességben értékelhető különbség nincsen.

²⁵ Harsányi, Leisztner, 1969.

²⁶ Sokoloff, 1929.

A *derivatográfias* eljárás során a csontot hevíteni kell, eközben súlyveszteség áll elő. Csontleletek abszolút korának megállapítására Kiszely I. és Dávid P. ajánlotta,²⁷ s úgy találta, hogy 180—5000 éves anyagon alkalmas a kor becslésére. A súlyveszteséget 3 hevítés után kell megállapítani: 380 °C, 580 °C és 960 °C hevítési hőmérsékletet követően. „Recens” kontrollként egy 1931-ben eltemetett egyén csontja szolgált. A súlyveszteség és a származási idő egymással törvényszerű kapcsolatban áll.

Kutas László egyetemi adjunktus, a POTE Biofizikai Intézetének munkatársa kérésre elvégezte a derivatográfias vizsgálatot a barguzini 7. sz. csontváz mintájának anyagával. Jelentését idézem: „Dr. Harsányi László professzor felkérésére lényegében a Kiszely I.—Dávid P.: Z. Morph. Anthrop. **60**, 297—304 (1969) közleményben leírtak alapján elvégeztem a barguzini 7. számú sírból származó csontmintát (a) derivatográfias (hevítésre történő tömegvesztés) vizsgálatát. Kontrollként egy-egy

b) XVII. századi (Kecskemét, Ferences templom) és

c) VIII. századi (Székkutas, Kápolna dűlő, avar temető)

csontmintát használtam. A minták induló tömege 0,35—0,55 g között volt.

A hivatkozott közlemény 1. ábráján I.—II.—III.-mal jelölt tartományok együttes tömegvesztését mértem, mérést csak a kezdő és végponton (kihűlés után) végeztem. A hevítés villamos kemencében, platinatégelyben történt, a minták porítása nélkül, mintegy 25 °C/min sebességgel, 580 °C véghőmérsékletig.

Eredmények:

a) 33,77%,

b) 16,67%,

c) 12,67%

volt az egyes minták relatív tömegvesztése. Következtetések levonására kizárólag ezen értékek nagyságát vettük igénybe, mivel a tanulmányban közölt egyenletet szerzők sem tekintik érvényesnek 170 évnél kisebb korú mintáknál. Bár a következtetések alapjául szolgáló hat minta konkrét mérési eredményeit nem közlik, a 2. sz. ábrából azok közelítően leolvashatók. Megállapítható, hogy kontrolljaim adatai a minták korát nagyobbban mutatják az ábrából következőnél. Ez csak megerősíti azt a következtetést, hogy a barguzini 7. sz. sír csontmintája kétségt kívül recens, az relatív tömegcsökkenésének mértéke — korrekció nélkül is — csaknem pontosan az ábrán feltüntetett 1931-ből származó mintáéval (33%) egyezik meg.

Pécs, 1990. április 6.”²⁸

2.7. KÉMIAI ELJÁRÁSOK

Számos kutató törekedett arra, hogy a csontszövet kémiai összetevőinek olyan mennyiségi és minőségi változásait derítse ki, amelyek a csont származási idejére pontosabban utalnak. E vizsgálatok kétirányúak, egyrészt analitikus kémiai, más-

²⁷ Kiszely, Dávid, 1969.

²⁸ E helyen is megköszönöm Kutas László konzultánsi segítségét

részt biokémiai jellegűek. Az analízis során regisztrálták a csontszövet organikus és anorganikus építőköveinek a dekompozícióval kapcsolatos változásait, másrészt meghatározták a csontszövetbe a környező földből bekerült új anyagokat és ezeknek jelenlétéből, valamint mennyiségéből igyekeztek következtetni az eltemetés óta eltelt időre.

A recens, friss csontszövet *össznitrogén-tartalma* 4,5—5% és ez a súlyszázalékban megadott érték praktikusán változatlan az eltemetést követő 50—100 évben: Kiszely I. szerint 4,0 g%.²⁹ A 200—500 éves csont nitrogéntartalma 3—4 g%, a 900—1100 éves csontban 1,5—2 g% és még a 4000 éves csontszövetben is található annyi szerves anyag, hogy az össznitrogén-tartalom a csont súlyának 1%-át teszi ki. A vízben oldható organikus anyag és a fehérjéhez nem kötött nitrogén mennyisége gyorsabban csökken, mint a kollagén és a rezisztens fehérje nitrogén komponense. Pontosabb időbeli becslés azonban akkor sem érhető el, ha az egyes nitrogénfrakciók mennyiségét külön-külön határozzuk meg. Kétségtelen, hogy a csontszövetből étterrel kivonható *zsírnemű* anyagok mennyisége is csökken az idő előrehaladtával, azonban az eltemetést követő 50 éven belül semmiféle becslés a zsírmeghatározás igénybevételével nem lehetséges. Kiszely I. is utal — többek között — a zsírmeghatározásból való következtetés bizonytalan voltára.

A talajvíz hatására a környező földből a csont anyagába addig ott jelen nem levő, új anyagok is bekerülhetnek és a bejutott *fluor* mennyiségének meghatározásából a származási időre már 1893-ban igyekeztek következtetni. A fluor a csont hidroxilapatit-kristályait fluorit-apatittá alakítja át. Ez a kémiai folyamat végtelenül lassú, a fluortartalom mennyiségében néhány évtizeden vagy 1—2 évszázadon belül biztosan mérhető és értékelhető változás nem jön létre, azonban ez a módszer alkalmas lehet fosszilis csontok származási idejének hozzávetőleges becslésére. A csontszövet korhadásakor keletkező mikroszkópos és annál nagyobb hasadékokat, majd a Havers-csatornákat is fokozatosan ásványi anyagok töltik ki. E bejutó anyagok többnyire gél állapotú karbonátok. Az ásványi anyagtartalom ezért hosszú idő elteltével jelentősen átalakul: a foszfát/karbonát hányados a karbonát javára változik meg évszázadok, évezredek alatt. A bejutott új anyagok eloszlása, mennyisége és minősége sokszor nem ismert és a vegyi folyamat nem rekonstruálható. Éppen ezért a fosszilis csontok kémiai elemzésekor kapott eredményeket igen óvatosan kell értékelni.

2.8. IZOTÓP MÓDSZER

A fosszilis csontvázletek származási idejének megállapítására ma a legalkalmasabb eljárás a W. F. Libby és munkatársai által kidolgozott C^{14} módszer.³⁰ A kozmikus sugárzás hatására a földet körülvevő atmoszférában neutronok válnak szabaddá és a neutronokat a légkör nitrogénatomjai befogadják, a stabil nitrogénatomokból 14-es atomsúlyú szén keletkezik. Ez az új szénatom radioaktív tulajdonságú, melynek felezési ideje kb. 5560 ± 130 év. A 14-es atomsúlyú és a normál 12-es

²⁹ Kiszely, 1976.

³⁰ Libby, Anderson, Arnold, 1949.

atomsúlyú szén aránya a légkörben állandó: kb. 10^{-12} g C^{14} /g C^{12} . Az élő szervezetekbe az anyagcsere útján bekerülő, kétfajta szénatom aránya ennek megfelelő és a kérdéses élőlény élettartama alatt állandó. Ha az élő szervezet elpusztul, anyagcséréje megszűnik, új radioaktív tulajdonságú szén a szövetekbe nem jut be, így tehát az idő előrehaladtával a kétfajta szénatom egymáshoz való viszonya megváltozik. Így pl. egy olyan csontvázleletben, amely kb. 5500 éves, a C^{14} : C^{12} arány fele akkora lesz, mint a ma élő emberek csontszövetében. A kezdeti C^{14} koncentráció minden bizonnyal több ezer évvel ezelőtt is ugyanez volt a csontszövetben, mint a ma élő szervezetekben, így tehát az izotópanalízis segítségével a hosszú idő ellenére a régészeti lelet származási kora nagy pontossággal megállapítható. Az újabb vizsgálatok szerint a hibahatár az eredetileg megállapított 30 évnél nagyobb, azonban ha még 100 év lenne is a pontosan megállapítható szórása, akkor sem csökken ennek az eljárásnak az ősembertani leletek vizsgálatában elfoglalt előkelő helye. Nyilvánvaló, hogy néhány évtizeden vagy 1—2 évszázadon belül nem alkalmazható a C^{14} módszer, és a gyenge radioaktív tulajdonságú szénatom mennyiségi meghatározásához igen érzékeny műszerekre van szükség.

3. VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

Anyag: a Barguzinban 7. számmal jelzett, kiemelt csontváz bal oldali combcsontjának testéből (diaphysis) a hajlító felszínről származó, mintegy 5 cm hosszúságú csontdarab, mely a csontkerületnek kb. felét tette ki.

3.1. MAKROSZKÓPOS MEGFIGYELÉS

Lágyrészmaradványok nincsenek. Szabadszemmel csekély mértékű felszíni erózió jelei sejtethők. Felület benzidin negatív.

Lapos csontkorong festhetősége:

- indofenollal nem festődik,
- níluskékkal a tömött csont felszíne nagyon halványkékes, helyenként világos fehéres-kékes foltokkal,
- friss kontroll níluskékkal nem festődik,
- XVII. századi kontroll sötét acélkék színű.

3.2. FÉNYMIKROSZKÓPOS VIZSGÁLAT

Közönséges fényben:
szerkezet megtartott, jó festhetőség. Kicsiny repedések a csonthártyai felszínen, melyek csak az alaplemezek rétegét érintik.

Polarizált fényben:

a kollagén kettős törése olyan, mint a recens kontrollcsont esetében.

3.3. PÁSZTÁZÓ ELEKTRONMIKROSKÓPOS VIZSGÁLAT

A felszínen nem mély, hálózatos repedések, melyek a biztos származási idejű, 43 éve eltemetett csont felületével azonosak.

Harántfelszínen osteon szétesés jelei nincsenek.

3.4. SZEROLÓGIAI VIZSGÁLAT

Az Uhlenhuth, Ouchterlony szerint végzett emberi fehérjék kimutatását célzó vizsgálat negatív.

Immun-elektroforézis-vizsgálat negatív.

Értékelés: származási idő több, mint 40 év.

Vércsoport meghatározás:

ún. lehasításos módszerrel csontreszelékből gyenge reakcióval „A” tulajdonság állapítható meg.

3.5. FIZIKAI VIZSGÁLATOK

Fluoreszcencia ultraibolya fényben:

a tömött csont harántfelszíne középérős, haloványkék, ill. kékesfehér fluoreszcenciával rendelkezik. Helyenként, főleg a velőüregi felszín mentén elmosódott határú halvány sárgásbarna foltozottság.

Értékelés:

Berg és Specht szerint: 50 évnél régebbi

Harsányi és Földes szerint: 50—100 éves

Kiszely szerint: 5—200 év között nem vizsgálta.

Derivatográfias vizsgálat Kiszely módszere szerint:

a minták relatív tömegvesztése a szerző ábráján feltüntetett, 1931-ből származó mintáéval azonos.

3.6. KÉMIAI VIZSGÁLATOK

Össznitrogén-tartalom:

Barguzin 7. sz. sír csontminta 4,30 gramm% (5 mérés átlaga)

Recens kontroll 4,85 gramm%

42 éve eltemetett kontroll 4,80 gramm%

Értékelés: Berg és Specht, valamint
Harsányi és Földes szerint: 100 éven belüli
Kiszely szerint: recens

Össz-zsírtartalom:

Éterrel kivonható „zsírnemű” anyagok

Barguzin 7. sz. sír csontminta 360 mg% (5 mérés átlaga)

Recens kontroll 750 mg%

42 éve eltemetett kontroll 270 mg%

Értékelés: Berg és Specht szerint,
Harsányi és Földes szerint: 20 mg% felett 100 évnél nem régebbi,
Kiszely szerint: a módszer pontatlan.

3.7. RUHÁZATI MARADVÁNY VIZSGÁLATA

A nyakcsigolyák mellett lenből készült textildarab volt található.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1989. július 17-én Barguzinban feltárt és később Petőfi Sándornak vélelmezett csontvázlelet kihantolásakor földmintát nem vettek, steril eszközökkel mikrobiológiai vizsgálatra anyagot azonnal félre nem tettek, biztos származási idejű, a feltárás közeléből kiemelt kontroll csontanyagot nem biztosítottak. A talaj összetétele, vegyhatása ismeretlen, a talaj hőmérsékleti viszonyaira utaló adatok nem állnak rendelkezésünkre. A helyszíni vizsgálat kézi műszerekkel történt, semmiféle egyéb eljárás: így pontosabb mérőeszközök, Röntgen, laboratóriumi stb. lehetőségek a feltárást végzőknek rendelkezésre nem állottak.

Miután a helyszínen megállapították, hogy a lelet Petőfi Sándor holttestének maradványa, akit véleményük szerint Barguzinban 1856 májusában temettek el, a csontokat becsomagolták. Először papírvattába tekerték, majd egyenként párazá-
ró, átlátszó műanyag zacskóba helyezték a váz részeit, ezt követően az egész anyagot gondosan lezárt alumínium ládában tárolták az 1990. januárban végrehaj-
tott hivatalos felnyitás időpontjáig. A tárolásnak ez a módja a további vizsgálatok szempontjából kedvezőtlennek bizonyult, mivel a kiszáradás gátlása miatt a korha-
dási folyamatok gyorsabban zajlottak le.

Közismert, hogy olyan vizsgáló eljárás nincsen, amellyel az eltemetés ideje napra vagy évre pontosan megállapítható lenne. Éppen ezért az igazságügyi orvostan és az embertan olyan eljárásokhoz kénytelen folyamodni, amelyek megfelelő, biztos származási idejű kontrollok azonos eljárással történő vizsgálatával együttesen értékelve bizonyos, relatíve tágabb határok között teszik lehetővé a származási kor becsülését. A lehetőségek közül olyan vizsgáló módszereket választottunk, amelyek a kb. 150 évnél nem régebbi eredetű leletek korának megállapítására alkalmasak.

Az adott esetben minden végrehajtott vizsgálat lényegében azonos eredményre vezetett: biztosan állítható, hogy a származási idő 40 évnél régebbi, de 100 évnél nem több. Éppen ezért eredményeink cáfolják azt a feltételezést, hogy a kérdéses csontváz olyan személy holttestének maradványa lehetne, akit 1856-ban temettek el. A feltárás helyszínéről származó megállapítható időpontban eltemetett ellenőrző csontvázz rész egyidejű rendelkezésünkre bocsátása esetében pontosabb kormeghatározás lett volna lehetséges.

IRODALOMJEGYZÉK

- C. A. Band—P. W. Morgenthaler*
1952 Recherches sur l'ultrastructure de l'os fossile. = Archives Suisses d'Anthropologie générale 17, 52—
- S. Berg—W. Specht*
1958 Untersuchungen zur Bestimmung der Liegezeit von Skeletteilen. = Deutsche Zeitschrift für gerichtliche Medizin 47, 209—
- S. Berg—R. Rolle—H. Seemann*
1981 Der Archäologe und der Tod. München, Luzern
- R. Beumer*
1902 Die Unterscheidung von Menschen — und Tier — Knochen auf biologischem Wege. = Zeitschrift für Medizinalbeamte 23, 1—
- E. Blanck*
1939 Handbuch der Bodenlehre. Berlin
- P. Broca*
1871 Mémoires d'Anthropologie. 5. Paris
- F. E. Camps—W. B. Purchase*
1956 Practical forensic Medicine. London
- Daniel*
1776 Sammlung medizinischer Gutachten und Zeugnisse = Henke's Zeitschrift 7, 24—
- Dósa A.*
1952 Sírok gombalelete törvényszéki orvostani szempontból. = Kísérletes Orvostudomány 4, 69—
- Fazekas I. Gy.—Kósa F.*
1978 Forensic Fetal Osteology. Budapest
- H. Franz*
1960 Feldbodenkunde. Wien—München
- Harsányi L.—Földes V.*
1968 Orvosszakértői személyazonosítás. Budapest
- Harsányi L.—Leisztner L.*
1969 Csontvázlelet származási idejének és emissios luminescens spectrumának összefüggése. = Morfológiai és Igazságügyi Orvosi Szemle 9, 182—
- W. His*
1895 Johann Sebastian Bach. Forschungen über dessen Grabstätte, Gebeine und Antlitz. = Berichte der Rath Stadt Leipzig, Vogel.
- H. Hunger—D. Leopold*
1978 Identifikation. = Berlin, Heidelberg
- J. F. Isenflamm*
1796 Brevis descriptio sceleti humani variis in aetatibus. Erlangen
- J. Kanzler*
1854 Zur gerichtlich-medizinischen Skeleto-Necropsie. = Vierteljahrschrift für gerichtliche Medizin 5, 206—; 6, 121—

- Kenyeres, B.—Hegyi, M.*
1903 Unterscheidung des menschlichen und thierischen Knochengewebes. = Vierteljahrschrift für gerichtliche Medizin 26, 225—
- Kiszely, I.—Dávid, P.*
1969 Absolute Altersbestimmung subfossiler Knochen auf derivatographischem Weg. = Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie 60, 297—
- Kiszely I.*
1976 Sírok, csontok, emberek. Budapest
- Lenhossék M.*
1922 Az ember anatómiája. Budapest
- Lengyel I.*
1975 Palaeoserology. Budapest
- W. F. Libby—E. C. Anderson—J. R. Arnold*
1949 Age determination by radiocarbon content. = Science 109, 227—
- L. Manouvrier*
1894 Dictionnaire des sciences anthropologiques. Paris
- R. Martin*
1901 Anthropologie als Wissenschaft und Lehrfach. Jena
- R. Martin*
1929 Lehrbuch der Anthropologie. Jena
- N. Minovici—M. Kernbach*
1932 Osteologia. Medico—Legală. Bucuresti
- A. Neckermann*
1950 Todeszeitstimmung an menschlichen Knochen. Inaugural Dissertation. Erlangen
- M. Orfila*
1828 Leçons de Médecine Légale. I—III. = Libr. Acad. Roy. Méd., Paris—Bruxelles
- Ö. Ouchterlony*
1958 Diffusion in gel. Methods for immunological analysis. = Progress in Allergy 5, 1—
- V. I. Paskova—B. D. Reznikov*
1978 В. И. Пашкова, Б. Д. Резников: Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам. Szaratov
- Regöly-Mérei Gy.*
1962 Paleopathologia II. Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. Budapest
- Rudas G.*
1899 Tanulmány a fogak és csontok korhadásáról. = Magyar Fogászati Szemle 3, 341—344; 3, 229; 3, 261.
- F. Scheffer—P. Schachtschabel*
1952 Lehrbuch der Agrikulturchemie und Bodenkunde. Stuttgart
- Schranz D.*
1944 Törvényszéki stomatológia. Budapest
- J. Schubert*
1939 Das Verhalten des Bodens gegen Wärme In: Blanck, E. (Hg.), Handbuch der Bodenlehre. Berlin
- S. T. Soemmering*
1791 Knochenlehre. Frankfurt
- S. Sokoloff*
1929 Zur Frage der Fortpflanzung ultraakustischer Schwingungen in verschiedenen Körpern. = Elektrische Nachrichten — Technik 6, 454—
- G. F. Springer—P. Williamson—W. C. Brandes*
1961 Blood group activity of Gram-negative bacteria. = Journal of the Experimental Medicine 113, 1077—

- K. Tanaka*
1958 Polarisationsoptische Analyse der Knochenlamellensysteme des Menschen. = *Yonago Acta Medica* 3, 69—
- A. S. Taylor*
1869 Az orvosi jogtudomány elvei és gyakorlata. Pest
- C. Toldt*
1881 Die Knochen in gerichtsärztlicher Beziehung. In: J. Maschka, Handbuch der gerichtlichen Medizin. 1882, Bd. 3. Tübingen
- P. Topinard*
1877 L'Anthropologie. Paris
- Török A.*
1893 III. Béla királynak és nejének, Antiochiai Annának testereklyéi. = *Természettudományi Közlemények* 25, 378—
- Török A.*
1894 Jelentés III. Béla magyar király és neje testereklyéiről. = *Magyar Tudományos Akadémia. Értekezések. Természettudomány* 22, 181—
- Török A.*
1894 Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani bűvárlatához. = *Magyar Tudományos Akadémia. Értekezések. Természettudomány* 23, 66—
- P. Uhlenhuth*
1901 Eine Methode zur Unterscheidung der verschiedenen Blutarten, im besonderen zum differentialdiagnostischen Nachweise des Menschenblutes. = *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 26, 82—83.
- K. Walcher*
1934 Gerichtsärztliche Untersuchung von Skeletteilen. In: E. Abderhalden (Hg.), Handbuch der Biologischen Arbeitsmethoden. Abt. IV. Teil XII. 2 H. pp. 37, Berlin

A BARGUZINI TEMETŐBŐL SZÁRMAZÓ, S PETŐFI SÁNDORÉNAK TULAJDONÍTOTT CSONTVÁZ AZONOSÍTÁSÁNAK EREDMÉNYEIHEZ

VALERIJ PAVLOVICS ALEKSZEJEV

(SZUTA Régészeti Intézete, Moszkva)

Petőfi Sándor, magyar költő kiemelkedő munkássága nemcsak a magyar kultúra kiváló teljesítménye, hanem egyben nagyszerű hozzájárulás is az egyetemes európai kultúra fejlődéséhez. Műveit többször lefordították Oroszországban, s ő az orosz közönséget is meghódította költeményeinek finom líraiságával, hibátlan ritmusával, a polgári szabadság és a hazaszeretet érzésével. Ezért teljesen természetes, hogy a költő barguzini sírjának feltárásáról szóló híradás általános érdeklődést keltett és mélységes örömet váltott ki a nagy magyar költő műveinek barátai körében mind Magyar-, mind pedig Oroszországban.

A felfedezés nagy fontossága miatt a Szovjetunió Minisztertanácsa a javaslattal fordult a Szovjet Tudományos Akadémiához, hogy szovjet szakértők vegyenek részt egy magyar—szovjet közös bizottságnak a Petőfiének tulajdonított sírban feltárt csontváz azonosításával kapcsolatos munkájában, továbbá az ásatás összes jelenségének és a megfelelő dokumentumoknak az értékelésében. E sorok íróját, aki antropológus szakember, a bizottság szovjet részének vezetésével bízták meg. A közös bizottságot mind magyar, mind szovjet részről tekintélyes szakemberekből állították össze, hogy az a megfelelő szakértelemmel tekinthesse át a rendelkezésre álló információs anyagot, és képes legyen azt minőségileg értékelni. A bizottság Moszkvában dolgozott, tagjai előadásokat hallgattak meg az ásatásokról, Petőfi szibériai tartózkodásának lehetőségéről, és tanulmányozták az Ulan-Udeből oda szállított csontvázat. Az alább kifejtett véleményem a Moszkvába hozott csontváz összes csontjával (beleértve a koponyát is) való személyes megismerkedésem eredményeként alakult ki.

A bizottság által meghallgatott információ Petőfi szibériai tartózkodására vonatkozóan azt mutatja, hogy az ezzel kapcsolatos bizonyítékok közvetett jellegűek és nem egyértelműek. Egyetlenegy elérhető forrásban sincs közvetlen utalás arra, hogy a forradalmár költő (kortársai jól ismerték költői tehetségét) Petőfi Sándor Szibériában, sőt Barguzinban élt volna. E tanulmánykötet más cikkeiben sor került

az írásos források részletes elemzésére, ezért én csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy azokat a közvetett híradásokat, amelyek még a költő életében a kortársak közt keringő szóbeszédekben és elbeszélésekben testesültek meg egy olyan emberről, aki állítólag hasonló, sőt akár ténylegesen is hasonló volt a költőre, nem szabad teljes hitelességű írott forrásnak tekinteni, mégha az irodalomban meg is örökítették őket. Csupán az orosz történelem körében maradvá számos példát idézhetek. Ilyen pl. Dmitrij cárevics, állítólag Borisz Godunov által szervezett meggyilkolásának több legendája, amelyeket a jelenlegi kutatás nem erősített meg, továbbá beszámolók egy Szibériában élő öregemberről, aki I. Sándor cár halála után jelent meg ott és nagyon hasonlított rá; olyan történetek, amelyek félig-meddig mitikus jelleget mutatnak. Ilyen körülmények között Petőfi sírjának keresése a barguzini temetőben olyan lépés, amely az egész kutatást automatikusan nem egyértelmű döntésekre, kiegészítő feltevésekre és olyan, különféle álláspontokat kifejező vitákra kárhóztatta, amelyek között elvileg lehetetlen a döntés. Sem a koporsó deszkájára, sem a halott csontjaira nem volt felírva az elhunyt neve, sőt egy síremléken vagy sírkereszten lévő felirat sem lehet döntő bizonyíték vitás esetekben, mivel bármelyik sírjel a szomszéd sírról is odakerülhetett, s ezt régészeti-leg nem lehetséges mindig nyomon követni.

Az elvégzett ásatásokról készített dokumentációt semmiképpen sem lehet elégségesnek tekinteni. Az ásatási jelentés ugyanis nem tartalmazza mindazt, ami napjainkban gyakorlatilag integráns része bármilyen régészeti jelentésnek akár Oroszországban, akár külföldön: vagyis általában a kutatandó objektum rögzítését, az adott esetben tehát a barguzini temetőnek a környezetéhez való kapcsolatát, geomorfológiai és terepi jellegzetességeit, a bármilyen kis mértékben is dokumentált leírását, beleértve a nagyléptékű alaprajzot, panoráma felvételeket, valamint az alaprajzilag legfontosabb sírjelek és építmények fényképeit és rajzait. Gyakorlatilag ugyanezt lehet elismételni a temető feltárt részeivel kapcsolatban is: a jelentés tartalmaz ugyan az elvégzett munkát bemutató valamiféle leírást, de az nem teljes és sok nyitott kérdést vet fel; a rajzi dokumentáció minimális, a fényképek nem eléggé élesek és sok esetben nehezen tanulmányozhatók. Ily módon M. K. Küchelbecker sírjának azonosítása — bármilyen fontos is kulturális és történelmi örökségünk tekintetében — számomra lehetetlennek látszik, s az e kérdést érintő fejtegetések pedig spekulatívnak tűnnek. Az egyszer már feltárt települések vagy temetők helyszínén utólagosan és kiegészítő információk szerzésének céljával végzett ásatások tapasztalatai azt mutatják, hogy rendszerint nem sikerült ilyen adatokat nyerni; véletlenszerű beomlások képződtek, s ezek nyomán gyakorlatilag lehetetlen rekonstruálni az ásatás előtti, még ép régészeti rétegeket. Valószínűleg ez a helyzet ebben az esetben is. Sőt, még egyszer megismétlem: a régészeti ásatások még kifogástalan dokumentálás esetén sem képezik egyik vagy másik történelmi személyiség temetkezésének meghatározó érvrendszerét, ezt a feltevést mindig más bizonyítékokkal kell alátámasztani.

A barguzini 7. sz. csontvázra áttérve, meg kell mondanom, hogy nagy gondossággal tárták fel, szedték fel és őrizték meg, s ez lehetővé teszi azt, hogy antropológiai sajátosságait a szóbanjehető makromorfológiai megfigyelések összességére támaszkodva lehessen elvégezni. Nem foglalkozva azokkal a patológiai elváltozásokkal,

A BARGUZINI ÁL-PETŐFI KUTATÁS BIBLIOGRÁFIÁJA

FARKAS GYULA — JUSTH ZSUZSANNA

(József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszéke, Szeged)

Petőfi állítólagos szibériai sírjáról több legenda terjedt el. A feltételezés az 1980-as évek közepén újraéledt. Ennek alapján kezdődött meg a Burját Köztársaságban lévő Barguzin település temetőjében a feltáró munka. Részben az azt megelőző kezdeményezésekről, részben az ásatásról jelentős számú közlemény jelent meg. Ezek elsősorban a különböző napilapok, hetilapok újságíróitól származnak. A cikkek tömeges publikálása 1989. július 19-től kezdődött. A híradások, vélemények száma 1990 októberéig lecsökkent. Úgy tűnt, hogy a barguzini sírral kapcsolatos viharok megszűnőben vannak. Ezt követően azonban — különösen 1991 első hónapjaiban — ismét megjelentek a napilapokban a témával foglalkozó írások.

Ahhoz, hogy az utókor erről az eseményről megfelelő kritikai véleményt alkothasson, indokoltnak tűnik a megjelent közlemények bibliográfiai összefoglalása. Ennek kíván eleget tenni az alábbi összeállítás. Ezt nem tekinthetjük teljesnek, mert nem csupán hazai folyóiratokban találtunk cikkeket, hanem külföldi lapok is foglalkoztak a problémával. Utóbbiak esetében meglehetősen nehéz az adatok ellenőrzése. Elképzelhető, hogy több közlemény hiányzik az összeállításból, megítélésünk szerint azonban ezek száma csak elenyésző lehet.

Megemlítjük, hogy a publikációkat 1985-től vettük figyelembe (szórványosan előfordul korábbi cikk is), és a gyűjtőmunkát 1991. március 31-ével fejeztük be. A bibliográfiában feltüntetett azon cikkeket, melyeknél a pontos hivatkozás (folyóirat címe, évfolyam, évszám, dátum, oldalszám) fel vannak tüntetve, ellenőrzött adatok és nem másodlagos hivatkozások. Az ilyen adatokat nélkülöző cikkek más forrásból származnak, azokat nem volt módunk eredetiben beszerezni.

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Az akadémiai bizottság változatlanul állítja: Petőfi sohasem járt Szibériában. = Magyar Nemzet, 54:55, 6.

- A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság*
1991. III. 6. Ismét a Petőfi-ügyről. Az MTA Elnöksége Petőfi Bizottságának nyilatkozata. = Népszava, 119:55, 7.
- A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság*
1991. III. 9. Az Akadémia visszautasít, de ha kell, újra vizsgál. Loch-Ness-ünk, Barguzin? = Magyar Hírlap, 24:58, X.
- Az MTA elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság*
1991. III. 6. Lezárt ügy — új bizottság. Részletek egy akadémiai határozatból. = Népszabadság, 49:55, 4.
- Andódy Tibor*
1989. VII. 27. Petőfi. = Békés Megyei Népújság, 44:175, 4.
- Araczkai László*
1989. X. 8. Vita a csontok felett. Barguzin: a tudomány és a dilettantizmus viadala. = Új Tükör, 26:41, 8.
- Ács Tibor*
1982 „Katonának száműzött balvégzetem ...” új adatok Petőfi katonáskodásáról. = Kortárs, 26:(3), 452—455.
- Árkus József*
1989. IX. 23. Egy hét. Sírások. = Népszabadság, 47:225, 10.
- Balázs Béla*
1989. X. 21. A Petőfi-legenda nyomában 1941-ben. Egy újságíró kétségei. = Zalai Hírlap, 45:250, 8.
- Bálint Éva*
1989. VII. 22. Morvai nyomában Petőfiért. Paraszthajszál. = Magyar Hírlap, 22:170, 4.
- Ballai András, Horváth László*
1989. X. 3. „Ne ily halált adj ...”. A Petőfi-rejtélyről — diákszemmel. Mottó: „Ő a magyar költészett Jézus Krisztusa” (Kányádi Sándor). = Tolna Megyei Népújság, 39:233, 4.
- Ballai József*
1989. VII. 22. Petrovics = Petőfi? Száz százalékig bíznak — bizonyíték és közlemény később... És mit mond Horváth Attila régész? Nem szeretnék cáfolni, de vannak fenntartásaim, aggályaim. = Petőfi Népe, 44:171, 1., 2.
- Balogh Ernő*
1989. VIII. 25. Petőfi — Szibériában. Egy „eseménytörténet” margójára. = Élet és Irodalom, 33:34, 3.
- Balogh Ernő*
1989. IX. 3. Élősködő Petőfi-kutatók? = Új Tükör, 26:36, 5.
- Balogh Ernő*
1989. IX. 10. Ne játsszunk a szavakkal! = Új Tükör, 26:37, 11.
- Balogh Ernő*
1989. IX. 24. Szendrey Júlia — a cinkos? Adalék a szibériai Petőfi-legenda „amatőr kutatóinak” felkészültségéhez. = Új Tükör, 26:39, 15.
- Balogh Ernő*
1989. A barguzini postamester veje. Jegyzet a szibériai Petőfi-legenda újraeledéséről. = Kritika, Új folyam (1972):9, 2.
- Balogh Ernő*
1989. X. 1. A TASSZ(?) jelenti. = Új Tükör, 26:40, 8.
- Balogh Ernő*
1989. X. 29. A barguzini „felfedezés” visszhangja. = Új Tükör, 26:44, 42.
- Balogh Ernő*
1989. XI. 26. Szibériában nem lehetett eltűnni. = Új Tükör, 26:48, 23.
- Balogh Ernő*
1990 A Népújság „Cassandrája”. Adalék a „barguzinizmus” természetrajzához. = Kritika, Új folyam (1972):2, 48.

Balogh Ernő

1990. III. 4. Barguzini botránykő. Ennyit a fjordokról ... = Vasárnapi Hírek, 4:9, 7.

Balogh Ernő

1990. III. 15. Kié Petőfi? = Népszabadság, 48:64, 14—15.

Balogh Ernő, Fekete Sándor

1989. X. 5. Az okiratok tiltakoznak. Adalék a „szibériai Petőfi” vitájához. = Népszabadság, 47:235, 9.

Balogh Ernő, Fekete Sándor

1989. X. 15. Önáltatásból közáltatás. = Új Tükör, 26:42, 14—16.

Beck, Ernest

1989. VIII. 2. Hungarian dilemma. Science deflates poethero legend. = The Times, No. 63462, 10.

Bencze Andrea

1989. VII. 27. Kiskőrösi marakodás Petőfi csontjain. Bolhából elefánt? = Petőfi Népe, 44:175, 1., 2.

Bencze Gyula

1989 Tudomány Barguzin módra. = KFKI Híradó, 33:9, 19—21.

Bencze Gyula

1989. X. 13. Tudomány barguzini módra. = Élet és Tudomány, 44:41, 1288—1289.

Bencze Gyula

1989. XI. 3. Kedves ÉT! = Élet és Tudomány, 44:(44), 1378., 1400.

Bencze Gyula

1989 Válasz egy indulatos antropológusnak. = KFKI Híradó, 33:11, 13.

Bencsik András

1989. VIII. 10. A régész már biztos. Két hajszálon múlik a Petőfi-rejtély. Beszámoló a költőről és Barguzinról. = Esti Hírlap, 34:185, 1., 2.

Bencsik András

1989. VIII. 10. „Kétkedni fogok ...”. = Esti Hírlap, 34:185, 1., 2.

Bencsik András

1989. IX. 26. Ha nevetett démonivá vált az arca. Újabb adatok Petőfiről. Most a minisztériumokon a sor. = Esti Hírlap, 34:225, 2.

Berezstvovszkij, Jevgenyij

1987. X. 18. Új adatok a szibériai Petőfi legendájához. = Új Tükör, 24:42, 9.

Berezstvovszkij, Jevgenyij

1988. X. Valóban szenzáció? Vitacikk Petőfi „szibériai legendájáról”. = Budapest, 44:10, 30—32.

Berezstvovszkij, Jevgenyij

1989. VIII. 6. A dédnagypa naplója. = Új Tükör, 26:32, 20.

Berezstvovszkij, Jevgenyij

1989. X. 8. Eufória. = Új Tükör, 26:41, 8.

Berezstvovszkij, Jevgenyij

1989. XII. 3. Tudósítás Munkácsról. = Új Tükör, 26:49, 23.

Berkes Erzsébet

1989. VIII. 1. A rádió mellett. Hát itt tartunk ... = Magyar Nemzet, 52:178, 7.

Beth-y (Bethlenfalvy Gábor)

1991. II. 16. Morvai Ferenc az MTA-t vádolja. Amerikában a barguzini csontok. = Magyar Nemzet, 54:40, 4.

B. Gy.

1991. I. 7. Petőfi jusst is férfi! = Kurir, 2:7, 1.

B. Gy.

1991. I. 8. Tallózó. Petőfi jusst is férfi! = Délmagyarország, 81:6, 2.

B. Gy.

1991. II. 16. Reszelővel Petőfi nyomában. = Kurir. Reggeli Kiadás, 2:46, 2.

Bihari

1988. XII. 28. Fekete Sándor — Petőfi Sándorról. „Laikusok abszurd állításai.” = Esti Hírlap, 33:306, 12.

Bihari Tamás

1989. VIII. 3. Petőfit(?) a burját hatóságok őrizetbe vették. A XX. század végén is történhetnek csodák. = Világ, 1:11, 40—41.

B. Király Györgyi

1989. IX. 8. A Petőfi-mítoszt nem lehet lerombolni! Beszélgetés Fekete Sándorral. = Élet és Tudomány, 64:(36), 1126—1127.

Bor Ambrus

1989. X. 15. Ami hihetetlen. = Új Tükör, 26:42, 23.

Borzák Tibor

1989. VII. 19. Bizakodó Petőfi-keresők. = Petőfi Népe, 44:168, 1., 2.

Borzák Tibor

1989. VII. 21. Borzák Tibor exkluzív rádiótávirata. Megerősítés nincs — cáfolat se! Lehet, hogy Petrovics? Barguzin örömmámorban. = Petőfi Népe, 44:170, 1.

Borzák Tibor

1989. VII. 25. A Petőfi-bizottság expedíciójának újabb üzenete. Befejeződött a feltárás az azonosítás. Amerikai professzor: Petőfi földi maradványait találták meg. = Petőfi Népe, 44:173, 1., 2.

Borzák Tibor

1989. VII. 25. Borzák Tibor exkluzív barguzini rádiótávirata. Zöld posztóban, fémdobozban, nemzetiszín szalaggal átkötve Petőfi Sándor földi maradványai. = Petőfi Népe, 44:174, 1.

Borzák Tibor

1989. VII. 27. Tisztelges Petőfi és Küchelbecker egykori nyughelyénél. = Petőfi Népe, 44:175, 1.

Borzák Tibor

1989. VIII. 1. Morvai a tervekről, szakemberek a tényekről, hivatalnokok az elmaradt intézkedésekről. Mi lesz Petőfi csontjaival? = Petőfi Népe, 44:179, 1., 2.

Borzák Tibor

1989. VIII. 4. Hirtelen előkerültek a hajtincsek! Morvai megvásárolja a legendát? Egy hajszálon múlik? = Petőfi Népe, 44:182.

Borzák Tibor

1989. VIII. 17. Megtaláltuk Petőfit! 1. Gondolatok Útközben. = Petőfi Népe, 44:193, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 18. Megtaláltuk Petőfit! 2. Barguzin a Barguzin partján. = Petőfi Népe, 44:194, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 19. Megtaláltuk Petőfit! 3. Irány az ótemető! = Petőfi Népe, 44:195, 4.

Borzák Tibor

1989. VIII. 21. Megtaláltuk Petőfit! 4. Üldözött kutatók? = Petőfi Népe, 44:196, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 22. Megtaláltuk Petőfit! 5. Küchelbecker sírjánál. = Petőfi Népe, 44:197, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 23. Megtaláltuk Petőfit! 6. Szenzációs és megdöbbentő felfedezés. = Petőfi Népe, 44:198, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 24. Megtaláltuk Petőfit! 7. A szakemberek öröme. = Petőfi Népe, 44:199, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 25. Megtaláltuk Petőfit! 8. Aki a csodákban hitt. = Petőfi Népe, 44:200, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 25. Mit írtak száznégyszáz éve a Félégyházi Hírlapban? Petőfit Kecskeméten akasztották fel. = Mai Nap, 1:166, 7.

Borzák Tibor

1989. VIII. 26. Megtaláltuk Petőfit! 9. Eliszuni kitérő. = Petőfi Népe, 44:201, 6.

Borzák Tibor

1989. VIII. 28. Megtaláltuk Petőfit! 10. Két temetés. = Petőfi Népe, 44:202, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 29. Megtaláltuk Petőfit! 11. Híradások az éter hullámain. = Petőfi Népe, 44:203, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 30. Megtaláltuk Petőfit! 12. Az expedíció MEG A MORVai. = Petőfi Népe, 44:204, 5.

Borzák Tibor

1989. VIII. 31. Megtaláltuk Petőfit! 13. Újra itthon a csapat. = Petőfi Népe, 44:205, 5.

Borzák Tibor

1989. IX. 22. Ismét azonosítanak Ulan-Udében! — A minisztérium szorgalmazza a levéltári kutatásokat. — Hazahozatal csak később — A Magyar Tudományos Akadémián csak most léptek. Hol tart a Petőfi-ügy? = Petőfi Népe, 44:224, 1., 2.

Borzák Tibor

1990. I. 6. Most 38 szakember vizsgál. Kontrollcsontvázak kellene. Júliusban kezdődik minden előlről? Vajon hazahozzák-e Petőfit? = Petőfi Népe, 45:5, 1.

Borzák Tibor

1989. X. 20. Kell-e nekünk Petőfi? Dunavécsein mondják: neki a sűrűjének! = Reform, 2:42, 24—25.

Borzák Tibor

1989. XII. 23. A Petőfi-expedíció. = A kecskeméti Erdei Ferenc Műv. központ, a Kecskeméti DEMISZ, és az Agrikon Madisz-szervezete, 12 oldal.

Borzák Tibor

1990. I. 6. Most 38 szakember vizsgál. Kontrollcsontvázak kellene. Júliusban kezdődik minden előlről? Vajon hazahozzák-e Petőfit? = Petőfi Népe, 45:5, 1.

Borzák Tibor

1990. I. 12. 25 évesnél idősebb nő? Morvai nem hisz. Különleges csontváz. A titokzatos barguzini. = Petőfi Népe, 45:10, 1., 2.

Borzák Tibor

1990. V. 29. Vizsgáznak a csontvizsgálók. És ha mégis Petőfi. = Mai Nap, 2:123, 13.

Borzák Tibor

1990. VI. 10. Furcsa véletlenek, pikáns egybeesések, kínos felismerések. A barguzini térdkalács. = Mai Nap, 2:133, 11.

Borzák Tibor

1990. VI. 29. Változatlanul hiányzik a bizonyíték. Professzori tanács. Lebontják a Petőfi-kopjafát. Expedíció helyett kötet jelenik meg. Nincs olyan körülmény. = Mai Nap, 2:150, 10.

Borzák Tibor

1990. XII. 7. Régészpárbaj. Barguzinról tömören. Publikációs vita a Petőfi-ügyben. = Mai Nap, 2:286, 13.

Borzák Tibor

1990. XII. 14. Gyanús jelek, véletlen egybeesések? = Pesti Hírlap, 1:207, 8.

Borzák Tibor

1990. XII. 22. Hová vitték a barguzini leleteket? Csontváz cipősdobozban. Csak a Belügy engedélyével. = Mai Nap, 2:300, 10.

Borzák Tibor

1991. II. 2. Petőfi megint. „...vagy álmunk is hazud?...” = Délmagyarország, 81:28, 5.

Borzák Tibor

1991. II. 4. Miért hazudnának a memoárirók? = Petőfi Népe, 45:29, 6.

Borzák Tibor

1991. III. 6. Petőfi-ügyben a végsőnek szánják. Pontot tett az Akadémia. = Mai Nap, 3:55, 11.

Borzák Tibor

1991. III. 13. Petőfi vagy nem Petőfi (I.). Szibériai kontrollminták nélkül. Beszélgetés dr. Harsányi László professzorral. = Kurír, Reggeli kiadás, 2:71, 10.

Borzák Tibor

1991. III. 13. Petőfi vagy nem Petőfi (II.). Szibériai kontrollminták nélkül. Beszélgetés dr. Harsányi László professzorral. = Kurír, Délutáni kiadás, 2:51, 10.

Borzák Tibor

1991. III. 14. Petőfi vagy nem Petőfi (III.). Az azonosítás veszéllyel jár. Beszélgetés dr. Harsányi László professzorral. = Kurír, Reggeli kiadás, 2:72, 10.

Borzák Tibor

1991. III. 14. Petőfi vagy nem Petőfi (IV.). Az azonosítás veszélyekkel jár. Beszélgetés dr. Harsányi László professzorral. = *Kurír, Délutáni kiadás*, 2:52, 10.

Borzák Tibor

1991. VII. 23. A levéltárak szerint Szibériába senkit nem vittek. Petőfi legfeljebb tíz évet kapott volna. = *Magyar Hírlap*, 24:171, 5.

Börcsök Mária

1989. IX. 5. Ha jön majd a nagy temetési nap... = *Mai Nap*, 1:175, 11.

Brenner György

1989. XII. 9. Sajtóberkek. (Karikatúra) = *Magyar Nemzet*, 52:290, 5.

Budai Kulcsár János

1989. IX. 1. Levél Petőfi Sándorhoz. = *Reform*, 2:34, 26.

Burajev, Alekszej

A. Буряев: Антропологическое заключение. = Kézirat, 3 old.

Burajev, Alekszej; Kiszely István; Latimer, Bruce; Simpson, Clyde

1989 Jelentés a barguzini 7-es számú sír antropológiai azonosításáról. = Kézirat, 112 old.

Czegő Zoltán

1989. IX. 14. Megjegyezzük. Nem aggodom Petőfiért! = *Esti Hírlap*, 34:215, 3.

Czégény József

1989. IX. 25. Hol van Petőfi? = *Dunántúli Napló*, 46:265, 5.

Csank Csaba

1988 Ч. Чанк: Пал ли Петефи под Шегешваром? = *Bajkal*, 1988:1, 138—143.

Csank Csaba

1989. I. 7. Petőfi Sándor és a szibériai Petrovics. = *Nógrád*

Csank Csaba

1989. VIII. 9. A szibériai legenda nyomában. 1. „Petőfit hittem felismerni...”. = *Petőfi Népe*, 44:186, 5.

Csank Csaba

1989. VIII. 10. A szibériai legenda nyomában. 2. Alekszandr Sztjepanovics Petrovics és Szendrey Júlia. = *Petőfi Népe*, 44:187, 5.

Csank Csaba

1989. VIII. 11. A szibériai legenda nyomában. 3. A „koronatanú” jelentése. = *Petőfi Népe*, 44:188, 5.

Csank Csaba

1989. VIII. 12. A szibériai legenda nyomában. 4. Fogoly költő a Bajkál partjánál. = *Petőfi Népe*, 44:189, 5.

Csank Csaba

1989. VIII. 14. A szibériai legenda nyomában. 5. A „titokzatos” ember. = *Petőfi Népe*, 44:190, 5.

Csank Csaba

1989. VIII. 15. A szibériai legenda nyomában. 6. Versek. = *Petőfi Népe*, 44:191, 4.

Csank Csaba

1989. VIII. 16. A szibériai legenda nyomában. 7. Petőfi—Petrovics? = *Petőfi Népe*, 44:192, 5.

Csank Csaba

1989. IX. 10. Olvasóink véleményeiből. Vita a csontok felett. 3. „Kapkodó Petőfi-antropológia?”. = *Új Tükör*, 26:37, 14—15.

Csank Csaba

1990. II. 24. Petőfi Sándor 1823—1849? = A helyzet

Csank Csaba

1991. III. 26. Ki a hunyó Petőfi-ügyben? Ami dr. Harsányi László nyilatkozatából kimaradt. = *Kurír, Délutáni kiadás*, 2:59, 6.

Csank Csaba

1991. VIII. 28. Újabb adalékok a Petőfi-rejtélyhez. Vittek-e magyar foglyokat a cári csapatok? = *Magyar Hírlap*, 24:201, 11.

Cs. D.

1989. X. 15. Vita a csontok felett — a külföldi sajtóban. = Új Tükör, 26:42, 42.

Cs. D.

1989. X. 29. Petőfi vagy Petrovics? = Új Tükör 26:44, 42.

Cservényák Katalin

1989. VIII. 3. A vajai régész a Petőfi-kutatásról. Beszámoló a szibériai expedícióról. = Kelet-Magyarország, 46:181, 2.

Csongor Győző

1991. VII. 30. Ott a „szökő kútnál”. Segesvár—1849. július 31. = Délmagyarország, 81:177, 4.

Csorba Mihály, Dr. Kratky Tamás, Demjén Ferenc, Dorida Pálné, Vadász Wenczán Erzsébet, Pohl Ferenc,

Czotter Gábor, Kiss Ferencné, Kümányi Círil

1989. IX. 6. Postaláda. = Ország Világ, 33:36, 26.

Csörgő Tamás

1989. Temethetünk megint. = KFKI Híradó, 33:7—8, 13.

Darvasi László

1990. X. 25. „Ön szerint meghaltam?!” = Délmagyarország, 80:271, 1.

Darvasi László

1991. I. 9. Tíz kiló húsz deka költő. „Anyám, az álmok nem hazudnak.” = Délmagyarország, 81:7, 2.

Darvasi László

1991. II. 2. Estand! = Délmagyarország, 81:28, 5.

Debreceni Géza

1989. XII. 28. Alekszandr Sztjepanovics Petrovics: Talpra magyar. = Hócipő, 1:7,

Dezső János

1990. II. 17. Petőfi Szibériában. 1. = Magyar Szó (Újvidék), 47:45(15344), 20.

Dezső János

1990. II. 18. Petőfi Szibériában. 2. = Magyar Szó (Újvidék), 47:46(15345), 14.

Dezső János

1990. II. 19. Petőfi Szibériában. 3. = Magyar Szó (Újvidék), 47:47(15346), 8.

Dezső János

1990. II. 20. Petőfi Szibériában. 4. = Magyar Szó (Újvidék), 47:48(15347), 16.

Dezső János

1990. II. 21. Petőfi Szibériában. 5. = Magyar Szó (Újvidék), 47:49(15348), 16.

Dezső János

1990. II. 22. Petőfi Szibériában. 6. = Magyar Szó (Újvidék), 47:50(15349), 12.

Dezső János

1990. II. 23. Petőfi Szibériában. 7. = Magyar Szó (Újvidék), 47:51(15350), 12.

Dezső János

1990. IV. 14. Igen tisztelt Professzor Úr! = Magyar Szó (Újvidék), 47:102(15400), 16.

Dezső János

1990. IV. 28. Petőfit nőnek akarják látni. Újabb beszélgetés Kiszely István professzorral, a szibériai Petőfi-expedíció főantropológusával. = Magyar Szó (Újvidék), 47:116(15414), 15.

Dezső János

1990. V. 5. Petőfit nőnek akarják látni. Újabb beszélgetés Kiszely István professzorral, a szibériai Petőfi-expedíció főantropológusával (2.). = Magyar Szó (Újvidék), 47:121(15419), 15.

Dezső János

1990. VI. 19. Petőfi Szibériában. 1. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 148, 2.

Dezső János

1990. VI. 20. Petőfi Szibériában. 2. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 149, 2.

Dezső János

1990. VI. 21. Petőfi Szibériában. 3. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 150, 2.

Dezső János

1990. VI. 22. Petőfi Szibériában. 4. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 151, 2.

Dezső János

1990. VI. 23. Petőfi Szibériában. 5. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 152, 2.

Dezső János

1990. VI. 24. Petőfi Szibériában. 6. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 153, 2.

Dévai

1989. I. 26. Fekete Sándor a Petőfi-bizottságról. „Köszönöm, de magam is be tudom osztani az időmet.” = Esti Hírlap, 34:22, 12.

Dluhopolszky László

1990. I. 19. Alakul az új Petőfi-kép. = Népszava, 118:12, 12.

Dlusztus Imre

1989. IX. 21. Tetemrehívás. Magyar tudósok szerint dr. Kiszely István dilettáns, akinek tevékenysége lejárhatja hazánk tudományos életét. = Világ, 1:18, 39–40.

Dlusztus Imre

1990. I. 5. Irány Ulan Ude! = Délmagyarország, 80:4, 2.

Dlusztus Imre

1990. I. 12. „Ha minden igaz, ...” = Délmagyarország, 80:10, 1.

Dlusztus Imre

1990. III. 23. Ki a professzor? = Délmagyarország, 80:69, 12.

Docsinyec, M.; Horvat, V.

1985. VI. 5. És ha a legenda nem legenda? = Kárpátontúli Ifjúság, 3.

Docsinyec, M.; Horvat, V.

1985. VII. 13. Hosszú az út az igazságig. = Kárpátontúli Ifjúság, 3.

Dogossy Katalin

1989. XI. 12. Tájékoztató az akadémiai bizottság munkájáról. = Új Tükör, 26:46, 19.

Doros Judit

1989. VII. 22. Morvai Ferenc mondta a Petőfi-expedícióról. = Népiújság (Eger), 40:171, 4.

D. Szabó Endre

1989. VIII. 3. Sándor evangéliuma. = Világ, 1:11, 40.

Együd Éva, Szuromi Lajos

1989. IX. 30. Két ismeretlen szerzőjű orosz nyelvű vers Petőfiről. = Hajdú-Bihari Napló, 46:231, 10.

Eiben Ottó

1989. X. 8. A tudomány etikájáról. = Új Tükör, 26:41, 11.

Erdős Levente

1989. II. 11. A titok nyomában. Segesvár vagy Barguzin? = Kisalföld, 44:36, 5.

Érszegi István

1989. IX. 17. Vélemények, viták, válaszok. Mi köze Kiskőrösnek Petőfihez? = Új Tükör, 26:38, 45.

Falus, O. P.

О. П. Фалуш: Петефи под Шегешваром не погиб. = Bajkal, 1988:3, 140–142.

Falus Ottó Pál

1989. VI. 18. Petőfi nem halt meg Segesvárnál. = Fáklya, 33:12, 23.

Faragó László

1989. X. 5. Kérdéseinkre válaszol: Morvai Ferenc. „Hadd csináljam végre azt, amit szeretnék.” = Somogyi Néplap, 45:235, 4.

Faragó László, Vuics Tibor, Pécsi Klára

1989. X. 29. A hívek hangja. Új Tükör, 26:44, 45.

Farkas Gyula

1989. IX. 2. A csontok még nem beszéltek... A Petőfi-expedíció és a tudomány. = Délmagyarország, 79:207, 6.

Farkas Gyula

1989. IX. 24. Kiszely petárdái. Az antropológia védelmében. = Új Tükör, 26:39, 14.

Farkas Gyula

1989. XI. 12. Vita a csontok felett. Egy adalék. = Új Tükör, 26:46, 18–19.

Farkas Gyula

1990. II. 1. Levél a barguzini csontok ügyében. A szögmérést nem zsineggel végzik. = *Petőfi Népe*, 45:27, 1., 4.

Farkas Gyula

1990 A barguzini „Petőfi-sírlet”. = *Jel*, 2:2, 11–13.

Farkas Gyula

1990. II. 6. Találkozás a barguzinival. 1. = *Délmagyarország*, 80:31, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 7. Találkozás a barguzinival. 2. = *Délmagyarország*, 80:32, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 8. Találkozás a barguzinival. 3. = *Délmagyarország*, 80:33, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 9. Találkozás a barguzinival. 4. = *Délmagyarország*, 80:34, 2

Farkas Gyula

1990. II. 10. Találkozás a barguzinival. 5. = *Délmagyarország*, 80:35, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 12. Találkozás a barguzinival. 6. = *Délmagyarország*, 80:36, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 13. Találkozás a barguzinival. 7. = *Délmagyarország*, 80:37, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 14. Találkozás a barguzinival. 8. = *Délmagyarország*, 80:38, 2.

Farkas Gyula

1990. II. 24. Találkozás a barguzinival. 1. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:53(15351), 20.

Farkas Gyula

1990. II. 25. Találkozás a barguzinival. 2. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:54(15352), 20.

Farkas Gyula

1990. II. 26. Találkozás a barguzinival. 3. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:55(15353), 8.

Farkas Gyula

1990. II. 27. Találkozás a barguzinival. 4. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:56(15354), 16.

Farkas Gyula

1990. II. 28. Találkozás a barguzinival. 5. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:57(15355), 16.

Farkas Gyula

1990. III. 1. Találkozás a barguzinival. 6. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:58(15356), 12.

Farkas Gyula

1990. III. 2. Találkozás a barguzinival. 7. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:59(15357), 21.

Farkas Gyula

1990. III. 3. Találkozás a barguzinival. 8. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:60(15358), 20.

Farkas Gyula

1990. III. 4. Találkozás a barguzinival. 9. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:61(15359), 14.

Farkas Gyula

1990. III. 5. Találkozás a barguzinival. 10. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:62(15360), 8.

Farkas Gyula

1990. III. 6. Találkozás a barguzinival. 11. = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:63(15361), 16.

Farkas Gyula

1990. III. 16. A legenda tovább szövődik. Hol nyugszik Petőfi? = *7 Nap (Újvidék)*, 45:10, 20–21.

Farkas Gyula

1990. IV. 10. Mi lesz a kopjafával Barguzinban? = *Magyar Szó (Újvidék)*, 47:98(15396), 10.

Farkas Gyula

1990. VI. 26. Találkozás a Barguzinival. = *Romániai Magyar Szó, Új sorozat*: 154, 2.

Farkas Gyula

1990. VI. 27. Találkozás a Barguzinival. = *Romániai Magyar Szó, Új sorozat*: 155, 2.

Farkas Gyula

1990. VI. 28. Találkozás a Barguzinival. = *Romániai Magyar Szó, Új sorozat*: 156, 2.

Farkas Gyula

1990. VI. 29. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 157, 2.

Farkas Gyula

1990. VI. 30. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 158, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 1. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 159, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 3. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 160, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 4. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 161, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 5. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 162, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 6. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 163, 2.

Farkas Gyula

1990. VII. 7. Találkozás a Barguzinival. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 164, 2.

Farkas Gyula

1990 About the supposed skeleton of Sándor Petőfi found in Siberia. = Acta Biol. Szeged., 36, 107—108.

Farkas Gyula, Dezső Gyula, Oláh Sándor

1990 Der, in Siberien gefundenen und vermuteter Skelettreste von ungarischer Poet, Sándor Petőfi. = Papers presented at the Scientific Session of the Foundation of the Department of Anthropology, József Attila University, Szeged, Hungary, 1—3 October. 1990. Szeged-Ulm, 1991. 59—68.

Fazekas Eszter

1989. X. 23. Hangos ellenségek, csendes drukkerék Petőfiért. Morvai köti magát és ultimátumot ad. = Pest Megyei Hírlap, 33:152, 4.

Fábry János

1990. I. 14. A barguzini Petőfi a szakértők szerint (karikatúra). = Vasárnapi Újság, 6:2, 9.

Fehér Béla

1986. IX. 9. Van történelmi alapja a szibériai Petőfi-legendának. = Magyar Nemzet, 49:212, 4.

Fehér Klára

1989. VIII. 12. Petőfi. = Új Tükör, 26:32, 7.

Fekete Sándor

1987. X. 18. „Amikor 1985 nyarán...” = Új Tükör, 24:42, 9.

Fekete Sándor

1988. VI. 19. Újabb viták a szibériai Petőfiről (1). Inkább ássanak! = Új tükör, 25:25, 23.

Fekete Sándor

1988. VI. 26. Újabb viták a szibériai Petőfiről (2). Inkább ássanak! = Új tükör, 25:26, 23.

Fekete Sándor

1989. I. 1. Lapzártá után érkezett a fenti távirat. (Morvai Ferenc távirata Fekete Sándorhoz.) = Új Tükör, 26:1, 44.

Fekete Sándor

1989. I. 8. Tudósítás egy fölöttébb érdekes sajtófogadásról. = Új Tükör, 26:2, 6—8.

Fekete Sándor

1989. VIII. 5. Kapkodó Petőfi-antropológia. = Népszabadság, 47:183, 9.

Fekete Sándor

1989. VIII. 6. Vita a csontok felett. = Új Tükör, 26:32, 21.

Fekete Sándor

1989. VIII. 13. Vita a csontok felett. Kétkedni pedig tilos? = Új Tükör, 26:33, 23.

Fekete Sándor

1989. VIII. 20. Vita a csontok felett. Nyikoláj a jóságos cár. = Új Tükör, 26:34, 20—21.

Fekete Sándor

1889. VIII. 27. Vita a csontok felett. „Minden gátlás nélkül...” = Új Tükör, 26:27, 16—17.

- Fekete Sándor*
1989. IX. 3. Olvasóink véleményeiből. Vita a csontok felett. = Új Tükör, 26:36, 16—17.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 3. Vélemények, viták, válaszok. Ami valóban gusztustalan. = Új Tükör, 26:36, 45.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 8. Utóhang egy rádiós beszélgetéshez. = Élet és Tudomány, 64:(36), 1128.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 10. Vita a csontok felett. Az antropológia pápája. = Új Tükör, 26:37, 16—17.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 17. Egy külföldi újságcikk elé. = Új Tükör, 26:38, 42.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 17. Vita a csontok felett. Egy Petrovics-kutatóra. = Új Tükör, 26:38, 7—8.
- Fekete Sándor*
1989. IX. 24. A Nyegyelja már el is temette Petőfit... = Új Tükör, 26:39, 23.
- Fekete Sándor*
1989 Közügyből — magánügy. A Petőfi-tudomány közelmúltja és jövője. = Kritika, Új folyam (1972): 9, 30—32.
- Fekete Sándor*
1989. X. 1. A Megamorv megálljt parancsolt. = Új Tükör, 26:40, 8.
- Fekete Sándor*
1989. X. 8. Ne engedjünk az igazságból. = Új Tükör, 26:41, 11.
- Fekete Sándor*
1989. X. 15. Pesti mesék. = Új Tükör, 26:42, 23.
- Fekete Sándor*
1989. X. 22. Visszavonás — suttyomban? = Új Tükör, 26:43, 45.
- Fekete Sándor*
1989. XII. 10. Mi számít Pesten „új adatnak”? = Új Tükör, 26:50, 23.
- Fekete Sándor*
1990. III. 2. Barguzin. Petőfi második bukása? = Magyarország, 26:9(1362), 26.
- Fekete Sándor*
1990 A szibériai métely. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. Bp. 247 oldal
- Fekete Sándor*
1991. II. 26. Petőfi, a cár kegyeltje I. = Ring, 3:4, 33.
- Fekete Sándor*
1991. III. 5. Petőfi, a cár kegyeltje II. = Ring, 3:5, 33—34.
- Ferenczi Zoltán*
1989. VIII. 3. Legendák a költő haláláról. (Részletek a neves tudós 1923-ban megjelent írásaiból). = Világ, 1:11, 41.
- F. Gy.*
1989. VII. 21. Fekete Sándor kételkedik. Bizonyíték kell! = Dunaújvárosi Hírlap, 39:58, 1.
- Filep Tibor*
1991. III. 12. Petőfi utolsó huszonnégyszáz órája (I). = Hajdú-Bihar Napló, 48:60, 5
- Filep Tibor*
1991. III. 13. Petőfi utolsó huszonnégyszáz órája (II). = Hajdú-Bihari Napló, 48:61, 5.
- Filep Tibor*
1991. III. 14. Petőfi utolsó huszonnégyszáz órája (III). = Hajdú-Bihari Napló, 48:62, 5.
- Frick Ádám, Takács Józsefné, Gázsó Julianna*
1989. IX. 2. Levélváltás. Vihart kavart Petőfi (vagy Morvai?). = Képes 7, 4:35, 2.
- Friderikusz Sándor*
1989. VIII. 8. Bem szekeréről Moszkvába kerül. Elsőként bukkant Petőfi sírjára. = 168 óra, 1:14, 7.
- Friderikusz Sándor*
1989. VIII. 8. „Nem vagyok hajlandó megdöglenni!” Perpatvar Petőfiért. Megverte-e Morvai Balajthyt? = 168 óra, 1:14, 8—9.

- F. Takács István*
1989. VII. 21. Mi újság? Fekete Sándor. = Mai Nap, 1:136, 3.
- F. Takács István*
1989. VII. 25. Késnek Morvai dokumentumai. = Mai Nap, 1:139, 5.
- F. Takács István, Kurucz Péter*
1989. VII. 20. Exhumálták Petrovicsot — minden egyéb bizonytalan. = Mai Nap, 1:135, 6.
- Gál Sándor*
1989. IX. 3. Vélemények, viták, válaszok. Eszmecsere a gusztusról. = Új Tükör, 26:36, 45.
- G. M.*
1989. VII. 13. Ma indulnak útra. Petőfit keresik Szibériában. Vajai muzeológus az expedícióban. = Kelet-Magyarország, 46:163, 2.
- Gőz*
1989. VIII. 4. A Magyar Nemzet megkérdezte: Hogyan vizsgálná Petőfi maradványait az igazságügyi orvosszakértő? = Magyar Nemzet, 52:181, 5.
- Gyomin, Eduard Viktorovics*
1989 Эдуард Викторович Демин: Баргузин-89: Эксгумация или потрошение?! Ulan-Ude, kézirat 1—92.
- Győrffy László*
1989. IX. 10. Olvasóink véleményeiből. Vita a csontok felett. 4. Mi is lehetünk Balajthyk? = Új Tükör, 26:37, 15.
- Hajós Ferenc*
1989. IX. 17. Anatómia. = Új Tükör, 26:38, 6—7.
- Halász*
1990. I. 11. Fiú-e vagy lány? A barguzini csontváz. = Esti Hírlap, 31:9, 1.
- Harangozó Márta*
1989. VIII. 17. Perdöntő-e a farkasfog? Végigmenni a nyomon. Kutatók legendáról és valóságról. = Esti Hírlap, 34:191, 2.
- Harsányi László*
1990 A Természettudományi Szakértő Bizottság összefoglaló jelentése. = Magyar Tudomány, 35:(9), 1100—1102.
- Hary Márta*
1986. X. 15. Petőfi kijevei kutatója — Pesten. = Ország-Világ, 33:42, 10.
- Hary Márta*
1991. III. 21. Bargi-baba. = Hócipő, 3:6, 6.
- Havas Iván*
1991. IV. 16. Mi újság? Morvai Ferenc. = Mai Nap, 3:88, 3.
- Hetesi Péter Pál*
1989. VIII. 10. Petrovics a páncélszekrényben. = Kis Újság, 67(1):11, 3.
- H. M.*
1989. VIII. 5. Fekete Sándor nyilatkozata. Az elgondolkodtató gyolcs. A Petrovics-sír közepén van. = Esti Hírlap, 34:181, 2.
- Horváth Emese*
1990. VIII. 10. Még egyszer a „Barguziniról”. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat:193, 3.
- Horváth Imre*
1990. III. 23. Petőfi vagy nem Petőfi? = Magyar Szó (Újvidék), 47:80(15378), 18.
- Horváth Kálmán*
1989. VII. 27. Mi Újság? Nagy Péter. = Mai Nap, 1:141, 3.
- Horváth Kálmán*
1989. VIII. 29. „Kiszely nyilatkozatai felületesek”. Vádolják a barguzini antropológust. Sok a nyilatkozat, kevés a bizonyíték. = Mai Nap, 1:169, 11.
- Horváth Kálmán*
1991. I. 7. Amerikából nézve férfiasabbnak látszik. = Mai Nap, 3:5, 3.
- Hulesch Ernő*
1988. VI. Petőfi nyomában. Legendából valóság? = Műhely (Győr), 11:3, 13—26.

Hulesch Ernő

1989. VII. 21. Legendából valóság? Segesvártól Barguzinig. = *Kisalföld*, 44:170, 3.

Hulesch Ernő

1990 Sándor, te vagy? Győr. 125 oldal

I. G.

1989. VI. 24. Petőfi-expedíció július közepén. = *Népszabadság*, 47:147, 4.

Illés István

1989. IX. 8. Adalékul szolgálhat az azonosításhoz. Alexander Petrovics katonai törzslapja. = *Magyar Hírlap*, 22:221, 8.

Iván István

1989. XII. 21. Szenzációs felfedezés lapul az íróasztal fiókban. Egy debreceni kutató szerint Petőfi írta a barguzini verseket. A költő halott, a legenda él. = *Tér-Kép*, 1:48—48, 34—35.

Izbéki Gábor

1989. VIII. 1. Célhoz ért a Megamorv-expedíció. Őrizetbe vették Petőfit. = 168 óra, 1:13, 4., 5.

I. Zs.

1990. III. 24. Tarts ki Petőfi. = *Képes Újság*, 31:12, 22.

Igriczi Zsigmond

1990. VI. 4. Újra felszállt a barguzini léggömb. = *Esti Hírlap*, 35:129, 1., 4.

J.

1989. VIII. 1. Sajtótájékoztató a Petőfi-expedícióról. = *Magyar Nemzet*, 52:178, 3.

Józsa László, Pap Ildikó

1989. IX. 28. Személyazonosítás hajszálból? = *Élet és Tudomány*, 44:(39), 1229—1231.

K. A.

1990. IV. 18. Morvai pünkösdi királysága. = *Képes* 7, 5:17 (213), 4—7.

Kabók Erika

1989. VII. 23. Megtalálták Petőfi sírját! = *Magyar Szó (Újvidék)*, 46:199(15139), 15.

Kardos Ernő

1989. VIII. 1. Szendrey Júliától az Akadémiára került. A hajfűrt lesz a bizonyíték. = 168 óra, 1:13, 5, 6.

Kardos Lajos

1991. IV. Mozaikok a szibériai Petőfi-kutatásból (Barguzintól Amerikáig). = *Szélrózsa*, 2:3, 6—7.

Karig Sára

1989. IV. 23. Petőfi Lettországbán. = *Új Tükör*, 26:17, 23.

Karizs Tamás

1989. VII. 30. Nincs új Petőfi a nap alatt. „Elfelejtették” megemlíteni. Mindent tudott Sándor József már ötven évvel ezelőtt. = *Mai Nap*, 1:143, 5.

K. É.

1991. IV. 23. Tömegsírban Petőfi!? = *Kurír Reggeli* kiadás, 2:110, 11.

K. É.

1991. IV. 25. Krajczár megtalálta Petőfit? Jelige: „Személy körözés”. 1. rész. = *Kurír Reggeli* kiadás, 2:112, 6.

K. É.

1991. IV. 26. Krajczár megtalálta Petőfit? Nincs kegyelem. 2. rész. = *Kurír Reggeli* kiadás, 2:113, 6.

K. É.

1991. IV. 27. Krajczár megtalálta Petőfit? Jelige: „Személy körözés”. 3. rész. = *Kurír Reggeli* kiadás, 2:114, 6.

K. É.

1991. IV. 29. Krajczár megtalálta Petőfit? Jelige: „A volt szökőkútnál”. 4. rész. = *Kurír Reggeli* kiadás, 2:116, 6.

Kéri Edit

1988. IV. 6. Történelmünk nevezetes okmányai. Előkerült Bem apó elvesztett hadilevéltára. = *Népszava*, 116:81, 6.

Kéri Edit

1988. V. 3. Kételkedés helyett kutatni kell! = Népszava, 116:104, 6.

Kéri Edit

1988. V. 14. Petőfi hamvai Szibériában? = Népszava, 116:114, 8.

Kéri Edit

1988. VII. 16. Öngyilkos, hősi halott, szibériai rab? = Népszava, 116:169, 10.

Kéri Edit

1988. VII. 30. Meghalt, vagy csak eltűnt Segesvárról? = Népszava, 116:181, 10.

Kéri Edit

1989. I. 14. A Petőfi-legenda nyomában. „Megváltás Szibériából”? ... = Népszava, 117:12, 9.

Kéri Edit

1989. V. 8. Petőfi-expedíció. „Veszedelmes fogoly volt ...” = Népszava, 117:106, 6.

Kéri Edit

1989. VII. 12. Újabb Petőfi-expedíció. Kit rejt a barguzini sír? = Népszava, 117:162, 9.

Kéri Edit

1989. VIII. 14. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (1.). Expedition Petőfi from Siberia. = Mai Nap, 1:156, 7.

Kéri Edit

1989. VIII. 15. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (2.). Vinokur mérnök, a gyermek szemtanú. = Mai Nap, 1:157, 10.

Kéri Edit

1989. VIII. 16. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (3.). Küchelbecker fekszik a sírban. = Mai Nap, 1:158, 10.

Kéri Edit

1989. VIII. 17. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (4.). Ez itt Petőfi! = Mai Nap, 1:159, 10.

Kéri Edit

1989. VIII. 18. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (5.). Ha Miklós cár megszegte a szerződést ... = Mai Nap, 1:160, 10.

Kéri Edit

1989. VIII. 20. Barguzin, 5-ös szelvény, 7-es sír (6.). Petrovics színielőadásokat rendezett. = Mai Nap, 1:161, 10.

Kéri Edit

1989. VIII. 21. Válasz Fekete Sándornak. = Esti Hírlap, 34:194, 2.

Kéri Edit

1989. VIII. 25. Szibériai dal Petrovicsról. Ballada a Sámán-hegyen. = Esti Hírlap, 34:198, 2.

Kéri Edit

1990. I. 26. Ortodox zsidóé volt-e a szibériai tetem? = Dátum, 2:22, 9.

Kéri Edit

1990. II. 27. Nyílt levél Szentágothai János anatómus professzorhoz (1.). = Dátum, 2:49, 11.

Kéri Edit

1990. II. 28. Nyílt levél Szentágothai János anatómus professzorhoz (2.). = Dátum, 2:50, 11.

Kéri Edit

1990. III. 1. Nyílt levél Szentágothai János anatómus professzorhoz (3.). = Dátum, 2:51, 4.

Kéri Edit

1990 Petőfi Szibériában? Bp. 231 oldal és 27 kép.

Kéri Edit

1991. III. 21. Variációk a barguzini csontvázra. Mégis csak Petőfi? Amerikában vizsgálják a koponyát. = PSZT! Magazin, 1:6, 20—21.

K. Gy. R.

1989. VII. 30. Hazatért a Morvai-expedíció. Petőfi vagy nem Petőfi, ez itt a kérdés. Itt a kulcs a zsebemben! = Mai Nap, 1:143, 4.

Kiss Dénes

1989. I. 14. Hol van Petőfi sírja? = Népszava, 117:12, 9.

- Kiss József*
1989. VII. 29. (Elkéssett) nyílt levél Petőfihez. = Magyar Hírlap, 22:176, 6.
- Kiss József*
1989. XI. „Rabság, szabadság ...” „Petőfi utolsó verse” 1853-ból? = Kritika, 11, 11—12.
- Kiss József*
1990 A „szibériai Petőfi” legendájáról. = Jel, 2:1, 12—15.
- Kiss József*
1991 Fekete Sándor: A szibériai mételey. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. = Kritika, 1, 42—42.
- Kiss Károly*
1988 Petőfi Szibériában? Egy legenda nyomában. = Budapest, 44:3, 34—36.
- Kiss László*
1989. X. 23. „Egy halottnak is vannak személyiségi jogai.” = Szegedi Egyetem, 27:12, 8.
- Kiszely István*
1989a Barguzinban temették el Petőfit. II/1. A sír előkerülése és állapota. = Hevesi Szemle, 17:5, 64—69.
- Kiszely István*
1989b Az MTA elnökének. = Hevesi Szemle, 17:6, 74—75.
- Kiszely István*
1989c Barguzinban temették el Petőfit. = Hevesi Szemle, 17:6, 66—73.
- Kiszely István*
1989. VII. 24. Dr. Kiszely István rádiótávirata Barguzinból. Petőfit találtuk meg! = Petőfi Népe, 44:172, 7.
- Kiszely István*
1989. VII. 31. Szerintem: Petőfi. = Magyar Nemzet, 52:177, 7.
- Kiszely István*
1989. X. 12. Válasz a gondolatrendőrségnek. = Világ, 1:21, 47.
- Kiszely István*
1989. XI. 3. Kedves ÉT! = Élet és Tudomány, 44:(44), 1378.
- Kiszely István*
1990. V. 8. Hallgattassék meg a másik fél is. Bizonyítsák be, hogy nem Petőfi csontváza. Barguzini utóöngék. = Mai Nap, 2:105, 21.
- Kiszely István*
1990. VIII. 10. Tiltakozás egy becsmérő cikk ellen. = Romániai Magyar Szó, Új sorozat: 193, 3.
- Kiszely István*
1990. IX. 25. Véleményünk nem változott. = Magyar Nemzet, 53:225, 6.
- K. K.*
1989. VIII. 6. „Kiszely: Szerintem Petőfi.” A hajtincs oldja meg a rejtélyt? — Gyalog viszik a Petőfi-csontokat Kiskőrösre? = Magyar Szó (Újvidék), 46:213(15153), 14.
- Klauszmann Viktor*
1990. I. 20. Petőfi Sándor 1823—1849. = A helyzet, 2:3, 3.
- Komornik Vera*
1989. VIII. 26. Holttestemen át ... = Képes 7, 4:34, 6.
- Kovács Éva*
1990. IV. 11. Na jól van Morvay. = Kelet-Magyarország, 47:85, 5.
- Kovács György Attila*
1989. VIII. 17. Petőfi Morvajia? = Népszabadság, 47:193, 10.
- Kovács István*
1989. VIII. 9. Petőfi és az UFO-k. (Petőfi-képem dilemmái a Morvai-expedíció nyomán). = Fejér Megyei Hírlap, 45:186, 4.
- Kovács László*
1990. IV. 14. Petőfi ...? Barguzinban ...? = Magyar Szó (Újvidék), 47:102(15400), 16.
- Kovács László*
1990. IX. 10. Petőfi halálai. = Magyar Nemzet Melléklet, 53:212, 3.

- Kovássy Zoltán*
1989. I. 1. Vélemények, viták, válaszok. Petőfi, mint mennyegzői tanú. = Új Tükör, 26:1, 44.
- Kőváry E. Péter*
1989. VII. 26. A szülőváros ragaszkodik Petőfihez. Kiskőrös nehezen hisz a csodában. = Népszabadság, 47:174. 4.
- K. P.*
1989. VIII. 1. Insultus a sajtótájékoztatón. Morvai kidobatta ellenfelét. = Mai Nap, 1:145, 24.
- Kriskó János*
1989. V. 12. Barguzini exhumálás — Választ kap levélírónk is. Petőfi és csontjai. Beszélgetés dr. Kiszely István antropológussal. = Petőfi Népe, 44:111, 4.
- Krúdy Gyula*
1989. X. 22. Aki Petőfit kereste Szibériában. = Új Tükör, 26:43, 20.
- Kubátov János*
1990. VI. 10. Levizsgázott csontvizsgálók (válasz egy dilettáns kérdésre). = Mai Nap, 2:133, 11.
- Kulcsár István*
1989. XI. 19. Petőfit nem kell magyarra fordítani. = Új Tükör, 26:47, 21.
- Kun Ferenc*
1991. III. 5. Mai postánkból. = Magyar Nemzet, 54:54, 12.
- Kún Ferenc*
Még mindig Petőfi. A Szuromi-teória igazsága.
- Kürti Gábor*
1989. VIII. 18. Hogyan lett Petőfi a kazánosé? = Élet és Irodalom, 33:33, 2.
- K. Z.*
1989. X. 15. A fenyegetett nemzeti költő hős. = Új Tükör, 26:42, 42.
- Latimer, Bruce; Simpson, Clyde*
Observations on the postcranial skeleton from burial number 7 with notes regarding its identification as PETŐFI Sándor. = Kézirat, 23 old.
- Latimer, Bruce; Simpson, Clyde; Kiszely István, Burajev, Alekszej*
1989. VII. 23. Б. Латимер, С. Клайд, И. Кисели, А. Бурасев: Акт идентификации останков Шандора Петефи. = Kézirat 3 old.
- Ládonyi*
1990. I. 23. Nem kell úsznia a főnöknek ... Mély vízben a kazános Morvai? = Mai Nap, 2:19, 21.
- Lágler Péter*
1989. „Hol sírjaink domborulnak”. Tolmács voltam Barguzinban. = Kapu, 2:8, 4—7., 64.
- Lányi András*
1989. VIII. 8. Tisztelt Szerkesztőség! Petőfi meg a Morv. = Magyar Nemzet, 52:184, 6.
- László György*
1989. VIII. 11. Levélbomba. Petőfi-sír Szibériában — pro és kontra. Unokaöccse nem látta. = Mai Nap, 1:154, 16.
- L. B.*
1989. III. 15. Mégis útra kel a Petőfi-expedíció? Morvai nem, a minisztérium igen. = Magyar Hírlap, 22:63, 6.
- Lengyel*
1989. VII. 24. Ungvári professzor a „Petőfi leletről”. Bizonyíthatatlan feltételezések. = Magyar Hírlap, 22:171.
- Lengyel*
1990. I. 31. Nem a kákán van a csomó ... Befütnék a kazánkirálynak? = Magyar Hírlap, 23:26, 4.
- Lengyel*
1991. I. 17. A kazánkirály és Petőfi. = Magyar Hírlap, 24:14.
- Lengyel András György*
1989. VIII. 12. Gyanús a sietség = Magyar Hírlap, 22:188, Melléklet 1.
- Lou Mio*
1989. VII. (?) Clevelanders seek poet's remains in Siberia. = The plain dealer.

Lou Mio

1989. VII. 21. Cleveland bone experts identify Hungarian hero. = *The plain dealer*. 1., 7.

Lovas

1989. IX. 28. Petőfit is elszámolta költségként, Morvai tiltakozik és fenyeget. = *Magyar Hírlap*, 22:228, 10.

Lőcsei Gabriella

1990. II. 28. A Petőfi-kaland. = *Magyar Nemzet*, 53:150, 4.

Madari Ákos

1989. X. 15. Virágcsokor Petőfi sírjára. Pécsi diák Barguzinban. Kalandos utazás Moszkvától Szibériáig. = *Dunántúli Napló*, 46:285, 3.

Márkus Csaba

1989. VII. 23. Szegényebben vagy gazdagabban egy legendával? = *Kárpáti Igaz Szó Új Hajtás*, 71:169 (13923), 2.

Máté Judit

1989. X. 21. Indulatok és érvek. „Nem Petőfit kerestem ...” = *Képes Újság*, 30:42, 15–16.

Megamorv Petőfi Bizottság

1989. VII. 20. Megtalálták Petőfi sírját. = *Fejér Megyei Hírlap*, 45:169, 1.

Megamorv Petőfi Bizottság

1989. VII. 21. „Megtalálták Petőfi sírját”. = *Dunaújvárosi Hírlap*, 39:58, 1.

Megamorv Petőfi Bizottság

1989. XII. 4. Hazajön végre Petőfi? Januárban újabb vizsgálatok. = *Dátum*, 1:183, 1., 4.

Megamorv Petőfi Bizottság

1990. III. 21. A Petőfi Bizottság közleménye. = *Délvilág*, 47:67, 8.

Megamorv Petőfi Bizottság

1990. III. 27. A Megamorv Petőfi Bizottság véleménye. = *Délmagyarország*, 80:72, 8.

Megamorv Petőfi Bizottság

1991. II. 6. Megamorv-Petőfi expedíció jelentése. Kézirat.

Megamorv Petőfi Bizottság

1991. II. 20. Megamorv Petőfi Bizottság jelentése. = *Nagyréde*, 1991.

Megamorv Petőfi Bizottság

1991. III. 20. A Megamorv szakértőinek válasza az Akadémia Petőfi Bizottságának közleményére. = *Magyar Nemzet*, 44:66, 6.

Megyesi Gusztáv

1989. VII. 28. Koponyaforogtatás. = *Élet és Irodalom*, 33:30, 1.

Ménos Attila

1991. V. 19. Szenzációs fordulat. Mégis férfi? Morvai már a sírhelyet is kiválasztotta. Sportszatyorban a Petőfi-csontok. = *Mai Nap*, 3:115, 6.

Mészáros Júlianna

1989. VIII. 11. Dokumentum. Petőfi-dossié. = *Magyarország*, 25:32, 25.

Mezey Katalin

1989. VIII. 8. Tisztelt Szerkesztőség! Laikus válaszok „tudós” kérdésekre. = *Magyar Nemzet*, 52:184, 6.

Mező Gizella

1989. IV. 23. Társasutazás Petőfihez. = *Új Tükör*, 26:17, 23.

Mikes Márta

1989. VIII. 31. Megtalálták Petőfi sírját ...? = *Népújság (Eger)*, 40:205, 5.

Mikolás Miklós

1991. II. 4. Segesvártól Barguzinig. = *Pesti Hírlap*, 2:30, 8.

Miron, D.

1989. VIII. 5. Hosszú az út az igazságig. = *Kárpátontúli Ifjúság*, 31, 12.

Molnár Mária

1989. VIII. 9. Segesvár-Barguzin. A költő hazatér? = *Ország-Világ*, 33:32, 6–7.

Molnár Zsolt

1989 Tudományos érvek bizonyítják. Egy barguzini sírban találtak rá Petőfi hamvaira. = Hevesi Szemle, 17:5. 75–76.

Morvai Ferenc a Megamorv Petőfi-Bizottság vezetője

1991. V. 21. A Megamorv Petőfi-Bizottság helyzetjelentése. = Kurír Reggeli kiadás, 2:137, 11.

MTA Biológiai Tudományok Osztálya Antropológiai Bizottsága

1989. IX. 28. Az antropológusok bizottságának véleménye. = Magyar Hírlap, 22:228, 11.

MTA Biológiai Tudományok Osztálya Antropológiai Bizottsága

1989. IX. 28. Az antropológiai bizottság nyilatkozik. = Népszava, 117:229, 5.

MTA Biológiai Tudományok Osztályának Antropológiai Bizottsága

1989 Az MTA Antropológiai Bizottságának nyilatkozata. = Magyar Tudomány, 35:12, 998–1001.

MTA Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság

1991. III. 9. Az Akadémia visszautasít, de ha kell, újra vizsgál. Loch Ness-ünk, Barguzin? = Magyar Hírlap, 24:58, IX.

MTA Elnöksége

1991 Jelentés a Petőfi Sándor maradványának vélt barguzini lelet vizsgálatáról. = Magyar Tudomány, 1990:9, 1099–1100.

MTA Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Az akadémiai bizottság változatlanul állítja: Petőfi sohasem járt Szibériában. = Magyar Nemzet, 54:55, 6.

MTA Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Ismét a Petőfi-ügyről. Az MTA Elnöksége Petőfi Bizottságának nyilatkozata. = Népszava, 119:55, 7.

MTA Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Lezárt ügy — új bizottság. Részletek egy akadémiai határozatból. = Népszabadság, 49:55, 4.

MTI

1988. XII. 29. Hol van Petőfi sírja? Sajtótájékoztató a Mikroszkóp Színpadon. = Népszabadság, 46:309, 9.

MTI

1989. VII. 19. Megtalálták Petőfi földi maradványait? = MAHIR Sajtófigyelő.

MTI

1989. VII. 20. Különgép hozza a maradványokat. Megtalálták Petőfi csontjait? = Kelet-Magyarország, 46:169, 1., 4.

MTI

1989. VII. 20. Minisztériumi állásfoglalás. = Fejér Megyei Hírlap, 45:169, 1.

MTI

1989. VII. 20. A Művelődési Minisztérium válaszelevele. = Népszava, 117:169, 11.

MTI

1989. VII. 21. „... a hőseket egy közös sírnak adják ...” Petőfi? Ál-Petőfi? = Dátum, 1:67, 6.

MTI

1989. VII. 29. Szovjet nagykövetségünk lépéseket tett. = Magyar Hírlap, 22:176, 6.

MTI

1989. VIII. 8. Petőfi a postamester házában? = Magyar Nemzet, 52:185, 8.

MTI

1989. VIII. 11. Morvai-körút — Petőfi ügyében. = Magyar Nemzet, 52:187, 6.

MTI

1989. VIII. 19. A Petőfi Bizottság és a HM megbeszélése: Az azonosítás tudományos lezárásáig nem foglalkoznak a temetéssel. = Magyar Nemzet, 52:194, 9.

MTI

1989. VIII. 28. Petőfit keresték. Elsietett szenzáció? = Népszabadság, 47:202, 9.

MTI

1989. IX. 26. Az MTA Petőfiről. = Délmagyarország, 79:227, 8.

MTI

1989. X. 4. Akadémiai tájékoztatók. = Magyar Nemzet, 52:233, 3.

MTI

1989. X. 4. Kik vizsgálódjanak a Petőfi-ügyben? = Magyar Hírlap, 22:233, 4.

MTI

1989. X. 4. Miniszterelnöki felkérés. Vegyen részt az Akadémia a Petőfi-vizsgálatokban. = Népszava, 117:234, 4.

MTI

1989. X. 5. Az Akadémia levele Németh Miklóshoz. Ne romoljanak a kutatási feltételek. = Magyar Hírlap, 22:234, 2.

MTI

1989. XI. 1. Morvay üzletei. = Magyar Hírlap, 22:257, 6.

MTI

1989. XI. 3. Debreceni kutató szerint. Orosz nyelvű Petőfi versek. = Népszabadság, 47:261, 8.

MTI

1989. XI. 3. Petőfi-versek(?) Barguzinból. = Népszava, 117:260, 8.

MTI

1989. XI. 3. Versek Barguzinból. Debreceni kutatók állítják: csak Petőfi írhatta. = Délmagyarország, 79:261, 2.

MTI

1989. XI. 3. Versek Barguzinból. Debreceni kutatók állítják: csak Petőfi írhatta. = Zalai Hírlap, 45:261, 8.

MTI

1989. XI. 8. MTA—Megamorv megállapodás. Megkezdődik az azonosítás. = Népszabadság, 47:265, 10.

MTI

1989. XI. 8. Ulan-Udéban vizsgálják meg Petőfi feltételezett földi maradványait. = Magyar Nemzet, 52:263, 4.

MTI

1989. XI. 29. Magyar—szovjet Petőfi-vizsgálat. = Zalai Hírlap, 45:283, 8.

MTI

1989. XI. 29. Petőfi-ügyben. Tudósrandevú Ulan-Udéban. = Petőfi Népe, 44:283, 1.

MTI

1990. I. 5. Akadémiai szakértők Petőfi-kutatásai. = Magyar Hírlap, 23:4, 11.

MTI

1990. I. 6. Akadémia és Megamorv. Úton van a Petőfi-expedíció. = Magyar Hírlap, 23:5, 3.

MTI

1990. I. 6. Ha a tudomány képviselői ... = Népszabadság, 48:6, 11.

MTI

1990. I. 6. Morvai szerint Petőfivel jönnek haza. = Népszabadság, 48:6, 11.

MTI

1990. I. 8. Tájékoztató a jövő héten. Vizsgáljuk Petőfi feltételezett maradványait. = Magyar Hírlap, 23:7, 5.

MTI

1991. I. 5. Még mindig Petőfit keresi. Nem adja fel a kazánkirály. Patológiai eset Morvai-módra. = Esti Hírlap, 36:4, utolsó oldal.

MTI

1991. III. 29. Folytatódik a Petőfi-ügy. = Magyar Hírlap, 24:74, 4.

A Művelődési Minisztérium közleménye

1989. VIII. Szovjet hivatalos szervek támogatják a barguzini hamvak alapos vizsgálatát. = Magyar Nemzet, 52:176, 8.

Nagy

1989. VIII. 9. Tényleg Petőfi volt Petrovics? = Esti Hírlap, 34:184, 4.

Nagy Bandó András

1991. I. 10. Föltámadott. = Hócipő, 3:1, 13.

Nagy Mária

1989. VII. 20. Kiküldött tudósítónk exkluzív rádiótávirata Barguzinból. Petőfit találták meg? Igaz lenne? = Petőfi Népe, 44:169, 1.

N. E. F.

1989. IX. 1. Beszéljen a hajtincs! „A csontváz Petőfivel azonosítható...”, de azonosítható-e Petőfi a csontvázsal?... = Reform, 2:34, 26.

Nehéz Mihály

1989. VIII. A szibériai Petrovics (Petőfi?) legendák. = Magyarok, 1989:4, 145—150.

Nehéz Mihály

1991. V. 23. Petőfit megölni nem lehet! (I.). = Kurír Reggeli kiadás, 2:139, 6.

Nehéz Mihály

1991. V. 24. Petőfit megölni nem lehet! (II.). = Kurír Reggeli kiadás, 2:140, 6.

Németh János

1989. VIII. 4. Petőfi sírja. = 7 Nap, 44:31, 15.

Németh János

1989. IX. 29. Mégis Petőfi? = 7 Nap, 44:39, 13.

Németh Péter

1989. IX. 16. Petőfi sírja Barguzinban — avagy Álmosé Zemplénben? = Kelet-Magyarország, 46:219, 9.

N. N. P.

1990. I. 5. Most közös csapattal. Bizonyításkiegészítés Barguzinban. = Mai Nap, 2:4, 5.

Novák Gabriella, Krasznay Márta, Korpási Árpád, Csonka Gabriella

1989. IX. 3. Már megint a Morvai. Megkérdeztem a kazánkirályt. = Képes 7, 4:36, 28—29.

N. Sándor László

1990. I. 6. Akadémia és Megamorv. Úton van a Petőfi-expedíció. = Népszabadság, 48:6, 11.

N, V.

1990. IV. 14. Találjunk Petőfit! = Magyar Nemzet, 53:88, 8.

Nyilas Péter

1991. I. 28. „Állunk a bíróság elé!” — mondja Morvai Ferenc. = Délmagyarország, 81:28, 1.

Odze György

1990. V. 29. Szerintem már unalmas. Válasz Borzák Tibornak. = Mai Nap, 2:123, 13.

Odze György

1991. II. 18. Akadémiai válasz Petőfi-ügyben. = Kurír, Reggeli kiadás, 2:48, 3.

Odze György

1991. IV. 17. Szibériai kaland (1.) Kinek a nyomában? = Kurír Reggeli kiadás, 2:104, 10.

Odze György

1991. IV. 18. Szibériai kaland (2.) Kinek a nyomában? = Kurír Reggeli kiadás, 2:105, 10.

Odze György

1991. IV. 19. Szibériai kaland (3.) A csontok: végre a csontok = Kurír Reggeli kiadás, 2:106, 10.

Odze György

1991. IV. 20. Szibériai kaland (4.) Ez bizony nő. = Kurír Reggeli kiadás, 2:107, 10.

Odze György

1991. IV. 22. Szibéria. Telex Morvaitól a tévéigazgatónak. = Kurír Reggeli kiadás, 2:109, 12.

Olvasói levelekből

1989. X. 20. Szájkosár nélkül. = Reform, 2:42, 24.

Az Országos Petőfi Sándor Társaság elnöksége

1989. IX. 28. Az Országos Petőfi Sándor Társaság elnöksége érdeklődéssel figyelte... = Népszava, 117:229, 11.

Az Országos Petőfi Sándor Társaság elnöksége

1989. IX. 28. Petőfihez méltatlan helyzet. Indulat helyett bizonyítást. = Dátum, 1:126, 14.

Az Országos Sajtószolgálat Közleményeiből

1989. VIII. 3. „A Petőfi-expedíciónak ajánl fel segítséget...”. = Népszava, 117:181, 5.

Országos Sajtószolgálat

1989. IX. 28. Sajtószolgálati hírek. = Népszabadság, 47:229.

O. S.

1989. VIII. 18. A Magyar Néphadsereg vállalta a Petőfi temetést. = Magyar Hírlap, 22:193, 11.

O. S.

1989. IX. 25. A Megamolv bizottság közleménye: Az újabb szakértői vizsgálat szerint is Petőfi földi maradványait találták meg. = Magyar Nemzet, 52:225, 10.

O. S.

1989. IX. 25. Fordulat Petőfi ügyében? A Megamolv Petőfi Bizottság közleménye. = Népszabadság, 47:226, 7.

O. S.

1989. XII. 5. A Megamolv Bizottság levele Németh Miklóshoz. = Magyar Hírlap, 22:286, 6.

P.

1990. VII. 3. Petőfi anyó csontváza. = Új Ludas, 1:17, 7.

Pacsika Emília

1989. VII. 22. Ébredj Petőfi, sírodat ássuk! = Délmagyarország, 79:171, 4.

Pacsika Emília

1989. X. 30. Európa nagy mumusa. Expedíció a burjátok földjén. = Délmagyarország, 79:257, 5.

Pahirja, Vaszil

1990. II. 10. Így születik az „antiszenzáció”! = Kárpátontúli Ifjúság, 6:(5847.), 1., 12.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 1. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:40, 8.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 2. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:41, 8.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 3. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:42, 6.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 4. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:43, 8.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 5. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:44, 8.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 6. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:45, 6.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 7. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:46, 9.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 8. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:47, 9.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 9. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:48, 9.

Pahirja, Vaszil

1990 A „titokzatos ember”. — Egy kutatás krónikája — 10. = Kárpátontúli Ifjúság, 6:49, 8.

Paládi József

1989. VII. 21. Megkérdeztük. Mi köze Petrovicshez? = Népszabadság, 47:170, 5.

Palugyai István

1989. VIII. 1. És még mindig bizonyítékra várva. „Petőfi Sándor” letartóztatásban Morvai Ferenc támadásban. = Magyar Hírlap, 22:178, 6.

Palugyai István

1989. VIII. 11. Furcsaságok egy antropológiai esetleírásban. Petőfi csontvázán hordta a kabátját! = Magyar Hírlap, 22:187, 6.

Palugyai István

1989. VIII. 12. A megvádolt minisztérium és a Petőfi legenda. A kormány segít, de a tudományé a végső szó. = Magyar Hírlap, 22:188, 6.

Palugyai István

1989. VIII. 15. Villámkérdés Láng Istvánhoz. Az Akadémia tartózkodik. = Magyar Hírlap, 22:190, 6.

Palugyai István

1989. IX. 26. Az Akadémia válasza Morvai Ferencnek. Lesz független bizottság a Petőfi-kérdésben.
= Magyar Hírlap, 22:226, 3.

Palugyai István

1990. I. 12. Felül nő, alul férfi a barguzini csontváz. = Magyar Hírlap, 23:10, 1., 4.

Palugyai István

1990. II. 3. Egy vizsgálat pillanatképei. Ki mért mellé, s mennyivel? = Magyar Hírlap, 23:29, 6.

Palugyai István

1990. III. 29. Barguzini „Petőfi” lelet. Női csontváz és száz évnél fiatalabb. = Magyar Hírlap, 23:74, 1., 7.

Palugyai István

1991. III. 6. Az Akadémia ismét lép. Új bizottság Petőfi-ügyben. = Magyar Hírlap, 24:55, 3.

Palugyai István

1991. III. 15. Egy Petőfi-legenda kronológiája. = Magyar Hírlap Kulturális melléklete, 24:63, III.

Pap Lajos

1989 Lapszélre. = Napjaink.

(pécsi)

1991. I. 5. Amerikai szakemberek véleménye: A barguzini lelet mégis férfi csontváz. = Heves Megyei Hírlap, 2:4, 1.

Pécsi István

1989. III. 18. Nincs veszélyben a Petőfi-expedíció. = Magyar Hírlap, 22:66, 4.

Pécsi István

1989. III. 31. Kicsinységek csatája a nagyság árnyékában. Szibériában keresik Petőfi Sándor sírját. Április harmadikán indul az expedíció. = Mai Nap, 1:43, 6.

Pécsi István

1989. Egy temető titkai. Barguzini napló. = Hevesi Szemle, 17:5, 70—74.

Pécsi István

1989. VIII. 2. Szibériában halt meg Petőfi. Egy temető titkai (X/1.). = Népújság (Eger), 40:180, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 3. Szibériában halt meg Petőfi. Az első kapavágás (X/2.). = Népújság (Eger), 40:181, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 4. Szibériában halt meg Petőfi. Vallanak a sírok (X/3.). = Népújság (Eger), 40:182, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 5. Szibériában halt meg Petőfi. Kettős bravúr (X/4.). = Népújság (Eger), 40:183, 5.

Pécsi István

1989. VIII. 7. Szibériában halt meg Petőfi. Vizsgálat villanyfénynél (X/5.). = Népújság (Eger), 40:184, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 8. Szibériában halt meg Petőfi. Minden kétség kizárva (X/6.). = Népújság (Eger), 40:185, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 9. Szibériában halt meg Petőfi. Teljes bizonyosság (X/7.). = Népújság (Eger), 40:186, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 10. Szibériában halt meg Petőfi. Nincs már tilalom (X/8.). = Népújság (Eger), 40:187, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 11. Szibériában halt meg Petőfi. Búcsú Barguzintól (X/9.). = Népújság (Eger), 40:188, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 12. Szibériában halt meg Petőfi. Vizsontagságos visszaút (X/10.). = Népújság (Eger), 40:189, 5.

Pécsi István

1989. VIII. 25. Csak a tények számítanak. Bemutatkozott a Petőfi-expedíció. = Népújság (Eger), 40:200, 4.

Pécsi István

1989. VIII. 26. Valljanak a csontok. = Népújság (Eger), 40:201, 4.

Pécsi István

1990. V. 16. Levél a Megamorv-Petőfi Bizottságtól. Szerintünk gyanús a sietség. = Magyar Hírlap, 23:113, 6

Pécsi István, Zahemszky László

1989. I. 10. Hol halt meg Petőfi? = Népújság (Eger), 40:

P. Horváth Ádám

1989. XII. 3. Morvai Ferenc monológja. = Mai Nap, 1:251, 11—13.

P. Horváth Gábor

1989. IX. 26. Válaszol az Akadémia főtítkára. Miért nem küldtek szakértőket? = Mai Nap, 1:193, 11.

P. Horváth Gábor

1990. I. 12. Veszélyben egy legenda. Petőfi helyett — női csontváz. = Mai Nap, 2:10, 11.

P. I.

1991. III. 6. Az Akadémia ismét lép. Új bizottság Petőfi-ügyben. = Magyar Hírlap, 24:55, 3.

-pivar-

1991. VIII. 9. A magyarok Istenére esküszöm... = Népújság. A szlovéniai magyarok hetilapja. 35:30, 4.

P. J.

1989. VII. 22. Morvai haragos, de nincsenek kétségei. = Népszabadság, 47:171, 4.

P. L.

1989. VII. 26. Valóban a költő hamvai? Budapestre érkeztek a barguzini iratok. = Népszabadság, 47:174, 4.

Podmaniczky Szilárd

1991. III. 14. Petőfi még mindig nő. = Délmagyarország, 81:62, 5.

Poór Csaba

1989. VII. 31. Biztosan Petőfit leltük meg. = Magyar Hírlap, 22.

Purcold Lászlóné

1989. VIII. 11. Levélbomba. Petőfi-sír Szibériában — pro és kontra. Védjük emlékét. = Mai Nap, 1:154, 16.

P. V.

1990. I. 12. Kit ásott ki Morvai? = Népszabadság, 48:10, 1.

Radnai Tamás

1989. VIII. 22. Levélhullás. Tisztelt 168 óra Szerkesztőség. = 168 óra, 1:16, 32.

Radó György

1989. VIII. A Petőfi-mítoszok vége? = Magyar Nemzet, 52:176, 8.

Radó György

1991. IV. 5. Egy Petőfi kronológia kiegészítése. = Magyar Hírlap, 24:79, 12.

Rédey Pál

1989. IX. 10. Olvasóink véleményeiből. Vita a csontok felett. 2. Petőfi vagy Petrovics? = Új Tükör, 26:37, 14.

Réz

1989. III. 31. Kicsinységek csatája a nagyság árnyékában. Amikor a nyúl fogja a puskát... = Mai Nap, 1:43, 6.

R. K.

1989. VII. 31. Ma tájékoztató a Petőfi-expedícióról. Készítettek két emlékművet. Morvai Ferenc bizonyítékot ígér. = Népszabadság, 47:178, 4.

R. K.

1989. VIII. 1. Sajtótájékoztató a Petőfi-expedíció munkájáról. A hajtincset lázasan keresik. = Népszabadság, 47:179, 1., 4.

Romhányi László

1990. II. 7. Üzenet a fosztogatóknak. Egy női csontváz kálváriája. = Szentkorona, 2:5, 12.

Rózsa T. Endre

1989. XI. 14. Szibériai száműzöttek. Petőfi nem lett Petrovics. = 168 óra, 1:28, 24.

Salenyik, Mihail Ivanovics; Pahirja, Vaszil

1989. IX.. 5. Taemnicju Rozkrito. = Prapor Peremogi, 2.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XI. 29. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez I. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:179, 11.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XI. 30. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez II. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:180, 11.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XII. 1. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez III. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:181, 11.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XII. 4. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez IV. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:183, 11.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XII. 5. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez V. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:184, 11.

Salenyik, Mihail Ivanovics

1989. XII. 6. Nyílt levél a Népszabadság főszerkesztőjéhez VI. Kárpátaljáról a hitelesség, a szakmai tisztesség védelmében. Kerülőutakra kényszerített érvek. = Dátum, 1:185, 11.

Sass Ervin

1989. VIII. 19. Csecsemő csontváza a sír mellett — Szakmailag sohasem tévedtem — Sztálin felgyújtatta a szibériai levéltárakat. Ha a dagerrotípa nem hamisítvány. Valóban Petőfit találtuk meg. = Békés Megyei Népújság, 44:195, 8.

Sass Ervin

1989. IX. 2. Ki vagy te? = Békés Megyei Népújság, 44:207, 4.

Sass Ervin

1989. IX. 30. Segesvárnál is nagyobb rejtély? Különös és érthetetlen bonyodalmak Barguzin körül. A dagerrotípa nem alkalmas azonosításra. = Békés Megyei Népújság, 44:231, 4.

Sass Ervin

1990. I. 13. Petőfi jön haza? = Békés Megyei Népújság, 45:11, 7.

scipiades

1989. VIII. 12. Titkos páncélszekrénybe dugták a csontokat. A legenda óda? = Nők Lapja, 41:32, 18.

Sebes Erzsébet

1989. VII. 30. Ingerült válaszok Ferihegyen. Itt a Morvai, hol a Petőfi? = Vasárnapi Hírek, 5:31, 1, 4.

Seifert, Mathias; Schoch, H. Werner

1989. IX. USSR/Barguzin. Dendrochronologische Untersuchung. = Kézirat, Zürich, 18 old.

Simon Magda

1989. VIII. 13. Zarándoklaton Petőfi sírjánál. = Nők Lapja, 41:32, 12—13.

Sisák István

1989. IX. 10. Olvasóink véleményeiből. Vita a csontok felett. 5. „Mint egy rossz krimi...” = Új Tükör, 26:37, 15.

S. K.

1989. X. 15. Orvosi vélemény az új szóban. = Új Tükör, 26:42, 42.

Sotymár Ákos

1989. VIII. 10. Egy mítosz halála. = Ötlet, 8:32(373), 21—22.

Stern

1989. IX. 5. Valahol van egy kötet... Érdeklí önt Petőfi? = Esti Hírlap, 34:207, 2.

Straub Imre

1989. IX. 8. Petőfi a kortársak vallomásainak tükrében. Emlékezések egy kis sovány emberről. Vajon kit temettek el Barguzinban? = Magyar Hírlap, 22:211, 8.

Sulyok Erzsébet

1989. IX. 26. Ha elfogynak az érvek... = Délmagyarország, 79:227, 5.

Süle Sándor

1990. III. 15. Petőfi védelmében. Hol a határa a kegyeletsértésnek? = Dátum, 2:63, 6.

Szabó Géza

1989. A helyszín és a régészeti jelenségek, megfigyelések leírása. = Kézirat, 63 old.

Szabó Géza

1989. VIII. 7. A régészet a visszaemlékezéseket igazolja. A Petőfi-sír helyének felkutatása. = Magyar Nemzet, 52:183, 7.

Szabó Géza

1989. IX. 17. Ásatás egy legenda nyomában 1. = Új Tükör, 26:38, 12—13.

Szabó Géza

1989. IX. 24. Ásatás egy legenda nyomában 2. = Új Tükör, 26:39, 12—13.

Szabó Géza

1989. X. 1. Ásatás egy legenda nyomában 3. = Új Tükör, 26:40, 12—13.

Szabó Géza

1990. Ásatás Barguzinban. Bp. 180 oldal.

Szabó Géza

1990. XII. 12. Megjegyzések, amelyek nincsenek összhangban a tényekkel (I.) Egy vizsgálat nyitva hagyott kérdései. Ismét a barguzini leletről. = Pesti Hírlap, 1:205, 8.

Szabó Géza

1990. XII. 14. Megjegyzések, amelyek nincsenek összhangban a tényekkel (II.). Egy vizsgálat nyitva hagyott kérdései. Ismét a barguzini leletről. = Pesti Hírlap, 1:207, 8.

Szabó József

1990. III. 2. Adalék a Kiszely-interjúhoz. = Magyar Szó (Újvidék), 47:59(15357), 12.

Szabó József

1990. IV. 1. Nem Petőfi, még csak nem is férfi csontváza. A Magyar Tudományos Akadémia bizottságainak jelentése. = Magyar Szó (Újvidék), 47:89(15387), 2.

Szabó József

1990. VII. 18. Egy évvel ezelőtt. Egy bejelentés, amely nem bizonyult igaznak. Nem Petőfi csontjait találták meg Barguzinban. = Magyar Szó (Újvidék), 47:195(15493), 13.

Szalay Zoltán

1989. VII. 21. A barguzini szenzáció után — elgondolások nyomában. Az emberekben erősebbek a kételyek. = Népszerűség (Eger), 40:170, 1., 2.

Szénási Sándor

1989. VII. 25. Dorogoj Pityófi! = 168 óra, 1:12,3

Szép Zsuzsa

1990. III. 27. Letették a piros zakót. = Magyar Hírlap, 23:72, 4.

Szép Zsuzsa

1990. III. 31. „Mi ez, ha nem felhajtás”. = Magyar Hírlap, 23:76, 4.

Szerdahelyi

1989. VIII. 9. Izvesztyija és Komszomolszkaja — elemzés. Tényleg Petőfi volt Petrovics? = Esti Hírlap, 34:184, 4.

Sz. G.

1989. VIII. 11. Levélbomba. Petőfi-sír Szibériában — pro és kontra. Jókai Mór már sejtette. = Mai Nap, 1:154, 16.

Szilágyi

1990. III. 30. A múzeumigazgató csak a szemének hisz. Asszony volt az ál-Petőfi? = Nyíri Futár, 1:21, 1., 6.

Szilvási I.

1990. III. 10. Ami egy tanúvallomás mögött áll. = Heves Megyei Népszerűség, 41:59, 5.

Szmodis Imre

1990. I. 25. Ismeretlen dagerrotípia: Petőfi menekül Segesvárnál (karikatúra). = Hócipő, 2:2, utolsó oldal.

Szőcs Géza

1989. VIII. 30. Összeszorított farkasfoggal. Szőcs Géza rádiójegyzete a barguzini sírról. = Magyar Nemzet, 52:203, 9.

Szöllősy Vágó László

1989. X. 1. A találgatásoktól a bizonyítékokig. Vél és valós érvek Petőfi állítólagos földi maradványainak azonosítása mellett és ellen. = Magyar Szó (Újvidék), 46:269(15209), 14.

Szöllősy Vágó László

1989. XII. 31., 1990. I. 1., 2. Szóra.bírhatók-e a kihantolt csontok? Az állítólagos Petőfi-leletek és a tudomány. Beszélgetés dr. Farkas Gyula antropológussal. = Magyar Szó (Újvidék), 46:358(15298) 21.

Szunyogh

1985. IX. 9. Petőfi mégis túlélte volna a segesvári csatát? = Népszava, 113:211, 6.

Szuromi Lajos

1990 Két orosz nyelvű vers Petőfiről. = Hevesi Szemle, 18:1—2, 59—65.

T. A.

1989. VII. 20. Barguzinból különgéppel érkezik. Megoldás előtt a Petőfi-rejtély? = Népszava, 117:169, 11.

T. A.

1989. VIII. 1. Csaknem bizonyosság. Huszonegy hitelesítő jellegzetességet már azonosítottak. Közelebb a Petőfi rejtély megoldásához. = Népszava, 117:179, 6.

Takács István

1989. VIII. 10. Hitbizományunk, Petőfi. = Népszava, 117:187, 3.

Takács István

1989. VIII. 16. A rádiós jelenti Barguzinból 1. Van itt eltemetve egy Petrovics nevű külföldi. = Népszava, 117:192, 6.

Takács István

1989. VIII. 17. A rádiós jelenti Barguzinból 2. Súlyom a sírok fölött. = Népszava, 117:193, 6.

Takács István

1989. VIII. 18. A rádiós jelenti Barguzinból 3. A dekabrista már megvan. = Népszava, 117:194, 6.

Takács István

1989. VIII. 21. A rádiós jelenti Barguzinból 4. „Gyerekek, ez ő...” = Népszava, 117:196, 6.

Takács István

1989. VIII. 22. A rádiós jelenti Barguzinból 5. Utójáték, szomorúan. = Népszava, 117:197, 6.

Takács Zsuzsa

1989. VIII. 4. Talpra Petőfi... Szabó Géza szekszárdi régész a barguzini expedícióról. = A helyzet, 1:15, 1., 3.

Tamás Attila

1991. II. 26. Mai postánkból. Kun Ferenc nevű debreceni irodalomprofesszorról nem tudok. = Magyar Nemzet, 54:48, 10.

Tamási János

1989. VIII. 14. Egy legenda vége 1:6 000 000 000 eséllyel. Biztos, hogy Petőfit találtuk meg! A huszonöt azonosítási tény bizonyossága. = Dátum, 1:87, 1., 4.

Tamási János

1989. VIII. 16. Harcban költőnk hazahozataláért. = Dátum, 1:89, 1., 3.

Tamási János

1989. X. 2. Újra elmentünk Petőfiért I. Az első csalódás Moszkvában. = Dátum, 1:129, 6.

Tamási János

1989. X. 3. Újra elmentünk Petőfiért II. A legnagyobb fej amit láttam. = Dátum, 1:130, 6.

Tamási János

1989. X. 4. Újra elmentünk Petőfiért III. A ferde szemfog perdöntő. = Dátum, 1:131, 6.

Tamási János

1989. X. 5. Újra elmentünk Petőfiért IV. A költő Ulan-Udeban maradt. = Dátum, 1:132, 6.

Tamási János

1989. X. 13. Újra elmentünk Petőfiért (utánlövés) „Arctalan ellenséggel állunk szemben”. Morvai csalódott, de bizakodik. = Dátum, 1:139, 4.

Tamási János

1989. X. 17. Petőfi kör alakult Dunaújvárosban. Az Akadémia független — és húzza az időt. = Dátum, 1:42, 9.

Tamási János

1990. I. 23. A barguzini lelet nyomában 1. Együtt az Akadémiai Bizottsággal. = Dátum, 2:19, 11.

Tamási János

1990. I. 24. A barguzini lelet nyomában 2. Az első vizsgálat Ulan-Udéban. = Dátum, 2:20, 11.

Tamási János

1990. I. 25. A barguzini lelet nyomában 3. A vizsgálat. = Dátum, 2:21, 11.

Tamási János

1990. I. 26. A barguzini lelet nyomában 4. Végig a Bajkál partján. = Dátum, 2:22, 11.

Tamási János

1990. I. 27. A barguzini lelet nyomában 5. Kopjafa nemzeti színű szalaggal. = Dátum, 2:23, 15.

Tamási János

1990. I. 29. A barguzini lelet nyomában 6. Autóval a folyón át. = Dátum, 2:24, 11.

Tamási János

1990. I. 30. A barguzini lelet nyomában 7. Tudományos mérés — piaci mérleggel. = Dátum, 2:25, 11.

Tamási János

1990. I. 31. A barguzini lelet nyomában 8. Vita a csontok felett. = Dátum, 2:26, 11.

T. L.

1989. VII. 23. Petőfi csontjait követelik. = Mai Nap, 1:137, 4.

Tornay Mari

1989. IX. 10. Olvasóink véleményéből. Vita a csontok felett. 1. „Hát a mi Sándorunk most mit csinál?” = Új Tükör, 26:37, 14.

Tóth István

1989. VIII. 3. Mégsincs tincs kincs... = Dunántúli Napló, 46:221, 4.

Tóth István

1989. VIII. 4. Petőfi halálának rejtélye. = Dunántúli Napló, 46:222.

Töti

1991. I. 28. Dr. Kiszely István előadása Sárváron. A megbántott professzor. = Vas Népe.

Tribolt Lajos

1989. VII. 22. Morvai: Arra vállalkoztam, hogy utána járok egy rejtélynek. Ágyútalpon vinnék a koporsót Kiskőrösre. = Fejér Megyei Hírlap, 45:171, 1., 4.

Tribolt Lajos

1989. VII. 31. FERIHEGYI INTERJÚK. Morvai itthon — Petőfi nem. = Fejér Megyei Hírlap, 45:178, 1.

Tribolt Lajos

1989. VIII. 1. Megoldódik a barguzini rejtély? Sajtótájékoztató a Petőfi-expedícióról. = Fejér Megyei Hírlap, 45:179, 1.

Tyivanyenko, A. V.

A. B. Тиваненко: Шандор Петефи в Баргузине. 1989, Ulan-Ude, 40 old.

Tyivanyenko, A. V.; Gyomin, E.

1985 A. B. Тиваненко, Э. В. Демин: Могила Петефи в Бурятии = Bajkal, 1985:3, 144.

Tyivanyenko, A. V.; Gyomin, E.

1985 A. B. Тиваненко, Э. В. Демин: Тайна баргузинского узника. Bajkal, 1985:5, 113—126.

Tyivanyenko, A. V.; Gyomin, E.

1986 A. B. Тиваненко, Э. В. Демин: Тайнственный друг Михаила Кюхелбекера. = Bajkal, 1986:4, 124—130.

- Tyivanyenko, A. V., Gyomin, E.*
1986 A. B. Тиваненко, Э. В. Демин: Зивите меня Петровичем. Bajkal, 1986: 1, 133—139.
- Tyivanyenko, A. V., Gyomin, E.*
1987 A. B. Тиваненко, Э. В. Демин: Сибирские дороги Петефи. Bajkal, 1987: 1, 138—143.
- Újhegyi Katalin*
1991. II. 28. Határozati javaslat Petőfi-ügyben. = Magyar Hírlap, 24:50, 15.
- Váczai Tamás*
1990. I. 29. Egy hónap után — ugyanazok, ugyanarról. Barguzini csontokról a Parlamentben. = Petőfi Népe, 45:24, 3.
- Vágó Ágnes*
1989. VIII. 12. Levél Morvai Ferenchez. Petőfi megamorv(ai). = Képes 7, 4:32(176), 8.
- Valkó Béla*
1989. VIII. 10. Kettős epilógus. = Ötlet, 8:32(373), 23.
- Váradi József*
1989. X. 29. Egy barguzini tudósítás... = Új Tükör, 26:44, 45.
- Váradi-Sternberg János*
1989. X. 1. Utazás a szibériai Petőfi-legenda körül. Egy barguzini tudósítás 1959-ből. = Új Tükör, 26:40, 20—21.
- Váradi-Sternberg János*
1989. X. 29. A legenda új fejezetéről. = Új Tükör, 26:44, 16.
- Váradi-Sternberg János*
1989. XI. 5. A legenda új fejezetéről. = Új Tükör, 26:45, 23.
- Váradi-Sternberg János, Odze György*
1990 Nem találták meg Petőfit. (Egy vizsgálat margójára) = Új Hajtás, Kárpáti Igaz Szó, 70:(14124), 6., 8.
- Várkonyi Endre*
1989. VIII. 9. Egy gondolat bánt engemet. = Ország-Világ, 33:32, 7.
- Veszprémi Miklós*
1989. I. 20. A barguzini kísértet. = Élet és Irodalom, 33:3, 6.
- Veszprémi*
1989. VII. 20. Nem olyan egyszerű hazahozatni Petőfi állítólagos szibériai maradványait. = Magyar Nemzet, 52:168, 6.
- Vödrös*
1989. VII. 21. Barguzinban koszorúznak. Újabb hír Petőfiről. = Magyar Hírlap, 22:169, 11.
- Vuics Tibor*
1989. X. 5. Tudósok és Petőfi Sándor. = Dátum, 1:132, 6.
- Zahemszky László*
1989 Petőfi-expedíció Szibériában. = Hevesi Szemle, 16:3, 65—67.
- Zsigó Ferenc*
1989. XI. 17. A kazánkirály feljeleníti fehérvári feljelentőjét. Morvait nem lehet leállítani. Jövő március 15-én temetjük Petőfit? = Fehérvári Hét, 1:37, 24—25.
- Zsigó Ferenc*
1989. XI. 24. A kazánkirály feljeleníti fehérvári feljelentőjét. Morvait nem lehet leállítani. Jövő március 15-én temetjük Petőfit? = Tallózó, 2:(24), 15—21.
- Zsigó Ferenc*
1989. XI. 24. A főkapitányt is feljelentette. = Fehérvári Hét, 1:38, 3.
- Zsigó Ferenc*
1989. XI. 24. A kazánkirályt bizalmasan tájékoztatta egy jóakarója. A rendőrség lopatta el a táskát? = Fehérvári Hét, 1:38, 7—8.
- Zsigó Ferenc*
1989. XI. 24. Morvai a rendőrségen. Vendégünk a Petőfi-kutató. = Fehérvári Hét, 1:38, 8.

AZ ALÁBBI CIKKEK SZERZŐJE ISMERETLEN

1988. XII. 9. Petőfi-expedíció indul Szibériába. = Népszava, 116:293, 6.
1989. VII. 11. A „Petőfi-expedíció”, ... = Tolna Megyei Népújság, 39:161.
1989. VII. 19. Célhoz ért a Petőfi-expedíció? Az azonosítás még hátravan... = Esti Hírlap, 34:166, 1.
1989. VII. 20. A Bajkál-tó melletti Barguzinban megtalálták Petőfi földi maradványait. = Délmagyarország, 79:169, 1.
1989. VII. 20. Megtalálták Petőfit? = Csongrád Megyei Hírlap, 46:169, 1.
1989. VII. 20. Petőfi (?) csontjait (?) hozzák (?). Morvai Ferenc üzenete a magyar néphez. = Magyar Hírlap, 22:168, 7.
1989. VII. 20. Petőfit keresték az expedíciók. = Népszabadság, 47:169, 8.
1989. VII. 24. A Videoton Rádióklub vette a hírt. Egyértelmű megállapítás: Petőfit találták meg. = Fejér Megyei Hírlap, 45:172, 1.
1989. VII. 25. Mégis igaz lehet. Petőfi sírját találták meg? = Délmagyarország, 79:173, 1.
1989. VII. 25. Újabb fejlemények. Petőfi expedíció. = Dunántúli Napló, 46:203, 1.
1989. VII. 28. Szibériából tér haza Petőfi Sándor? = Reform, 2:29, 12.
1989. VII. 29. Hivatalos támogatás a Petőfi-expedíciónak. = Népszava, 117:177, 12.
1989. VII. 29. Petőfit találták meg? = Népszabadság, 47:177, 4.
1989. VIII. 4. Petőfi-kules Morvai zsebében? = Magyarország, 26:31, 2.
1989. XI. 1. Akadémiai részvétel a Petőfi vizsgálatokban. = Délmagyarország, 79:259, 5.
1989. XI. 1. Az MTA elnöksége döntött. Igazságügyi-orvosi és antropológiai bizottság vizsgálja a barguzini sírleleteket. = Magyar Nemzet, 52:257, 7.
1989. XI. 3. Szép lenne, ha igaz lenne. Petőfi-versek Barguzinból? „Körülvettek az álmok”. = Dátum, 1:157, 15.
1989. IX. 20. Keressük Petőfit. = Dunántúli Napló, 46:260, 5.
1989. IX. 25. Petőfi-huzavona. = Dátum, 1:123, 16.
1989. IX. 26. Még Pozsgayt is leváltotta. Vigyázat, Morvai nagyon mérges! Tények, dokumentumok — és főleg indulatok. = Mai Nap, 1:193, 11.
1989. X. 10. Petőfit Kiskőrösön temetik? = Dátum, 1:136, 14.
1989. XI. 7. Petőfi kutatás Szibériában. = Somogyi Néplap, 45:264, 5.
1989. XI. 20. Szovjet levél Petőfi-ügyben. = Dátum, 1:171, 14.
1990. I. 4. Burját földi csontvázzalattó. A bizottság indul, de eredmény nem várható. = Népszabadság, 48:3, 10.
1990. I. 5. A Magyar Tudományos Akadémia... = Népszava, 118:4, 16.
1990. I. 11. Mégsem Petőfi? = Népszava, 118:9, 9.
1990. I. 11. Nem Petőfi. = Magyar Nemzet, 53:9, 12.
1990. I. 12. A Petőfi Sándor földi maradványainak vélt csontváz... = Magyar Nemzet, 53:10, 6.
1990. I. 25. Megtalálták Petőfi hűgát! = Hócipő, 2:2, 8.
1990. II. 5. Holnaptól új sorozat. Találkozás a barguzinival. = Délmagyarország, 80:30, 1.
1990. II. 7. A kutatás folytatódik (karikatúra). = Ludas Matyi, 46:6, 5.
1990. II. 23. Szerkesztői üzenetek. = Magyar Szó (Újvidék), 47:52(15350), 10.
1990. II. 26. Lapunk sorozata a Magyar Szóban. = Délmagyarország, 80:48, 12.
1990. II. 27. A Petőfi-kaland. = Magyar Televízió 1. műsor.
1990. III. 27. A Petőfi Bizottság sajnálattal... = Magyar Nemzet, 53:72, 8.
1990. Az Elnökség 25/1990. számú határozata. = Magyar Tudomány, 35:(9), 1100.
1990. Jelentés a Petőfi Sándor maradványainak vélt barguzini lelet vizsgálatáról. = Magyar Tudomány, 35:(9), 1099—1100.
1990. Válaszol a szerkesztő. = Hevesi Szemle, 18:1—2, 96.
1991. I. 5. Morvai újabb aduja. = Magyar Hírlap, 24:4, 7.
1991. I. 14. Megamorv-felszólítás. = Kurír, Reggeli kiadás 2:13, 3.

1991. I. 15. Visszatemetés Barguzinban. = Mai Nap, 3:12.

1991. III. 6. Akadémia kontra Megamurv. = Délmagyarország, 81:55, 1.

1991. III. 6. Petőfi-ügyben a végsőnek szánják. Pontot tett az Akadémia. = Mai Nap, 3:55, 11.

1991. III. 20. A Megamurv szakértőinek válasza az Akadémia Petőfi Bizottságának közleményére. = Magyar Nemzet, 44:66, 6.

1991. III. 29. Folytatódik a Petőfi-ügy. = Magyar Hírlap, 24:74, 4.

1991. IV. 16. A bizottság nem alkuszik. = Kurír, Reggeli kiadás, 2:103, 5.

1991. V. 8. Előadás Petőfiről. = Kelet-Magyarország, 48:106.

UTÓSZÓ

KOVÁCS LÁSZLÓ

A szibériai Petőfi-kutatás a barguzini sírfeltárásban s a nevezetes 7. sz. csontváz megtalálásában jutott a csúcspontjára, s a csontmaradványok meghatározása feletti vita háttérbe szorította a sokkal fontosabb kérdést: eljutott-e egyáltalán a költő a Bajkál-tó vidékére? Könyvünk első, három tanulmányból álló része, éppen erre a kérdésre kereste a feleletet.

Fekete Sándor irodalomtörténész egyértelmű nemmel válaszolt. A szabadságharcot közösen vérbefojtó császár és cár tábornokai által kötött egyezség 6. pontja szerint, utóbbi a majdani foglyok közül csupán lengyel alattvalóira tartott igényt, s a többieket uralkodótársa kényére-kedvére bízta. Ennek megfelelően sem a segesvári csataterről, sem máshonnan az országból, magyar tisztek vagy honvédek Oroszországba hurcolásának nincsen dokumentuma, s ilyet az utóbbi idők nagy igyekezetében sem leltek a MEGAMORV Petőfi Bizottság tagjai. A nevezetessé vált fogolylistákról kiderült, hogy olyan őrizetbevételi jegyzékek voltak, amelyek alapján később az oroszoktól lefegyverzett honvédek az osztrákoknak adták át, s nem Petőfi őrnagy szibériai száműzetésének, hanem a MEGAMORV Petőfi Bizottság megnyilatkozái közöltatott dilettantizmusának bizonyítékai. Az elvárható dokumentumok teljes hiányát nem pótolhatták a barguzini folklórban megőrzött emlékezesek sem, amelyeknek egy Petrovics (azaz e minden bizonnyal atyai nevéből következően „Péterfia”) nevű száműzöttre vonatkozó homályos utalásai csupán a helybéli kutatók hozzá nem értése, s az expedíciók hangadóinak elhamarkodott egyetértése következtében kötődhetnek a századunk negyvenes éveinek elutasított hitelű magyar legendáiban szereplő, Alekszandr Sztjepanovics Petrovics formájára visszaszlávósított nevű Petőfihez.

Mégis, e legendáknak nem lehetett olyan valóságmagja, amely helyettesítette volna a szükséges dokumentumokat? Nem — adta meg a választ a Petőfi-kutató Kiss József. Bár a költő a segesvári csata napját követően többé nem adott életjelt magáról, sőt holttestét szavahihető osztrák szemtanú látni is vélte, a közvélemény

nehezen barátkozott meg a változtathatatatlannal. Petőfi hallgatását szibériai rabságával vélték indokolni, s a reményt akkor sem adták fel, amikor már csak sírjának felkutatásáról lehetett szó. A „helyszíni tudósítók” (Barátosi Lénárth L., Svigel F., Sándor J.) 1940 táján léptek csak a nyilvánosság elé, holott megfigyeléseiket állítólag az első világháború előtt, ill. alatt tették, de az A. Sz. Petrovicshez kötődő állításaikat a tudomány részleteiben és egészében egyaránt megcáfolta, s a kuriózumok világából csak a nyolcvanas évek közepén emelték ki őket újra. E lépést semmiféle bizonyítás nem kísérte, csupán a vélt szenzáció hajszolása, s egy félrevezetett mecénás fantáziát és reklámot látott a vállalkozásban. Hiába tiltakoztak a szakértők, már meg is lehetett kezdeni a személyazonosító ásatást!

Volt reális alapja e feltáró munkának? Semmi — hangzott a fentiek nyomán nem meglepően a régész, Kovács László válasza. A feltételezett sír változó helyszínei, s a síremlék és a sírtábla alakjára, a sírfelirat szövegére vonatkozó részletadatok ellentmondásossága gyanút kellett volna ébresszen, hogy az expedíció át ne lépje a ellentmondásossága gyanút kellett volna ébresszen, hogy az expedíció át ne lépje a Svigel F. beszámolója alkotta gátat: ugyanis az ő koholt elbeszélése nyomán ásatni csakis a bizonytalan azonosítású Iliszunszkban lehetett volna (de minek?), és semmiképpen sem Barguzinban! A helyszín megváltoztatásához azonban magyarázatot kerítettek, s a kiindulásnak hasznos Svigel-beszámolót legyőzte a Morokov testvérek emlékezete, amelynek nyomán a barguzini Petrovicsot, minden alap nélkül, Petőfivé lényegítették, sírjának helyére pedig J. D. Vinokur 20—30 méteres pontossággal (!) emlékezett is. Bár feltárását követően még 5 napig, s a 28. sír eléréséig tovább ástak, a 7. sírbéli csontváz azonosítását csak ők maguk ítélték problémamentesnek, egyebeken kívül, főként magával a csontvázal volt a baj... Ezzel a kötet hat tanulmányból álló második része foglalkozik.

Már az első, 1990. január 6-i Ulan-Ude-i megtekintéskor felmerült az a gyanú — s ez okozta később a nyilatkozatháború kialakulását — hogy női csontvázat — s ez okozta később a nyilatkozatháború kialakulását — hogy női csontvázat tiszteltek meg az azonosítással. Majd már Moszkvában, amikor Szabó Árpád jegyzőkönyvileg átvette és leírta a nevezetes csontmaradványokat, megállapítást nyert, hogy a szakszerűtlenül párazáróan csomagolt, s emiatt gyorsabb korhadásnak indult csontvázon sem a gyógyult lándzsadöfés helye, sem TBC nyomai, sem pedig a bal térdkalács még életében volt hiánya nem észlelhető.

Bár az expedíció vezető antropológusa, Kiszely István 11 általa megállapított antropológiai és történeti, logikai azonosítási jegy alapján minden 300 milliomodik, a jegyeket 13-ra szaporítva pedig már csak minden 6 milliárdodik csontvázra illőnek számította, s ezzel megerősíteni vélte az antropológus csoportjuk által adott illőnek számította, s ezzel megerősíteni vélte az antropológus csoportjuk által adott Petőfikénti meghatározást (mellékesen jegyezzük meg, hogy az azonosító jegyek számát később 25-re, majd harmincon felülre növelte!), érvei Farkas Gyula ellenőrzése nyomán teljességgel szertefoszlottak. Ő ugyanis a vitákat elkerülendő, a Kiszely Istvánnal együttesen felvett, s így kétségbevonhatatlan méretekből kiindulva 59 metrikus és 23 morfológiai jegyet tanulmányozva, egyértelműen arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy női csontvázal van dolga. Szerinte a barguzini 7. sírba temetett nő a 23—25 éves életkornál nem fiatalabban hunyt el, s életében 160,91—165,08 cm közötti magasságú volt, vagyis a költővel kinyilvánított azonossága teljességgel kizárt.

Ugyanezt a munkát Moszkvában, a csontváz állandó vizsgálati lehetőségének birtokában A. P. Gromov és V. N. Zvjagin is elvégezte, s Farkas Gyulától függetlenül hasonló, a lényegi kérdésekben azonos eredményre jutott. Kettejük megállapítása szerint, a csontváz egy 23—27 éves korában meghalt, egykor 157—161 cm magasságú nő volt, s az sem kizárható, hogy alultápláltság, vagy akár korábbi terhesség miatt került a megfigyelhetően rossz állapotába.

A metrikus és morfológiai vizsgálatok eredményeinek ellenőrzésére laboratóriumi eljárások igénybevételére is szükség volt. Ezek ismertetése előtt hangsúlyozni kívánjuk, hogy eredményességüket jelentős mértékben korlátozta az ásatás közben nyerhető kontrollminták (talaj-, haj-, testszövet- és csontminták) gondatlan kezelése, ill. hiánya, ami egyesegyedül a barguzini expedíciók mulasztásainak volt a következménye. Ugyanis sem az 1989. évi júliusi feltáráson, sem a szeptemberben megismételt vizsgálataik idején nem tettek kísérletet sem az elvárható minták begyűjtésére. Ezek későbbi, a sírok újrafeltárásával együtt járó beszerzését viszont a nagy költség mellett az antropológiai vizsgálatok negatív eredménye tette szükségtelemmé!

Az 1990. januári moszkvai tanácskozás után vicclapi témává vált a barguzini 7. sz. csontváz össze nem illőre torzított felsőtestének és alsó végtagjainak ügye, nem véletlen, hogy a biokémiai módszerrel dolgozó Lengyel Imre vizsgálataiban e kérdés eldöntésére is kitért. Megállapította, hogy a csontváz nevezett két testtájából származó, 1990 januárjában vett csontminta egyazon, A vércsoportba sorolható egyénhez tartozott, aki e minták magas citráttartalma alapján, nőnek volt meghatározható.

Mindezt Harsányi László és munkatársai további olyan laboratóriumi vizsgálatokkal egészítették ki, amelyek a mintegy másfélszáz évnél nem régebbi csontmaradványok földbe kerülése korának eldöntésére alkalmasak. Minden vizsgálatuk lényegében véve azonos eredményre vezetett: biztosan állítható, hogy a tetem 40—100 éve, vagyis 1890—1950 között kerülhetett a sírba!

A magyar szakértők vizsgálati eredményeitől nem befolyásolt, független szakvéleményt adott V. P. Alekszejev a barguzini expedíció két legfontosabbnak kikiáltott felfedezéséről. Az 5. számú csontváznak a dekabrista személyiség, M. K. Küchelbeckerként való azonosítását lehetetlennek, s az erre vonatkozó fejtegetéseket spekulációnak minősítette, s hasonlóképpen vélekedett a 7. sz. csontváz Petőfi maradványának feltételezéséről is, utalva annak antropológiai, történeti és régészeti ellenérveire.

Mindezek alapján a kötet tanulmányaiból egyértelmű végkövetkeztetést lehetett csak levonni! Mivel egyetlen hiteles dokumentuma sem került elő annak a legendának, hogy Petőfi Sándor nem esett el a segesvári csatában, hanem sebesülten szibériai száműzetés lett a sorsa, az 1989. évi expedíció minden ellenőrzés nélkül elfogadott koholmányok és mendemondák alapján, sőt az azokban megbúvó helyszíni utalások önkényes megváltoztatását követően kezdte meg a munkáját Barguzinban, ott, ahol az 1849 júliusában Erdélyben elhunyt költő földi maradványainak kihantolására semmi esélye sem volt. A dilettáns kiindulás a megfelelő eredménnyel járt: noha 28 temetkezést bolygattak meg, a Petőfiének kiszemelt csontváz egy 23—27 éves, betegségtől terhelt, 157—165 cm magasságú nő, 40—100 évvel ezelőtt,

vagyis 1890—1950 között eltemetett maradványának bizonyult. Csak sajnálhatjuk, hogy mindehhez néhány szakember is a nevét adta — elsősorban a tudományosan felelős vezető antropológus —, s nagy kár, hogy az e munkába először csak beugrasztott, majd kizárólagos szövivővé vált mecénás nem a tudomány számos égető kérdése egyikének megválaszolására fordította anyagi erejét.

A légvár összeomlott! Az úgy megfontolandó tanulságait kötetünk bibliográfiai fejezetének rákos duzzadása teszi felejthetetlenné. Csak abban reménykedhetünk, hogy ez a szomorú kavargás nem ért fel Petőfi Sándor személyéhez és költői nagyságához, vagy legalábbis tartós kárt nem okozott utóéletének...

*

A dolgok logikája úgy kívánta volna meg, hogy ásatásra, s egy ott feltárt csontvázleletre a költő maradványaival való feltételezett azonosságának ellenőrzésére csak azután került volna sor, miután a hazai tudományos körök és a MEGAMORV Petőfi Bizottság tagjai a levéltári és történeti források hiteles adatai segítségével kijelölt helyszínben, s ott a helybeliek visszaemlékezései alapján megállapított sírhelyben megegyeztek volna. Amint az köztudomású, minden fordítva történt: miközben holtpontra jutott a két tábor kilátástalan vitája Petőfi Sándor szibériai száműzetésének lehetőségéről, megkezdődött és eredménnyel járt a barguzini ásatás, aminek következtében a fellángoló szóváltás hangsúlya természetszerűleg főként a 7. sz. csontvázval kapcsolatos megállapításokra tevődött át.

Amint az várható volt, ez a vita is megfeneklett, s az MTA természettudományi szakértői bizottsága egy — sajnos csak szűk körben olvasott folyóiratban közreadott — jelentésben foglalta össze az eredményeit.¹ E jelentés megállapításait kötetünkben részletesebben kifejítettük, sőt mondanivalónkat felkért történész és irodalomtörténész szakértő a saját szakterületén még ki is egészítette. Kéziratunk 1991 áprilisában készült el, miközben a MEGAMORV Petőfi Bizottság a csontváz feletti vitát amerikai kutatók bevonásával végzett, s hírlapi szinten pozitív eredményűnek bejelentett vizsgálatokkal, valamint olyan nyilatkozatokkal folytatta tovább, amelyekben a Petőfi-családtagnak a Nemzeti Pantheonban lévő sírja feltárását és csontminták vételének engedélyezését követelte. Az MTA Elnöksége azonban határozottan közbelépett. Az 1991. február 26-i ülésének állásfoglalása hibáztatta a vitának a szóban forgó csontváz értékelésére szorítkozó jellegét, s egy új Petőfi Bizottságot hozott létre Bökönyi Sándor vezetésével azzal a céllal, hogy felderítse az eddig kellően nem tanulmányozott történeti hátteret. Az új bizottság feladata az, hogy minden hozzá beérkező, komoly anyagot szakmailag behatóan megvizsgáljon, és a nyilvánosság előtt megvitasson. Ezért fel is szólítja mindazokat, akik az ügyben magukat érdekeltnek tekintik, hogy rendezzék, állítsák össze és használható formában nyújtsák be a bizottsághoz mindazt, amit e vonatkozásban új, konkrét adatnak, érdemi bizonyítéknak vélnek. Az egyetlen feltétel természetesen az, hogy a továbbiak során mindennek a komolyságához illő formában, tehát megfelelő

¹ *Jelentés*, 1990. IX., 1099—1100.

modorban, a demagóg handabandát, éretlen rágalmakat és valótlanságokat mellőzve kell történnie.²

A kutatás egy korábbi szakaszának eredményeit összefoglaló tanulmánykötetünk lezárása nem tette lehetővé, hogy az MTA Petőfi Bizottságának tevékenységével is foglalkozzunk. Az feltehetőleg egy önálló munka tárgya lesz...

IRODALOMJEGYZÉK

Jelentés a Petőfi Sándor maradványának vélt barguzini lelet vizsgálatáról

1990. IX. = Magyar Tudomány 97(35):9, 1099—1100.

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Az akadémiai bizottság változatlanul állítja: Petőfi sohasem járt Szibériában. =

Magyar Nemzet 54:55, 6.

² MTA Eln., 1991. III. 6., 6.

FÜGGELÉK

JELENTÉS A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA PETŐFI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁJÁRÓL. A BIZOTTSÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA A MORVAI FERENC ÁLTAL BENYÚJTOTT ÚJABB „BIZONYÍTÉKOKRÓL”¹

HERMANN RÓBERT

(Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

Miután a Magyar Tudományos Akadémia szakemberei 1990 januárjában a MEGAMORV Petőfi Bizottság tagjaival és a Szovjet Tudományos Akadémia szakértőivel közösen megvizsgálták a barguzini 7. sz. csontvázat, a vizsgálat bebizonyította, hogy a lelet egy száz évnél nem régebben eltemetett női holttest maradványának tekinthető, tehát Petőfivel sem életkora, sem neme miatt nem hozható kapcsolatba. Az MTA ezzel a maga részéről lezártnak tekintette a szibériai legenda körül kialakult vitát.

Morvai Ferenc, a barguzini ásatások finanszírozója azonban továbbra is ragaszkodott azon meggyőződéséhez, hogy az általa szervezett expedíció Petőfi Sándor földi maradványait találta meg, s ennek érdekében a MEGAMORV PB folytatta a tarthatatlan legenda propagálását „egyre képtelenebb magyarázatok, gátlástalan gyanúsítások kíséretében és olyan módon, amely Petőfi emlékének és (...) múltunknak megbecsülésével összeférhetetlen”.

1991. február 20-án Morvai Ferenc egyenesen a magyar országgyűléshez fordult. Ebben kérte, hogy a képviselők tegyék meg a szükséges intézkedéseket, hogy Petőfi földi maradványainak azonosítása érdekében a MEGAMORV PB kontroll csontmintákat vehessen „Petőfi Sándor rokonaiktól (sic!) (akik a budapesti Kerepesi temetőben vannak eltemetve)” (sic!). Morvai Ferenc emellett vizsgálatot sürgetett Fekete Sándor és Kiss József (általa akadémikusként aposztrofált) irodalomtörténészek, a Magyar Televízió elnöke, az 1. és 2. program igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Távirati Iroda, „a fő újságok főszerkesztői”

¹ Jelen tanulmány egyrészt összefoglalót kíván adni az MTA Petőfi Bizottság működéséről, másrészt a MEGAMORV PB és tagjai által felsorakoztatott újabb bizonyítékokat kívánja cáfolni. Forrásai között tehát nemesak már kiadott dokumentumok, hanem az MTA Petőfi Bizottság birtokában található dokumentumok is szerepelnek. Ezekre — jelzet hiányában — nem hivatkozom; a rájuk vonatkozó adatok a tanulmány főszövegében találhatók.

(sic!), Farkas Gyula, Harsányi László és Tigyi József professzorok ellen, olyan mondvascinált vádakkal, hogy azok „a Petőfi Sándorral kapcsolatos tájékoztatást (...) elferdítve teszik (...), nem közlik a magyar néppel”, illetve „tudatosan, az igazságot eltusolva félrevezették ebben az ügyben a magyar népet” stb. Morvai Ferenc azzal is megvádolta a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy az „kérte a Szovjet Tudományos Akadémiát, a szovjet vezetést Petőfi Sándor földi maradványainak és a rendelkezésre álló dokumentumoknak a megsemmisítését”. (sic!) Ugyanakkor Morvai Ferenc a miniszterelnöknél is megrágalmazta az Akadémiát, hogy az, mint „kommunista tudóscsoport” állítólag szabotálja „az egész magyar nép ügyét” vagyis a barguzini legendát; a miniszterelnök azonban visszautasította a rágalmat, s az országgyűlés sem foglalkozott Morvai Ferenc kérelmével.

Az MTA Elnöksége ezek után úgy látta, „hogy mind a szakmai tisztesség és felelősség, a tudomány etikája, mind pedig a hazai köztudat épsége és az ország nemzetközi megítélése védelmében lépnie kell”. Ezért február 26-i ülésén a következő határozatokat hozta:

1. A korábbi vezetés részéről helyteien lépésnek ítélte, hogy az külső nyomásnak engedve „belement az első — leletvizsgáló — bizottság sietős elutaztatásába, a kellő bizonyítékokkal alá nem támasztott vállalkozásban való részvételbe”, ahelyett, hogy előbb meghallgatta volna a másik, soha össze nem hívott történész bizottság véleményét.

2. A csontmaradványok „az azonosságot sem bizonyították volna önmagukban, ha véletlenül nem nőtől, hanem férfitől származnak. Nem elég ugyanis valahol egy temetőben addig keresgélni a különböző csontok között, amíg a célnak éppen megfelelőnek látszó maradványok kerülnek elő. Mindenekelőtt azt kell hitelt érdemlően bizonyítani, hogy a kérdéses személy valóban kimutathatóan oda kerülhetett.” Ily módon ugyanis akár az Egyesült Államokban is kereshetnénk Petőfi csontjait, hiszen oda valóban kerültek ki magyar menekültek 1849 után, „míg Szibériában ilyenekről semmilyen hiteles forrásból nem tudunk”.

3. A történész szakemberek jól tudják, hogy az orosz hadsereg nem vitt ki magával hadifogolyként magyar honvédtiszteket, hiszen azokat a megállapodás értelmében át kellett adnia az osztrákoknak. A történészek azt is tudják, hogy a cári intervenció sereg „igen pontos és alapos írásbeli ügyvitellel dolgozott, amelyben viszonylag jelentéktelen részleteknek is nyoma van, de az állítólagos Petőfi ügyről semmi nincs. Továbbá: olyan különleges ügyekben, mint amilyen Petőfi állítólagos „védelem” alá helyezése lett volna — amit a cári kormányzatról amúgy sem lehet feltételeznünk —, nemcsak Lüders, de még Paszkevics tábornagy főparancsnok sem dönthetett volna önhatalmúlag, a cár megkérdezése nélkül, aminek — telefon meg rádió híján — megint csak írásbeli nyomának kellett volna maradni”. Márpedig ilyen adatot mindeddig sem a kiadott, sem a kiadatlan levéltári és emlékirat-irodalomban nem sikerült találni. „Szibériában mindössze néhány olyan magyarnak van nyoma, aki utóbb, az 1863-as lengyel felkelésben vett részt, és annak leverése után került oda száműzetésbe. Ugyanakkor pedig a szibériai Petőfi-legenda utólagos meséről, a másik oldalon, kétségkívül kiderült, hogy semmi hitelt nem érdemelnek”.

4. „Bár leghozzáértőbb specialistáink szerint így áll a helyzet, az Akadémia kész szakmai alapossággal, nyitottsággal és elfogulatlanul gondosan megvizsgálni minden olyan érdemleges új adatot meg érvet, amely esetleg e véleményedtől eltérőt bizonyítana, megvizsgálni tekintet nélkül arra, hogy hivatásosoktól vagy amatőröktől származik”. Ezért az Akadémia Elnöksége egy új Petőfi Bizottságot hozott létre, „amely kész arra, hogy minden, hozzá beérkező anyagot szakmailag behatóan megvizsgáljon és a nyilvánosság előtt megvitasson. Ezért fel is szólítja mindazokat, akik az ügyben magukat érdekeltnek tekintik, hogy rendezzék, állítsák össze és használható formában nyújtsák be e bizottsághoz mindazt, amit e vonatkozásban új, konkrét adatnak, érdemi bizonyítéknak vélnék”. Az egyetlen feltétel az, hogy mindennek „a komolysághoz illő formában, tehát megfelelő módon, a demagóg handabandát, éretlen rágalmakat és valótlanosságokat mellőzve kell történnie”.²

Az MTA Petőfi Bizottságának tagjai a következők voltak:

Elnök: Bökönyi Sándor, az MTA rendes tagja, az MTA Régészeti Intézet igazgatója.

Titkár: Hermann Róbert, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos munkatársa.

Tagok:

Bona Gábor, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa;

Fekete Sándor, irodalomtörténész;

Gergely András, a történelemtudományok kandidátusa, a Külügyminisztérium főtitkára;

Kiss József, az irodalomtudományok kandidátusa;

Kovács László régész-kandidátus, az MTA Régészeti Intézet igazgatóhelyettese;

Spira György, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa;

Várad-Sternberg János egyetemi tanár, Ungvár.

Az MTA elnöke, Kosáry Domokos 1991. március 4-én kelt levelében kérte fel a bizottság leendő tagjait a részvételre. A bizottság első ülését 1991. március 14-én tartotta. A bizottság egyetértését fejezte ki az MTA elnöksége által közzétett, fent ismertetett nyilatkozattal kapcsolatban. E nyilatkozattal összhangban a bizottság úgy határozott, hogy a történeti vonatkozású és jellegű források vizsgálatát tekinti feladatának. A bizottság nem foglalkozik természettudományi vizsgálatokkal a barguzini 7. sz. csontvázat illetően, mivel ezek megtörténtek, s nem támasztották alá a MEGAMORV-expedíció Petőfi állítólagos szibériai tartózkodására vonatkozó prekonceptióját. A bizottság tehát azt tekinti feladatának, hogy a Petőfi állítólagos szibériai tartózkodására vonatkozó levéltári forrásokat megvizsgálja, illetve más, külső szakértők bevonásával is megvizsgáltassa. Ennek azonban előfeltétele az, hogy e forrásokat megbízható és hiteles formában bocsássák rendelkezésre mindazok, akik ilyenekkel rendelkeznek. A bizottság a néprajzi (szájhagyomány) jellegű beszámolókat nem tekinti történeti forrásoknak, továbbá úgy véli, hogy a sajtóban megjelent publikációkkal csak abban az esetben kell foglalkoznia, ha az

² MTA Eln., 1991. III. 6. 6.

azok alapjául szolgáló forrásanyagot hiteles és megbízható formában rendelkezésére bocsátják. Végül a bizottság kérte az MTA Elnökségét, hogy a Morvai Ferenc által a magyar országgyűlés minden tagjához eljuttatott, az MTA egészét, illetve a bizottság két tagját (Fekete Sándort és Kiss Józsefet) becsületében sértő, valótlan állításokat tartalmazó levélre megfelelő formában válaszoljon.

A bizottság határozata értelmében Hermann Róbert titkár 1991. március 20-án levélben kérte Morvai Ferencet, hogy ha birtokában lennének olyan írásbeli dokumentumok, amelyek Petőfi Sándornak az 1849. július 31-i segesvári csata után Szibériába kerülését, illetve későbbi ottani életét bizonyítanák, azokat Xerox- vagy fotómásolatban bocsássa az MTA Petőfi Bizottsága rendelkezésére, hogy a bizottság szakértői — szükség esetén más szakemberek közreműködésével — megvizsgálhassák.

Ezzel egyidőben Morvai Ferenc „szakértői” nyilatkozatot tették közzé a sajtóban, amelyben visszaautasították az MTA Elnöksége nyilatkozatában foglaltakat, s azzal vádolták az MTA Elnökségét, hogy az csak késve kapcsolódott be Petőfi állítólagos földi maradványainak azonosítási munkálataiba, illetve kijelentették, hogy nem a MEGAMORV PB szakértőin múlt az, hogy nem tudtak együttműködni az MTA elfogulatlan tudósaival. Kijelentették, hogy „a közlemény tartalma és hangvétele alapján továbbra sem tartjuk meggyőzőnek az MTA Petőfi Bizottságának hozzáállását a tudományos együttműködés felvételét illetően”. A MEGAMORV PB szakértői — szokásuk szerint — az érzelmi típusú érvelés szép példáját mutatták az MTA Elnöksége nyilatkozatának 3. pontjával kapcsolatban; kijelentve, hogy „kevés olyan magyar ember van, akit meg kellene győzni arról, hogy a győztes orosz seregek mennyire szokták betartani a szerződéseket”. A MEGAMORV PB „szakértőinek” nyilatkozatában egyetlen, némi reményt keltő pont volt, amely szerint „Az új MTA-bizottság konkrét megkeresésére minden rendelkezésünkre álló dokumentumot átadunk.”³

Morvai Ferenc ezek után két szálon folytatta működését. Egyrészt már február 27-én kérte Demszky Gábort, Budapest főváros főpolgármesterét, hogy járuljon hozzá Petőfi Sándor családtagjai sírjának felnyitásához, hogy azok maradványaiból Kiszely István, a MEGAMORV PB antropológusa kontrollmintákat vehessen Petőfi Sándor csontjainak DNS-print eljárással történő azonosításához. Marschall Miklós főpolgármester-helyettes e megkeresésről értesítette az MTA Elnökségét, kijelentve, hogy a sír felnyitását a főpolgármesteri hivatalnak szándékában áll ugyan engedélyezni, de előbb kikéri az MTA Elnöksége véleményét arról, hogy mindehhez milyen feltételeket kell biztosítani. Az Elnökség ezt a levelet átküldte az MTA Petőfi Bizottságának. A Bizottság tagjai ezután kérték a főpolgármesteri hivatalt, hogy mindaddig, amíg az említett DNS-print eljárással történt vizsgálat eredményei, illetve az azt végző személyek szakmai referenciái nem ismertek, a főpolgármesteri hivatal ne engedélyezze a Kerepesi úti temetőben található Petőfi-sírbolt felnyitását. A főpolgármesteri hivatal kérésünket respektálta, s erről értesítette Morvai Ferencet is.⁴ Morvai Ferenc április 10-én a levélre reagálva azt vála-

³ MEGAMORV Petőfi Bizottság, 1991. III. 20. 6.

⁴ Vö. MTA Eln., 1991. III. 29. 5. és MEGAMORV Petőfi Bizottság, 1991. IV. 2. 10.

szolta, hogy amerikai partnereitől megkérte az említett adatokat, de választ még nem kapott. Ugyanakkor az illetők közölték vele, hogy nem kívánnak a kontroll-minták vételénél jelen lenni, mert ők megbíznak a magyar szakemberek hivatalos igazolásában, „hogy a kontroll anyag a Kerepesi úti Petőfi rokonaitól (sic!) származik”. Erre hivatkozva ismét kérte a főpolgármesteri hivatalt, hogy „az idő meggyorsítása érdekében” az utasítsa a Kerepesi úti temető vezetőjét, hogy az hívja össze az MTA, a főpolgármesteri hivatal és a MEGAMORV PB szakértőit, s jelenlétükben a MEGAMORV PB költségére végeztesse el „az exumálási (sic!) munkát”. Végül Morvai Ferenc levele végén közölte, hogy munkatársai jelenleg Szibériában tartózkodnak „azzal a céllal, hogy f. hó 20-ig hazahozzák Magyarországra a több mint 50 dokumentumot, mely dokumentumok egyértelműen bizonyítják Petőfi Sándor és nagyon sok magyar hadifogoly Kossuth (sic!) és Bem tábornok hadianyagának Szibériába szállítását a szabadságharc után”.

Március 26-án Morvai Ferenc három levelet is intézett Bökönyi Sándor akadémiakushoz; egyet saját nevére, egyet mint a Petőfi Bizottság elnökéhez, egyet pedig mint az MTA Régészeti Intézete igazgatójához, nem tudván, hogy egyazon személyről van szó. Első levelében a MEGAMORV PB neheztelését fejezte ki amiatt, hogy bizottságunk az MTA Petőfi Bizottság nevet vette fel. Felszólította az MTA Petőfi Bizottságát, hogy „váltottassák meg a nevüket, a magyar nép tájékoztatása szempontjából ne használják, főleg rövidítve (sic!) a nevet, mert félreértésekre ad okot, megtévesztési lehetőséget rejt magában, a tudatlan magyar nép számára”; ezért az MTA Petőfi Bizottsága 15 napon belül tegye közzé a névváltoztatást. Morvai Ferenc egyben közölte, hogy egy előre jelzett időpontban kész leülni és egyeztetni „az eddig elért eredmények vonatkozásában”. Egyben megküldött egy nyilatkozatot is, amelyben közölte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szakértői által a barguzini ásatásról és a szibériai Petőfi-legendáról írott, s megjelenés alatt álló kötetben (azaz jelen munkában — H. R.) a szerzők „előzetes belső tájékoztató írásainkat” használták fel, „amelyeket nem kiadásra szántunk. A régész és antropológus szakértők kijelentik, hogy e tájékoztatók, kéziratok és az ezekből irodalmi lapok által (pl. Hevesi Szemle — ami ugyan éppen Kiszely István névalírásával jelent meg! H. R.) átvett részek bárminemű felhasználását — névvel vagy név nélküli idézését — megtiltják. E szövegek ugyanis előzetes tájékoztatók, vannak benne sajtóhibák, elírások és nem végleges eredményeket és megállapításokat tartalmaznak. Átvehetőnek és idézhetőnek tartjuk a Magyar Tudományban megjelent írásokat és Szabó Géza Ásatás Barguzinban című megjelent könyvét.” E nyilatkozatban is utalt arra, hogy „3 fő tudományos szakembert” küldött ki Szibériába további levéltári kutatások folytatása céljából. Bökönyi Sándor akadémiakushoz intézett másik két levélben Morvai Ferenc a fentieket ismételte meg rövidebb formában.

Bökönyi Sándor, az MTA Petőfi Bizottsága elnöke a fenti levelekre válaszolva közölte, hogy az MTA és a MEGAMORV nevük alapján nehezen cserélhetők fel, s ezért a két Petőfi Bizottságot sem lehet összetéveszteni. Tudatta Morvai Ferencel azt is, hogy a MEGAMORV PB szakértői által közölt anyagok felhasználásával kapcsolatos tilalom nem a bizottság, hanem az egyes szerzők hatáskörébe tartozik; ugyanakkor „a tudományos kutatás szabályai szerint minden (irodalmi lapokban,

folyóiratokban vagy napilapokban megjelent, ill. a legszélesebb sajtónyilvánosságra hozott, sokszorosított jelentésekben közreadott) anyag — az idézés elveinek figyelembevételével szabadon felhasználható”. A MEGAMORV PB szakértői viszont megtehetik, hogy „a most meg nem felelőnek ítélt nyilatkozataikat hivatalosan és nyilvánosan visszavonják”. Kijelentette, hogy az MTA Petőfi Bizottsága célja „a Petőfi Sándor Szibériába kerülését és ottani életét bizonyító írott forrásanyag vizsgálata”; s ezért nem kíván együttműködni sem a MEGAMORV PB-gal, sem más testülettel, „hanem a bárkinek rendelkezésére álló, a fentiekben leírt írott forrásanyag vizsgálatát és ellenőrzését” kívánja elvégezni. Köszönettel veszi viszont, ha a MEGAMORV PB kész tájékoztatásul bemutatni a rendelkezésére álló iratokat.

Az MTA Petőfi Bizottság április 15-én újabb ülést tartott. Ezen a fent ismertetett dokumentumokat megtárgyalva a következő határozatokat hozta: 1. a Bizottság a Barguzinban feltárt csontvázat női csontváznak tartja. Mivel ezt a csontvázat Morvai Ferenc azóta kicsempészte a Szovjetunió területéről, s ezzel kivette az ellenőrzés lehetősége alól, a Bizottság a csontvázat nem tartja olyannak, mint amelynek vizsgálati eredményei hiteleseknek fogadhatók el. 2. A Kerepesi úti temetőben található Petőfi-sírbolt felbontásának a Bizottság addig nem látja értelmét, amíg a) be nem bizonyosodik, hogy a barguzini csontváz valóban férfi, és nem női csontváz; b) amíg a Morvai Ferenc által Amerikában megrendelt DNS-print eljárás vizsgálati eredményei nincsenek meg, s ezek hitelességét magyar szakemberek nem ellenőrizték. 3. A bizottság nem tartja illetékesnek magát az exhumáláson való részvételre, mivel nem feladata a már megtörtént és negatív eredménnyel járt antropológiai vizsgálatok megismétlése, hanem az írott történelmi források vizsgálata; ilyen forrásokkal pedig Morvai Ferenc — írásbeli megkeresésünk ellenére — mindmáig nem szolgált, s levelünkre nem válaszolt.

Május elején hazatértek Szibériából a MEGAMORV PB kutatói, s immáron határozottan állították, hogy az általuk talált adatok feldolgozása után „sok-sok meglepetés várható majd a közeljövőben”. A beharangozó hírlapi interjúkban sok szó esett bizonyos névsorokról, amelyeken „magyar, lengyel, cseh, német, olasz, svéd” nevek szerepelnek. Újra előkerült a „konspirációs” jellegű érvelés is; a két kutató, Csank Csaba és Nehéz Zsírós Mihály beszélt a foglyok „titkosításáról”, számmal való ellátásukról, a cári kancellária intézkedéseiről Szibéria hermetikus elzárására. Két dologról azonban nem esett szó. Az egyik az, hogy megtalálták volna Petőfi nevét bármelyik listán, a másik pedig az, hogy miért akkor kezdték el a levéltári kutatásokat, amikor már kiástak egy csontvázat Barguzinban, határozottan állítva, hogy a csontváz és Petőfi földi maradványainak azonosságát levéltári dokumentumok bizonyítják?⁵

Kutatóinak hazatérése után Morvai Ferenc egy újabb helyzetjelentést tett közzé a napilapokban. E nyilatkozatban határozottan kijelentette, hogy „az antropológiai azonosítási munkákkal kapcsolatosan már csak a kontrollanyagokkal történő

⁵ Borzák Tibor, 1991. V. 11. és ugyanő V. 31. (Csupán a filológiai hitelesség kedvéért jegyzem meg, hogy a két szöveg megegyezik egymással.)

azonosítási munkák vannak hátra, ehhez azonban feltétlen szükséges Petőfi szülei sírjának felbontása”. Örömmel közölte azt is, hogy „A MEGAMORV Petőfi Bizottság történései a napokban tértek vissza Szibériából, és magukkal hoztak több mint 130 különböző dokumentumot, amelyek a szovjet titkos levéltárakból származnak, s amely dokumentumokkal egyértelműen bizonyítani tudjuk Petőfi Sándornak és vele együtt több ezer magyar '48-as szabadságharcosnak Szibériába való deportálását, a cseh, lengyel, román '48-as szabadságharcban lévő szabadságharcosokkal együtt”. A nyilatkozat további részében Morvai Ferenc ismét fenyegetőzni és követelőzni kezdett. Vizsgálatokat követelt a magyar parlament részéről arra nézve, „kinek a felhatalmazására akarták visszatemetni Petőfi Sándor földi maradványait, miért akarták a bizonyítékokat megsemmisíteni”. Megjegyzendő, hogy a bizonyítékok mibenlétéről Morvai Ferenc nem nyilatkozott részletesen; ugyanakkor néhány héttel később már arról beszélt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia telexet küldött a szovjet vezetésnek, „és ebben azt kérte, hogy semmisítsék meg a csontvázat a dokumentumokkal együtt”. Így lett a csontváz visszatemetéséből a csontváz és a bizonyítékok megsemmisítése...

A nyilatkozat további részében Morvai Ferenc követelte, hogy a Magyar Televízió azonnal vetítse le a MEGAMORV Petőfi Bizottság egyórás dokumentumfilmjét a kutatásról; Demszky Gábor azonnal adjon engedélyt a Petőfi-sírbolt felbontására; végül közölte, hogy a „vizsgálatok befejezése és a hadifoglyok Szibériába való kerülését igazoló dokumentumok értékelése után a MEGAMORV Petőfi Bizottság százezer példányban könyvet fog kiadni, mely könyvben a dokumentumok, írásos bizonyítékok felhasználásával közzé fogjuk tenni, mi is történt a Petőfi-kutatás során. Ezen könyvet angolul, magyarul és oroszul fogjuk kiadni, tudja meg a világ, Magyarországon milyen tudósok, tudományos szakemberek vannak hatalmon, akik nemhogy az igazságot derítik ki (sic!), hanem minden eszközt felhasználnak arra, hogy az igazságot eltussolják”. Ezután jön a végső érv: „Amennyiben a vizsgálatok befejezése után Magyarországon nem kell Petőfi Sándor földi maradványa, a MEGAMORV Petőfi Bizottság Petőfi Sándor földi maradványait az Egyesült Államokban fogja eltemetni”.⁶

A követeléseknek és a fenyegetéseknek nem lett foganatja, ezért Morvai Ferenc végre hajlandó volt felvenni a kapcsolatot az MTA Petőfi Bizottsággal. 1991. június 28-án Nehéz Zsírós Mihály és Csank Csaba kíséretében megjelent Bökönyi Sándornál s a bizottság egyik tagja, Spira György jelenlétében nagyszámú xeroxmásolatot mutatott be. A megbeszélés során az MTA Petőfi Bizottság két tagja kérte, hogy Morvai a fénymásolatokról készíttessen újabb fénymásolatokat úgy, hogy azokon a levéltári hitelesítő bélyegző és a jelzet is szerepeljen. Morvai Ferenc ezt meg is ígérte. Július 2-án Bökönyi Sándor bizottsági elnök levélben közölte Morvai Ferencel, hogy az MTA Petőfi Bizottság átveszi a fent említett dokumentumokat, s kész azokat megvizsgálni abból a célból, „hogy a legkisebb nyoma is felbukkan-e annak, ami Petőfi Sándor szibériai tartózkodását vagy az 1849-es magyar hadifoglyok oroszországi deportálását bizonyítaná”. Felhívta Morvait, hogy küldje meg a MEGAMORV PB által felkért külföldi biológus-biokémikus szakértők vizsgálati

⁶ MEGAMORV Petőfi Bizottság, 1991. V. 21. 11.

módszereinek leírását és ezek eredményeit az MTA 1990. évi vizsgálataiban részt vett magyar szakértők számára, hogy azokat szakmai fórumon lehessen megvitatni. „Amennyiben a levéltári anyag alátámasztja azt a feltételezést, hogy Petőfi Sándor Szibériába kerülhetett, és egyszersmind a természettudományos szakértők közös nevezőre tudnak jutni abban, hogy a barguzini 7. sz. csontváz férfi, az 1850-es években került eltemetésre és 33 év körüli életkorú volt, akkor javasolni fogjuk az MTA Elnökségének, hogy járuljon hozzá a Petőfi-családtagok Kerepesi-temető-beli sírjának felbontásához”. Végül közölte, hogy a MEGAMORV PB sajtó számára kiadandó közleményét az MTA Petőfi Bizottság a leadás előtt látni kívánja.

Morvai Ferenc — ígéretével ellentétben — csak egy hónap múlva, 1991. július 22-én juttatta el az ígért dokumentummásolatokat az MTA Petőfi Bizottságnak. A küldeménynel együtt megküldte a MEGAMORV PB újabb közleményét is. A közlemény szerint a MEGAMORV PB „történelmi kutató csoportja” 1991. június 15-én olyan dokumentumokkal tért vissza Szibériából (szám szerint 130-cal), amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy az 1848–49-es magyar szabadságharc leverése után „az oroszok elhurcoltak közel 15 000 hadifoglyot. Ezek között voltak magyar, lengyel, olasz, cseh, román hadifoglyok”. A MEGAMORV PB emellett olyan dokumentumok birtokába jutott, „amelyek bizonyítják, hogy a hadifoglyokon kívül az oroszok a szabadságharc leverése után elhurcolták Kossuth, Bem tábornokának (sic!) hadianyagát, valamennyi felszerelését”; emellett „olyan titkos levéltári dokumentumokkal” is rendelkezik, amelyek bizonyítják, „hogy az MTA Petőfi kutatói élükön Váradai Steinberg Jánossal (sic!) már 1965-ben látták ezeket a dokumentumokat”. Ezért, bár a MEGAMORV PB nehezményezi „a hivatásos Petőfi kutatók és az MTA eddigi nyilatkozatait és azt a tényt, hogy mindeddig el akarták hallgatni a magyar nép előtt a 48-as szabadságharcban résztvevők Szibériába történő elhurcolását”, e dokumentumokat és a DNS-print eljárás leírását átadta az MTA részére. A MEGAMORV PB-nak emellett tudomása van „olyan titkos megállapodásokat tartalmazó levéltári anyagokról, amelyek bizonyítják, hogy a Magyar Kormány és a Szovjet Kormány (sic!) megegyezett abban az MTA kérésére, hogy eltitkolják a világ közvéleménye előtt továbbra is, az 48-as (sic!) szabadságharcban részt vevők Szibériába való elhurcolását”. Mindezek következtében a MEGAMORV PB 1991. augusztus 15–20. között nyilvános sajtótájékoztatót fogja a közvélemény elé tární a fent hivatkozott dokumentumokat.⁷

Az MTA Petőfi Bizottság elnökéhez, Bökönyi Sándorhoz írott levelében Morvai Ferenc megismételte fenti állításait, s egyben listaszerűen felsorolta az általa átküldött 7, azaz hét darab dokumentumot és azok tartalmát. Továbbá kérte, hogy az MTA Petőfi Bizottság javasolja Budapest főpolgármesterének, „hogy adják ki a sírbontási engedélyt a Kerepesi úti temetőben”. Morvai Ferenc tehát bizonyítottan látta azt a feltevést, hogy 1849-ben az orosz csapatok magyar foglyokat hurcoltak el, s azokat Szibériába deportálták. A MEGAMORV PB eddigi működését ismerve nem tűnik meglepőnek, hogy az 50 dokumentumból előbb 130 lett, majd ebből mindössze hét darab került az MTA Petőfi Bizottsághoz. Nem meglepő az

⁷ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az említett sajtótájékoztató elmaradt.

sem, hogy Morvai Ferenc a dokumentumok vizsgálatával *egyidőben* kérte a Kerepesi úti temetőben található Petőfi-sírbolt felbontásának engedélyezését. Azon pedig már végképp nem akadhat fenn senki, hogy ha a MEGAMORV PB kutatói 1991. június 15-én tértek vissza Szibériából a fent említett levéltári dokumentumokkal, akkor hogyan lehetséges, hogy azok tartalmát már 1991. május 11-én közzölték a nagyközönséggel...⁸

Mindezek után lássuk, mit is tartalmaztak a Morvai Ferenc által hivatkozott és az MTA Petőfi Bizottságának megküldött dokumentumok!

1. A bajkálontúli terület állami (köztörvényes) és politikai bűnözőinek jegyzéke, amely a számukra 1855-ben fejadagra és ruházatra kiadott összegeket tünteti fel. A dokumentum cirill betűs kézírású, öt lapból áll. Az eredeti irat valószínűleg hosszabb volt, mert az 1. sorszámu fogoly neve után a következő oldalon a 13—25., majd a 26—36. következik, ezt követően pedig a 40—48. név szerepel. A dokumentumon a MEGAMORV PB szakértői a következő neveket jelölték meg:⁹

<i>Névalak</i>	<i>Olvasat</i>	<i>Sorszám</i>
Karl Gaasz	Haasz Károly	13.
Anton Kiszjelvszkij	Kiszeli Antal	19.
Alekszandr Karpinszkij ¹⁰	Kárpinszki Sándor	15.
Leonard Uritovics	Urbán Leonárd	26.
Ivan Kenig	König István	35.
Franc Knol	Knol Ferenc	46.
Feliks Jordan	Jordán Félix	48.

Mint a fentiekből kitűnik, az olvasatok egy része téves; a névalakok automatikus magyarra fordítása szintén nem szerencsés megoldás, hiszen a keresztneveket vagy oroszos alakban, vagy a fogoly nemzetisége szerint írták volna át, de semmi esetre sem keveredett volna a két átírási mód; a listából úgy tűnik, hogy a lista írója az illető fogoly által használt névalakot vette fel a listára. A nevek sem bizonyítanak semmit; Kenig (König?), Jordán, Haas, Knoll nevű emberek jelenléte nem utal magyar hadifoglyokra. Ezek a nevek a Balti és a Földközi tenger között bárhol előfordulhatnak. A német nevek tulajdonosai származhatnak a Baltikumból; a lengyel nevek viselői az orosz megszállás alatt lévő lengyel területekről. Karl Gaasz (Hass) azonosítása az 1848. november 13-án a 13. honvédszászlóalj őrnagyává kinevezett Hász Károly honvédtiszttel téves. Hász ugyanis már november 29-én

⁸ Vö. *Borzák Tibor*, 1991. V. 11.

⁹ A névalakot mindig az eredeti dokumentum fénymásolatán olvasható személynév alanyesetében adjuk meg. Az olvasat minden esetben a MEGAMORV PB szakértőinek olvasatát jelöli.

¹⁰ A korrektség érdekében megjegyezzük, hogy Kárpinszkij neve a hozzánk eljuttatott listán nincs kiemelve; *Borzák Tibor*, 1991. V. 11. fotómellékletében azonban igen. Az elhagyás oka nyilván az volt, hogy a 20. sorszámu fogoly a Felician Kárpinszkij nevet viseli, s két Kárpinszki elhurcolása már nem illett bele a MEGAMORV PB szakértőinek koncepciójába. Egyébként azt sem vették észre, hogy az általuk kiemelt Jordán Félix (48. sz.) mellett a (név?) rokona, Jordán Julián (45. sz.) is szerepel a listájukon!

beteget jelentett és nyugalmaztatta magát.¹¹ Életrajzának további adatai ugyan nem szerepelnek Bona Gábor kötetében, de a szerzőtől származó felvilágosítás szerint életútja a továbbiakban is követhető. A szabadságharc után igazoló bizottság elé állították, majd reaktiválták, s az 1850-es években Csehországban teljesített szolgálatot. A listával kapcsolatos másik, súlyosabb kifogás az, hogy az 1855-ből származik, tehát már az 1853-ban kezdődött krími háború kitörése utáni helyzetet tükrözi. Ebben a háborúban az orosz hadsereggel szembenálló oldalon, a török hadseregben tucatnyi volt magyar, lengyel stb. szabadságharcos szolgált. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a krími háborúban foglyul ejtett magyar vagy lengyel katonák kerültek Szibériába (noha erről sem tudunk). A lista — még ha szerepelne is rajta magyar nevek (pl. Kis, Nagy, Kovács, Szabó), amint nem szerepelnek — csak akkor bizonyítana bármit, ha 1849 utáni, de 1853 előtti lenne. További kétségekre ad okot az a tény, hogy a nevek többsége a köztörvényes bűnözőké között szerepel (1—35.); ezeket pedig, mint a listából kitűnik, nem keverték össze a politikaiakkal. Végül megjegyzendő, hogy minden névsor és lista csak abban az esetben bír bizonyító értékkel, ha egyértelműen megállapítható belőle a rajta szereplő személyek *nemzetisége*, esetleg életkora. Ez a lista pedig ilyen adatokat nem tartalmaz, tehát semmilyen támpontot nem nyújt magyar hadifoglyok állítólagos szibériai tartózkodására az 1850-es években.

2. Ivan Ivanovics Oreusz kapitány, 1849-ben a 2. könnyűlovas hadosztály huszárdandárának dandársegédtisztje, később altábornagy, a vezérkar hadtudományi bizottságának tagja 1880-ban Szentpétervárott megjelent könyve a magyarországi hadjáratról (Opiszanyije vengerszkoj vojnü 1849 goda); a 414—415. old. fénymásolata. A kötet egyáltalán nem ismeretlen a magyar történetírás előtt. A segesvári ütközetre vonatkozó rész magyar fordítását 1881-ben készítette el Csopey László, s közölte a Vasárnapi Ujság 1881. évi 41. számában; majd megjelent 1923-ban a Hadtörténelmi Közleményekben is, Szentgáli Antal fordításában. A MEGAMORV PB által kiemelt rész szerint a csatát követő napon, augusztus 1-én a sebesülteket szekéren szállították el Segesvárról; csak hogy utána azt olvashatjuk, hogy Nagyszebenbe, tehát dél felé vitték őket, s nem Oroszország irányába. A harc még tartott, ezért biztonsági okokból mellékutakon haladtak; mindebből azonban nem lehet szibériai kiszállításra következtetni. Azt pedig eddig is tudtuk, hogy a segesvári ütközetnek voltak sebesültjei; háborúban ez már csak így szokott lenni. Megjegyzendő, hogy ha ez a sebesültszállítmány eljutott Nagyszebenig, akkor augusztus 3-án e sebesültek a Nagyszeben ismét elfoglaló magyar csapatok fennhatósága alá kerültek; s ha Petőfi köztük lett volna, bizonyos, hogy jelenléte feltűnik a magyar tisztek valamelyikének; márpedig ennek nincs nyoma. Megjegyzendő még, hogy Oreusz könyvét az elmúlt évszázadban több magyar kutató is használta, így

¹¹ Bona Gábor, 1987, 359. Itt kívánom megjegyezni, hogy Barta István, 1955, 921. a névmutatóban Háasz Károlyval azonosítja a 330. oldalon előforduló Háaszt; ez esetben azonban egyszerű félreolvasásról van szó, mert az adott helyen Háasz Dánielről, a vöröstoronyi különítmény parancsnokáról van szó. Vö. Bona Gábor, 1987, 180—181.

Hegyesi Márton, Tragor Ignác, Andics Erzsébet és a Petőfi halálának körülményeit legalaposabban tanulmányozó s rekonstruáló Dienes András is.¹²

3. Sz. V. Makszimov: „Szibéria és a száműzetés” (Szibir i katorga) Szentpétervár, 1900, című könyve 274. oldalának fénymásolata. Eszerint „a deportáltak részvétele a pénzhamisításban kétségtelen, mind az állandó, mind az ideiglenes száműzetési helyük egyaránt a pénzgyártás színhelyéül szolgált. A különbség csak annyiban volt, hogy Kelet-Szibériában az iparág gyengébben, Nyugaton viszont az ősi tapasztalatok és a művészet teljes fegyvertárával jelent meg. A Bajkálon túl (az 1848-as év körül) magyarokat (vengerci) és más külföldieket — akik aprócikké vándorkereskedésével foglalkoztak és nagy mennyiségű külföldi áruval utaztak, vámpecsét nélkül, viszont hamisított plombákkal és pecsétekkel — azon kapták rajta, hogy főleg ezüstöt és ezüstpénzeket vásároltak, és hamis papírpénzeket hoztak forgalomba”.¹³ Az idézettel több gond is van. Egyrészt a „vengerci” jelentése nemcsak „magyarok”, hanem „vándorkereskedők” is lehet. A kontextusban ez az értelmezés is elképzelhető. A vándorkereskedők és más külföldiek fordítás esetében arról van szó, hogy nemcsak vándorkereskedők, hanem más külföldi utazók is részt vettek e tevékenységben. Másrészt nehezen elképzelhető, hogy az állítólag ott lévő magyar hadifoglyok kifosztva, hely- és nyelvismeret nélkül kereskedelembe, ezüstművásárlásba, pénzhamisításba kezdjenek. Végül a szövegben 1848 körül szerepel, nem pedig 1849 után; tehát a fenti személyekről nem bizonyítható, hogy a magyarországi hadjárat után, a harci cselekmények következtében kerültek volna oda. Végül egy 1900-ban megjelent *feldolgozás* adatai *levéltári hivatkozások* és jegyzetanyag nélkül nem bizonyítanak semmit.

4. Az orosz belügyminisztérium 1854. október 19-i, 171. számú nyomtatott körlevele, amely szerint a külföldiek számára a szibériai kormányzóságba való beutazást csak a cári kancellária III. ügyosztálya (vagyis az akkori KGB) engedélyezheti, s csak ezen engedély birtokában történhetik. A dokumentumnak tehát semmi köze az — állítólagos — erőszakkal elhurcoltakhoz, hanem a külföldiek legális beutazási szándékára vonatkozik.

5. Gyónási jegyzőkönyv lapja, állítólag 1848-ból, kéziratos. A szövegben szerepel a Kuznyecov család, élén a családfővel, Ivan Alekszandrovics Kuznyecov nyugalmazott templomszolgával; Kuznyecov tehát sekrestyés volt, és nem kereskedő vagy postamester, mint állították. Az ő húszéves leánya, Anna Kuznyecova lenne Petőfi állítólagos felesége Szibériában; tehát van asszony Petőfihez, csak éppen Petőfi nincs sehol. Az érvelés „filius ante patrem”, semmit sem bizonyít.

6. „Száműzött forradalmárok Szibériában. XIX. sz. — 1917. február” (Szszülnü-je revoljucionerü v Szibiri, XIX. v. — fevralj 1917 g.) Irkutszk, 1982, 38—39. old. fénymásolata. Eszerint 1852—1861 között 70 500 száműzött került Szibériába. (Valószínűleg nyomdahiba 1825—1861 helyett.) Néhány sorral alább az szerepel,

¹² Ld. Hegyesi Márton, 1898, 182. és 187. Hegyesi még e munka magyar fordításban való közzétételét is javasolta. Tragor Ignác, 1908, 206. és passim, Andics Erzsébet, 1961, 136., 139., 143. és 355. és Dienes András, 1958, 523—525.

¹³ A korrektség érdekében az idézetet ebben a teljesebb formájában közlöm, Kéri Edit, 1991. X. 7. 12. fordításában.

hogy 1825—1858 között politikai okokból 4600—4800 ember került oda; ez az adat pontosnak tűnik. Ez is azonban csak azt bizonyítja, hogy Szibériában voltak száműzöttek, s köztük voltak politikaiak is: ezt azonban eddig is tudtuk. A szövegben nem szerepel az 1849-es évszám, sem pedig bárminemű utalás magyar hadifoglyokra. Az irodalomjegyzékben viszont örömmel fedezhetjük fel Makszimov munkáját a kiadvány forrásai között...

7. Magnus Johann von Grotenhjelm altábornagy, a 2. ulánushadosztály parancsnokának hadműveleti naplójából az 1. oldal fénymásolata. A hadműveleti napló a vezérkari tisztek által a hadiesemények alatt folyamatosan vezetett, vagy pedig a hadjárat befejezése után a hadijelentések alapján összeállított hivatalos okmány a hadjárat történetéről. A hadműveleti napló nem bizonyít semmit, mert 1. a mellékelt másolatban nincs szó magyar hadifoglyok Szibériába szállításáról; 2. Bem Segesvárnál nem Grotenhjelm, hanem *Lüders* gyalogsági tábornok csapataival állott szemben. Grotenhjelm csapatai Marosvásárhelyt is csak 1849. augusztus 3-án érték el.¹⁴ A hadműveleti naplónak tehát annyi köze van Petőfi szibériai fogságához, mint mondjuk a főhadiszíntéren tevékenykedő Rüdiger hadműveleti naplójának. Az pedig, hogy a hadműveleti napló előzéklapján olvasható Váradi-Sternberg János aláírása, csak azt bizonyítja, hogy a kárpátaljai magyar professzor látta ezt az okmányt, s — mint minden levéltárban szokás — ennek kutatását aláírásával igazolta. Ami csak arra mutat, hogy a MEGAMORV PB szakértői nincsenek tisztában a levéltári kutatás szokásaival.

Ezek tehát azok a bizonyítékok, amelyek Morvai Ferenc és szakértői szerint 15 000 magyar, lengyel, cseh, román stb. hadifogoly 1849-es elhurcolását, Petőfi szibériai tartózkodását bizonyítanák. A 130 dokumentumból bemutatott hét közül három feldolgozás, tehát nem dokumentum, a másik négy pedig semmilyen kapcsolatban nem áll sem Petőfivel, sem az állítólag kihurcolt magyar hadifoglyokkal.¹⁵ Az MTA Petőfi Bizottság mindezek alapján úgy véli, hogy a további vita lezárható, hiszen a MEGAMORV PB nem tudta bemutatni mindazon dokumentumokat, amelyek megléte *előfeltétele* lett volna annak, hogy egyáltalán érdemes legyen újramegtekinteni a Morvai Ferenc által az Egyesült Államokba kicsempésztett, s így a tudományos kontroll alól kikerült barguzini 7. sz. csontváz vizsgálatát. Az már csak a MEGAMORV PB rosszhiszeműségét és inkorrekttségét bizonyítja, hogy — Morvai Ferenc ígéretével ellentétben — nem bocsátotta az MTA Petőfi Bizottsága rendelkezésre a feltárt forrásanyag egészét. Így pl. Csank Csaba egyik hírlapi cikkéből

¹⁴ Grotenhjelm különítményének mozgására ld. *H[einrich] v[on] N[eidhardt]*, Berlin, 1851. III. 44. és 99—104.

¹⁵ Röviden még a MEGAMORV PB által átadott 8—9. sz. „dokumentum”-ról. 8. sz. alatt hat, rövidebb-hosszabb angol nyelvű tanulmány fénymásolata szerepelt, amelyek szerzői a DNS-print eljárás részleteit ismertették. Ezekről Lengyel Imre professzor készített szakvéleményt, amelyben kifejtette, hogy a módszer ismertetői arra, mint „a törvénytörési orvostanban is alkalmazható személyazonosítási eljárásra nem utalnak,” vagyis az a Petőfi-ügyben felelősséggel nem alkalmazható. A 9. sz. „dokumentum” James T. McMahon és Steven I. Reger 1991. május 2-án kelt, s Morvai Ferenchez írott levelének, s magyar nyelvű fordításának kópiája; ebben a szerzők módszerüknek a Petőfi hozzátartozók vizsgálatában való felhasználhatóságáról nyilatkoztak, de semmiféle már elvégzett vizsgálati eredményt — pl. a barguzini csontváz férfi maradványának való meghatározását — nem közöltek.

kellett értesülnünk arról, hogy „a kelet szibériai főfelügyelet névsoros mutatójában” több ezer számúzott neve között állítólag magyarok is előfordulnak. A teljes hozzá nem értés bizonyítására közreadjuk az általa közölt neveket és saját olvasatait is:

Névalak

Olvasat

Baran Anton	Bárány Antal
Bauder Ludvig	Bauder Lajos
Boknár	Bognár
Bormevszkij Artúr	?
Botnár	Bodnár
Vengerszkij Ignát	Magyar Ignác
Vilnevszkij Ádám	?
Germán Ádám	Német Ádám
Koh...	?
Dvorzsacsek	?
Huszarov	Huszár
Gogul Ján	Gogul János
Dul Lui	Dul Lajos
Károly Germán	Német Károly

A nevek között egyetlen magyar név sincs; az olvasatok nyilvánvalóan erőltetettek; a Vengerszkij és Germán nevek mechanikus magyarra fordítása pedig olyan nyilvánvaló módszertani tudatlanságról árulkodik, hogy kommentálni sem érdemes. A módszertani bűvészkedésnek azonban ezzel még nincs vége; Csank Csaba a Botnárként szereplő, Bodnárként megfajított név viselőjében Botner Károly századost vagy Botár Ödön századost véli felfedezni; a Huszarov név mögött Huszár Lajos nemzetőr őrnagyot sejti. Majd végső érvként hozzátesz: „A hiányos magyar névsorok ismeretében lehetne sorolni a Knol, Urbán, Bauder, a Koh vezetéknévű, nevüket tekintve nem magyar szabadságharcosok neveit ugyanúgy, mint a Magyar, Német, a Botnár, a Bognár, a Bogár, a Kis, a Nagy és a Huszár neveket. Előfordulhat, hogy a hiányos hazai jegyzékek miatt elsősorban a közlegények azonosítása meg sem oldható, egy azonban biztos: lázadó osztrák alattvalóként a magyar szabadságharc után és az 1863-as lengyel felkelés előtt kerültek Szibériába!” Az ezt bizonyító adatokat azonban nem közli, ahogy a nevek között nem tűnnek fel a hosszan sorolható Kisek, Nagyok sem.¹⁶

Csank Csaba — szakértelmét bizonyítandó — többször is hivatkozik Bona Gábor kötetekre. Egy életrajz azonban elkerülte a figyelmét. Ez a 10. (Vilmos) huszárezredben szolgált, Orosz-Lengyelországban született Lipoty Surmacki, magyarul Zsurmay Lipót életrajza. Zsurmay részt vett az 1830—31-es lengyel felkelésben, majd

¹⁶ Csank Csaba, 1991. VIII. 28. Itt kívánom megjegyezni, hogy Bona Gábor, egy Borzák Tibornak adott interjúban többször is kijelentette, semmilyen nyomot nem talált arra nézve, hogy az oroszok osztrák alattvalókat vittek volna ki 1849-ben Magyarországról Szibériába. *Borzák Tibor*, 1991. VI. 5. 5.

a cs. kir. hadseregben szolgált 1848 áprilisáig. 1848. október 26-án a 10. huszárezred 200 katonájával megszökött Bukovinából, véres harcokban átverekedte magát az osztrák határőrsökhöz, s 175 emberével 1848. november 2-án csatlakozott a magyar honvédsereghez. Előbb az erdélyi hadszíntéren, majd a Kmety György vezette hadosztályban a Dunántúlon és a Délvidéken szolgált. Borosjenőnél tette le a fegyvert 1849. augusztus 20-án — az oroszok előtt. Zsurmay ekkor már alezredes volt. Ennek ellenére az oroszok őt is átadták az osztrákoknak. Az aradi cs. kir. rendkívüli hadbíróság 16 év várfogságra ítélte, majd 1850-ben mint orosz alattvalót, kiadták Oroszországnak. S mit tett vele a cár? Talán titkosított fogolyként, számmal ellátva Szibériába küldte? Nem, hanem rövid vizsgálat után az oroszok szabadon engedték, s 1853-ban már Franciaországban volt, később, 1859-től pedig az olaszországi magyar légióban szolgált, s a kiegyezés után hazatért.¹⁷

Zsurmay életútja tehát azt bizonyítja, hogy az oroszok 1849 után egyáltalán nem vigyáztak annyira a magyar szabadságharc volt résztvevőire — még abban az esetben sem, ha az illető orosz alattvaló volt és lengyel.

A fenti érvek többségét az MTA Petőfi Bizottság tagja, Gergely András egyetemi docens az Új Magyarország hasábjain ismertette. A MEGAMORV PB tagjainak reakciója olyan volt, amelyet várni lehetett; hangzatos, érzelmi érveket sorakoztatnak fel, szokás szerint összemosva az 1917 előtti és utáni orosz államszervezetet. Borzák Tibor a magyar szabadságharc nem magyar nevű katonáival példálózott; ami meglehetősen abszurd érvelés, hiszen eszerint éppen a magyar nevek nem léte bizonyítaná azt, hogy az illetők a magyar szabadságharc résztvevői voltak. Felhozta a Gulágról hazatértek példáját is, akik hosszú ideig nem mertek megszólalni; holott egy lényeges különbség azért mégis volt az 1867 és 1945 utáni időszak között; az ti., hogy az 1867 utáni Magyarország nem a cári Oroszország függőségében élt, s 1867 után mindent le lehetett írni az oroszok magyarországi tevékenységével kapcsolatban. Csank Csaba előhozakodott újabb két névvel, egy Baracnak írott, Berecnek megfejtett és egy Bernek írott, Bernek megfejtett személlyel; s azíránt érdeklődött, hogy Gergely András szerint „a múlt század közepén a cári rendszer kiket tekintett közönséges bűnözőnek? Továbbá, hogy akiket annak nyilvánítottak, minden esetben azok voltak-e?” Ezzel pedig ismét az érzelmi érvelés szép példáját adta; hiszen ha külön felállítottak egy köztörvényes és egy politikai bűnözői kategóriát, akkor mi értelme lett volna az utóbbiba tartozókat az előbbibe sorolni? Kéri Edit válaszcikkéből is csupán az derült ki, hogy Anna Kuznyecova nem a felesége, hanem a szeretője volt az állítólagos szibériai Petőfinek.¹⁸

¹⁷ Bona Gábor, 1987, 344 és 394.

¹⁸ Gergely András, 1991. IX. 16; Borzák Tibor, 1991. IX. 24; Csank Csaba, 1991. X. 7. 12; és Kéri Edit, 1991. X. 7. 12. A vita tovább gyűrűzött: vö. Kovács László, 1991. X. 30, 12; Borzák Tibor, 1991. XII. 9, 16; Csank Csaba, 1991. XII. 17, 16; Kovács László, 1992. I. 21, 16. — Itt kívánom megjegyezni, hogy a szibériai Petőfi-legenda körül kialakult vitának volt egy mellékszála is. Mikolás Miklós — a MEGAMORV PB antropológiai bizonyítását elfogadva — pszichológiai és történelmi érvekkel próbálta meg igazolni azt, hogy Petőfi miért fogadhatta el a cár kegyelmét, s hogyan kerülhetett Szibériába a segesvári csata után, súlyos sebesülten. Bizonyításában Heydte 1854. január 12-én kelt jelentésére és Franz Dorsner cs. kir. ezredesnek a segesvári csata után, 1849. augusztus 1-jén a cs. kir. hadügyminisztériumhoz intézett jelentésére hivatkozik. Csakhogy Dorsner jelentésében egyértelműen halott felkelő tisztról ír

A vita jelenlegi állásában tehát az MTA Petőfi Bizottság tagjai nyugodt szívvel mondhatják ki azon véleményüket, hogy Morvai Ferencnek és szakértőinek egyetlen érdemleges bizonyítékot sem sikerült találnia sem Petőfi állítólagos szibériai tartózkodására, sem 15 000 magyar, lengyel, cseh, román stb. hadifogoly 1849-es, Oroszországba történő elhurcolására. Így viszont — a barguzini 7. sz. csontváz 1990. évi, negatív eredményt hozó vizsgálata után — a magyar tudományosság napirendre térhet az 1849 óta annyiszor feltámadt szibériai legenda újabb feléledése felett. A bizonyítás elmaradása után immáron teljesen felesleges az antropológiai vizsgálatok megismétlése csakúgy, mint Petőfi családtagjai Kerepesi úti temetőbeli sírjának megbolygatása. A szibériai Petőfi-legenda körüli hisztéria kétségtelenül nem fog fényes lapot kapni a századvég magyar kultúrhistóriájában; a szégyen azonban nem a magyar tudományosságé, hanem azoké, akik kellő szakértelem nélkül, minden ténybeli és módszertani ismeret hiányában „melegítették fel” több éven keresztül e legendát; illetve azoké, akik e tevékenységükben, szenzációt és botrányt hajhászva, a tudományosság iránti ellenszenvet kihasználva segítették őket.¹⁹

(A szerkesztő végszava: Az MTA Petőfi Bizottságának a fentieket röviden összefoglaló jelentése végül 1991. dec. 5-én megjelent,²⁰ s ennek következtében a MEGAMORV PB által a témában dec. 9-re szervezett nemzetközi konferencián már sem az MTA, sem a tömegtájékoztatás képviselői nem vettek részt. Mivel pedig a szibériai legenda hirdetői csaknem egy év leforgása alatt, Petőfi Sándor általuk feltételezett Szibériába kerülésének, ottani életének, halálának vagy sírhelyének egyetlen dokumentumát sem voltak képesek felmutatni, Kosáry Domonkos az MTA elnöke, Bökönyi Sándorhoz írott, s 1992. jan. 9-én keltezett levelében, köszönetének kinyilvánítása mellett, az MTA Petőfi Bizottsága működését berekesztette).

(Bei einem *getödteten* feindlicher Offizier fand sich ein Befehl des General Bem...), s Heydte jelentésében is leszúrt felkelő tiszt szerepelt, akit Heydte közelről megnézett. Mikolás Miklós érvelésének további lényegi eleme az, hogy a cár rendeletéből Petőfiről csupán minimális dokumentáció készült volna, s ezt is az állítólagos szibériai Petőfi halála után meg kell semmisíteni. Tehát a dokumentumok hiánya bizonyítja a dokumentumok létét és Petőfi szibériai tartózkodását. A fenti érvelés tarthatatlanságát Fekete Sándor bizonyította be. Ld. *Mikolás Miklós*, 1991. II. 4. 8. és *Fekete Sándor*, 1991. II. 26. és III. 5. 33–34. Itt csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a Heydte és Dorsner által említett leszúrt felkelő tiszt nem feltétlenül ugyanaz a személy; Dorsner ugyanis csak a Stein Miksa ezredesnek szóló, Bemtől származó parancsot említi; Heydte viszont csak Kemény Farkas ezredes Bemnek szóló jelentését. Holott az orosz seregparancsnokság szempontjából a Kemény Farkastól származó jelentés nagyobb fontossággal bírt, hiszen egy közeledő ellenséges oszlopról tartalmazott adatokat, pontos létszámkimutatással; ezt pedig Dorsner nyilván jelentette volna a cs. kir. hadügyminisztériumnak is. Vö. *Dienes András*, 1958, 376 és 455.

¹⁹ Vö. *Ratzky Rita*, 1991, 883–884.

²⁰ Legrészletesebben: Petőfi nem járt Barguzinban. Kurír 1991. XII. 5., 1, 3.

IRODALOMJEGYZÉK

Andics Erzsébet

1961. A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Budapest 1961.

Barta István

1955. Kossuth Lajos összes munkái. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. XV. kötet. Budapest 1955.

Bona Gábor

1987. Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Budapest 1987. 2. kiadás.

Borzák Tibor

1991. V. 11. Mit találtak a Bajkál környéki levéltárakban? Szibériai száműzetés. = *Petőfi Népe*

Borzák Tibor

1991. V. 31. Osztrák nevek szibériai listákon = *Kurír*

Borzák Tibor

1991. VI. 5. Szibériai mesék? Beszélgetés Bona Gábor hadtörténésszel. = *Petőfi Népe*

Borzák Tibor

1991. IX. 24. Biztos, hogy nem vittek? = *Új Magyarország*

Borzák Tibor

1991. XII. 9. Petőfi térdkalácsa. *Új Magyarország*, 1:192, 16.

Csank Csaba

1991. VIII. 28. Újabb adalékok a Petőfi-rejtélyhez. Vittek-e magyar foglyokat a cári csapatok? = *Magyar Hírlap*

Csank Csaba

1991. X. 7. Legalább egy kérdőjel. = *Új Magyarország*

Csank Csaba

1991. XII. 17. Tiszta vizet a pohárba! *Új Magyarország* 1:199, 16.

Dienes András

1958. Petőfi a szabadságharcban. Budapest 1958.

Fekete Sándor

1991. II. 16. és III. 5. Petőfi, a cár kegyeltje I—II. = *Ring*

Gergely András

1991. IX. 16. Nem vittek magyar foglyokat a cári csapatok! = *Új Magyarország*

Hegyesi Márton

1898 Az 1848—49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Budapest 1898.

Kéri Edit

1991. X. 7. Nem szabadkereskedők! = *Új Magyarország*

Kovács László

1991. X. 30. Tiszta vizet a pohárba — Petőfi-ügyben. *Új Magyarország* 1:158, 12.

1992. I. 21. A vita reménytelen. *Új Magyarország* 2:17, 16.

MEGAMORV Petőfi Bizottság

1991. III. 20. A MEGAMORV szakértőinek válasza az Akadémia Petőfi Bizottságának közleményére = *Magyar Nemzet* 54:66, 6.

MEGAMORV Petőfi Bizottság

1991. IV. 2. = *Magyar Nemzet* 54:76, 10.

MEGAMORV Petőfi Bizottság

1991. V. 21. A MEGAMORV Petőfi Bizottság helyzetjelentése = *Kurír* 2:137, 11. (reggeli szám)

Mikolás Miklós

1991. II. 14. Segesvártól Barguzinig. = *Pesti Hírlap* 2:30, 8

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége megbízásából a Petőfi Bizottság

1991. III. 6. Az akadémiai bizottság változatlanul állítja: Petőfi sohasem járt Szibériában. = *Magyar Nemzet* 54:55, 6.

MTA Eln.

1991. III. 29. Az MTA ellenzi a Petőfi-hozzátartozók exhumálását. = Magyar Nemzet 54:74, 5.

Heinrich von Neidhardt

Berlin, 1851. Bericht über die Kriegs-Operationen der Russischen Truppen gegen die Ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Nach offiziellen Quellen zusammengestellt von ——. Berlin 1851. III. kötet.

Ratzky Rita

1991. Fekete Sándor: A szibériai métely. Könyvismertetés. = Magyar Tudomány 98 (36):7, 883—884.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992
Nyomdai táskaszám: 20 998

Felelős szerkesztő: Nagy Tibor
Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella
Kiadványszám: 1/58
Megjelent: 23,6 (A/5) ív terjedelemben

507673

50797